

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Ս. ՍՎԱԶՅԱՆ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(ՌՆԱԳՈՎՆ ԶՐՋԱՆԻԳ-VIII դարը ներառյալ)

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

Երևան

8(47.925)
21-85

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Ս. ՍՎԱԶՅԱՆ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱԾԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(Բնագույն շրջանից-VIII դարը ներառյալ)

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

Երևան

2006

Մենագրությունը նվիրված է Աղվանից աշխարհի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության ուսումնասիրությանը հնագույն ժամանակներից մ.թ. VIII դարը ներառյալ:

Պատմականորեն Աղվանից երկիրը Անդրկովկասում գրավում էր մի աշխարհագրական տարածություն, որի սահմանները նրա պետականության շրջանում (մ.թ.ա. I-մ.թ. V դարի կեսեր) հյուսիսում կազմում էին Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթան, արևելքում՝ Կասպից ծովը, արևմուտքում՝ Ալազան, իսկ հարավում՝ Կուր գետերը: Սա էր հայ մատենագիրների «բուն աշխարհն Աղուանից» երկիրը, որ հունա-հռոմեական աղբյուրներում կոչվում էր «Ալբանիա», վրացականում՝ «Ռանի (նաև Հերթի)», իսկ ասորական ու արաբական աղբյուրներում՝ «Առան»:

Տարածված լինելով Մեծ Հայքի հարևանությամբ՝ Աղվանից երկիրը շատ վաղ ժամանակներից է փոխհարաբերությունների մեջ մտել նրա հետ: Սակայն նրանց փոխհարաբերություններն ու պատմական ճակատագրերի նմանությունը հաճախ ճիշտ չի ըմբռնվել, նույնիսկ ենթարկվել է գիտակցական խեղաթյուրումների և լուրջ հակապատմական սխալներ առաջացրել երկու երկրների պատմական աշխարհագրության, քաղաքական ու մշակութային պատմության մի շարք հարցերի շուրջ: Եվ հիմնականում այդ երկրների պատմության մեջ տարբեր ժամանակաշրջաններում ու քաղաքական հանգամանքներում առաջացած առանձին, ոչ միանման պետական-քաղաքական կազմավորումները և դրանց հետևանքով «Աղվանք» աշխարհագրական անվան բովանդակության փոփոխությունը չտարբերելու կամ կանխամտածված կերպով անտեսելու պատճառով: Բանն այն է, որ մ.թ. V դարի կեսերին Սասանյան Իրանը, ելնելով Անդրկովկասը նվաճելու իր քաղաքականությունից, Մեծ Հայքում թագավորության անկումից հետո, այն վերացնում է նաև Աղվանքում և երկրում հաստատում մարզպանական կառավարում: Մարզպանությունների ստեղծումը ուղեկցվում էր տարածքային փոփոխություններով, ուստի բուն Աղվանքի տարածքին Սասանյանները միացրին նաև Մեծ Հայքից անջատած սահմանակից Ուտիք ու Արցախ նահանգների տարածքները և ստեղծեցին Աղվանից մարզպանությունը, որը բաղկացած էր բուն Աղվանքից և Կուրից հարավ գտնվող հայոց Ուտիք ու Արցախ նահանգներից: Նոր վարչաքաղաքական միավորի սահմաններն էին՝ հյուսիսում Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթան, արևելքում՝ Կասպից ծովը, արևմուտքում՝ Ալազան գետը, իսկ հարավում, կցված նահանգների շնորհիվ, Արաքս գետը: Այսուհետ «Աղուանք» անվանումը տարածվում է այս ամբողջ տարածքի վրա, որն Ուտիքի ու Արցախի համար ունենում է սուկ աշխարհագրական իմաստ, քանի որ, վարչականորեն մտնելով Աղվանից մագպանության մեջ և ստանալով նոր անվանում, հայոց այս նահանգները բոլորովին չեն կորցնում ոչ իրենց ինքնուրույնությունը և ոչ էլ հայկականությունը:

Երկար չի պահպանվում Աղվանից մարզպանության քաղաքական-վարչական

կառուցվածքը: VI դարի վերջերին, նույն պարսից արքաների վարած քաղաքականության հետևանքով, այն տրոհվում է տեղական իշխանական տների ներկայացուցիչների կողմից կառավարվող առանձին քաղաքական միավորների, որոնցից յուրաքանչյուրը սկսում է հանդես գալ իր իշխանական տան, աշխարհագրական վայրի կամ ցեղի անունով: Այսպես, Աղվանից մարզպանության հյուսիսային շրջաններում առաջանում, ամրապնդվում և առանձին-առանձին քաղաքական միավորներ են կազմում Ծաքիի (Ծաքի կենտրոնով), Ծիրվանի (Ծամախի կենտրոնով) ու Դերբենդի (Դերբենդ կենտրոնով) պետական կազմավորումները, իսկ հարավային մասում, Կուրի աջափնյակում կամ Արցախ-Ուտիքում, Առանջահիկների իշխանությունը: Ստանալով նոր անուններ՝ այս քաղաքական կազմավորումները դադարում են կրել իրենց համար մինչ այդ ողջ մարզպանության տարածքը արտահայտելուց, սակայն չի անհետանում, այլ ողջ մարզպանության տարածքը արտահայտելու Կուրից հարավ ընկած տարածության համար, ավելի հաճախ օգտագործվելով Կուրից հարավ ընկած տարածության համար, սկսում է ցույց տալ Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած Արցախի և Ուտիքի տարածքը:

IX դարում բուն Աղվանքի տարածքում կազմակերպվում են Ծաքիի ու Ծիրվանշահների իշխանությունները, որոնք պատմության մեջ հայտնի են դառնում «Ծաքի» և «Ծիրվան» անուններով: Դրանք իրենց հերթին XI դարի երկրորդ կեսին նվաճվում են սելջուկ-թուրքերի կողմից և ենթարկվում լեզվական ու էթնիկական փոփոխությունների: Իսկ Առանջահիկների իշխանությունը, որտեղ VI դարի վերջերից մինչև IX դարի առաջին քառորդը տիրապետող դիրքի էին հասել Միհրանյանները, Բագրատունիների գլխավորությամբ հայոց պետականության վերականգնումից հետո, հանդես է գալիս իբրև այն ժամանակվա հայ կազմավորումներից մեկը ու ընդգրկվում նրանց գերագույն իշխանության ներքո գտնվող ֆեոդալական իշխանությունների համակարգում, բայց որպես աշխարհագրական միավոր, շարունակում կրել իր համար սովորական դարձած «Աղուանք» անվանումը:

Միանգամայն պարզ երևում է, որ պատմականորեն առաջացած և նշված անվանումներով աշխարհագրորեն արտահայտված առանձին վարչական ու քաղաքական այդ միավորումները միմյանցից տարբերվում էին ինչպես իրենց տարածքավարչական բաժանումներով, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պատմությամբ: Եվ առանցքային այս տարբերություններն ու հայոց նահանգներին տրված «Աղուանք» անվան աշխարհագրական բովանդակությունը հաշվի չառնելու պատճառով է, որ Աղվանքի պատմության շուրջ դեռ գրվում են աշխատություններ, որոնցում Աղվանքի պատմությունը շարադրվում է պատմական ճշմարտությանը հակառակ և արհեստականորեն ընդարձակված սահմաններում:

Այսպիսի մոտեցման հետևանքով շատ հարցեր ճիշտ չեն մեկնաբանվել, մի երկրում տեղի ունեցած իրադարձությունները տեղափոխվել են մյուս երկիր, մեկի պատմական ճակատագիրը միախառնվել է մյուսի հետ, խախտվել է ժամանակագրությունը, արվել սխալ, հակագիտական ու շինծու եզրակացություններ: Այս ամենը հանգեցրել է նրան, որ աղբյուրաբանական ժողովրդի լայն զանգվածները, այդ թվում և նրա մտավորականության զգալի մասը ունի

միակողմանի, աղավաղված պատկերացում Աղվանից երկրի անցյալի, անդրկովկասյան երկրների շարքում նրա տեղի ու դերի, ընդգրկած տարածքի, էթնիկական ու մշակույթի ժառանգականության հարցերում, որոնք շատ հաճախ դառնում են նաև քաղաքական շահարկումների նյութ, ստեղծում հակահայկական տրամադրություն:

Այսպիսի պայմաններում հայ պատմագրության առջև իր ամբողջ կարևորությամբ ծառացավ հայ ժողովրդի պատմության հիմնապատառի վրա Աղվանքի ընդհանուր և ամբողջական պատմությունն ունենալու անհրաժեշտությունը, որն առանց այդ պայմանի կտառապեր թերասածությամբ ու անճշտությամբ, իսկ վերերիշյալ սխալներից խուսափելու համար անհրաժեշտ էր հաշվի առնել վարչական ու քաղաքական առումով միմյանցից տարբեր երեք մեծ ժամանակահատված՝ Աղվանքի թագավորության (մ.թ.ա. I – մ.թ. V դարի կեսեր) և սրան նախորդող ժամանակաշրջան, Աղվանից մարզպանության (V դարի երկրորդ կես – VI դարի վերջ) և առանձին ֆեոդալական տների գերիշխանության ժամանակաշրջան, որ սկսվում է VI դարի վերջից:

Ներկա աշխատության հիմքում ընկած է այս սկզբունքը:

Աշխատության առաջին և երկրորդ բաժիններում ուսումնասիրվում է Աղվանքի պատմությունն աշխարհագրական այն սահմաններում, որոնց համապատասխանում են հունա-հռոմեական աղբյուրների ու «Աշխարհացոյցի» տեղեկությունները, այսինքն՝ Կուրից հյուսիս, մինչև Կովկասյան լեռներն ու Ալազան գետից մինչև Կասպից ծովն ընկած սահմաններում՝ ժամանակագրական առումով հնագույն ժամանակներից մինչև V դարի կեսերը: Ընդամենը նշված սահմաններում ու ժամանակաշրջանում ամփոփված երկրամասն ու նրա բնակիչներին աշխատության մեջ անվանապես կոչելիս դիմել ենք հայերեն «բուն Աղվանք» և «աղվանացիներ» (Աղվանից երկրի բնակիչներ) ձևերով, որպես հունա-հռոմեական աղբյուրների «Ալբանիա» և «ալբան-ալբանացիներ» անվանումներին համարժեք հասկացություններ, երբեմն էլ՝ անտիկ հեղինակների հետևությամբ՝ իրենց գործածած անվանումներով:

Մենագրության երկրորդ բաժնի վերջին մասը նվիրված է Աղվանքում մարզպանության հաստատման, տարբեր ժամանակներում առանձին երկրամասերի ու ազգագավառների միացման շնորհիվ նրա տարածքի ընդարձակման, այնտեղ ծավալվող քաղաքական հարաբերությունների ու դրանց հետևանքով մարզպանության տրոհման ու «Աղվանք» նոր աշխարհագրական հասկացության առաջացման խնդիրներին, ընդ որում ուշադրություն է դարձվել և հատկապես շեշտվել տեղի ունեցող յուրաքանչյուր պատմական իրադարձության ստույգ վայրը մարզպանության շրջանակներում:

VI դարի վերջերին ու VII դարի սկզբներին ուսումնասիրվող երկրամասում հայտնվում են նոր նվաճողներ, որոնք ավերածություն, սով ու քայքայում բերող իրենց արշավանքներով լարված ու անհանգիստ վիճակ էին ստեղծում ինչպես Բյուզանդիայի, այնպես էլ Սասանյան Իրանի ու սրանց ենթակա երկրների համար: Այս հանգամանքը հարկադրում է վերջիններիս փոխել իրենց քաղաքականությունը հպատակ երկրներում և Կովկասյան լեռնաշղթայի թույլ ու խոցելի տեղերում պաշտպանական ամուր ու հուսալի շերտ ստեղծել: Այդ նպատակին ուղղված նրանց

ջանքերը ճիմնովին փոխում են երկրամասի քաղաքական դեմքը և մարզպանության տարբեր կետերում՝ Կուր գետի աջափնյակում և ձախափնյակում ձևավորվում են պատմական ճակատագրերով ու աշխարհագրական անվանումներով տարբեր քաղաքական միավորումներ: Նման քաղաքականության հետևանքով մարզպանության ձախափնյա մասը մասնատվում է առանձին մանր վարչական միավորումների, որոնց մեջ ժամանակ առ ժամանակ գլուխ են բարձրացնում նոր իշխանական տներ, իսկ ողջ աջափնյակում կազմավորվում է միասնական մի իշխանություն, որի գլուխ են կանգնում Առանձնահիկները, իսկ VI դարի վերջերից՝ Միհրանյան իշխանական հարստությունը, որի ծագման իշխանության հասնելու քաղաքական ու տնտեսական գործունեության պատմությանն էլ, հենց նվիրված է աշխատության վերջին մասը:

Միհրանյան իշխանների գործունեության ոլորտը գլխավորապես Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած գետամիջյան տարածքն էր, Հայոց արևելից կողմանց տարածքը: Այն աշխատությունում նշվել է «Հայոց արևելից կողմանց», «Առան», բայց ավելի հաճախ «Աղուանք» անվանումներով, այսինքն՝ նրանցով, որ պատմականորեն առաջացած հանգամանքների բերումով ստացել էր հիշյալ երկրամասը Աղվանից մարզպանության տրոհումից հետո¹:

Մենագրությունը նյութական, գրավոր սկզբնաղբյուրների (հունա-հռոմեական, հայկական, վրացական, բյուզանդական, ասորական, արաբական) ու առկա գրականության (հատկապես նոր ու նորագույն) հիման վրա գրված պատմաքննական հետազոտություն է և հայ պատմագրության մեջ առաջին անգամ ամփոփ ձևով ուսումնասիրության է առնում Աղվանից երկրի պատմությունը նախնադարյան-համայնական, ստրկատիրական ու վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում:

Աշխատության մեջ արծարծվել են նաև «Աղուանք» աշխարհագրական անվան ու նրա օտարալեզու համարժեքները՝ իրենց ընդգրկումներով ու գործածության ոլորտներով, այդ անվանումների ստուգաբանությունները, յուրաքանչյուր նոր պատմական ժամանակաշրջանում առաջացած քաղաքական սահմաններն ու էթնիկական բնույթի մի շարք հարցեր: Դա պայմանավորված է ինչպես Աղվանքի պատմությունն ավելի միշտ ըմբռնելու կարևորությամբ, այնպես էլ այն հարցերում պարզություն մտցնելու անհրաժեշտությամբ, որոնք հաճախ ներկայացվում են կանխակալորեն, աղավաղված ու միակողմանի և այդ վիճակում տեղ գտնում ընդհանրացնող բնույթի աշխատություններում²:

Աշխատության մեջ Աղվանքի պատմությունը տրվում է անդրկովկասյան իր հարևանների՝ Մեծ Հայքի ու Վիրքի պատմության հետ սերտ կապի մեջ: Օտարերկրյա զավթիչների նվաճողական քաղաքականությունը բախվում էր բախտակից այս երկրների ազատագրական պայքարին, և դրա շնորհիվ Կովկասը կատարում էր համաշխարհային պատմական դեր. այստեղ վերջ էին գտնում պարսկական ու հռոմեական նվաճումները³:

¹ Ուսումնասիրողները այդ տարածքը հաճախ կոչում են նաև «Հայոց Աղուանք»:

² Всемирная история, т. II, М., 1956, с. 146; Советская историческая энциклопедия, т. I, М., 1961, с. 353, «Албания (кавказская), II в., до н. э. — X в. н. э.», բարեբեղ՝ նույն տեղում:

³ Т. Моммзен, История Рима, русским пер. под общ. редакцией Н. А. Машкина, т. III, М., 1941, с. 109.

ԱՂՎԱՆԻՐՆԵՐԻ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ամեն մի երկրի պատմության ուսումնասիրության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն սեփական, տեղական բնույթի պատմողական աղբյուրները, ժողովրդական բանահյուսության նմուշները, վավերագրական ու այլ կարգի փաստաթղթեր, ավանդություններ և այլն: Չնայած հայ մատենագիտության մեջ հայտնի այն տեղեկություններին¹, թե V դարում Մեսրոպ Մաշտոցը նշանագրեր է հորինել նաև աղվանացիների համար և դրանցով թարգմանություններ են կատարվել Աստվածաշնչից ու այլ սուրբ գրքերից, գուցե և ստեղծվել է այլ գրականություն, բայց աղվանագիտությունը մինչև օրս իր տրամադրության տակ չունի աղվանական գրավոր և ոչ մի հուշարձան, գրական ժանրի և ոչ մի նմուշ²:

Ուստի Աղվանքի պատմությունն ուսումնասիրվում է օտար՝ հայկական, հունա-հռոմեական, վրացական, արաբական, բյուզանդական ու ասորական աղբյուրների օգնությամբ:

Ա. Աղվանքը հայկական աղբյուրներում

Սկզբնավորվելով V դ. հայկական աղբյուրները կարևոր ու արժանահավատ տեղեկություններ են հաղորդում Աղվանից աշխարհի բոլոր ժամանակների քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքի, աշխարհագրական դիրքի, վարչական բաժանումների, ռազմական ուժի, երկրի բնակիչների կենցաղի ու սովորույթների մասին:

Մ. Խորենացին իր նշանավոր «Հայոց պատմության» մեջ տեղեկություններ է հաղորդում հռոմեացիների դեմ պայքարում հայոց թագավորներ Տիգրան Մեծի ու Արտավազդի և աղվանացիների համագործակցության, IV դարի 30-ական թթ. հայ-աղվանական հարաբերությունների, Աղվանքում հյուսիսային ցեղերի չորսամյա տիրապետության ու աղվանից գրի ստեղծման պատմության մասին: Մեր ողջ բազմադարյան պատմական գրականության մեջ առաջին անգամ նա է փորձ անում ստուգաբանել «Աղուանք» տերմինը՝ որպես ավանդական Սիսակի «աղու» և, կամ որ նույն է, «համեղ», «քաղցր» բնավորությունից առաջացած անվանում³:

Աղվանքի աշխարհագրական սահմանները, վարչատնտեսական կառուցվածքը, գավառները, գետերն ու առանձին տեղավայրեր, երկրի՝ քաղաքական իրադարձություններով պայմանավորված, վարչատնտեսական ու տարածքային փոփոխություններն են արտացոլված VII դարի նշանավոր «Աշխարհացոյցի» մեջ, որը մեզ է հասել Մովսես Խորենացու անունով⁴: «Աշխարհացոյցը» Մեծ Հայքի, Կողքիսի, Վիրքի, Ալբանիա-Աղվանքի ու Ասիական Սարմաթիայի մեջ մտնող մի

¹ Տես ստորև:

² ճիշտ է, Մյնգեշատրում հայտնաբերվել է չորս աղվանական արձանագրություն, որոնց վերձանությամբ զբաղվել է Ա. Գ. Աբրահամյանը (А. Г. Абрамян, Дешифровка надписей Кавказских армян, Ереван, 1964, բայց դրանք խնդրին օգնել չեն կարող)

³ Մովսես Խորենացու Պատմություն Հայոց, Երևան, 1981:

⁴ Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու, յաւելուածովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881:

ամբողջ շարք երկրների, Եվրոպայի, Լիբիայի (Աֆրիկայի), Միջերկրափնի, Սասանյան Պարսկաստանի ու այլ երկրների պատմության ու աշխարհագրության ուսումնասիրության համար մի անգնահատելի աղբյուր է, համաշխարհային նշանակության եզակի հուշարձան⁵: Այն մեզ է հասել երկու խմբագրություններով՝ համառոտ⁶ և ընդարձակ⁷ ու գրական հուշարձանի իր արժանիքներով մշտապես գրավել ուսումնասիրողների ուշադրությունը⁸: Սկզբնաղբյուրային կարևորությունն էլ հաշվի առնելով, հայ աշխարհագետի այս աշխատությունը թարգմանվել է մի շարք լեզուներով, ունեցել մի քանի հրատարակություն և, վերջապես, փորձ է արվել նաև վերականգնելու նրա սկզբնական բնագիրը⁹:

VII դարի հայ աշխարհագետը իր քարտեզները կազմելիս և դրան կից ուղեցույց-բացատրությունները գրելիս հիմք է ընդունել II դարի նշանավոր աշխարհագետ և քարտեզագիր Վլավդիոս Պտղոմեոսի տվյալները, բայց Հայաստանի և հարևան երկրների՝ Ալեքսիա-Աղվանքի ու Վիրքի նկարագրության համար բոլորովին նոր նյութերով է առաջնորդվել¹⁰ և հանգամանորեն պատկերել «բուն Աղուանքն» իր սահմաններով, վարչական կառուցվածքով, քաղաքներով ու գետերով և հետագայում տեղի ունեցած վարչական ու տարածքային փոփոխություններով: «Աշխարհացոյցը» նաև այն միակ աղբյուրն է, որ պահպանել է ուսումնասիրվող երկրի բոլոր անվանումները՝ «Աղուանք», «Ալքանիա», «Ռան»:

Պարսկաստանում դինաստիական փոփոխությունների ու դրա հետ կապված հայոց Խոսրով Մեծ (Տրդատ Բ) թագավորի՝ Սասանյան Արտաշիրի (Շապուհ Ա-ի) դեմ մղած կռիվներում աղվանացիների ու կովկասյան այլ ցեղերի մասնակցության մասին է պատմում Ագաթանգեղոսը¹¹, իսկ մ. թ. IV դարի 60-ական թթ. տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների ու վարչաքաղաքական փոփոխությունների մասին խոսելիս՝ Փավստոս Բուզանդը¹² հաստատում է հնագույն շրջանից եկող պատմական այն իրողությունը, որ Մեծ Հայքի ու բուն Աղվանքի միջև սահման էր Կուր գետը:

Փ. Բուզանդի «Հայոց պատմությունը» արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նշված դարաշրջանում հայ-աղվանական փոխհարաբերությունների մասին՝ լույս սփռելով նաև Աղվանքի սոցիալ տնտեսական կարգի վրա, ու այն բնութագրելով որպես ֆեոդալականացող հասարակարգ:

Կարևոր սկզբնաղբյուրներից է նաև մեսրոպատա առաջին պատմագիտական աշխատությունը՝ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը¹³: Աշխատության մեջ հատկապես ընդգծվում է այն փաստը, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, բացի հայոց ու վրաց

գրերից, ստեղծում է նաև աղվանից գիրը և օգնում այդ գրով թարգմանություններ կատարել սուրբ գրքերից: Նրանում ի հայտ են գալիս և՛ ժամանակաշրջանի քաղաքական բնութագիրը, և՛ աղվանից թագավոր Եսվաղենի ու եպիսկոպոս Երեմիայի պայծառ կերպարները, որպես լուսավորության, գրի ու դպրության ջատագովներ:

V դ. Անդրկովկասում Սասանյան Պարսկաստանի վարած բռնի քաղաքականության և դրա հետևանքով Մեծ Հայքի գլխավորությամբ անդրկովկասյան ժողովուրդների հուժկու ապստամբության մասին է Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» աշխատությունը¹⁴: Այն պարսիկների դեմ ուղղված հայոց պատերազմի պատմությունը լինելուց զատ, նաև Աղվանքում ապստամբության ծագման, ապստամբած աղվանացիներին հայերի ցույց տված օգնության, Վարդան Մամիկոնյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ պարսից թվական գերազանցություն ունեցող զորագնդերի դեմ հայ-աղվանական բանակների ճակատամարտերի և պարսիկներին ջախջախելու պատմությունն է: Եղիշեի գիրքը կարևոր տվյալներ է պարունակում նաև Աղվանքում տեղի ունեցած 457-461 թթ. ապստամբության, դրա ճնշման, ապստամբների հետ Պերոզի կատարած հաշվեհարդարի, աղվանից թագավորության վերացման ու այնտեղ մարզպանական կառավարում հաստատելու մասին:

Նույն դարի երկրորդ կեսի պատմությանն է անդրադառնում նաև «ոսկեդարի» մի ուրիշ պատմիչ՝ Ղազար Փարպեցին¹⁵: «Պատմութիւն Հայոց» աշխատության մեջ սկսելով Վարդանանց պատերազմից, Փարպեցին գրում է հայերին, վրացիներին ու աղվանացիներին ծուլելու պարսիկների վարած չթուլացող քաղաքականության, այդ հողի վրա դարի երկրորդ կեսին նրանց բարձրացրած ապստամբությունների ու 484 թ. Նվարսակում դաշնագրի կնքման մասին:

Ղ. Փարպեցու աշխատության մեջ նկարագրված պատմական բոլոր իրադարձություններում Աղվանքը Մեծ Հայքից ու Վիրքից առանձին չի հիշատակվում: Այս երկրները ամենուր հիշվում են միասին՝ դրանով արտացոլելով ոչ միայն Պարսկաստանի վարած քաղաքականությունն ընդհանրապես այս երկրներում, այլև այն ընդհանուրն ու միասնականը, պատմական այն ամուր թելերը, որոնցով միմյանց հետ կապված էին Մեծ Հայքը, Աղվանքն ու Վիրքը:

VI դարի վերջի ու VII դարի պատմության ուսումնասիրությանն է նվիրված Սեբեոս եպիսկոպոսի «Պատմությունը»¹⁶, որը առատ նյութ է տալիս բյուզանդական Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների, պարսիկների դեմ պատերազմելու և կովկասյան ցեղերի հետ դաշնակցելու ժամանակ Աղվանքում և նրանց հարակից շրջաններում ծավալվող մի շարք պատմական իրադարձությունների ուսումնասիրության համար: Ականատես ու ժամանակակից պատմիչը, որն իր պատմության դեպքերը հասցնում է մինչև 661 թ., առաջինն է հայ մատենագրության մեջ, որ հաղորդում է դեպի Աղվանք ու սրան հարակից երկրներ արաբների կատարած արշավանքի մասին:

Հայկական աղբյուրների մեջ Աղվանքի պատմության ուսումնասիրության

⁵Ավելի մանրամասն տե՛ս Ս. Տրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963:

⁶Աշխարհացոյց Է դարու, ՍՊ, 1872:

⁷A. Soukry, Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Texte arménien, traduit en français par le P. Arsène Soukry, Venise, 1881.

⁸Ս. Տրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»:

⁹Ս. Տրեմյան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊԲՀ, 1972, թիվ 4, էջ 209-230: 1973, թիվ 1, էջ 238-252, թիվ 2, էջ 261-274:

¹⁰Ս. Տրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 13:

¹¹Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1983:

¹²Փավստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1987:

¹³Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմ. առաջարկում և ծանոթ. ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941:

¹⁴Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երևան, 1989:

¹⁵Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Երևան, 1982:

¹⁶Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979:

համար կարևորագույն, մի շարք հարցերում էլ միակ ու անփոխարինելի աղբյուր է «Պատմություն Աղուանից աշխարհի» աշխատությունը: Այն բաղկացած է երեք գրքից, որոնցից առաջին երկուսը գրել է VII դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին, իսկ երրորդը՝ Մովսես Դասխուրանցին (X դար): Աշխատությունը դեռ XIX դարի կեսերից՝ ճանաչում ստանալու առաջին իսկ օրերից մինչև մեր ժամանակները, իր վրա է բեռնել եվրոպացի, ռուս, հայ, վրացի ու ադրբեջանցի ուսումնասիրողների ուշադրությունը, որը չթուլացող հետաքրքրությամբ շարունակվում է մինչև այսօր: Այդ ժամանակաշրջանից գիրքը ունեցել է մի քանի հրատարակություններ և հատվածաբար ու ամբողջական թարգմանություններ¹⁷: Նրա մասին գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որ բնութայն են ենթարկվել հեղինակի (կամ հեղինակների) անձնավորության, աշխատության լեզվի, պատմության նյութի ու ընդգրկված տարածքի և նմանօրինակ շատ այլ հարցեր: Այսուհանդերձ այս աշխատության պատմագիտական ու բանասիրական բնույթի բազմաթիվ հարցերի վերաբերյալ ուսումնասիրողները չունեն ընդհանուր կարծիք: Մասնագիտական գրականության մեջ հաճախ են հանդիպում այս կամ այն հարցերի սխալ կամ կանխակալ մեկնաբանություններ: Այսպես, օրինակ՝ Մ. Կաղանկատվացու անձնավորության մասին պատմագիտության մեջ տեղ են գտել այնպիսի ոչ ճիշտ ենթադրություններ ու կարծիքներ, ինչպիսիք՝ նրան «աղվանական պատմիչ»¹⁸ կամ «աղվանական տարեգիր»¹⁹ համարելն է կամ էլ ուղղակի հայտարարելը, թե «մեր կարծիքով ճիշտ չէ մի շարք գիտնականների «խորը համոզմունքը», թե Մ. Կաղանկատվացին հայ պատմիչ էր»²⁰: Նրա երկի կապակցությամբ հայտնված մի այլ կարծիքի համաձայն, «Աղվանից աշխարհի պատմությունը» նախապես գրված է եղել գարգարերեն լեզվով, ապա թարգմանվել է հայերեն²¹, իսկ բնագիրը ոչնչացվել²²: Զարգացնելով այս կեղծ տեսությունը՝ «Աղուանից աշխարհի պատմությունը» սկսել են դիտվել որպես աղվանական գրականության նմուշ, նրանում «հայտնաբերվել» աղվաներեն

¹⁷ Մանրամասն տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Բննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ ԽԳ-ԽԷ: 1984 թ. ՀՀ ԳԱ հրատարակչությունը լույս ընծայեց նույն աշխատության գիտարձանական բնագրի նոր՝ տասերեն թարգմանությունը (Мовсэс Каланкатуацци, История страны Алуанк, пер. с древнеармянского, предисл. и коммент. Ш. В. Смбатяна, Ереван, 1984: Գրքի գրախոսականը տե՛ս Գ. Տ. Տրաչյան, Мовсэс Каланкатуацци, История страны Алуанк, Լրագիր հաս. գիտ., 1986, թիվ 1, էջ 84-88): Վրաստանի ԳԱ «Մեցմեխերե» հրատարակչությունը 1985 թ. հրատարակել է աշխատության վրացերեն թարգմանությունը: Мовсэс Каланкатуацци, История страны Алуанк, пер. с древнеармянского, пред., прим и указатели Л. С. Давулианидзе-Тамашвили, Тбилиси, 1985, (на груз. яз.): Տեղեկություններ կան նաև թուրքերեն թարգմանության մասին (տե՛ս Մ. Յուլալյան, Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970, с. 52):

¹⁸ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 4, 182, 188 и сл.

¹⁹ З. И. Ямпольский, К изучению Летописи Кавказской Албании, Известия АН АЗССР, 1957, № 9, с. 151.

²⁰ З. М. Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965, с. 97. «Աղվանական պատմիչ» տերմինը այժմ հաստատուն տեղ է գտել ադրբեջանցի բոլոր հեղինակների պատմագիտական ու բանասիրական բնույթի աշխատություններում:

²¹ З. И. Ямпольский, К изучению..., с. 154.

²² З. М. Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., с. 97.

կամ ուտիերեն բառեր, թյուրբիզմ²³ և աշխատության հեղինակի անունը գրվել թուրքական ձևով՝ «Մուսա Կալանկատուկլու»²⁴: Սակայն Մ. Կաղանկատվացու աշխատության աղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նա իր աշխատությունը գրելիս օգտվել է լոկ հայկական սկզբնաղբյուրներից (Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Խորենացի, Եղիշե, Պետրոս Սյունեցի, առանձին պաշտոնական ուղերձներ, հայ աշխարհիկ ու հոգևորական մարդկանց նամակագրություններ և այլն), բառ առ բառ արտագրել ամբողջական հատվածներ²⁵, որից բխում է միայն մեկ ճշմարտացի եզրակացություն. բացառապես հայ պատմիչը կկարողանար այդքան լայն ու ազատորեն օգտագործել հայերենի գրականությունը: Մ. Կաղանկատվացու հայկական ծագումն է վկայում նաև նրա աշխատության շարադրանքի ոճի վերլուծությունը: Մյուս հայ պատմիչների նման, Կաղանկատվացին ևս ունի ժամանակագրական կալուն համակարգ, ըստ որի տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունները որոշվում են Սասանյան թագավորների կամ բյուզանդական կայսրերի գահակալման, անկման կամ մահվան տարեթվերով, որոնք հաճախ ուղեկցվում են հայոց թվականությամբ և ամիսների հայկական անվանումների հիշատակությամբ: Ուրեմն՝ երկու կարծիք լինել չի կարող. Կաղանկատվացին հայ պատմիչ է և իր «Պատմությունը» գրել է հայ պատմագրության մեջ ընդունված կանոններով և միայն ու միայն իր ժամանակի հայ գրական լեզվով՝ գրաբարով²⁶:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Մ. Կաղանկատվացու աշխատությունը Հայոց արևելից կողմանց՝ Ուտիքի ու Արցախի պատմությունն է: Պատրաստվելով գրել իր աշխատությունը պատմիչը նախ և առաջ ներկայացնում է իր նկարագրելիք երկրի սահմանները. «ի գետույն Երասխայ մինչև ցամուրն

²³ В. Гукасян, О некоторых вопросах истории албанской письменности и литературы, Известия АН АЗ ССР (серия лит., языка и искусства), 1968, № 2, с. 85-101; Его же, Удические слова в "Истории албан", там же, 1968, № 1, с. 53-61; Его же, Тюркизмы в "Истории албан", Сб. "Структура и история тюркских языков", М. 1970.

²⁴ Նման յուրացման փորձեր կան նաև աշխատության անբաժանելի մասը կազմող «Ողբը ի մահն Ջուանջիրի մեծի իշխանի» ստեղծագործության հանդեպ: Առաջ քաշելով այն անհեթեթ թեզը, թե «Ողբը...» ևս գրված է եղել գարգարերեն լեզվով և հետո թարգմանվել հայերեն, ադրբեջանցի հեղինակները համառությամբ սույն ստեղծագործությունը ևս համարում են աղվանական գրականության նմուշ, հեղինակի անունը դարձյալ թուրքական լեզվով գրում «Դեվդեկ» և ի լրումն այս անձին նրան կոչում «ադրբեջանցի չեիր» (տե՛ս "Удиз", Баку, 1971, с. 6, 34-36): Սակայն «Ողբի» ձեռագրերի ուսումնասիրությունը, որոնցում յուրաքանչյուր քառյակ սկսվում է հայերեն տառերի (ձեռագրերում դրանք գրված են կարմիր թանաքով, իսկ հրատարակված տեքստերում՝ գլխագրերով) հերթականությամբ, կազմում է հայկական այբուբենի արքայադրոս (տե՛ս Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենադարան), ձեռ. թիվ 2646. 4197: «Նոյեան Աղանի» Կոստանդնուպոլիս, 1852, թիվ 36-37, 58: Պատմություն Աղուանից արաբերալ Մովսիսի Կաղանկատվացու, ի լույս ընծայեց հանդերձ ծանոթանալու Կ. Վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860, հ. Ա, էջ 354-359; Զ. Մսերեանց, Տեղեկություն ի վերայ Ջուանջիր իշխանի և Դարակ ճարտասանի, «Շնորհալու», Մոսկվա, 1860, էջ 79-83, որն ընդհանրապես թարգմանելի չէ, ցույց է տալիս վերոհիշյալ կարծիքի սնանկությունն ու կանխակալ կարծիքը:

²⁵ Հ. Ս. Սվալյան, Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմության» աղբյուրները, ՊԲՀ, 1972, թիվ 3, էջ 195-206:

²⁶ Մանրամասն տե՛ս Աս. Մանգակյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966; Աս. Մանգակյան, Ս. Տրաչյան, По поводу книги З. Бунятова "Азербайджан в VII-IX вв.", ՊԲՀ, 1967, թիվ 1; Հ. Ս. Սվալյան, Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմության» աղբյուրները; նույնի՝ «Աղվանից աշխարհի» հասկացությունը ըստ Մովսես

Հնարակերտ»²⁷: Իսկ նշված տարածքում Երասխ գետից մինչև Կուր գետի աջ ափին գտնվող Հնարակերտ ամրոցը, ընկած են հայոց Ուտիք և Արցախ նահանգները: Այս տարածքն էր, որ «զարեմուտս եւ զհիւսիսի մերոյ աշխարհիս»²⁸ կողմերը կարգավորելիս, հայոց թագավոր Վաղարշակը տալիս է Սիսակի սերունդներից Առան նախնուն ի կառավարում, որ նշանակում է, թե Առանը կարող էր ժառանգել միմիայն հայկական տարածք: Բացի դրանից, Խորենացու վկայությամբ, Առանի տարածքը հյուսիսից եզրափակվում էր Կուր գետով²⁹, այսինքն՝ Կուր գետից այն կողմ չէր անցնում: Մինչդեռ հունա-հռոմեական աղբյուրներից հայտնի է, որ Ալբանիան ընկած էր ճիշտ նրա ձախ ափին՝ գետից հյուսիս: Խորենացու հետևությամբ Կաղանկատվացին ևս վկայում է, որ Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած այդ տարածքը բնակեցնում էին ուտեացի, ծավդեացի, գարդմանացի և գարգարացի ցեղերով, որոնք սերում էին վերոհիշյալ Առանից³⁰, այն դեպքում, երբ բուն Աղվանքում ապրում էին 26, չնչին բացառությամբ, անհայտ ցեղեր:

«Պատմության» հենց սկզբում ցույց տալով իր նկարագրելիք երկրի սահմանները, ինչպես և սպասվում էր, Կաղանկատվացին գրքի շարադրանքի համար հիմք է ընդունում իր նշած շրջանակներում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունները, հաճախ օգտագործելով «մերոցս արևելեացս», «արևելեացս» արտահայտությունները³¹, որը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ նա իրեն և իր հայրենակիցներին համարում է Հայոց արևելից կողմանց բնակիչներ: Բայց որոշ ուսումնասիրողներ գտնելով, որ Կաղանկատվացին օգտագործում է այդ արտահայտությունները, սակայն չի նշում, որ խոսքը Հայոց երկրի արևելից կողմերի մասին է, առաջ են քաշում մի դրույթ, ըստ որի իբր նշված հասկացությունները նրա գրքում իմաստավորում են քրիստոնեական աշխարհում Աղվանքի՝ Երուսաղեմից արևելք գտնվելու հանգամանքը³²: Սակայն մտաքաղաքի է նաև այս դրույթը: Կաղանկատվացուն, որպես հայ պատմիչի, հարկ չկար անընդհատ ընդգծելու այն պարագան, որ ինքը գրում է Հայոց արևելից կողմանց պատմությունը: Մյուս կողմից էլ, ցանկության դեպքում, Նրա մոտ կարելի է գտնել նաև պահանջվող արտահայտությունը: Այսպես, պատմագիրը գրելով Հայաստանում առաջին քրիստոնյա քարոզիչ Թադեոս առաքյալի գործունեության մասին, հայտնում է, որ նա հասցրեց լուսավորել Հայոց երկրի արևելից կողմանց մի մասը միայն, մնացած մասը բաժին է հասնում Գրիգոր Լուսավորչին: «Արդ ոմն մի լաշակերտացն տեսուն՝ Թադեոս անուն... հասել սմա մասն ինչ ի Հայաստան աշխարհին, լուսավորել զկողմանս ինչ Արևելից աշխարհին, մինչև եկն հոշակելին պատերազմողն և երիցս երանելին Գրիգորիոս»³³: Ասվածից ակնհայտ է, որ

→ Կաղանկատվացու, ԲՀԱ, 1973, թիվ 1: Աղբյուրների հեղինակների փորձերը՝ ապացուցել, թե «Աղվանից աշխարհի պատմությունը» նախապես գրված է եղել ոչ հայերեն, անհամոզիչ են գտել նաև այլ հեղինակներ (տե՛ս Ա. Մ. Новосельцев, В. Т. Паулюс, А. В. Черепнин, Путь развумия феодализма, М. 1972, с. 43, որ. 76).

²⁷ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Դ:

²⁸ Խորենացի, Բ, գլ. Զ.:

²⁹ Նույն տեղում, Բ, գլ. Ը:

³⁰ Նույն տեղում, Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Դ:

³¹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Զ և հաջ.:

³² Փ. Мамедова, Полумическая история... Албани, с. 77.

³³ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԴ:

Կաղանկատվացու համար արևելից կողմերը Հայոց երկրի համապատասխան մասն են: Ի դեպ, քրիստոնեական աշխարհում, Երուսաղեմի համեմատությամբ, Արևելքում է գտնվում և Մեծ Հայքը: Սակայն և ոչ մի հայ պատմիչ չի օգտագործել «Արևելից կողմանք» արտահայտությունն այդ իմաստով: Բացառություն չէր կարող լինել և Կաղանկատվացին: Եվ, վերջապես, բոլորովին էլ պատահական չէ, որ «Պատմության» որոշ ձեռագրեր ունեն «Երկրորդ պատմություն Արևելիցս Աղուանից նահանգիս» վերնագիրը³⁴: Աշխատության մեջ բազմիցս շեշտվում է, որ Կուր գետի ձախակողմյան ափերում ապրում են օտար ցեղեր, որոնք, անցնելով «յայսկոյս Կուրական գետոյն», ավերածություններ էին սպիռում իր հայրենի երկրում³⁵:

«Աղվանից աշխարհի պատմության մեջ հիշատակվում են մեծ թվով նահանգներ, գավառներ, քաղաքներ, գյուղեր, ավաններ՝ վայրեր, ուր տեղի են ունենում նկարագրվող պատմական անցքերը: Գրքում գետեղված այդպիսի աշխարհագրական վայրերի տեղադրությունը, որոնք չեն անցնում Կուրից այն կողմ»³⁶, կասկած չի թողնում, որ Մ. Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմությունը» Հայոց Արևելից կողմանց՝ Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած տարածքի, իսկ ավելի ստույգ՝ Ուտիքի ու Արցախի պատմությունն է հայոց պատմության ընդհանուր հիմնապատկերը:

Աշխատությունը հայոց Ուտիք ու Արցախ նահանգների պատմության վերաբերյալ այնպիսի արժեքավոր նյութեր է պարունակում, որոնք լրացնում են մեր մյուս հայ պատմիչների՝ Մ. Խորենացու, Ղ. Փարպեցու, Փ. Բուզանդի, Եղիշեի և այլոց հաղորդումները:

Գրքում ցայտուն կերպով դրսևորվել է այն միտքը, որ «Արցախամուր» աշխարհն Ուտիքի հետ միասին Աղվանից մարզպանության կազմում էլ վարել է ինքնուրույն քաղաքական կյանք սեփական իշխանների՝ Առանշահիկների գլխավորությամբ: Եվ Աղվանից մարզպանության կազմի մեջ մտնող այս նահանգների պատմության կապակցությամբ էլ Մ. Կաղանկատվացին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև բուն Աղվանքի պատմական իրադարձությունների մասին: Նրա տեղեկությունների շնորհիվ հաստատվում ու ստուգվում են հայկական մյուս տեղեկությունների մասին հաղորդումները, իսկ շեղումները առավել ցայտուն են դարձնում աղբյուրների նման հաղորդումները, իսկ շեղումները առավել ցայտուն են դարձնում այն սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական փոփոխությունները, որոնք հասարակական կյանքի զարգացման օրինաչափության հետևանքով անխուսափելի էին:

Աշխատությունը հայկական Առանշահիկ իշխանական տան ու նրան հաջորդելու եկած Միհրանյան հարստության ծագման, քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի շինարարական ու մշակութային գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդող միակ ու անփոխարինելի աղբյուրն է և ամբողջացնում է նաև Անդրկովկասում արաբների վարած քաղաքականության մասին մյուս հայ պատմիչների հաղորդումները:

³⁴ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1531, ք. 273բ, սյունակ Ա, թիվ 2646, ք. 66բ, թիվ 1725, ք. 78ա:

³⁵ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. 29, Բ, գլ. ԻԳ, ԻԶ և հաջ.:

³⁶ Մանրամասն տե՛ս Հ. Ս. Սվազյան, «Աղվանից աշխարհ» հասկացությունը ըստ Մովսես Կաղանկատվացու, էջ 231-233:

Կադանկատմացու երկը հայ պատմագրության լավագույն աշխատությունների թվին է դասվում ոչ միայն Արցախի, Ուտիքի ու բուն Աղվանքի, այլև Վիրքի, Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների ու ցեղերի (հատկապես խազարների, սրանց կենցաղի ու, մանավանդ, մարդաբանական տիպի), Սասանյան Պարսկաստանի, Բյուզանդիայի ու Արաբական խալիֆության մասին իր տեղեկություններով:

Այսպիսով, «Ազվաճից աշխարհի պատմության»՝ որպես սկզբնաղբյուրի նշանակությունը դուրս է գալիս նեղ, տեղական սահմաններից, դառնում նշված երկրների, ժողովուրդների ու ցեղերի պատմության տարբեր հարցերի և պատմական կապերի ուսումնասիրության համար անգնահատելի աղբյուր, բարձրանում «տիեզերական» պատմության մակարդակի:

VII-VIII դարերի, ավելի ստույգ՝ 620-ական թթ. մինչև 780-ական թթ. պատմությունն է շարադրել Ղևոնդ պատմիչը³⁷: Նրա պատմությունն ընդգրկում է մինչարաքական տիրապետության առաջին հաղորամյակից քիչ ավելի ուշ շրջանը և այդ ժամանակաշրջանի լավագույն սկզբնաղբյուրներից է: Ի տարբերություն մյուս հայ պատմիչների, Ղևոնդը մեծ ուշադրություն է դարձրել հատկապես երկրի ներքին կյանքին: Մեծ Հայքում, Աղվանքում ու Վիրքում արաբների վարած հարկային քաղաքականության նրա նկարագրությունը ցնցող տպավորություն է թողնում: Դրան զուգահեռ, Ղևոնդը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև արաբների դեմ երեք երկրների բարձրացրած ապստամբության, խազարների հարձակման, արաբա-խազարական հարաբերությունների և դրանցում նշված երկրների մասնակցության, վերջիններիս վրա նոր կառավարիչներ կարգելու մասին և այլ մանրամասներ:

Ազգանից եկեղեցու, նրա՝ հայոց եկեղեցու թեո ունեցած հարաբերությունների, կրոնադավանաբանական վեճերի կամ այն ժամանակվա գաղափարական պայքարի մասին են գրում Հովհ. Դրասխանակերտցին (IX-X դդ.)³⁸, Ուխտանես եպիսկոպոսը (Xդ. երկրորդ կես)³⁹, Ստ. Օրբելյանը (XIII դ.)⁴⁰:

Աղվանքի պատմության վերաբերյալ տեղեկություններ են հաղորդում նաև Աստղիկը (X-XI դդ.)⁴¹, Կ. Գառնակեցին (XIII դ.)⁴², Մխիթար Այրիվանեցին (XIII դ.)⁴³ և ուրիշներ⁴⁴:

Բ. Աղվանքը հունա-հռոմեական և այլ
օտարալեզու աղբյուրներում

Հունահռոմեական աղբյուրներ - Պատմության ասպարեզում աղվանացիների երևան գալու մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է մ. թ. ա. IV դարի վերջերին, երբ նրանք, արդեն ցեղային մեծ միություններ կազմած, մասնակցում էին ալանիսի խոշոր իրադարձությունների, ինչպիսին Գավգամելայի ճակատամարտն էր մ. թ. ա. 331 թ: Դա գրում է մ.թ. II դարի պատմիչ Փլավիոս Արրիանոսը իր «Ալեքսանդրի արշավանքը» աշխատության մեջ: Գրելով Ալեքսանդրի Պարսկաստանի թագավոր Դարեոս Գ-ի դեմ Ալեքսանդր Մակեդոնացու մղած կռիվների մասին՝ հաղորդում է, որ այս վերջին Ալեքսանդրի կողմում, գրավելով կարևոր ռազմաստրատեգիական դիրքեր⁴⁵ ընդդեմ մակեդոնացիների, կռվում էին ճակ աղվանացիներ: Արրիանոսի հաղորդումը, լույս սփռելով նրանց հասարակական զարգացման աստիճանի վրա, ցույց է տալիս ճակ աղբյուրների կախյալ քաղաքական կացությունը Ալեքսանդրներից:

Պետական կազմավորման հասած Աղվանքի մասին արդեն գրում է Ստրաբոնը (մ.թ.ա. 69-մ.թ. 20 թթ.)՝ այդ բնագավառում աևտիկ հեղինակներից առաջինը
յնչայես ժամանակագրական կարգով, այնպես էլ տեղեկությունների
մանրամասնությամբ ու ծավալով։ Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն»⁴⁶
աշխատությունը, որը պարունակում է մեզ հետաքրքրող տեղեկությունները,
հիմնականում հեղինակի սեփական դիտարկումների արդյունքն է։ Դրանց
գուգընթաց, անդրկովկասյան երկրները նկարագրելիս, նա օգտվել է ինչպես
նախորդների (Էրատոսթենես, Պոսիդոնիոս, Պատրոկլես և այլք), այնպես էլ
ժամանակակիցների (Թեոփանես Միտիլենացի, Դեկլիոս, Մետրոդորոս Սկեփսացի,
Հիփսիկրատես և ուրիշներ) աշխատություններից⁴⁷։ մեծ տեղ տալով, սակայն,
ժամանակակիցների ու ականատեսների վկայություններին։ Մասնավորապես
Աղվանքի նկարագրության համար Ստրաբոնը օգտվել է նրանցից, ովքեր
«արշավանքի են եղել-այդ կողմերում, պատմելով նրանց (աղվանացիների - Հ. Ս.)
այսպես ասած «կիկլոպյան» ապրելակերպի մասին»⁴⁸։ Այստեղ աշխարհագետը
նկատի ունի Պոմպեոսի Կովկասյան արշավանքի մասնակիցներին և, առաջին
նկերթին, Թեոփանես Միտիլենացուն՝ Պոմպեոսի ընկերոջն ու զինակցին, որն
ուղեկցել էր զորավարին Կովկասյան արշավանքի ժամանակ և եղել
«ալբանացիների երկրում»⁴⁹։ Այլ խոսքով, ականատեսի ու ռազմական գործչի
գրառումներն են ընկած Աղվանքի քաղաքական պատմության,
սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու աշխարհագրության մասին Ստրաբոնի
հաղորդումների հիմքում⁵⁰:

³⁷ Պատմութիւն Անոնեայ մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1877:

³⁸ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

³⁹ Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:

⁴⁰ Պատմություն մահանգին Միսական, արարեալ Մտեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց. Թիֆլիս, 1910:

⁴¹ Ստեփանոս Տարօնեզույ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:

⁴² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

⁴³ Մխիթարայ Արիվանեզույ Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, 1867:

⁴⁴ Տե՛ս գրականության գանկը:

⁴⁵ Арриан, Поход Александра, перевод с древнегреческого М. Е. Сергеевко, М.-Л., 1962, III, 8, 4; II, 4.

⁴⁶ Страбон, География, пер., статья и комментарии Г. А. Страпановского, Л., 1964.

47 Աղվանքի պատմությունը ստորաբոլորում աղբյուրների մասին մանրամասն տես Հ. Ս. Սվապյան, Մտաբանության պատմությունը, Երևան, 1979, 177-178։

⁴⁸ Страбон, XI, IV, 3.

⁴⁹ ՆՐԱՄԸ ԿԵՐՈՒՄ, XI, V, L.

⁵⁰ Հ. Ս. Սմադյան, Ստորաբրնի արքայություններ..., էջ 95-104:

Տասնյոթ գրքից բաղկացած և գրեթե ամբողջությամբ մեզ հասած իր ծավալուն երկի 11-րդ գիրքը (հիմնականում նշված գրքի ամբողջ 4-րդ գլուխը) Ստրաբոնը լիովին նվիրել է Մեծ Հայքի, Վիրքի ու Ալբանիա-Աղվանքի սահմանների, աշխարհագրական պայմանների, էթնիկական կազմի, սովորույթների, կենցաղի, լեզվի, բանակի, զինատեսակների, հավատալիքների ու ծիսակատարությունների նկարագրություններին: Նրա հաղորդումները մեծ հնարավորություն են ընձեռում խոսելու Աղվանքի հին շրջանի պետական կառուցվածքի ու հասարակարգի, տաճարային տնտեսության ու հիերոդոլների մասին:

Ստրաբոնի հաղորդումների համաձայն, մ. թ. ա. I – մ. թ. I դդ. աղվանացիները գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական զարգացման ցածր մակարդակի վրա և «ավելի հակված էին անասնապահությանը և քոչվորական կյանքին»⁵¹, «հողից ինչպես հարկն է չէին օգտվում», վարում էին «կիկլոպյան» կյանք, «հողը փորում փայտյա արորով»⁵², «նրանց մոտ սովորաբար գործածական չէր փողը, և, 100-ից ավելի հաշվել չիմանալով, զբաղվում էին միայն ապրանքափոխանակությամբ...: Ըզգրիտ չափ ու կշիռ նրանց անհայտ էր: Պատերազմի հարցերին վերաբերվում էին անհոգաբար»⁵³ և այլն: Ելնելով Ստրաբոնի այս հաղորդումներից, ուսումնասիրողների մի մասը իրավացիորեն եզրակացրել է, որ Աղվանքը սոցիալ-տնտեսական զարգացմամբ ետ էր մնում իր հարևաններից՝ Մեծ Հայքից ու Վիրքից: Սակայն այսպիսի եզրակացությունը որոշ ուսումնասիրողների հիշտ չի թվացել, ուստի Աղվանքի ու նրա հարևանների միջև եղած «անհամապատասխանությունը» վերացնելու համար առաջ են քաշել մի թեզ, որի համաձայն Աղվանքի սոցիալ-տնտեսական պարզուրույն կյանքի մասին ստրաբոնյան հաղորդումների հիմքում իբր ընկած են սելևկյան զորավար և Բակտրիայում տերության արևելյան մասի կառավարիչ Պատրոկլեսի մ.թ.ա. 283-282 թթ. կատարած ճանապարհորդության նյութերը, որոնք, արտացոլելով մ.թ.ա. III դարի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատկերը, բնութագրական չեն կարող լինել Աղվանքի համար Ստրաբոնի ապրած ժամանակաշրջանում⁵⁴: Բայց աղվանացիների ու նրանց հարևան ժողովուրդների մասին հույն հեղինակի հաղորդումների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ, բացի իր մատնանշած մի քանի անցյալի նյութերից, որոնք վերցվել են Էրատոսթենեսի միջոցով, Ստրաբոնը ուրիշ, հարցի բնության հետ առնչվող և ոչ մի տեղեկություն չի բաղել Պատրոկլեսի կասկածելի ճանապարհորդության⁵⁵ տվյալներից: «Աշխարհագրության» համապատասխան գլխի աղբյուրների հատուկ քննությունը անառարկելիորեն ցույց է տալիս, որ Ստրաբոնի տեղեկությունները բնութագրում են գրեթե ողջ երկիրն ու նրա բնակիչներին հին ու նոր դարերի սահմանագլխին⁵⁶: Նկատենք, որ այս հեղինակը առաջինն է անտիկ աշխարհում,

4245

որ գործածում է «Ալբանիա - Albania» և «ալբանացիներ- albanoi» անվանումները:

Ստրաբոնի տեղեկություններին դիմելիս, այնուամենայնիվ, պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ նա երբեմն հիշտ չի օգտվել իր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներից, հաճախ կրճատել կամ դուրս է թողել որոշ հաղորդումներ և հակասությունների տեղիք տվել: Պետք է ասել նաև, որ Ստրաբոնից հետո եկող հեղինակները, չնչին բացառությամբ, Աղվանքի ու նրան հարևան ժողովուրդների պատմության շատ հարցերին անդրադառնալիս արդեն կրկնում են մեծ աշխարհագետին:

Աղվանքի մ.թ.ա. I դարի քաղաքական պատմության վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր է պարունակում Պլուտարքոսի «Համեմատական կենսագրություններ»⁵⁷ («Զուգակշիռ»⁵⁸) աշխատությունը: Այստեղ հույն հեղինակը, տալով Հունաստանի ու Հռոմի աչքի ընկնող պետական, քաղաքական ու ռազմական գործիչների համեմատական կենսագրությունները, իր հերոսներին մեծարելու համար բառեր չի նայելով, հաճախ էլ մեղանշելով պատմական ճշմարտության դեմ, հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Աղվանքի ու Հռոմի հարաբերությունների մասին: Այդ տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ աղվանացիները պատմության մեջ առաջին անգամ հռոմեացիների հետ բախվում են նախ Տիգրան Մեծի բանակի կազմում՝ նրանց դեմ կռվելիս և ապա միայն Պոմպեոսի արշավանքների հետ կապված՝ մտնում անմիջական հարաբերությունների մեջ:

Պլուտարքոսի գրչի տակ իրենց կենդանի նկարագիրն են ստանում Պոմպեոսի արշավանքները դեպի Հայաստան ու Անդրկովկաս, նրա ճակատամարտերը աղվանացիների դեմ, վերջիններիս պարտությունն ու Աղվանքում Հռոմի գերիշխանության հաստատումը: Նա պատմում է աղվանական զորքերի քանակի ու սպառազինության մասին, անվանապես հիշում նրանց ռազմական առաջնորդին (Կոսիս) և նկարագրում վերջինիս մեծամարտը Պոմպեոսի հետ: Նա մեծ ոգևորությամբ է թվարկում Հռոմում Պոմպեոսի՝ շքահանդեսի հաճած հսկայական ավարն ու բազմաթիվ մեծատոհմիկ գերիներին, դրանց մեջ, որպես պատանդներ, հիշատակելով աղվանական ու իբերական իշխաններին:

Պլուտարքոսը նկարագրել է նաև Անտոնիոսի ու նրա զորավարների կատարած արշավանքները դեպի Արևելք ու Աղվանքը այն ներկայացնելով որպես մի երկիր, որ դեռ պետք է նվաճվեր: Սա մի լուրջ փաստ է և խոսում է, Պոմպեոսի հեռանալուց հետո, աղվանացիների ինքնուրույն ու ինքնիշխան դառնալու օգտին:

Պլուտարքոսը անդրադառնում է նաև Աղվանքի աշխարհագրական սահմանների ու բնակչության բնույթի մի շարք հարցերի: Նրա շնորհիվ ակնբախ է դառնում, որ աղվանացիները մեր թվականությունից առաջ արդեն ունեին պետություն՝ թագավորի գլխավորությամբ:

Ստրաբոնի ու Պլուտարքոսի ժամանակակիցներն են Տիտոս Լիվիոսը, Վելլեյուս Պատերկուլոսն ու Հուլիանոս Ֆրոնտինոսը, որոնք դարձյալ Պոմպեոսի արշավանքների կապակցությամբ հիշատակում են Աղվանքն ու աղվանացիներին: Ի տարբերություն այն հեղինակների, որոնք գրում են թե աղվանացիները գրկարաց

⁵⁷ Плутарх, Сравнительные жизнеописания, т. I-III, М., 1961-1964.

⁵⁸ Պլուտարքեայ Քերովմացոյ Զուգակշիռ, քարգմանալ ի բնագրեն Հ. Եղիայ վարդապետի Թումանյան, Կ. Ա-Ձ, Վենետիկ, 1832-1834:

⁵¹ Страбон, XI, IV, I.

⁵² Նույն տեղում, XI, IV, 3

⁵³ Նույն տեղում, XI, IV, 4:

⁵⁴ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV в. до н. э. – VII в. н. э., М. Л., 1959, с. 9 и сл.; К. Алиев, К вопросу об источниках Страбона в описании древней Кавказской Албании, ДАН АЗССР, 1960, т. XVI, с. 421; Его же, Кавказская Албания (I в. до н. э. – I в. н. э.), Баку, 1974, с. 6-8.

⁵⁵ Տե՛ս ստորև:

⁵⁶ Հ. Ս. Սվազյան, Ստրաբոնի աղբյուրներ..., էջ 95-104:

են Ընդունել Պոմպեոսին, Տիտոս Լիվիոսը⁵⁹ նշում է, որ աղվանացիներն ու իբերները դիմադրել են և թույլ չեն տվել հռոմեացի զորավարին անցնելու իրենց երկրների վրայով, ուստի և Պոմպեոս փախչող Միհրդատին հետապնդելիս՝ Պոմպեոսը հարկադրված է եղել պայքարով ճանապարհ բացել իր համար:

Գալուս Վելլեյուս Պատերկուլոսն⁶⁰ իր երկու գրքից բաղկացած «Հռոմեական պատմություն» աշխատության մեջ հավաստում է, որ Պոմպեոսը հաղթական բանակով ներխուժել է Մարաստան, Աղվանք ու Իբերիա, իսկ Հուլիանոս Ֆրոնտինոսը⁶¹ «Ռազմական հնարամտություններ» գրքում պատմում է այն ռազմավարության մասին, որի կիրառումը աղվանացիների դեմ, հաղթանակ է բերել Պոմպեոսին:

Պոմպեոսի արշավանքների հետ կապված՝ աղվանացիների մասին լուրջ ու ծանրակշիռ հաղորդումներ ունի մ.թ. II դարի մեկ ուրիշ հույն հեղինակ՝ Ապպիանոսը⁶²: Վերջինս իր ծավալուն «Հռոմեական պատմություն» աշխատության 12-րդ գիրքը («Միհրդատյան պատերազմներ») նվիրել է Միհրդատի դեմ Պոմպեոսի վարած պատերազմների նկարագրությանը, այդ առնչությամբ նյութեր հաղորդելով աղվանացիների վերբերյալ: Ապպիանոսը օգտվել է Տիտոս Լիվիոսից ու այլ հեղինակներից: Կրկնելով Պլուտարքոսի հայտնի տեղեկությունն այն մասին, որ աղվանացիներն սկզբում իբր թույլ են տվել Պոմպեոսին անցնելու իրենց երկրով, ապա հարձակվել նրա վրա, նա հետաքրքիր մանրամասնություններ է ավելացնում աղվանացիների ռազմավարության մասին: Նրա պատմածից պազվում է, որ Պոմպեոսի հետ ունեցած կռիվում աղվանացիներն ունեցել են իրենց դաշնակիցները: Լրացնելով Պլուտարքոսին՝ Ապպիանոսը հայտնում է նաև, որ Պոմպեոսի՝ երկու օր տևած հաղթական զորահանդեսում ցուցադրում էին իբերական երեք ու աղվանական երկու զորահամանատարների, իսկ տարվող տախտակների վրա, ի թիվս Պոմպեոսի գերեվարած թագավորների, նշված է եղել և Աղվանքի թագավոր Օրոյսեսը:

Ապպիանոսը, իր նախորդների նման, Հռոմի նվաճողական քաղաքականության ջատագովն էր և մյուս ժողովուրդների՝ Հռոմին հպատակվելը համարում էր ճակատագրի պատվիրանը⁶³:

Աղվանքի մ.թ. I դար պատմության ուշագրավ իրադարձություններն են նկարագրում Հովսեպոս Փլավիոսն ու Պուբլիոս Կորնելիոս Տակիտոսը: Հովսեպոս Փլավիոսն իր «Հրեական հնախոսություն»⁶⁴ աշխատությունում գրում է Տիբերիոս կայսեր (14-37 թթ.) վարած հակապարթևական քաղաքականության մեջ իբերների ու աղվանացիների ներքաշվելու մասին, իսկ հռոմեական ակադավոր պատմաբան Պուբլիոս Կորնելիոս Տակիտոսը «Պատմություն» (գրված 110 թ.) և «Տարեգրություններ» (117թ.) աշխատություններում⁶⁵ հաղորդում է 14-69 թթ.

⁵⁹ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, собрал и издал с русским переводом В. В. Ламышев, т. II, СПб, 1904, с. 50-51.

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 111:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 229:

⁶² Նույն տեղում, հ. I, էջ 526-539:

⁶³ Н. А. Машкин, История Древнего Рима, М., 1947, с. 21.

⁶⁴ Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, /Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, Թարգմ. Բնագրից, առաջարան և ծանոթ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի/, Երևան, 1976:

⁶⁵ Корнелий Тацит, Сочинения в двух томах, А. 1969.

պատմական իրադարձությունների և դրանցում աղվանացիների մասնակցության մասին:

Տակիտոսի հաղորդումները, չնչին բացառությամբ, միանգամայն արժանահավատ են: Մանավանդ իր «Տարեգրություններում» նա հանդես է գալիս «իբրև մեծ պատմագիր, գեղարվեստական շարադրության մեծ վարպետ, իբրև բարեխիղճ ճշմարտախոս, որը պատմական իրականության մուտք կողմերը չի թաքցնում»⁶⁶:

Դիոն Կասսիոսը⁶⁷, որ ապրել ու ստեղծագործել է մ.թ. II դարի երկրորդ կեսին և III դարի սկզբներին, գրել է «Հռոմեական պատմություն» մեծածավալ աշխատությունը, որտեղ նկարագրվող դեպքերը, սկսելով Հռոմի պատմության հինագույն ժամանակներից, հասցրել է մինչև մ.թ. 229 թ.: Բայց, դժբախտաբար, այդ 80 գրքից բաղկացած աշխատության ընդամենը 24 գրքերն (XXXVI-LX) ու առանձին հատվածներ են հասել մեզ: Պահպանված այդ մասերն էլ, դարձյալ Պոմպեոսի արշավանքների հետ կապված, առատ տեղեկություններ են պարունակում Աղվանքի պատմության վերաբերյալ:

Դիոն Կասսիոսը, նախորդների համեմատությամբ, բավական ծավալուն, բազմակողմանի ու մանրամասն է ներկայացնում Պոմպեոսի ժամանակաշրջանն ու նրա արշավանքների պատմությունը: Նա մանրամասնությամբ գրում է Պոմպեոսի Կովկասյան արշավանքների, Կուր գետի ափին նրա ձմեռելու, աղվանացիների հարձակման ու տակտիկայի, բանակների դասավորման, կիրառած ռազմական խորամանկության, աղվանական թագավորի պարտության և նրա ու կովկասյան մի շարք ցեղերի հետ հաշտության պայմանագրեր կնքելու և այլ շատ ու շատ նման դեպքերի մասին: Դիոն Կասսիոսն է այն առաջին հեղինակը, որ պահպանել է մեզ է հասցրել աղվանական երկու թագավորների անունները՝ Օրոյսես և Զորբերոս: Նա է նկարագրում Անտոնինոսի զորավար Կանիդիոս Կրասսոսի արշավանքը նախ դեպի Իբերիա, ապա Աղվանք, վերջիններիս պարտությունը և «հռոմեական ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ» դառնալը: Նրա հաղորդումներից է, որ հայտնի է դառնում Փարասմանի դրոմամբ դեպի Աղվանք ու այլ երկրներ ալանների կատարած արշավանքների ու պատճառած վնասների մասին:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի Աղվանքի պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն Ստրաբոնից հետո եկող մյուս աշխարհագետների աշխատությունները, որոնք մեծ չափով լրացնում և ամբողջական են դարձնում Աղվանքի ինչպես արտաքին քաղաքական, այնպես էլ ներքին կյանքի, աշխարհագրական դիրքի, սահմանների, քաղաքների ու գետերի մասին հայտնի հաղորդումները:

Մ.թ. I դարի հռոմեացի հեղինակ Պլինիոս Ավագը սերունդներին է թողել իր «Բնական պատմություն» (“Natural History”) հանրագիտական բնույթի

⁶⁶ Տակիտոս, քաղեց և թարգմանեց Պ. Ստոնիկյան, Երևան, 1941, էջ 6:

⁶⁷ Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոս, Հռոմեական պատմություն (հատվածներ), Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, Թարգմանությունը բնագրից, առաջարան և ծանոթ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976:

աշխատությունը⁶⁸:

Պլինիոսը ցույց է տալիս Աղվանքի աշխարհագրական սահմանները, հայտնում երկրի գլխավոր քաղաքի կամ մայրաքաղաքի անունը՝ Կապադակ (Cabalaca), հիշատակում կովկասյան մի շարք ցեղերի և փորձում պարզություն մտցնել «Կասպյան» ու «Կովկասյան» դռներ հասկացությունների մեջ: Նա թվարկում է նաև Կովկասյան լեռներից սկիզբ առնող ու Աղվանքով անցնող և Կուր գետը թափվող Կաս, Ալբան ու Կամբեճան գետերը, խոսում Արաքսի մասին և, ի տարբերություն անտիկ շատ հեղինակների, որոնց կարծիքով Արաքսը իր առանձին հունով է հոսում Կասպից ծով, հայտնում, որ այն նախ լցվում է Կուրը և ապա նրա հետ միասին հոսում դեպի Կասպից ծով: Ի դեպ, Կասպից ծովի հեճոց այդ մասն էլ նրա արևմտյան ափին ապրող աղվանացիների անունով նա կոչում է «ալբանական»:

Պլինիոսի մեծարժեք աշխատության մեջ տեղ են գտել նաև որոշակի սխալներ ու հակասություններ: Օրինակ, նա գտնում է, որ Աղվանքը ևս նվաճված է եղել Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից, մինչդեռ հայտնի է, որ ոչ միայն Աղվանքը, այլև ողջ Անդրկովկասը չի ենթարկվել նրան: Պլինիոսը մեծ հավատ է ընծայել առասպելներին ու հրաշապատում երևույթներին, որի հետևանքով էլ աղվանացիների ծագումը կապում է առասպելական Յասոնի հետ և հայտնում, թե Աղվանքում մարդիկ ծնվում են գորշակապտավուն աչքերով, մանկությունից սպիտակահեր են, լավ են տեսնում գիշերը և այլն:

Կլավդիոս Պտղոմեոսը (83-168 թթ.) Ստրաբոնից հետո առաջին հեղինակն է, որ տվել է Աղվանքի աշխարհագրական դիրքի ամենամանրամասն նկարագրությունը և մատնանշել նրա աշխարհագրական սահմանները: Կլավդիոս Պտղոմեոսն իր «Աշխարհագրական ուղեցույց» հայտնի աշխատության մեջ, ինչպես Ստրաբոնը, մի ամբողջ գլուխ (5-րդ գրքի 11-րդ գլուխը) է հատկացրել Աղվանքի նկարագրությանը⁶⁹: Այստեղ և նրան կից քարտեզում (Ասիայի երրորդ քարտեզում), որն ընդգրկում է Կովսիդան, Իբերիան, Ալբանիան ու Մեծ Հայքը⁷⁰, հեղինակը ցույց է տալիս, որ Աղվանքը տարածված էր Կասպից ծովի արևմտյան ափի երկայնությամբ՝ Կուր գետի Կասպից ծով թափվելու կետից մինչև Սոանա գետը՝ հյուսիսում: Նա խոսում է «ալբանական դռների» («albanus pulae») մասին՝ տալով նրանց աշխարհագրական լայնությունն ու երկայնությունը, հիշատակում աղվանական 29 քաղաքների ու գյուղերի, գետերի ու լեռնային անցուղիների մասին:

Աղվանից պատմության ամենատարբեր հարցերի, նրա բնակիչների ծագման,

էթնո-ցեղային կազմության ու առանձին հատկանիշների մասին արժեքավոր տեղեկություններ են տալիս նաև Դիոնիսիոսը, նրա աշխատության մեկնիչ Եվստաթիանոսը, Պոմպեոս Տրոգոսը, որի աշխատության պատմական մեզ են հասել մ.թ. III դարի հեղինակ Հուսիանոս Հուստինոսի շնորհիվ, Պոմպոնիոս Մելան, Եվսեբիոսը, Ֆլորուսը, Հուլիոս Սոլինը՝ առաջինը «Ալբանիա» անվան ստուգաբանության փորձ անողներից, Վիկտոր Ավրելիանոսը, Ռուփոս Ֆեստոսը և ուրիշներ:

Մերձկասպյան երկրների կենդանական աշխարհի նկարագրությունն է տալիս մ.թ. II դարի վերջում ու III դ. սկզբում ապրած Կլավդիոս Էլիանոսը իր հատվածաբար մեզ հասած «Կենդանիների մասին» աշխատությունում: Հեղինակը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև արհեստագործական մի շարք զբաղմունքների՝ ձկան յուղից քսուկ, իսկ փորտիքից սոսինձ ստանալու, ուղտի բրդից հագուստ պատրաստելու և չորացած ու աղ դրած ձկան վաճառքի մասին, որ կասպերը ուղտերով տանում էին մինչև Էկբատան և այլուր: Նա առաջին հեղինակներից մեկն է, որ քրմերի և հարուստ ու անվանի մարդկանց հիշատակումով հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու Աղվանքի հասարակության շերտավորվածության և տարբեր սոցիալական խավերի առկայության մասին⁷¹:

Մ.թ. IV դարում կազմվում է հռոմեական կայսրերի պատմությունը՝ գրված տարբեր հեղինակների կողմից: Այդ աշխատությունը, որ կրում է «Օգոստոսների պատմության հեղինակները» («Scriptores Historiae Augustae») ընդհանուր խորագիրը, ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 117-284 թթ. և պարունակում Հռոմի կայսրերի (սկսած Հադրիանոսից վերջացած Նումերիանոսով) կենսագրական պատմությունները: Վեց հեղինակի աշխատություններից կազմված այս ժողովածուի մեջ Աղվանքն ու աղվանացիները հիշատակվում են միայն երեքում՝ Հադրիանոսի (Էլիոս Սպարտանոս) երկու վալերիանոսների (Հուլիոս Կապիտոլիոս) և Ավրելիանոսի (Փլավիոս Վոպիսկոս) կենսագրություններում⁷²: Նշված գործերում Աղվանքը ներկայացվում է որպես կենսագրի հերոսից կախյալ ու ենթակա մի երկիր:

IV դարի հեղինակ, ազգությամբ հույն ու հունական կրթություն ստացած, բայց լատիներեն գրող Ամմիանոս Մարքելայոսի «Պատմություն»⁷³ աշխատության նյութը Առաջավոր Ասիայում գերիշխանության հասնելու համար երկու խոշոր բռնատիրությունների՝ Սասանյան Պարսկաստանի ու Հռոմեական կայսրության միջև մղվող պատերազմների պատմությունն է: Այն գրված է ականատես հեղինակի կողմից: Հեղինակը կամ նրանում նկարագրված դեպքերի անմիջական մասնակիցն է, կամ ուղղակի լսել ու գրի է առել մի ուրիշ ականատես մասնակցի պատմությունները: Դրանցից պարզվում է, որ այդ պատերազմներում ականայից ներքաշվել էին հայերը, աղվանացիներն ու իբերները: Լատին պատմիչը իր հիմնական նյութի շարադրանքին միահյուս, ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև նրանց մասին. օրինակ այն, որ Աղվանքը մասնավորապես Սասանյան Պարսկաստանին հպատակ երկիր էր և այդ կոչվելու մասին

⁶⁸ Известия древних писателей..., т. II, с. 167; Pliny, Natural History, in ten volumes, London, 1950-1962.

⁶⁹ Известия древних писателей..., т. I, с. 242-243: Աղվանքին նվիրված գլուխը նոր բարձրանալիս իրապարկվել և ուսումնասիրության է ենթարկվել Ս.Ն. Մուրավյովի կողմից: Տե՛ս Птоломеева карта Кавказской Албании у уровень Каспия, ВДИ, 1983, N 1, с. 117-147; Կարծիք է հայտնվել նաև, որ Պտղոմեոսի քարտեզը արտացոլում է ոչ թե իր ժամանակի՝ մ.թ. II, այլ VII-VIII դդ. Աղվանքի աշխարհագրական պատկերը: Տե՛ս С. А. Ковалевский, "Карта Птолемея" в свете исторической географии Прикаспия, ИВГО, 1953, т. 85, вып. I, с. 31-48. Ընդ որում այս սխալ եզրակացության հանգելու ընթացքում այդ կարծիքի հեղինակը թույլ է տալիս պատմագիտական կոպիտ սխալներ Աղվանք-Մեծ Հայք փոխաբարությունների ու տարածրային մի շարք հարցերի ընթերցման իմաստով (տե՛ս նույն տեղում):

⁷⁰ Известия древних писателей..., т. I, с. 247.

⁷¹ Известия древних писателей..., т. I, с. 605-608.

⁷² Scriptores Historiae Augustae, vol. 1, 1960, p. 67; vol. III, 1965, p. 7, 277.

⁷³ Аммиан Марцеллин, История, пер. с латинского Ю. Кулаковским и А. Соколовым, т. I, Киев, 1906; вып. II, Киев, 1907; вып. III, Киев, 1908.

դաշնակցիցը: Պարսից արքունիքը Աղվանքի մասին ուներ մեծ համարում, և նրան էր վստահվել շրջապատված Ամիդ քաղաքի պարիսպների հյուսիսային մասի պաշարումը և այլն:

Վրացական աղբյուրներ - Աղվանքի պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր են նաև վրաց աղբյուրները: Վերջիններս նպաստում են Աղվանքի պատմության այս կամ այն հարցի լուսաբանությանը, որոշ իրադարձություններ դարձնում պարզ ու որոշակի, բացահայտում դրանց պատճառական կապը: Այդ տեսակետից առանձնանում են Արսեն Սափարացու (IX դ.), Լեոնտի Մրովելու (Ռուսեցու), Սմբատ Բագրատունու, Անանուն պատմիչի, Ջուանջիրի (բոլորն էլ XI դ.) և ուրիշների պատմական աշխատությունները⁷⁴: Նրանցից Լեոնտի Մրովելին բերում է անդրկովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում և ռան-աղվանացիների ծագումնաբանական առասպելը, նրանց բոլորին սերելով մի ընդհանուր հորից՝ Թորգոմից⁷⁵:

Այսու վրացի պատմիչը՝ Սմբատ Բագրատունին, պատմում է բյուզանդական կայսր Հերակլի ռազմական արշավանքների մասին դեպի Պարսկաստան և այդ կապակցությամբ խոսում Հայոց արևելից կողմանց իշխաններից Միհրանյան Վարազ-Գրիգորին (վրաց պատմիչը նրան կոչում է Գագելի) քաղկեդոնական դավաճանքին դարձնելու և արևելից կողմերի առաջին իշխան նշանակելու մասին⁷⁶:

Արաբական աղբյուրներ - Աղվանքի ու ընդհանրապես կովկասյան ժողովուրդների ու ցեղերի, Կովկասում Պարսկաստանի և Արաբական խալիֆայության վարած քաղաքականության, խազարների արշավանքների ու պաշտպանական ամրությունների շինարարության մասին հետաքրքիր ու մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում արաբ պատմիչները, աշխարհագետներն ու ճանապարհորդները: Նրանք մանրամասն գրում են առևտրական կապերի ու արտադրանքի ապրանքների, առևտրական ճանապարհների, իջևանատների ու քաղաքների, դրանց միջև ընկած հեռավորության և, վերջապես, Հայաստանից, Աղվանքից ու Վրաստանից գանձվող հարկերի չափերի մասին: Ուշագրավը արաբական աղբյուրներում այն է, որ նրանց աշխատություններում, որպես աշխարհագրական տեղանուն, հանդես է գալիս «Առան» անվանումը, ընդ որում՝ ոչ միանշանակ: Այն նրանց մոտ օգտագործվել է ինչպես լայն, այնպես էլ նեղ իմաստներով: Լայն իմաստով նրանք «Առան» տեղանունը օգտավգործել են Աղվանքի նախնի մարզպանության ողջ տարածքը՝ Կովկասյան լեռներից մինչև Արաքս գետը, իսկ նեղ իմաստով՝ Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած գետամիջյան տարածքը ցույց տալու համար: Ուստի արաբական աղբյուրներից օգտվելիս անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում ստուգապես պարզել, թե «Առան» ասելով ինչ տարածք նկատի ունի արաբ

⁷⁴ Кармус Цховреба, т. I, Тбилиси, 1955. (На груз. яз.)

Е. С. Такайшвили, Источники грузинских летоисчислений. Три хроники, СМОМПК, вып. 28, Тифлис, 1900; Л. Шейнберг-Рис, Врաց աղբյուրները Հայաստանի ու հարևան երկրների մասին, հ. Ա (Ե-ԺԲ դդ.), Երևան, 1934; Ի. Բ (ԺԳ-ԺԸ դդ.), Երևան, 1936; Համառոտ պատմություն վրաց, ընծայեալ Ջուանջիրի պատմիչի, Վենետիկ, 1884:

⁷⁵ Кармус Цховреба, т. I, էջ 3:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 375:

հեղինակը: Բացի դրանից, նրանք են այն առաջին հեղինակները, որոնք բուն Աղվանքի նախնի անվանման փոխարեն նույն տարածքը ցույց տալու համար գործածել են «Ծիրվան» անվանումը, դրանով ընդգծելով այն վարչաքաղաքական փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել անդրկովկասյան այս երկրում:

Արաբ հեղինակները՝ Բալաձորին (IX դ.), Ալ Իսթահրին, Իբն ալ-Ֆակիրը, Իբն Խորդադեհը, Ալ Մուկադդասին, Իբն Հաուկալը (բոլորն էլ X դ.), Յակուտ Ալ Համավին, Իբն ալ-Ասիրը (երկուսն էլ XIII դ.) և ուրիշներ մեզ ներկայացնում են Ն.Ա. Կարաուլովի, Պ.Կ. Ժուզեի, Բ. Խալաթյանցի, Հ.Թ. Նալբանդյանի ու Ա. Տեր-Ղևոնդյանի ռուսերեն ու հայերեն թարգմանություններով⁷⁷:

Բյուզանդական և ասորական աղբյուրներ - VII դարից սկսած՝ Աղվանքի պատմության աղբյուրների թիվն ավելանում է բյուզանդացի ու ասորի հեղինակների աշխատություններով: Դրանց նշանակությունը մեծ է ոչ միայն որպես սկզբնաղբյուրներ Աղվանքի մասին, այլև որպես տեղեկատուներ այն միջազգային իրադրության մասին, որի ոլորտում հյուսվում էր նրա պատմությունը: Այս տեսակետից ուշադրության են արժանի բյուզանդական պատմիչներից Պրոկոպիոս Կեսարացու⁷⁸, Թեոփիլակտոս Սիմոկատայի⁷⁹, Պյոտր Պատրիկիոսի կամ Մագիստրոսի ու Թեոփանես Բյուզանդացու աշխատությունները⁸⁰:

Բյուզանդական պատմիչներից Աղվանքն ու աղվանացիներին հիշատակում է Մենանդրոսը⁸¹, կապված VI դարի 70-ական թթ. պարսկա-բյուզանդական պատերազմների հետ և պատմում բյուզանդական բանակների Աղվանք ներխուժելու, այն նվաճելու և պատանդներ վերցնելու մասին:

Ասորական աղբյուրները հիմնականում անդրադառնում են V-VI դարերի պարսկա-բյուզանդական հարաբերություններին: Ասորի պատմիչներ Մշիխա Ջեխայի, Յոզվա Ստիլիտի, Հովհան Եփեսացու⁸² և մյուսների աշխատությունները խորը պատկերացում են տալիս քրիստոնյաների նկատմամբ պարսիկների վարած քաղաքականության, Պերոզի պատերազմների, նրա սպանվելուց հետո Վաղարշի գահ բարձրանալու, երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության և ուրիշ այլ իրադարձությունների մասին: Բնականաբար վեր են հանվում այն սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դրդապատճառները, որոնք էլ հարկադրում են արյաց արքաներին հպատակ երկրներին, այդ թվում և Մեծ Հայքին, Աղվանքին ու Վիրքին, տալ ինքնուրույնություն և վերականգնել տեղական ազնվականության

⁷⁷ Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане (СМОМПК), вып. 29, Тифлис, 1901, вып. 31, Тифлис, 1902, вып. 32, Тифлис, 1903, вып. 38, Тифлис, 1908; Баладзори, Книга завоевания стран, пер. П. К. Жузе, Баку, 1927; Врացի մատենագրերը Հայաստանի մասին, հավաքեց և բարձրացրեց Բագրատ խալաթյանը, Վիեննա, 1919: Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965: Իբն ալ-Ասիր, Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

⁷⁸ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պատերազմների մասին, Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հրաչ Բարբիկյանի, Երևան, 1967:

⁷⁹ Прокопий Кесарийский, Истории, пер. С. П. Кондратьева, М., 1957.

⁸⁰ Византийские историки, пер. С. Дестунеса, СПб., 1860, с. 281-309, 491-495.

⁸¹ Менаандр, Истории, Византийские историки, с. 313-470.

⁸² Н. Б. Пугачевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.-Л., 1941: Ասորական աղբյուրներ, Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Գ. Արքունյանի, Երևան, 1976:

ժառանգական իրավունքները:

Ասորի պատմիչներից Զաքարիա Միտիլենացին՝ Հռետոր մականունով, իր «Ժամանակագրություն»⁸³ աշխատության մեջ հիշատակում է Աղվանքը «Առան» ձևով և 12-րդ դրքի 7-րդ գլխում հիշում է այն՝ Սասանյան Պարսկաստանին ենթակա թագավորով, ուրույն լեզվով և հավատացյալ ու մկրտված ժողովրդով:

գ. Աղվանքը վիմական արձանագրություններում ու
Ռնագիտական նյութերում

Ուսումնասիրվող երկրամասում վիժակաճարձանագրությունների գոյության
փաստն իսկ ինքնին գալիս է լուսաբանելու բուն Աղվանքի պատմության համար
որոշակի կարևորություն ներկայացնող մի շարք հարցեր:

1948 թ. հունիսին Բաքու քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Բելուք-դաշ կոչվող լեռան ստորոտին՝ Քաբրիխտանում, հայտնաբերվել է առաջին միակ լատինական արձանագրությունը, որի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են մի շարք հետազոտողներ⁸⁴։ Պրպտումներից պարզվել է, որ այն թողել է հռոմեական XII Ֆուլմինատի (Fulminatio- – Կայծակնապալաց⁸⁵) լեգեոնի ցենտուրիոն Լուկիոս Յուլիոս Մաքսիմուսը, Դոմետիանոս կայսեր օրոք (81-96 թթ.)։ Հիշատակվող լեգիոնն ուներ իր մշտական կայանը Ասորիքում և անհրաժեշտության դեպքում մասնակցում էր Փոքր Ասիայում, Ասորիքում ու Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձություններին։ Ուստի այն փաստը, որ լեգեոնը կամ, որ ավելի ճիշտ է, նրա ջոկատներից մեկը գտնվել է Աղվանքում, խոսում է հռոմեական ազդեցության մասին և հնարավորություն է տալիս պարզելու Աղվանքի 80-90-ական թթ. պատմության այլ դրվագներ։

«Ալբանիա» երկրի և նրա ժողովրդի հիշատակումով արձանագրություններ են հայտնաբերվել նաև նրա տարածքից դուրս: Դրանցից է 1555 թ. Անկյուրայի՝ Գալատիայի երեմնի գլխավոր քաղաքի տաճարի պատերի վրա հայտնաբերված արձանագրությունը⁸⁶, որ թողել է հոռմեական կայսր Օկտավիանոսը (Օգոստոսը): 35 գլխից և երեք մասից բաղկացած այդ ընդարձակ լատիներեն (հունարեն թարգմանությամբ) արձանագրությունը գրվել է կայսեր կյանքի վերջին տարիներին և նրա քաղաքական գործունեության մասին մի հաշվետվություն է, յուրօրինակ կտակ: Կայսեր արտաքին ու ներքին քաղաքականությանը վերաբերող մասում (25-35 գլուխներում) հիշատակվում են աղվանացիները, որոնք իբերների, մարերի և կովկասյան ու մերձսևծովյան մի քանի այլ ցեղերի հետ մեկտեղ փորձել են դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ մտնել Հռոմի հետ⁸⁷: Այս արձանագրության մեջ իր արտացոլումն է գտել հոռմա-աղվանական հարաբերությունների դրսևորումների այն նոր՝ դիվանագիտական ձևը, որ, ի տարբերություն իր նախորդների, կիրառում էր Օգոստոսը՝ Հայաստանի թիկունքը

⁸⁴ И. М. Джафарзаде, Древнелатинская надпись у подошвы горы Беюк-даш, ДАН, АЗССР, т. IV (1948), N 7, с. 304-311; П. Х. Тумбиль, Римская надпись I века н. э., обнаруженная в пределах Азербайджана (Кабрустан), նույն տեղում, էջ 312-313; Л. խաչիկյան, Դիտադուրյուն Մ. Խորենացու Հայոց պատմության երկրորդ գրքի ԾԴ գլխի մասին (Ապրեջանմուն գտնված հին-լատինական արձանագրության առնչությամբ), ՀՀ ԳԱ Տեղեկագիր (հաս. գիտ.), 1948, թիվ 11, էջ 91-97; Е. А. Пахомов, Римская надпись I века н. э. у легиона XII Фульмината, Известия АН АЗССР, 1949, N 1, с. 79-88; А. А. Ельницкий, Северочерноморские заметки, Римляне у Каспийских ворот, ВДИ, 1950, N 1, с. 193-194; З. Ямпольский, К Римской надписи в Азербайджане, Известия АН АЗССР (серия общ. науки), 1949, N I, с. 89; Его же, вновь открытая латинская надпись у горы Беюк-даш, (Азербайджанская ССР), ВДИ, N 1, 1950, с. 177-182; К. В. Травев, Очерки по истории... Албании, с. 342-345.

⁸⁵ И. Х. Дворецкий, Латинско-русский словарь, М., 1976, с. 445.

⁸⁶ Деяния божественного Августа, ВДИ, 1949, N 1, с. 214.

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 214-215:

⁸¹ Ջաբարիա Միտիլենացի (Հոետոր), Ժամանակագրություն, (Ատորական աղբյուրներ), էջ 259-371:

թուլացնելու նպատակով:

Պերսեպոլիսից ոչ հեռու՝ Նախշ-է-Ռուստամ կիրճում գտնվող Քաաբահ-Ջարդուշտ անվամբ հին աքեմենյան մի շինության վրա 1936-1939 թթ. գտնվել է մի արձանագրություն, որ մ.թ. III դարում թողել է Սասանյան Շապուր Ա-ն (242-272 թթ.): Արձանագրությունը փորագրված է երեք լեզվով՝ պարսկերեն, հունարեն ու միջին պարսկերեն և պատմական շատ կարևոր փաստաթուղթ է Շապուր Ա-ի՝ Հռոմ ու անդրկովկասյան երկրներ կատարած արշավանքների ու տարած հաղթանակների մասին: Այս առիթով հիշատակվում է նաև Աղվանքը և նշվում, որ վերջինս էլ Ատրպատականի, Մեծ Հայքի ու Վիրքի նման եղել է Սասանյան Պարսկաստանի ենթակայության տակ⁸⁸

Պատմականորեն Աղվանքը գրավել է այժմյան Ադրբեջանի այն տարածքը, որին գրեթե համապատասխանում է «Յալոյութափայան» անունով հայտնի մշակույթի տարածման շրջանները: Այս հնագիտական մշակույթն իր անվան համար պարտական է Ադրբեջանի Հանրապետության Կուտկաշենի շրջանի Յալոյութափա կոչվող վայրին, որտեղ առաջին անգամ հնագետները բացել են այդ մշակույթին բնորոշ խիստ կծկված մարդկային ոսկորներով գետնափոր թաղումներ: «Նրա սահմաններն անցնում են արևմուտքում Ալազանի հովտով՝ Կախեթի սահմաններում, իսկ արևելքում ընդհուպ մոտենում են Ջեյրանքեշմազ գետին, այսինքն՝ գրեթե մինչև Ապշերոնի թերակղզուն: Տվյալ մշակույթի հյուսիսային սահմանները Գլխավոր Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավարևելյան լանջերն են, իսկ հարավայինը՝ Կուր գետը»⁸⁹: Այնպես որ Աղվանքի սոցիալ-տնտեսական կյանքի այդ շրջանի պատմությունը հիմնականում ուսումնասիրվում է Յալոյութափայան մշակույթի նյութերով, որոնք ուսումնասիրողին հնարավորություն են տալիս բավականաչափ ճշգրտությամբ որոշելու այն հասարակարգը, որում ապրում էին աղվանացիները, ցույց տալու նրանց զբաղմունքը, սովորույթներն ու կենցաղը, առաջին պատկերացումներն ու հավատալիքները: Յալոյութափայան մշակույթի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս պարզելու նաև այն կրողների տեղաբնիկ լինելու հարցը, նրանց տեղաբնակներն ու խտությունը տվյալ մշակույթի ընդգրկման սահմաններում, կապը հարևան ցեղերի հետ և այլ մանրամասներ՝ սկսած մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի կեսերից⁹⁰:

Յալոյութափայան շարունակվող հնագիտական պեղումները բացահայտում են Աղվանքի պատմության նորանոր փաստեր:

Աղվանքի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրությանը մեծ չափով

⁸⁸ Recherches sur les Res Gestae divi Saporis par Ernest Honigmann et Andre Marica, Brusell, 1953, t. 10-20, Syria, t. XXXV, Paris, 1958, t. 304-307; K. B. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 135; С. Т. Еремян, Страна "Махелония" надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, N 4, с. 47; Р. Фрай, Наследие Ирана, М., 1972, с. 295.

⁸⁹ О. Ш. Исмаилов, Ялоулуменская культура, Баку, 1956, с. 3.

⁹⁰ Е. А. Лалаян, Раскопки сс. Нидж и Варташен Нухинского уезда, Известия Кавказского отделения Московского археологического общества, Тифлис, 1919, вып. V; О. Ш. Исмаилов, Ялоулуменская культура, с. 72.

նպաստում են նաև Ապշերոնի թերակղզում և, հատկապես, Բաքվի մերձակայքում կատարվող պեղումները⁹¹, որտեղ պեղված հնադարյան դամբարանները վկայում են երկրի այդ տարածքի հնագույն ժամանակներից բնակեցված լինելու մասին: Կովկասյան այս տարածքը հնուց ի վեր բնակեցված լինելու, կենդանական աշխարհի, բնակիչների՝ որսորդությամբ, հողագործությամբ ու անասնապահությամբ զբաղվելու, տնային տնտեսության մեջ կենդանիներից օգտագործելու, կրոնի ու հավատալիքների և այլ սովորույթների մասին խոսում են նաև Աղվանքի տարածքում հայտնաբերված ժայռապատկերները (մարդկանց ու կենդանիների նկարներ, տարբեր նշաններ, տեսարաններ և այլն), զանազան արձանիկները, խեցեթեկորների վրայի նախշերը և հնագիտական այլ նյութեր⁹²:

Պեղումների միջոցով հայտնաբերված թաղման նոր ժխակատարությունների ակնհայտ նշաններով դամբարանները, վկայելով եկվոր ցեղերի Աղվանք ներթափանցման մասին, միաժամանակ ցույց են տալիս նաև նրա բնակչության էթնիկական կազմի խաչադրվածությունը⁹³:

Կարևոր ու անգնահատելի աղբյուրներ են նաև Մինգեչաուրի պեղումներից հայտնաբերված նյութական մշակույթի գտածոները: Մինգեչաուրը, ընկած լինելով Մեծ Հայքի ու Աղվանքի շփման շրջանում, իր հնագիտական հազվագյուտ նյութերով հավասարաչափ նպաստում է ոչ միայն նշված երկրների, այլև հյուսիսային Կովկասի մի շարք ցեղերի պատմության շատ հարցերի լուսաբանմանը:

Մինգեչաուրի պեղումները անընդմեջ շարունակվում են 1946 թվականից⁹⁴: Այստեղ ավելի լավ, քան որևէ մի ուրիշ հուշարձանում, պարզորոշ հետազոտվել են մշակույթի զարգացման տարբեր էտապները՝ նեոլիթի ժամանակներից մինչև ուշ միջնադար⁹⁵: Մինգեչաուրում էր գտնվում Կուրի ամենահարմար գետանցը, որտեղից անցնում էին քարավանային ու հետիոտն ճանապարհները դեպի Կապադակ, Ծամախի, Դերբենդ, Պարտավ և ուրիշ վայրեր⁹⁶: Այստեղ են հայտնաբերված նաև այն մի քանի հնագիտական առարկաները, որոնք, ըստ ուսումնասիրողների, կրում են աղվանական գրի նմուշներ⁹⁷:

⁹¹ И. М. Джафарзаде, Археологические разведки на Апшероне, Известия АН АЗССР, 1948, N 6, с. 81-94; Гардашхан Асланов, Археологические исследования на Апшероне Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1975), Баку, 1978, с. 58-62.

⁹² И. М. Джафарзаде, Наскальные изображения Кобыстана (Азербайджанской ССР), Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане, 1965, с. 15-28; Д. Н. Рустамов, Ф. М. Мурадова, Археологические исследования в Гобустане в 1978 г., Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1978), Баку, 1982, с. 5-8; А. С. Сумбатзаде, Об истоках истории Азербайджана, Известия АН АЗССР, 1979, N 1, с. 62-80.

⁹³ Иггар Алиев, Гардашхан Асланов, Племена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане, Древний Восток, N 2, Ереван, 1976, с. 218-237; Иггар Алиев, О скифах и скифском царстве в Азербайджане, Переднеазиатский сборник, III, М., 1979, с. 9-14.

⁹⁴ С. М. Казиев, Археологические памятники Мингечаура как исторический источник для изучения истории Азербайджана, Известия АН АЗССР, 1950, N 7, с. 167-180.

⁹⁵ Г. М. Асланов, Ваидов Р. М., Ионе Г. И., Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы), Баку, 1959.

⁹⁶ С. М. Казиев, Археологические памятники Мингечаура..., с. 168.

⁹⁷ Р. М. Ваидов, Археологическая характеристика эпиграфических памятников Мингечаура, Известия АН АЗССР, 1958, N 4, с. 107-120 (на азерб. яз.); А. Г. Абрамян,

Աղվանքի պատմության մի քանի հարցեր ուսումնասիրվում են նաև այսօր Ադրբեջանի կազմում գտնվող մի շարք այլ շրջանների⁹⁸, ինչպես և նրա հարևանությամբ գտնվող Հայաստանի, Վրաստանի ու Դաղստանի համապատասխան ժամանակաշրջանների պեղումների նյութերով⁹⁹:

Հնագիտական նյութերը, ցույց տալով հանդերձ Աղվանքում սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատկերը, լուսաբանում են նաև Հոռմի ու սրա պրովինցիաների, հունական սևծովյան գաղութ-պետությունների, Սարմաթական աշխարհի իր հարևանների, Մեծ Հայքի ու Վիրքի հետ Աղվանքի ունեցած տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կապերը:

Դ. Հին և միջնադարյան Աղվանքը պատմական գրականության մեջ

Աղվանքի նկատմամբ հետաքրքրությունն առաջացել է 19-րդ դարի 30-ական թթ., երբ արդեն իրականություն էր դարձել Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին, իսկ Արևմտյան Եվրոպայում երևացել էին «Աղվանից աշխարհի պատմության» մասին առաջին տեղեկությունները: Անդրկովկասյան երկրները ցարական Ռուսաստանին հետաքրքրում էին թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական տեսակետից: Այդ երկրներին ավելի լավ ծանոթանալու և նրանց պաշարները լիարժեք օգտագործելու համար, տնտեսական, վարչական ու վիճակագրական հաշվետվությունների հետ մեկտեղ, լույս են տեսնում նաև ուսումնասիրություններ նշված երկրների պատմական անցյալի վերաբերյալ:

Արդեն 1835 թ. հրապարակվում է մի հոդված¹⁰⁰, որտեղ հեղինակը դեպի Անդրկովկաս (X դ.) ռուսների արշավանքների մասին արաբ պատմիչների հաղորդումների շուրջ արված դիտարկումների առիթով առաջին անգամ հիշատակում է Աղվանքը: Սրան հաջորդում է Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆ. Կրուզեի (նորանվաճ երկրների նկատմամբ ժամանակի վերնախավի տրամադրությունը բացահայտող) հոդվածը¹⁰¹, ուր ոչ միայն Աղվանքը ռուս հասարակայնությանն է ներկայացվում որպես բազմալեզու ժողովուրդներով բնակեցված, հարուստ ընդերքով բերրի երկիր, այլև շոշափվում են նրա պատմական անցյալի մի քանի հարցեր:

Գրեթե միաժամանակ, 1838 թ. ֆրանսիացի հայագետ Եվգ. Բորեն, Էջմիածնում Հովհ. Ծախաթուրյանի միջոցով ծանոթանալով Մ. Կաղանկատվացու անունով մեզ հասած «Աղվանից աշխարհի պատմության» ձեռագրերից մեկին և վերադառնալով Փարիզ, տալիս է այս աշխատության մասին առաջին տեղեկությունները և նրանից ինչ-ինչ մասեր թարգմանելով՝ գիտական շրջանառության մեջ դնում¹⁰²:

Այսպես այդ ժամանակաշրջանից՝ Աղվանքի պատմությունը իր տարբեր ոլորտներով գրավում է գիտնականների ուշադրությունը և դառնում մշտական ուսումնասիրության առարկա:

Նախախորհրդային շրջանում Աղվանքի պատմության ու աշխարհագրության մի շարք հարցեր ուսումնասիրվել են ռուս պատմաբաններ Ա. Յանովսկու¹⁰³ և Ի. Շուպենի¹⁰⁴ կողմից: Նրանք իրենց աշխատություններում անդրադարձել են «Ալբանիա» անվան բացատրություններին, Աղվանքի պատմական աշխարհագրությանը՝ ընդհանուր սահմաններին ու տեղանուններին, նրա

→ Дешифровка надписей Кавказских агван, Ереван, 1964. Պետք է ասել, որ այժմյան Ադրբեջանի տարածքում հայտնաբերված շատ հայերեն արձանագրություններ ադրբեջանցի ուսումնասիրողների կողմից ներկայացվում են որպես աղվաներեն (տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Աղվաներեն համարվող մի քանի արձանագրությունների վերծանությունը, Երևանի համալսարան, 1956); Գ. Տ. Տվաշչև, Об одной «албанской» надписи, Լրագրեր հաս. գիտ., 1987, թիվ 2, էջ 42-45:

⁹⁸ Археологические и этнографические исследования Азербайджана (за 1975, 1976, 1979 гг.), Баку, 1978, 1979, 1982.

⁹⁹ С. А. Есаян, Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ереван, 1976; Գ. Ուորադե, Раскопки в Алазанской долине, Тбилиси, 1940 (на груз. яз.); Каталог археологических материалов, т. II, Тбилиси, 1955; К. Ф. Смирнов, Археологические исследования в Дагестане, в 1948-1950 гг., КСИИМК, вып. 45, 1952; В. Г. Котович, Древности Дагестана, ИВГО, т. 85, вып. 2, 1953, с. 209-212.

¹⁰⁰ В. Григорьев, О древних походах русских на Восток, ЖМНП, 1835, ч. 2, с. 229-287.

¹⁰¹ Ф. Крузе, О важности южнокавказских областей России в отношении антикварном и о Птолемею главном писателе в рассуждении Географии сей страны, ЖМНП, 1835, ч. 5, с. 423-439.

¹⁰² Moise Kaghankatoatsi. Aghovans des origines traduite du manuscrit arménien, par E. Boré avec des annotations de Viven de Saint-Martin, Univers catholique Journal de l'institut sc. hist., t. XXII, Paris, N 136, Novembre.

¹⁰³ А. Яновский, О древней Кавказской Албании, ЖМНП, 1846, ч. 52, с. 97-136, 161-203.

¹⁰⁴ И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб, 1866.

բաղկացուցիչ մասերին, առանձին ցեղերին և այլ հարցերի:

Տեղ-տեղ Ա. Յանովսկու հետ բանավիճելով՝ Աղվանքի պատմության ու աշխարհագրության գրեթե նույն հարցերն է շոշափում նաև ակադեմիկոս Բ. Ա. Դորնը¹⁰⁵:

1926 թ. Բաքվում լույս է տեսնում «Գյուլիստան - Իրամ» վերնագրով մի աշխատություն, որը, գրված լինելով պարսկերեն, հետագայում ռուսերեն է թարգմանվել հեղինակի՝ Աբաս Կուլի աղա Բաքիխանովի (1794-1846 թթ.) կողմից¹⁰⁶: Աշխատությունը նշանավոր է և ուշադրության արժանի ամենից առաջ նրանով, որ այստեղ առաջին անգամ փորձ է արվում տալու Ծիրվանի ու Դաղստանի պատմությունը հնագույն շրջանից մինչև 1813 թ., այսինքն՝ Ծիրվանի միացումը Ռուսաստանին: Ողջ Ծիրվանն ու Դաղստանը ընդունելով որպես հին Աղվանք՝ աշխատության հեղինակը, սակայն, հստակ պատկերացում ունի Աղվանքի հարավային սահմանի մասին. այն համարելով Կուրը: Նա փորձում է ստուգաբանել «Ալբանիա» տերմինը, բխեցնելով «սպիտակ» բառից՝ «ազատ», «անցված» նշանակությամբ և անտիկ հեղինակների տեղեկությունների հիման վրա տալիս երկրամասի պատմության պոզիտիվ շարադրանքը:

Դարի սկզբին Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարյանցի հեղինակությամբ մեկը մյուսի ետևից լույս են տեսնում Աղվանքի և Արցախ նահանգի պատմությանը նվիրված աշխատությունները¹⁰⁷: Դրանցում հեղինակը առաջին անգամ փորձում է տալ Աղվանքի ու նրան սահմանակից երկրների պատմությունը տևական մի ժամանակամիջոցում՝ հայոց Վաղարշակ թագավորի օրերից մինչև աղվանից կաթողիկոսության վերջը՝ ԺԹ դարի կեսերը: Մակար եպիսկոպոսը իր եռերգության մեջ նշում է ուսումնասիրության ենթակա երկրների աշխարհագրական սահմանները, խոսում նրանց բնակչիմայական պայմանների, օգտակար հանածոների, կենդանական ու բուսական աշխարհի մասին, նկարագրում նրանց բնակիչների սովորույթներն ու կենցաղը: Նրա աշխատություններում մեծ տեղ է հատկացված եկեղեցու պատմությանը, աղվանից և հայոց եկեղեցիների փոխհարաբերություններին, դավանաբանական վիճաբանություններին, Քաղկեդոնի ժողովի որոշումների հանդեպ նրանց բռնած դիրքին, հերթականությամբ թվարկում է աղվանից կաթողիկոսներին:

Մակար Բարխուտարյանցի աշխատությունները տեղ-տեղ ստանում են աղբյուրագիտական արժեք, բայց և նրանցում արծարծված շատ մտքեր էլ ավելի խորացման կարիք ունեն:

Խորհրդային շրջանի ռուսական պատմագրության մեջ Աղվանքի աշխարհագրական սահմանների և դրա հետ կապված քաղաքական պատմությանը որոշ հարցերին են անդրադարձել Ա. Ե. Կրիմսկին, Վ. Վ. Բարտոլդը, Վ. Վ. Յուզկովը և ուրիշներ: Ա. Ե. Կրիմսկին հիմնականում զբաղվելով Աղվանքի մայրաքաղաքի՝ Կապադակի ու Ծաքիի տեղադրման հարցերով, հայտնում է իր համակարծիքները

¹⁰⁵ Б. Дорн, Каспи, О походах древних руссов в Табаристан (Приложение к Запискам Академии Наук), т. 26, СПб, 1875.

¹⁰⁶ Абас-Кули-ага Бакиханов, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926.

¹⁰⁷ Մակար Բարխուտարյանց, Աղուանից երկիր և դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893; նույնի՝ Արցախ, Բազու, 1905; նույնի՝ Պատմություն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907:

Ա. Յանովսկու և Բ. Դորնի հետ: Խոսելով Աղվանքի սահմանների մասին և ինքն իրեն հակասելով՝ մերթ գրում է, թե իբր հունա-հռոմեական աղբյուրները Աղվանքի մաս են համարել նաև Կուրի աջափնյա տարածությունները, մերթ էլ, թե դրանք հայոց պետության մասերն են¹⁰⁸:

1924 թ. Ադրբեջանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետում Վ. Վ. Բարտոլդը դասախոսությունների մի ամբողջ շարք է կարդացել մերձկասպյան մարզերի, այդ թվում և Աղվանքի ընդհանուր պատմության մասին, սկսած մ.թ.ա. 331 թ.՝ պատմության մեջ առաջին անգամ աղվանացիների հիշատակումից, վերջացրած մ.թ. VIII դարով¹⁰⁹:

Աղվանքի սահմանների, հատկապես հյուսիսայինի, որոշման հարցով զբաղվել է Ս.Վ. Յուզկովը¹¹⁰: Մեկ առ մեկ քննության առնելով Աղվանքի սահմանների հարցում մինչ իր ուսումնասիրությունը առկա հինգ տեսակետները (հայտնված արևմտա-եվրոպական, ռուս գիտնականների և այլոց կողմից), հենվելով բացառապես հունա-հռոմեական աղբյուրների տեղեկությունների վրա, բայց և երբեմն սխալ մեկնաբանելով դրանք, ռուս պատմաբանը եզրակացնում է. Աղվանքը ընդգրկել է Ադրբեջանի ու ողջ Դաղստանի տարածքը, որի հետ ոչ մի կերպ չի կարելի համաձայնվել: Դրա փոխարեն նա ճիշտ մոտեցում ունի Աղվանքի հարավային սահմանի հարցում և իրավացիորեն գտնում, որ այն անցնում էր Կուր գետով¹¹¹: Նա ճիշտ դիրքորոշում ունի նաև Մ. Կաղանկատվացու նկարագրած Աղվանից աշխարհի վերաբերյալ և անվերապահորեն ընդունում է, որ վերջինս տալիս է ոչ թե հունա-հռոմեական աղբյուրներում հանդես եկող աշխարհի, այլ Հայոց արևելից կողմանց պատմությունը, բանի որ նրա նկարագրած Աղվանքը «գտնվել է ոչ թե հին Ալբանիայի, այլ Հայաստանի տարածքում»¹¹²:

1959 թ. լույս է տեսնում «Կովկասյան Ալբանիայի պատմության ու մշակույթի ուրվագծեր, (մ.թ.ա. IV դար - մ.թ. VII դար)» ռուսերեն աշխատությունը՝ այնպիսի մի հմուտ մասնագետի ու գիտակի հեղինակությամբ, ինչպիսին Կ. Վ. Տրեվերն է¹¹³: Աշխատությունը Աղվանքի պատմության բոլոր հարցերն ընդգրկող ամփոփ մի հետազոտություն է՝ տարալեզու աղբյուրների ու գրականության լայն օգտագործումով: Այստեղ առաջին անգամ, որպես պատմական աղբյուրներ, տեղ են գտել նաև նյութական մշակույթի մնացորդները, հնագիտական հուշարձանների պեղումների արդյունքները, իրեղեն ապացույցներ, վիմագրական ու ազգագրական նյութեր: Հեղինակը նշված բոլոր կարգի աղբյուրների ու եղած գրականության խոր ու բազմակողմանի վերլուծության հիման վրա վեր է հանել աղվանացիների պատմությունը՝ ասպարեզում նրանց առաջին անգամ երևալուց մինչև արաբների կողմից նվաճվելը:

¹⁰⁸ А. Е. Крымский, Страницы из истории северного или Кавказского Азербайджана (Классической Албании), Сб. в честь С. Ф. Ольденбурга, Л., 1934, с. 289-304; Его же, Страницы из истории северного или Кавказского Азербайджана (Классическая Албания), Шеки, Сб. "Памяти Н. Я. Марра", Л., 1938, с. 369-384.

¹⁰⁹ В. В. Бартольд, Сочинения (в IX томах), т. II, ч. I, М., 1963, с. 651-774.

¹¹⁰ С. В. Юшков, К вопросу о границах древней Албании, Исторические записки, АН СССР, т. I, 1937, с. 129-148.

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 132, 133:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 137:

¹¹³ К. В. Тревер, Очерки по истории ... Албании, М.-Л., 1959.

Ուսումնասիրվող երկրի 1000-ամյա պատմությունն անելիս՝ Կ. Վ. Տրեվերը կանգ է առնում աղվանացիների ցեղային կազմավորումների, պետության ձևավորման, Առաջավոր Ասիայի քաղաքական իրադրություններում վերջինիս կացության, քաղաքական անկախության համար անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների հետ մեկտեղ հոռմեացիների, պարսիկների ու բյուզանդացիների դեմ մղած նրանց պայքարի ու պատմության շատ այլ հարցերի վրա, բացահայտում համատեղ պայքարի ու պատմության շատ էջեր: Հեղինակը անդրադառնում է նաև Աղվանքի պատմության հարաբերությունների, երկրի քաղաքական կառուցվածքի, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, երկրի քաղաքական կառուցվածքի, քաղաքների, մշակութային կյանքի, պաշտամունքի, գրի, արվեստի, բուժարձանների, շինարարական կառույցների և այլ բնույթի հարցերի¹¹⁴: Կ. Վ. Տրեվերի գիրքը աղվանագիտության ասպարեզում ձեռք բերված նվաճումների ամփոփ մեծագրություն լինելով, գերծ չէ նաև թերություններից: Խոսքը վերաբերում է (ամենից առաջ) «Ալբանիա» - «Աղուանք» աշխարհագրական հասկացությունների շփոթին: Այս՝ միմյանցից բոլորովին տարբեր աշխարհագրական ու քաղաքական կազմավորումների անորոշ սահմանազատումը, աղվանացիների զբաղեցրած բուն տարածքի մասին թյուր պատկերացումը¹¹⁵, շղթայական ձևով բերել է Արտաշես Ա. հայոց թագավորի (մ.թ.ա. 189-160 թթ.) կողմից իբր աղվանական մարզեր Ուտիքի ու Արցախի բռնագրավման, սրանց հետագայում հայաճախու, կրկին Աղվանքի հետ վերամիավորվելու մասին ոչ ճիշտ ենթադրություններ¹¹⁶: Ըստ Կ. Վ. Տրեվերի, իբր Արտաշեսի կողմից հիշյալ մարզերը նվաճելուց հետո միայն անտիկ հեղինակները Հայոց և Աղվանից միջև սահման են ցույց տալիս Կուր գետը¹¹⁷: Առանձնապես անընդունելի են «Առան» անվան որպես «Ալբանիա» երկրի նախնական անվան, ալբանացիների ինքնանվանման, Առանի՝ ալբանական ցեղերի նախահայրը և Կուրի ձախափնչակում ապրող ցեղերի՝ նրանցից սերված լինելու մասին ենթադրություններ¹¹⁸:

Գրքում տեղ են գտել նաև ուրիշ կարգի թերություններ, սխալներ ու անճշտություններ, որոնց կանգնադառնալով շարադրանքի ընթացքում:

Աղվանքի աշխարհագրական սահմանների հարցին է վերաբերվում Ա. Պ. Նովոսելցևի հոդվածներից մեկը, որտեղ հեղինակն անտիկ սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ վերլուծությամբ ցույց է տալիս բուն Աղվանքի իսկական սահմանները և ընդգծում այդ հարցում մի քանի ուսումնասիրողների միտումնավորությունն ու կողմակալ մոտեցումը¹¹⁹: Ընդհանրապես ճիշտ կողմնորոշվելով Մեծ Հայքի ու Աղվանքի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հարաբերություններում, նա չի կասկածում, որ «Աղվանից աշխարհի պատմությունը» մեզ է հասել իր իսկական

լեզվով՝ հին հայերենով¹²⁰:

Անդրկովկասյան երկրներում ֆեոդալիզմի ծագման հարցերին է նվիրված Ա. Պ. Նովոսելցևի վերջին աշխատություններից մեկը¹²¹: Այն պատմահամեմատական հետազոտություն է՝ Մեծ Հայքում, Աղվանքում և Վիրքում ֆեոդալական հասարակարգի մասին: Բազմալեզու սկզբնաղբյուրների լայն օգտագործմամբ նա ցույց է տալիս այն սոցիալական ու տնտեսական գործոնները, որոնք հիմք են ծառայել ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման համար և պայմանավորել հասարակական կյանքում դրանց տիրապետող դիրքը: Որպես ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման գլխավոր նախապայման Ա. Պ. Նովոսելցևը համարում է գյուղական համայնքի էվոլյուցիան: Ուսումնասիրության մեջ հեղինակը ընդգծում է, որ Մեծ Հայքում, Աղվանքում և Վիրքում ֆեոդալական հասարակարգը մինչև տիրապետության հասնելը անցել է մի երկարատև և անհամաչափ գործընթաց: Այն ավելի շուտ ու ինտենսիվ է ընթացել Մեծ Հայքում, քիչ ավելի դանդաղ՝ Քարթլիում և բոլորովին դանդաղ՝ Աղվանքում: Վերջին հանգամանքն էլ նպաստել է Աղվանքում ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորմանը և հաստատմանը IV-VII դարերում¹²²:

«Աղվանից աշխարհի պատմության» ու նրա հեղինակի ապրած ժամանակի հարցերի քննությանն է նվիրված Հ. Մանանդյանի՝ 1897 թ. Լեյպցիգում լույս տեսած ուսումնասիրությունը¹²³: Այստեղ բանասեր-պատմաբանը, բացի բանասիրական բնույթի հարցերից, քննության է ենթարկում նաև հայ-աղվանից եկեղեցիների փոխհարաբերությունների հարցերը և տալիս «Պատմության» առանձին գլուխների գերմաներեն թարգմանությունը: Հետագայում էլ նա զանազան առիթներով անդրադառնում է Աղվանքի պատմության տարբեր հարցերին, Պոմպեոսի ու Անտոնինոսի Կովկասյան, այդ թվում և Աղվանք կատարած արշավանքներին, ցույց տալիս այդ արշավանքների երթուղիները, կատարում աշխարհագրական ճշգրտումներ¹²⁴:

Կովկասագիտական իր աշխատություններով հայտնի է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. Երեմյանը: Դեռևս 1939 թ. երկու գրքով լույս տեսած «ԽՍՀՄ-ի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև հին ռուսական պետության կազմավորումը» (մակետ), ԽՍՀՄ ժողովուրդների պատմությունն ընդհանրացնող աշխատությունում, Ս. Տ. Երեմյանը առաջին անգամ տվել է Աղվանքի պատմությունը հնագույն շրջանից մինչև X դարը՝ համապատասխան

¹²⁰ А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, А. В. Черепнин, Пути развития феодализма, с. 42-43, стр. 76.

¹²¹ А. П. Новосельцев, Генезис феодализма в странах Закавказья, М., 1980.

¹²² Նույն տեղում, էջ 199:

¹²³ Beiträge zur albanischen Geschichte Inaugural Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde, Leipzig, 1897.

¹²⁴ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, հ. Բ, Երևան, 1978: Նույնի՝ Տիգրան Բ և Հռոմը (նոր լուսարանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների), Երկեր, հ. Ա, մույնի՝ Круговой путь Помпея в Закавказье, Երկեր, հ. Ե, Երևան, 1984, էջ 219-237, մույնի՝ Цели и направление подготавливавшегося Нероном кавказского похода, Երկեր, հ. Ե, էջ 324-338, մույնի՝ О местонахождении Caspia a u Ca a ae, Երկեր, հ. Ե, էջ 337-374:

¹¹⁴ Աշխատության արժանիքների ու զանազան անհամաձայնությունների մասին մանրամասն տե՛ս В. В. Струве, В. А. Беляевский, Н. Ю. Ломоури, К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV в. до н. э. – VII в. н. э., М., 1959, ВДИ, 1960, N 3, с. 179-191.

¹¹⁵ К. В. Тревер, Очерки по истории ... Албании, с. 44.

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 58, ծանոթ. 8:

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 58:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 136:

¹¹⁹ А. П. Новосельцев, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, Кавказ и Византия, вып. I, Ереван, 1979, с. 10-18.

քարտեզներով¹²⁵։ Հետագայում Աղվանքի պատմությանը վերաբերող այդ բաժինները կազմեցին «ԽՍՀՄ պատմության ուրվագծեր» բազմահատորյակի երկրորդ և երրորդ հատորների համապատասխան գլուխները¹²⁶։ Ս. Տ. Երեմյանի գրած այս աշխատություններով դրվում է Աղվանքի պատմության գիտական ուսումնասիրության հիմքը։

1952 թ. Ս. Տ. Երեմյանը լույս է ընծայում իր «Ատլասը», ուր առաջին անգամ գծագրվում ու հստակորեն ցույց են տրվում Աղվանքի սահմանները¹²⁷։

Աղվանքի քաղաքական սահմանները, քաղաքական իրադրության հետ կապված այդ սահմանների փոփոխությունները Կուր գետի աջ ու ձախ կողմերում պարզորոշ պատկերված են Ս. Տ. Երեմյանի «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» աշխատությունում և նրան կից քարտեզում¹²⁸։ Այստեղ արտացոլված է Աղվանքի վարչաքաղաքական բաժանումը ըստ VII դարի հայոց «Աշխարհացոյցի» և կոնկրետացված հատկապես «թուն աշխարհն Աղուանից» հասկացությունը¹²⁹։

Աղվանքի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու պատմության առանձին հարցերին նվիրված մոտ երկու տասնյակի հասնող իր աշխատություններում¹³⁰ Ս. Տ. Երեմյանը բազմակողմանի քննությամբ հասել է արժեքավոր եզրահանգումների, ցույց տվել օբյեկտիվորեն ստեղծված պատմական երևույթների օրինաչափությունները, մտքրել բազմաթիվ աշխարհագրական ճշգրտումներ, կատարել տեղավայրերի պարզաբանումներ։

Ս. Տ. Երեմյանը տվել է Աղվանքի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատկերը։ Գտնելով, որ Աղվանքը իր հասարակական զարգացմամբ ետ էր մնում հարևաններից՝ Մեծ Հայքից ու Վիրքից, նա նկատում է, որ միայն մեր թվականության սահմանագլխին են այստեղ տեղի ունեցել նախնադարյան-համայնական հասարակարգի քայքայման գործընթացները, գույքային անհավասարության խորացումն ու անցումը դասակարգային հասարակության։ Նրա կարծիքով, այս շրջանում երկրի քաղաքական ու տնտեսական կենտրոնը դառնում է Ավթարանի հովիտը, ուր և գտնվում էր պետության մայրաքաղաք Կապադակը¹³¹։ Խոսելով Աղվանքի քաղաքական կացության մասին, Ս. Տ. Երեմյանը միանգամայն իրավացիորեն գտնում է, որ այն, մինչև Սասանյան Իրանի կողմից վերջնականապես նվաճվելը, ոչ մեկին չի ենթարկվել։

¹²⁵ История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства, книга I (часть I-II) с. 325-331, 369-375, книга II (часть III-IV), с. 159-168, 369-381, М.-Л., 1939 (макет)

¹²⁶ Очерки истории СССР III-IX вв. М., 1958; с. 303-330, 530-536; Очерки истории СССР период феодализма IX-XV вв. (в двух частях), М., 1953, с. 641-662։ Աղվանքի պատմությունը մ.թ.ա. վերջին դարերից մինչև մ.թ. երկրորդ դարը, Ս. Տ. Երեմյանի նյութերով գրել է Ա. Ի. Բոլախովը։ (անհ. Очерки истории СССР первобытно-общинный строй и древнейшее государство на территории СССР, М., 1956, с. 420-485).

¹²⁷ Атлас к книге "История армянского народа", ч. I, Ереван, 1952.

¹²⁸ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963։

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 34։

¹³⁰ Ս. Տ. Երեմյան (կենսամատենագիտություն), Երևան, 1984, էջ 46-82։

¹³¹ С. Т. Еремян, Основные проблемы периодизации истории народов Закавказья, Труды обь единенной научной сессии АН СССР и АН Закавказских республик по общественным наукам, Баку, 1957, с. 95-106.

1966 թ. Աս. Մնացականյանի հեղինակությամբ լույս է տեսնում «Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը» արժեքավոր մենագրությունը¹³²։ Աս մի ուսումնասիրություն է Աղվանից աշխարհի դպրության մասին, սակայն հեղինակը անդրադարձել է նաև «պատմաաշխարհագրական և էթնիկական բնույթի մի քանի էական հարցերի պարզաբանմանը»¹³³, այդ նպատակին ծառայեցնելով մենագրության մոտ մեկ երրորդը կազմող ներածական բաժինը։ Աշխատությունը որոշակի պարզություն է մտցնում «թուն Աղվանք», «Հայոց Աղվանք», «Հայոց արևելից կողմանք» հասկացություններում, ցույց տալով այն պատմական պայմանները, որոնց ազդեցության տակ էլ կարող էին առաջացած լինել այդ կապակցությունները։ Հեղինակը ընդգծել է նաև այն փաստը, որ հայ պատմիչները «Արևելք» տարբերակչի տակ հասկացել են պատմական Հայաստանի հյուսիսարևելյան երկրամասը «այլապես Աղվանից աշխարհի առումով դրանք ոչ թե արևելից, այլ հարավային (ընդգծ. - Աս. Մնացականյանի), կողմեր են»¹³⁴։

Աս. Մնացականյանի այս աշխատությունը Աղվանից աշխարհի պատմության վերաբերյալ պատմագիտության մեջ տեղ գտած սխալների առաջին լուրջ գիտական քննադատությունն է։

Հայոց արևելից կողմանց ու հարակից հարցերի պատմությանն է նվիրված Բ. Ուլուբաբյանի «Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության» աշխատությունը¹³⁵, որը ընդգրկում է V-VII դարերն ընկած ժամանակահատվածը։ Այստեղ հեղինակը աղբյուրների ուսումնասիրությունների քննական վերլուծությամբ մեկ անգամ ևս հաստատում է նախորդ ուսումնասիրողների կողմից պարզված մութ ու առեղծվածային մի շարք հարցեր, առաջ քաշում նորերը։ Գործում կարևորվում է Աղվանքի պատմական աշխարհագրության հարցերին նվիրված բաժինը, ուր հեղինակը բացառապես անտիկ հեղինակների վկայությունների հիման վրա նախ հաստատում է այն եզրույթները, որ հնագույն շրջանից մինչև մ.թ. V դարի առաջին տասնամյակները Մեծ Հայքի ու Աղվանքի միջև սահման է եղել Կուրը, որ Կամբեհանը մ.թ. առաջին դարերում կազմել է Հայաստանի մի մասը, որոշում է Ուտիքի սահմանները և անցնում «Ալբանիա», «Աղուանք», «Առան» անվանումների քննությանը, ցույց տալիս դրանց իմաստային փոփոխությունները պատմության տարբեր դարաշրջաններում և տալիս ստուգաբանությունները։

«Ալբանիա» և «ալբանացիներ» տերմինների իմաստաբանական վերլուծությանն է նվիրված Ա. Հակոբյանի աշխատությունը¹³⁶։ Ցույց տալով յուրաքանչյուր կոնկրետ ժամանակաշրջանում այդ տերմինների իմաստաբանական բովանդակությունը, հեղինակը ուշագրավ եզրակացությունների է հանգում Աղվանքի պատմական աշխարհագրության ու էթնիկական բնույթի հարցերի շուրջը, հաստատելով այն իրողությունը, որ «ալբանացի» տերմինը ոչ թե էթնիկական, այլ «Ալբանիա» երկրի բնակչին տրվող անվանում է։ Նա

¹³² Աս. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966։ Նույնը տես նաև ռուսերեն՝ О литературе Кавказской Албании, Ереван, 1969.

¹³³ Նույն տեղում, էջ 6։

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 86։

¹³⁵ Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981։

¹³⁶ А. А. Акопян, "Албания-Алуанк" в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987.

աղբյուրագիտական վերլուծության է ենթարկում նաև «Աղվանից աշխարհի պատմություն» երկը, փորձում լուծել նրա ձեռագրերի, խորագրի, աղբյուրների, հեղինակի, ստեղծման ժամանակաշրջանի հարցերը:

Աղվանքի պատմությունը գրավել է նաև աղբյուրագիտական պատմաբանների ուշադրությունը: Երկրում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, նրանք ձեռնամուխ են լինում Աղբյուրագիտական պատմությունը ստեղծելու գործին և, այսպիսով, Աղվանքի պատմության ուսումնասիրությունը դառնում է նրանց մշտական հետազոտության առարկան:

Աղբյուրագիտական հյուսիսային մասի պատմության հին շրջանի քաղաքական, տնտեսական ու նյութական մշակույթի մասին առաջին շարադրանքը պատկանում է ռուս հետազոտող Վ. Ն. Լևիատովին¹³⁷: Ժամանակագրական առումով Վ. Ն. Լևիատովի աշխատությունը ընդգրկում է մ.թ.ա. V դարից մինչև մ.թ. III դարը ընկած ժամանակաշրջանը և ցույց է տալիս Աղվանքի քաղաքական դրությունը Առաջավոր Ասիայում Արեւմտյան Պարսկաստանի և նրան հաջորդող օտար այլ նվաճողների՝ հռոմեացիների ու պարթևների գերիշխանության ժամանակներում: Բայց նա ավելի հանգամանորեն խոսում է աղվանացիների՝ աքեմենյաններից ունեցած ենթակայության ու աղվանա-պարթևական, քան աղվանա-հռոմեական հարաբերությունների մասին, որոնք կազմում էին Աղվանքի պատմության կարևոր ու ամենաբուռն շրջանը:

Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հարցում Վ. Ն. Լևիատովը մի դեպքում «բավարար հիմքով» գտնում է, որ հողագործությամբ, անասնապահությամբ ու արհեստագործությամբ զբաղվող աղվանացիները մ.թ.ա. I դարում ապրում էին դեռևս չքայքայված տոհմացեղային հարաբերություններով, որտեղ սոցիալական շերտավորումը շատ թույլ էր զգացվում¹³⁸, իսկ մյուս դեպքում պնդում, որ հենց դասակարգերի ձևավորման աստիճանում էին գտնվում աղվանացիները, երբ նրանց երկիրը ներխուժեցին հռոմեացիները մ.թ.ա. I դարում¹³⁹: Սահմանների հարցում Վ. Լևիատովը միանում է այն ուսումնասիրողներին, որոնք կարծիքով Աղվանքն ընդգրկել է ողջ Դաղստանը՝ հյուսիսային սահման ունենալով Թերեք գետը:

Աղվանքի պատմության ամենատարբեր բնույթի հարցեր են շոշափվել Զ. Յամպոլսկի և Բախմալովի հոդվածներում ու «Հին Ալբանիան մ.թ.ա. III—I դդ.»¹⁴⁰ մեկագրության մեջ: Առաջինը, որ ակնառու է Աղվանքի կոնկրետ հարցերի ուսումնասիրություններին նվիրված այս հրապարակումներում, նրանց միտումնավորությունն ու կանխակալությունն է: Զգտելով պատմական Աղվանքի սահմանները համաձայնեցնել Աղբյուրագիտական տարածքի հետ, նա արհեստականորեն ընդարձակում է դրանք, հասցնում մինչև Արաքս ու սրանից էլ հարավ ընկած շրջանները: Ընդ որում, այդպիսի սահմանագիծ նա ցույց է տալիս Աղվանքի պատմության բոլոր ժամանակաշրջանների համար: Նա Արաքսը սահման է

համարում նաև Աղվանքի ու Ատրպատականի միջև¹⁴¹, որն, ի դեպ, նրա կարծիքով, չի խանգարել այս երկու երկրների էթնիկական ընդհանրությանը, քանի որ «Աղբյուրագիտական տարբեր մարզերի բնակիչները նույնանուն էին»¹⁴² և խոսել են «նմանատիպ» կամ, նույնիսկ, նույն լեզվով»¹⁴³: Ըստ Զ. Յամպոլսկու, նրանք Աղբյուրագիտական այսօրվա ազգաբնակչության նախնիներն են¹⁴⁴:

Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների և, առաջին հերթին, տաճարային տնտեսությունների, դրանց ծագման, բնույթի ու անմիջական արտադրողների սոցիալական կացության քննարկմանը նվիրված մեկագրությունում¹⁴⁵ Զ. Յամպոլսկին գտնում է, որ քրմերի գլխավորությամբ տաճարային տնտեսությունների արմատները պետք է փնտրել դեռևս նախնադարյան համայնական հասարակարգում ծագած սեփականատիրական ձևերի մեջ: Նրա կարծիքով, դրանք տաճարի սրբազան սեփականությունը լինելով, անօտարելի էին: Տաճարային այս տնտեսություններում աշխատող նյութական բարիքների արտադրողները հիերոդոլներն էին, որոնք, ըստ էության, տաճարային ստրուկներ էին և որպես այդպիսին, ենթակա էին զոհաբերման, որին էլ հաճախ դիմում էին քրմերը:

Բացի Աղվանքի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմության հարցերից, Զ. Յամպոլսկին զբաղվել է նաև Աղվանքի գրի ու գրականության, «Աղվանից աշխարհի պատմության» հեղինակի կամ հեղինակների, աշխատության լեզվի ու հարակից այլ հարցերով¹⁴⁶: Նրան է պատկանում Մովսես Կաղանկատվացուն «աղվան» կամ «ուտի» անվանելու առաջին փորձերից մեկը, «Աղվանից աշխարհի պատմությանը» աղվանական գրականության նմուշ և, ուրեմն, որպես այդպիսին, նախապես զարգարներն գրված լինելու ու ապա գրաբար թարգմանվելու անհիմն հայտարարությունը, նրանում քաղաքական նկատառումներով հայ եկեղեցական գործիչ-թարգմանիչների կողմից փոփոխություններ, կրճատումներ ու հավելումներ անելու անողջամիտ գաղափարը¹⁴⁷ և նման կարգի շատ այլ սխալներ, որոնք որոշակի նպատակի ծառայող գիտակցական խեղաթյուրումներ են: Առանց հիմնավոր փաստերի նա «ուտիներ» և «ուտիք» անվանումները համարում է «ալբանացիների» ու «Ալ Բանիայի» ինքնանվանումները՝ գրելով. «ալբանացի» և «Ալբանիա» անվանումները շատ լավ հայտնի են անտիկ ու հին հայկական հեղինակներից և պետք է համարվեն «ուտիների» ու «ուտիքի» այլ անվանումներ: «ուտիներ» եղել է Ալբանիայի բուն բնակչության ինքնանվանումը...»: «ուտիներ» և «ուտիք» (անվանումները - Հ. Ս.) համապատասխանաբար նույնանուն են

¹⁴¹ 3. И. Ямполский, К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропатены и Албании, Труды Инст. ост. и фил., Баку, 1954, т. IV, с. 101.

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 105: Նրա, Материалы о происхождении азербайджанского народа, Известия АН АЗ СССР, 1956, N 1, с. 93-101.

¹⁴³ 3. И. Ямполский, Древние авторы о языке населения Азербайджана, Известия АН АЗ СССР, 1955, N 8, с. 61.

¹⁴⁴ 3. И. Ямполский, Об этногенетической непрерывности на почве Азербайджана, Сб., Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962, с. 32-43.

¹⁴⁵ 3. И. Ямполский, Древняя Албания, III-I вв. до н. э., Баку, 1961.

¹⁴⁶ 3. И. Ямполский, К изучению Летописи Кавказской Албании, Известия АН АЗССР, 1957, N 9, с. 149-161.

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 149, 154 և հաջորդ:

¹³⁷ В. Н. Левиатов, Азербайджан с V в. до н. л. по III в. н. л., Известия, АН АЗССР, 1950, N 1, с. 65-92.

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 79:

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 80:

¹⁴⁰ 3. И. Ямполский, Древняя Албания, III-I вв. до н. э., Баку, 1961.

«ալբանացիներին» ու «Ալբանիայի» հետ»¹⁴⁸: Բայց անհիմն են նման պնդումները: Նրա վկայակոչած հին հայ պատմիչների աշխատություններում նշված տերմինները հաճախ են հանդիպում կողք կողքի և այն էլ որպես առանձին, տարբեր երկրների անվանումներ՝ հավաստելով, որ «Ալբանիա-ալբանացիներն» ու «Ուտիք-ուտեացիները» բոլորովին տարբեր հասկացություններ են:

Առանց որևէ հիմքի Ադրբեջանի պատմության համաեհությունն է ուզում ապացուցել Ջ. Բունիյաթովը: Զբաղվելով Աղվանքի պատմության անխտիր բոլոր հարցերով, հետևողականորեն անցկացնելով խիստ ընդգծված հակահայկական միտումնավորություն, նա իր աշխատություններով ոչ միայն ազգային թշնամանք է սերմանում երկու ժողովուրդների միջև, այլև մեղաճշում է գիտության առջև:

1965 թ. Ջ. Բունիյաթովը հրատարակում է մի ուսումնասիրություն¹⁴⁹, որում չնայած խոստանում է «տալ հետազայում Ադրբեջանի տարածքը կազմող մարզերի ընդհանուր պատմության ուրվագիծը»¹⁵⁰, բայց այդ մարզերը նա չի հետազոտում իրենց պատմական ժամանակի մեջ, այլ դիտում է որպես հենց սկզբից Ադրբեջանի բաղկացուցիչ մարզեր: Հակառակ դեպքում նա իր կողմից նշած Ծիրվան, Ծաքի, Կաբալա շրջանները կուսումնասիրեր որպես հունա-հռոմեական աղբյուրներից հայտնի Ալբանիայի մարզեր, Արցախը, Ուտիքն ու Գարդմանը՝ հայոց երկրի նահանգներ և ընդհանրապես կլուեր Սյունիքի մասին, որը երբեք չի մտել Աղվանքի կազմի մեջ: Բայց, չնայած դրան, նա ոչ միայն Սյունիքը դիտում է որպես Աղվանքի մարզերից մեկը, այլև հայտնում է այնպիսի արտառոց միտք, թե Սյունիքը սկսած 577 թ. գտնվել է Առանի (իմա Աղվանքի, իսկ եթե Աղվանքի, ապա ուրեմն և, ըստ Ջ. Բունիյաթովի և առհասարակ բոլոր ադրբեջանցի ուսումնասիրողների, անպայման Ադրբեջանի- Հ. Ս.) կազմում և միայն 1921 թ. միացել է Հայաստանին¹⁵¹: Սակայն սա պատմական իրականության ամենակոպիտ աղավաղում է, քանի որ Սյունիքը, բացառությամբ VI դարի մի փոքր ժամանակահատվածի, երբեք Հայաստանի կազմից դուրս չի գտնվել: Նշված ժամանակահատվածում էլ կտրվելով մայր Հայաստանից, Սյունիքը ոչ մի օտար քաղաքական ազդեցության տակ չի գտնվել: Սյունյաց այդ ժամանակվա իշխան Վահանը սոսկ հարկահավաքման գործը Դվինից փոխադրել է Ատրպատական: Այդ մասին Սեբեոսը գրում է. «Ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, և խնդրեաց ի Խոսրովայ յարբայէն Պարսից, զի տարցեն զդիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դուռնայ ի Փայտակարան քաղաք, և կարգեսցէ զքաղաքն ի շահրմար Ատրպատականի»¹⁵²: Ինչպես տեսնում ենք, Սեբեոսի այս հաղորդման մեջ խոսքը պարզապես Սյունաց աշխարհից գանձվող հարկի մասին է, որն ուղղակիորեն մտնելու էր Ատրպատական, ընդ որում առանց վերջինիս կողմից քաղաքական որևէ ազդեցության եղթարկման: Այսպիսով, Վահանի գործողություններում ավելի շուտ արտահայտվել է ֆեոդալական հասարակարգին հատուկ երկպառակություն, որ որոշ ժամանակ անց վերացվում է: Ուստի, ճիշտ չէ

Սյունիքի այս անջատման մեջ տեսնել քաղաքական-վարչական կարգավիճակի փոփոխություն:

Ջ. Բունիյաթովը իր աշխատության աղբյուրների տեսության մեջ հիշատակում է ինը հայ հեղինակների՝ նրանց աշխատությունները, սակայն դիտելով որպես հայալեզու գործեր¹⁵³: Նա նշում է առաջին հերթին Մ. Կաղանկատվացուն, Դավթակ Քերթոլին, Մխիթար Գոշին և Կ. Գանձակեցուն, հայտարարելով թե նրանց ստեղծած գրականությունը հայկական է համարվել միայն նրա համար, որ Ադրբեջանում երկար ժամանակ չեն եղել քրիստոնեական շրջանի հետազոտողներ: «Միայն,- գրում է նա,- Ադրբեջանում Առանի (Ալբանիայի) քրիստոնեական շրջանի պատմության հետազոտողներ չուներան և, որ հնարավորություն է տվել այդ գրականությունը հայկական համարելու, չնայած դրա համար, բացի լեզվից, ոչ մի հիմք չկա»¹⁵⁴: Ի դեպ, Ջ. Բունիյաթովի այս հայտարարությունը խիստ ներդաշնակում է թուրք պատմաբան Ֆ. Կրզոզլու նույնպես անհիմն այն հայտարարությանը, թե «այն բանի հետևանքով, որ մենք չենք ունեցել մեր սեփական մասնագետները պատմության բնագավառում, այդ գրքերը (հրատարակված Պետերբուրգում՝ հայ և ռուս արևելագետ պատմաբանների կողմից - Հ. Ս.) մեզ վախ էին ներշնչում և հարկադրում նահանջել»¹⁵⁵: Ընդհանրապես Ջ. Բունիյաթովին խիստ հարազատ է թուրքական պատմագրությունը, որից նա ազատորեն օգտվում է: Պատահական չէ, որ նա, գրախոսելով Ստամբուլի համալսարանի պրոֆեսոր Հակկի Դուրսուն Յուլդուզի աշխատությունը, ոգեվորված բացականչում է, թե այն «ևս մի արժեքավոր ներդրում է մեր պատմագիտության մեջ»¹⁵⁶:

Ջ. Բունիյաթովին հատուկ է լուրջամբ անցնել իրեն անցանկալի փաստերի վրայով, բերել ենթատեքստից կտրված ու աղճատված մեջբերումներ, պատճառահեռանալից կապերից նախապատվությունը տալ վերջինիս և որպես պարտադիր պայման այն ընթերցողին ներկայացնել անպայման բացասական լույսի տակ և այլն: Ջ. Յամադոսկուց հետո նրան է պատկանում նաև այն «հայտնագործությունը», թե հայերը, աղվանական գրականությունը նախապես թարգմանելով հայերեն, բնագրերը ոչնչացրել են¹⁵⁷: Միտումնավոր շրջանցելով Սահլ Սմբատյանի, Եսայի Աբու Մուսեի, Համամ Արևելցու և այլոց հայ լինելու փաստերը, նա նրանց համարում է աղվաններ¹⁵⁸: Նրա աշխատություններում քիչ չեն նաև այլ կարգի խեղաթյուրումներ, որոնց կանգնադառնալը շարադրանքի ընթացքում, կոնկրետ հարցերի քննարկման ժամանակ: Նշենք, որ նրա սխալ ու հակագիտական մտքերը լուրջ հակահարված ստացան հայ պատմաբանասիրական մտքի կողմից¹⁵⁹: Յուրջ տրվեց պատմության նկատմամբ նրա ունեցած հայացքների

¹⁴⁸ 3. М. Буниятов, Азербайджан в VII-IX вв., с. 6-11 и сл.

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 99:

¹⁵⁰ См. М. К. Зулаляна, Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970, с. 6.

¹⁵¹ 3. Буниятов, Новое исследование по истории Азербайджанского государства Саджидов (889-929 гг.), Известия АН АЗССР, 1980, N 3, с. 132.

¹⁵² Նույն տեղում, էջ 97:

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 185 և հաջ.:

¹⁵⁴ (Ա. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջ, էջ 17, 83 և հաջ.; Ա. Мнацаканян, П. Севак, По поводу книги 3. Буниятова, с. 177-190; К. А. Мелюк-

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 154:

¹⁴⁹ 3. М. Буниятов, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965.

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 4:

¹⁵¹ 3. М. Буниятов, Размышления по поводу книги А. Н. Тер-Гевондяна "Армения и арабский халифат", Известия АН АЗССР, 1977, N 4, с. 116.

¹⁵² Սեբեոս, գլ. Ը (էջ 67-68):

արատավորությունը, բացահայտվեց այդ «հետազոտությանը հատուկ հայ ժողովրդի, նրա կուլտուրայի ունեցած որևէ դրական դերը ժխտող միտումնավորությունը»¹⁶⁰:

Զ. Յամպոլսկու խմբագրությամբ է լույս տեսել նաև Աղվանքի աշխարհագրական սահմանների, էթնիկական կազմի, տնտեսության, առևտրական կապերի, տաճարային տնտեսությունների ու աղվանացիների հավատալիքների մասին մի աշխատություն, որի հեղինակը՝ Բ. Ալիևը, իր առջև խնդիր է դրել քննարկել նշված հարցերը մ.թ.ա. I - մ.թ. I դարերի ժամանակահատվածում¹⁶¹:

Բ. Ալիևի ուսումնասիրությունը գրվել է պատրաստի եզրակացությունների հիման վրա: Այդ պատճառով էլ նա աղբյուրներից ընտրում է այն, ինչ հարմարվում է իր տեսակետներին, անուր ոչ ճիշտ մեկնաբանություններ, «ուղղում» անտիկ հեղինակների թարգմանությունների «սխալներն» ու «անճշտությունները» և եզրակացություններ հորինում արդեն «ուղղված» տեքստերի հիման վրա, դրանք ներկայացնելով իբրև անտիկ պատմիչների ու աշխարհագետների թողած հաղորդումներից բխող մտահանգումներ: Սակայն քննարկվող հարցերին նման մոտեցումը, դրանց բռնազբոսիկ ու կամայական բացատրությունները, չափազանցություններն ու աղբյուրների տեղեկությունների անհարկի հարմարեցումն իր կանխակալ կարծիքներին ոչ մի կապ չունի գիտության հետ:

Աղվանքի պատմության մեջ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական մեծ փոփոխությունների հանգեցնող այնպիսի կարևորագույն շրջադարձի անտեսումը, ինչպիսին է թագավորության վերացումն ու մարզպանության կազմավորումը, Թ. Մամեդովին բերել է այնպիսի սխալ հետևությունների, թե Աղվանքը հնագույն ժամանակներից մինչև VIII դարը ներառյալ ինքնուրույն, միջին Արաքսը հասնող անփոփոխ քաղաքական սահմաններով պետական մի միավորում էր և մշտապես կառավարվում էր թագավորների կողմից, իսկ Միհրապյան հայտնի իշխանական տունը թագավորական հարստություններից մեկն էր Աղվանքում: Նրա կարծիքով, այդ ամբողջ տարածքը բնակեցված էր միայն աղվանական ցեղերով¹⁶²:

Իրենց աշխատություններում Աղվանքի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքի, քաղաքների ու առևտրական կապերի պատմության առանձին հարցերին են անդրադարձել նաև Ի. Ալիևը, Ի. Բաբանը, Գ. Ասլանովը, Ֆ. Օսմանովը, Զ. Նալիլովը և ուրիշներ¹⁶³:

→ Оганджян, Историко-литературная концепция 3. Буниятова, ԲՀԱ, 1968, N 2, с. 169-190; Его же, Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора "Судебника", ԲՀԱ, 1969, N 1, с. 183-198; А. Ганалаян, А. Хачикян, А. Тер-Гевондян, Об очередных "размышлениях" 3. М. Буниятова, Լրաբեր հաս. գիտ., 1978, թիվ 5, էջ 95-104:

¹⁶⁰ К. А. Мелик-Оганджян, Историко-литературная концепция 3. Буниятова, с. 169.

¹⁶¹ К. Алиев, Кавказская Албания (I в. до н. э. - I в. н. э.), Баку, 1974.

¹⁶² Т. М. Мамедов, Албания и Амропатена по древнеармянским источникам (IV-VII вв.), Баку, 1977; Его же, Кавказская Албания в IV-VII вв. (Автореферат докторской диссертации), Баку, 1985.

¹⁶³ И. Алиев, К интерпретации параграфов 1, 3, 4 и 5 IV главы XI книги "Географии" Страбона, ВДИ, 1975, N 3, с. 150-165; И. Алиев, Ф. Османов, Бассейн рек геокчай-Гурдманчай-Ахсучай в античное время, СА, 1975, N 1, с. 188-202; Иггар Алиев, Гардашхан Асланов, Племена сармато-массагетов-аланского круга в Азербайджане, Древний Восток, N 2, Ереван, 1976, с. 218-237; Иггар Алиев, О скифах и скифском царстве в

Оւսումնասիրվող ժամանակաշրջանի Աղվանքի պատմությունը ընդհանրացված է նաև «Ադրբեջանի պատմություն» եռահատոր աշխատության առաջին հատորում¹⁶⁴:

Վերջին ժամանակներս աղվանագիտության բնագավառում կատարած իր ուսումնասիրություններով աչքի է ընկնում Ֆ. Մամեդովան: Նրա շոշափած խնդիրները լայն են ու բազմաբնույթ¹⁶⁵: Աղվանքի հասարակական ու քաղաքական կյանքի պատմությունը հին և վաղ միջնադարյան շրջաններում, պատմական աշխարհագրությունը, էթնիկական կազմը, գաղափարախոսությունը ու մշակույթը, «Աղվանից աշխարհի պատմության» լեզվի ու հեղինակի կամ հեղինակների և ընդհանրապես Աղվանից գրականության հարցերը և այլն: Այդ աշխատություններում Ֆ. Մամեդովան իրեն է վերագրում հայ գիտնականների կողմից վաղուց պարզաբանված բազմաթիվ հարցերի առաջին հայտնագործողի դերը, զարգացնում և խտացված գույներով ներկայացնում ադրբեջանցի այլ ուսումնասիրողների կողմից առաջ քաշած սուտ ու սխալ կարծիքները: Դրանք առանձնապես ցայտուն են դրսևորվել Ֆ. Մամեդովայի վերջին՝ «Աղվանքի քաղաքական պատմությունն ու պատմական աշխարհագրությունը (մ. թ. ա. III - մ. թ. VIII դդ.)» աշխատությունում: Հեղինակը այն ներկայացնում է որպես «պատմական»¹⁶⁶ Ադրբեջանի», որ, նրա կարծիքով, ընդգրկել է Հայոց Սյունյաց, Ուտիք, Արցախ և Փայտակարան նահանգները ու այն հնում բնակեցրած և ադրբեջանական ժողովրդի կազմավորումից հարյուրամյակներ առաջ էթնիկապես անհայտացած աղվանացիների՝ իբրև ադրբեջանցիների նախահայրերի, քաղաքական պատմության ու պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրություն:

Հակապատմական այս կոնցեպցիան անցկացնելու համար նա հորինում է մի շարք կեղծ ու պատիր դրույթներ, որոնք հիմնականում հանգում են հետևյալին.

1. Աղվանքը իր պետականության կազմավորումից սկսած (իր մ.թ.ա. III դարից մինչև VIII դարի կեսերը) իրենցից ներկայացրել է մի ամբողջական, կենտրոնացված

→ Азербайджане, Переднеазиатский сборник, III, М. 1979, с. 4-14; Д. Халилов, И. Бабаев, О городах древней Кавказской Албании, СА, 1974, N 4, с. 98-109; И. А. Бабаев, К вопросу о возникновении государства Албании (Кавказской), Известия АН АЗССР, 1976, N 4, с. 40-51; Д. Халилов, Материальная культура Кавказской Албании, Баку, 1985.

¹⁶⁴ История Азербайджана, в трех томах, т. I, Баку, 1958.

¹⁶⁵ Ф. Мамедова, "История албан" Моисея Каланкатуиэского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, Баку, 1977: Սույն գրքի գրախոսակալանում (Ք. А. Гусейнов, Новая публикация по албановедению, Известия АН АЗССР, 1978, N 2, с. 119-123) հեղինակ Ռ. Հուսեյնովը այս ուսումնասիրությամբ արդեն հաստատված փաստ է համարում Կաղանկատվացու «տեղական», «աղվանական» պատմիչ լինելու հանգամանքը և խանդավառված համոզմունք հայտնում, թե ժամանակի հարց է լինելու հանգամանքը և խանդավառված համոզմունք հայտնում, թե ժամանակի հարց է լինելու երևում է հայ գիտնականների դերը նսեմացնելու, պատմական փաստերի կեղծումով կանխակալ կարծիքների հաստատման, չինձու եզրակացություններին արհեստականորեն քաղաքացիություն տալու միտում: Его же, Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. - VIII в. н. э.), Баку, 1986: Գրքի շուրջը զուգու է մի շարք գրախոսականներ, որոնց մասին տե՛ս ստորև:

¹⁶⁶ Այս տերմինը առաջին անգամ է օգտագործվում Ադրբեջանի համար: Այն խորհվել է «պատմական Հայաստան» հասկացությանը համագոր պատկերացում տալով նպատակով

քաղաքական-պետական միավորում և ամբողջ այդ ժամանակաշրջանում անփոփոխ ամփոփված է եղել մի սահմանագծում, որ հյուսիսում անցել է Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթայով, արևելքում՝ Կասպից ծովով, արևմուտքում՝ Ալազան, իսկ հարավում՝ Արաքս գետերով:

2. Ազգությամբ իբր աղվանացիներ են հայ պատմիչներ Մովսես Կաղանկատվացին, Կիրակոս Գանձակեցին, Վանական վարդապետը, բանաստեղծ Դավթակ Քերթոզը, գրավոր օրենսդրության հիմնադիրներ՝ «Դատաստանագրքերի» հեղինակներ Դավթ Ալակվա որդին ու Մխիթար Գոշը, իսկ նրանց ստեղծագործությունները՝ Աղվենի ու Պարտավի ժողովների կանոնների հետ մեկտեղ՝ աղվանական գրականության նմուշներ, որոնք իբրև թե, Ֆ. Մամեդովայի հորինած արտահայտությամբ, «հայկական ավանդույթի» ուժով իրենց են համարել հայերը:

3. Տիգրան Մեծից հետո հայկական պետություն գոյություն այլևս չուներ, հետևաբար և էական չէ անդրկովկասյան ժողովուրդների շարքում հայ ժողովրդի, նրա պատմության ու մշակույթի դերը:

Այսպիսի եզրակացությունների, սակայն, հեղինակը հանգել է ոչ թե աղբյուրների հաղորդումների գիտական ու անաչառ վերլուծության միջոցով, այլ կանխակալ մոտեցմամբ՝ կեղծելով փաստերը, դրանք հարմարեցնելով իր նպատակներին, ժխտելով պատմականորեն հավաստի հաղորդումները, շրջանցելով առավել նշանակալիները, հավելումներ անելով: Նախապես իրեն ապահովագրելով անտիկ ու հայ հեղինակների հաղորդումների հակասական ու որպես այդպիսին պատմականորեն անհիշատ լինելու մասին հայտարարություններով՝ Ֆ. Մամեդովան հակասությունների արդյունք է հայտարարում աղբյուրների իրեն ոչ ձեռնառն բոլոր տվյալները և իր տեսակետները կառուցում սեփական վերաձևումների հիման վրա:

Չափազանց տարված լինելով Աղվանքի ու աղվանացիների մասին անտիկ ու հայ հեղինակների հաղորդումների իսկությունը ժխտելու անկասելի մոլուցքով, Ֆ. Մամեդովան բոլորովին չի մտահոգվում գիտական լրջության պակասի համար: Նա հանգիստ խղճով մի կողմից կարող է հայտարարել, թե Նախիջևանը հայկական մարզ չի կարող լինել, քանի որ Բուզանդը այդ մասին ակնարկ անգամ չուր, իսկ մյուս կողմից էլ այլ աղբյուրների, մասնավորապես, «Աշխարհացոյցի» ուղղակի տեղեկությունները՝ Նախիջևանի՝ որպես Հայաստանի մարզերից ու քաղաքներից մեկի մասին, որակել որպես Հայաստանի իրական պատմությանը կատարելապես անհամապատասխան¹⁶⁷: Կորյունի հաղորդումներն էլ Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորչական գործունեության մասին ողջ Հայաստանում, այդ թվում և Գողթնում, ըստ նրա, չի նշանակում, թե վերջինս հայկական մարզ էր¹⁶⁸ և այլ նման օրինակներ, որոնք վկայում են հեղինակի անլրջության մասին:

Առաջնորդվելով այս մեթոդով ու իր տնտեսական ու քաղաքական զարգացմամբ հարևան երկրներից հետ մնալու « վիրավորական» կարծիքը Աղվանքի նկատմամբ ժխտելու բուռն ցանկությամբ, Ֆ. Մամեդովան նրա համար ուղղակի հորինում է իրեն ցանկալի, երևակայական մի պատմություն, որտեղ այն համարվում է Մեծ Հայքին ու Վիրքին համագործ, երբեմն էլ նույնիսկ առաջնակարգ

երկիր: Ֆ. Մամեդովայի ելակետային սխալներից է՝ մինչև VIII դարը գրեթե անփոփոխ սահմաններով Աղվանքի կենտրոնացված պետություն տեսնելը: Չընդունելով, որ V դարի կեսերին հաստատված մարզպանական ռեժիմի, ապա և բուն Աղվանքի նախկին տարածքում առաջացած մի շարք քաղաքական, ինքնուրույն կազմավորումների առաջացման հետևանքով Աղվանքի պետությունը անդառնալիորեն վերացվեց¹⁶⁹, նա ի դեմս Միրհանյան իշխանների տեսնում է այն իշխանական հարստությունը, որն Աղվանքում իբրև թե դարձավ թագավորական իշխանության ավանդույթների անշեղ շարունակողը: Ֆ. Մամեդովայի կեղծիքների համակարգում առանձնահատուկ տեղ են գրավում աղվանական գրիկ ու գրականությանը վերաբերող բաժինները: Նրա համար ընդունելի չէ աղվանական այբուբենի հիմնադիր անվանել Մեսրոպ Մաշտոցին: Ցանկանալով աղվանական այբուբեն ունենալ Մաշտոցից էլ առաջ և անտեսելով Կորյունի ու Խորենացու հայտնի տեղեկությունները աղվանացիների համար «նշանագրեր հորինելու»¹⁷⁰ կամ «ստեղծելու»¹⁷¹ մասին, նրան հատկացնում է միայն ու միայն եղած այբուբենի վերականգնողի ու վերափոխողի դեր¹⁷²:

Ֆ. Մամեդովայի «հայրենասիրական» զգացմունքներն էլ ավելի են հորդաբուխ դառնում, երբ խոսք է գնում Աղվանքի գրականության մասին: Նա իր պարտքն է համարում աղվանացիների համար գրականություն հայթայթել և բնավ չչփոթվելով, որ այդպիսիք մեզ հայտնի չեն, դրանք ուղղակի վերցնում է հայ մատենագրության շարքից և սառնասրտորեն հայտարարում աղվանական գրականության նմուշներ, իսկ դրանց հեղինակների՝ աղվանական տարեգիրներ: Հայ պատմագրությունից այս միտումի զոհեր են դարձել շատ պատմիչներ եւ մշակույթի ու հասարակական-քաղաքական գործիչներ, որոնց մի մասին անվանապես թվարկեցինք վերևում: Նրանց հայտարարելով աղվանական գրականության, մշակույթի և հասարակական-քաղաքական գործիչներ, Ֆ. Մամեդովան առաջնորդվում է լոկ այն սկզբունքով, որ նրանք ծնվել և իրենց հասարակական-քաղաքական ու գրական գործունեությունը ծավալել են այն աշխարհագրական վայրերում, որոնք պատմական իրականությանը հակառակ, անարդարացիորեն գտնվել են Ադրբեջանի կազմի մեջ: Նրա փույթն էլ չէ, որ այդ վայրերը անհամեմատ ուշ են դարձել այսօրվա Ադրբեջանի մասեր, իսկ այդ ստեղծագործությունները գրված են հին հայերենով՝ գրաբարով: Ավագ կեղծարարի՝ Զ. Բուհիաթովի օրինակով նման հարցերի լուծման գործում ստեղծագործության լեզվին նշանակություն չտալով, նա պատրաստվել է նաև դրան և ընթերցողին է հրամցնում արդեն պատրաստի, բայց և կատարելապես անհեթեթ մի բացատրություն: «Պատմական ճակատագրի առանձնահատկության ուժով,-գրում է նա,-Աղվանքի տեղական ծագման գրավոր հուշարձանները մեզ են ներկայացվել հին հայերեն լեզվով»¹⁷³, իրեն նեղություն չպատճառելով վեր հանել այդ «առանձնահատկությունները», քանի որ իրեն էլ է հայտնի, որ հնարովի պատճառաբանությունները չեն կարող հիմնավորվել:

¹⁶⁹ Տես ստորև:

¹⁷⁰ Կորյուն, գլ. ԺԶ:

¹⁷¹ Խորենացի, Գ, գլ. ԾԳ:

¹⁷² Փ. Մամեդովա, Политическая история... Албании, с. 6.

¹⁷³ Նույն տեղում, էջ 5:

¹⁶⁷ Փ. Мамедова, Политическая история ... Албании, с. 109, 112.

¹⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 113:

Նման ձևով յուրացվել և որպես Ավադքի հասարակական-քաղաքական մտքի արդյունք են հրամցվում նաև Աղվանի ու Պարտավի ժողովների կանոնները:

Գրքում կարմիր թելի նման անցնում է մեծ Հայքի ստորադասման միտումը Աղվանքին, միտում, որ մինչև օրս չի նկատվել հայրենական ու արտասահմանյան ոչ մի պատմաբանի աշխատությունում: Նսեմացելով Հայաստանի դերն ու նշանակությունը և նրան հակադրելով Աղվանքին, Ֆ. Մամեդովան պատմական սխալներով է ներկայացնում նաև Աղվանքի պատմությունը: Նրա կարծիքով, Աղվանքին գրեթե չեն առնչվել Հռոմի և Պարսկաստանի միջև ընթացող կռիվները¹⁷⁴, որ այն, ի տարբերություն Հայաստանի, որը փաստորեն դարձել էր Հռոմի պրովինցիաներից մեկը, պահպանել էր իր ինքնուրույնությունն ու, նույնիսկ, ավելի արտոնյալ վիճակում էր գտնվում¹⁷⁵: Նա թաքցնում է Աղվանքի պատմության այնպիսի փաստեր, ինչպիսիք հռոմեական զորքերի մշտական գոյություն էր Աղվանքում, Աղվանքի թագավորական գահին հռոմեական դրածոների կարգումը և ուրիշ երևույթներ, որոնք նա դատապարտելի է համարում Հայաստանի համար: Բերված փաստերը կոծկվել են, որովհետև չեն հարմարվում Ֆ. Մամեդովայի այն կարծիքներին, ըստ որոնց Աղվանքը Հայաստանի ու Իբերիայի նման չէր նվաճվել հռոմայեցիների կողմից¹⁷⁶, որ այն իբր «առանց թագավորական իշխանության մնացել է ընդամենը 463-487 թթ.»¹⁷⁷ և այլն: Նա Աղվանքի համար պատկերում է այսպես կոչված «մաքուր», առանց ներգործությունների պատմություն, ուստի հայտատարում է. «Հայաստանի ու Աղվանքի իրավիճակի ուսումնասիրությունը համոզում է նրանում», որ «Մեծ Հայքը ինչպես քաղաքական, այնպես էլ աշխարհագրական հասկացությամբ ոչ մի ձևով կապված չէ Աղվանքի ճակատագրի հետ»¹⁷⁸: Հարցին այսպես մոտենալով՝ նա մեղադրում է Կ. Վ. Տրեվերին, թե վերջինս Աղվանքի պատմությանը նվիրված իր աշխատությունում «շատ է անհարկի ուշադրություն դարձնում Հայաստանի պատմությանը»¹⁷⁹: Բայց սա պատմության ուսումնասիրության ըմբռնում չէ: Դա երկու հարևան երկրների պատմության իսկական խեղաթյուրում է, քանի որ Մեծ Հայքի ու Աղվանքի պատմությունը ընդհանուր շատ կողմեր ունեն, և վերջինիս պատմությունը առանց առաջինի չի կարող լիարժեք համարվել:

Աշխատությունում Ֆ. Մամեդովան անդրադառնում է նաև աղվանից եկեղեցու պատմության հարցերին և ամեն գնով փորձում այն ներկայացնել որպես առաքելական, հայոց եկեղեցուց անկախ ու նրանից առաջնային հոգևոր հիմնարկություն: Այդ նպատակով նա մինչև իսկ կրոնական ավանդություններն է դարձնում պատմական հարցերի լուծման հիմք, երբ այսօր դրանց չեն դիմում անգամ եկեղեցական գործիչները:

Գրքին կցված են քարտեզներ, որոնցում, ինչպես և պետք էր սպասել, Աղվանքը պատկերված է արհեստականորեն ընդարձակված մի հսկայական տարածության վրա, հարավ-արևմուտքում հագիվ չընդգրկելով ողջ Սևանա լիճը: Ավելին,

նրանցում ցույց են տրված նույնիսկ ազդեցության ոլորտներ, որ իբր ունեցել է Աղվանքը հյուսիսում մ.թ.ա. III-IV դդ. (քարտեզներ թիվ 1-2) և հարավում մ.թ. I-II դդ. (քարտեզ թիվ 3): Ընդամենը, քարտեզներում շատ աշխարհագրական վայրեր ներկայացված են ոչ թե իրենց պատմական, այլ անհամեմատ ավելի ուշ, երբեմն էլ պատմության շատ կարճ ժամանակահատվածում գործածված թյուրքական անվանումներով: Այսպես, Սևանա լիճը, որ հնում կոչվում էր Գեղամա լիճ կամ Գեղարբունյաց ծով, քարտեզներում անվանված է Գոյկչա, Լուինաս գետը՝ Աղստաֆաչայ, Տուս գետը՝ Թուրուչայ, Գետառուն՝ Աղրիչայ, Սեբոջ գետը՝ Կարասու, Որոտանը՝ Բարգյուշատ և այլն:

Ֆ. Մամեդովան իրեն է համարում «խոստակ», «ավագ», «կրտսեր», «սպարապետ», «ռամիկ», «շինական», «աղախին» և այլ նմանօրինակ շատ սոցիալական տերմինների ստուգաբանությունների առաջին հեղինակը: Նա փաստորեն կողոպտում է հայ նշանավոր պատմաբաններ Հ. Մանանդյանին, Ն. Աղոնցին, Ս. Երեմյանին, Ս. Հակոբյանին, Թ. Ավդալբեգյանին և ուրիշների, որոնք վաղուց են քննության նյութ դարձրել նշված տերմինները և տվել նրանց համապատասխան ու հանգամանալից մեկնաբանություններ¹⁸⁰: Այսպիսով, ինքը լինելով գիտական անբարեխղճության օրինակ, դեռ վիրավորվածի կեցվածք ընդունելով մեղադրում է ուրիշ ուսումնասիրողների, դրանք իբր իրենից արտագրելու համար:

Աշխատությունը լի է հակապատմական ու հակագիտական ուրիշ շատ այլ դրույթներով, մասնավորապես Աղվանքում մ.թ. I դարում Արշակունյաց հարստություն լինելու, Նախիջևանն ու, ընդհանրապես, Սյունիքը աղվանական մարզեր և աղվանական ցեղերի բնակության հիմնական վայրերից մեկը հանդիսանալու, դրանք իրենց հայ բնակիչներից զրկելու, ուստիներից, գարդմանացիներից, ծավղեացիներից աղվանական ցեղեր կարծելու, պոնյաց և արցախյան առանձին լեզուներ գոյություն ունենալու և ուրիշ շատ այլ նման սխալ թեզերով: Դրանց մի մասը քննության կառնվի շարադրանքի ընթացքում, մի ստվար մասն էլ իր արժանի գնահատականն է ստացել հայ պատմագրության մեջ¹⁸¹:

Ըստ գրքի վերջաբանի, աշխատությունը Աղվանքի պատմության հարցերի

¹⁸⁰ Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1981, էջ 187-436: Նույնի՝ Դիտողություններ հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարզպանության շրջանում, Նույն տեղում, էջ 11-12, Թ. Ավդալբեգյան, Հաս, սակ, բաժ, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 362-413, Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, Կ. Ս. Երևան, 1957, Խ. Բ. Երևան, 1969, Նույնի՝ Ծառա-աղախին-ստրուկները և նրանց սոցիալական դրությունը միջնադարյան Հայաստանում, ՊԲՀ, 1962, թիվ 1, էջ 124-138, Ն. Ադոն, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971; Еремян С. Т. Основные черты общественного строя Армении в эллистическую эпоху, ՀԽՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1948, N 11, էջ 33-73, Նույնի՝ О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, N 1, с. 12-26; Նույնի՝ Опыт периодизации истории Армении феодальной эпохи, ВИ, 1951, N 7, էջ 52-73, Նույնի՝ Экономика и социальный строй Албании III-VII вв. Очерки истории СССР III-IX вв., с. 303-310.

¹⁸¹ Б. Арутюнян, Когда отсутствует научная добросовестность, Լրաբեր հաս. գիտ., 1987, N 7, էջ 33-56, А. А. Акопян, П. М. Мурадян, К. Н. Юзбашян, К изучению истории Кавказской Албании, ՊԲՀ, 1987, N 3, էջ 166-189, Г. С. Свазян, Пример использования исторической науки в экспансионных целях, ԲԵՀ, N 2, էջ 46-56, А. В. Мушегян, Псевдоалбанская литература и ее апологеты, Լրաբեր հաս. գիտ., 1989, թիվ 3, էջ 16-33:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 57:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 59:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 122-123 և հաջ:

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 57:

¹⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 56:

¹⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 63:

բազմակողմանի քննության փորձ է¹⁸², բայց այն կարելի է հանգիստ խղճով սրբագրել «Աղվանքի պատմության հարցերի բազմակողմանի աղավաղումների փորձ»: Ըստ էության, ինչպես ասել ենք, աշխատությունում խտացված գույներով ի մի են բերվել մինչ ֆ. Մամեդովան, այլ ուսումնասիրողների կողմից առաջ քաշված և որոշակի նպատակի ուղղված դրույթները: Իսկ այն նպատակամղված է նախկին Աղվանքի սահմանները Ադրբեջանի սահմաններին համապատասխանեցնելուն, աղվանացիներին այսօրվա ադրբեջանցիների նախնիներ հայտարարելուն և պատմական գիտության միջոցով ներկայումս Ադրբեջանի կազմում փաստացիորեն գտնվող նախկին հայկական մարզերի վարչական կացությանն հիմք տալուն և ողջ Այունիքն իր պատմական սահմաններով Ադրբեջանի կազմում ներգրավելու համար հող նախապատրաստելուն: Դրանով էլ հենց աշխատությունը ուշադրություն է գրավել: Գրքի լույս ընծայման առթիվ, թերթերում և պարբերականներում տպագրվել են դրական գրախոսականներ¹⁸³, որոնք էլ վկայում են ադրբեջանական մտավորականության շրջաններում տիրող անառողջ տրամադրությունների մասին: Վերջիններիս արտահայտության բարձրակետն է Ի. Ալիևի գրախոսական-ներբողը¹⁸⁴, որտեղ նա, անթաքույց բավականությամբ ընդգծելով հայ պատմաբանների շուրջը ֆ. Մամեդովայի ստեղծած անբարյացկամության մթնոլորտը և իր հերթին նրանց՝ սկսած Խորենացուց ու Բուզանդից և վերջացած ժամանակակից պատմաբաններով (Ս. Երեմյան, Աս. Մնացականյան, Բ. Ուլուբաբյան, Ծ. Սմբաթյան, Հ. Սվազյան) «պատմության կեղծարարներ» հայտարարելով, հրճվանքով բացականչում է, թե «նրանք բոլորն էլ ֆ. Մամեդովայից ստացել են իրենց վաստակի համեմատ» և, որ վերջինս իբր քարոքարի վրա չի թողել այն վիթխարի կեղծ կոնցեպցիայից, որ ստեղծել են հայ պատմաբանները և «գոհունակության մեծ զգացումներով»¹⁸⁵ իր համերաշխությունն է հայտնում գրքի հեղինակի հետ նրա հիմնական տեսակետներում, այսպիսով դառնալով այս հազվագյուտ ազգային եսամոլության ու սնապարծության արտահայտություն հորինվածքի հեղինակակիցը:

Ֆ. Մամեդովայի աշխատությունը իր առջև դրված խնդիրներով ու էությամբ հակագիտական է, պատմության ուսումնասիրության մեթոդաբանությանն հակադրող, ամբողջովին տոգորված է հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների միջև թշնամություն հրահրելու միտումով, ծառայում է մի խումբ կեղծ մտավորականների թշնամական դիտավորություններին, ուստի հանուն անաղարտ գիտության չպետք է տեղ գտնի գիտական աշխարհում:

Ուշագրավ, Անդրկովկասի պատմության ու պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրության համար մեծարժեք աշխատություն է XVIII դարի աշխարհագետ ու պատմիչ Վախուշտի Բագրատիոնի «Վրաստանի աշխարհագրություն» երկը¹⁸⁶:

¹⁸² ֆ. Мамедова, Политическая история ... Албании, с. 240

¹⁸³ "Вышка", (Орган ЦК КП Азербайджана), 13 мая, 1986, N 111, : "Баку" (Орган ЦК КП Азербайджана и Бакинского горсовета), 15 июля, 1986, N 163; "Молодежь Азербайджана" (Орган ЦК ЛКСМ Азербайджана), 20 сентября, 1986; Азербайджан муэллим", 6 августа, 1986; "Литературный Азербайджан", 1986, N 10.

¹⁸⁴ И. Алиев, Серьезный вклад в албанистику", Известия АН Аз ССР, 1986, N 4, с. 111-114.

¹⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 113:

¹⁸⁶ Царевич Вахушти, География Грузии, Введение, перевод и пр. М. Г. Джанашвили,

Բազմաթիվ այլ հարցերի հետ մեկտեղ, վրաց տարեգիրք հետաքրքիր քննություններ է կատարում նաև Աղվանքի պատմության ու պատմական աշխարհագրության հարցերի շուրջը: Նա փորձում է ստուգաբանել «Աղվանք-Ռանի» անվանումը, բայց հիմք ընդունելով ռուսերեն տառադարձությունը, բնականաբար հանգում է «Ռանի» բառի ոչ ճիշտ բացատրությանը, այն մեկնաբանելով որպես "Րովի", "Րովի-Ցի" բառից առաջացած անվանում¹⁸⁷: Վրաց հին պատմիչներից հետո Վախուշտի Բագրատիոնին ևս միանգամայն պարզորոշ տարբերում է Հերթի և Ռանի երկրները, ընդ որում ոչ թե որպես միևնույն երկրի տարբեր մասեր, այլ առանձին երկրներ, նկարագրելով դրանք և ցույց տալով յուրաքանչյուրի սահմանները¹⁸⁸: Աշխարհագրագետի այսպիսի մոտեցումը բացում է Անդրկովկասի պատմական աշխարհագրության կարևոր էջերից մեկը:

Աղվանքը ընկած լինելով Վրաց աշխարհի արևելքում՝ նրա անմիջական հարևանությանը, հետաքրքրություն է առաջացրել նաև ժամանակակից վրաց գիտնականների մոտ, որոնք Աղվանքի պատմության հետազոտությունը կատարել են ինչպես Վրաստանի ընդհանուր պատմության ուսումնասիրության հետ մեկտեղ¹⁸⁹, այնպես էլ առանձին հատուկ ուսումնասիրություններում¹⁹⁰: Դրանցում շոշափվում են և՛ աշխարհագրական, և՛ քաղաքական, և՛ սոցիալ-տնտեսական ու էթնիկական բնույթի հարցեր, որոնց շուրջը անկախ ընդհանուր առմամբ վրացի ուսումնասիրողների բերած նպաստից, եղած զգալի անձնությունները, ինչպես օրինակ, Հնարակերտի տեղադրման¹⁹¹, Կամբեհանի՝ անդրկովկասյան երեք երկրների միջև բաժանված լինելու, Կուրի աջ ու ձախ կողմերում աղվանացիներ ու դրանով էլ նրանց մեկ աղվանական միասնական պետության մեջ տեսնելու¹⁹² և ուրիշ խնդիրներում, խանգարում են ճիշտ պատկերացում ունենալ դրանց մասին և ակամա մղում սխալ մեկնաբանությունների:

Աղվանքի պատմության շատ հարցեր բարձրացվել են նաև եվրոպացի ուսումնասիրողների կողմից: Նրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Վիեննայի Մխիթարյանների միաբանության անդամ Ն. Ակինյանը: Նրա «Մովսես Դասխուրանցի (կոչումը Կաղանկատուացի) և իր պատմություն Աղուանից»¹⁹³ աշխատությունը հայ պատմիչի ու նրա «Պատմության» մանրակրկիտ, խորը գիտական վերլուծությունն է:

Ն. Ակինյանը քննության է ենթարկում «Պատմության» գրեթե ամեն մի գլուխը,

ЗКОИРГО, XXVII, вып. 5, Тифлис, 1904.

¹⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 136:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 31 . իսլ.:

¹⁸⁹ Г. А. Мелукишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959.

¹⁹⁰ Д. А. Мусхелишвили, Из исторической географии восточной Грузии, Тбилиси, 1982; Т. Папуашвили, Вопросы истории Эрети, Тбилиси, 1970 (на груз. яз.).

¹⁹¹ Д. А. Мусхелишвили, Из исторической географии ... Грузии, էջ 7: Նույնի՝ К вопросу о локализации Хунана (Хунаракерта), Археологические памятники феодальной Грузии, II, Тбилиси, 1975, с. 275-277.

¹⁹² Г. А. Мелукишвили, К истории древней Грузии, էջ 123; Д. А. Мусхелишвили, Из исторической географии ... Грузии, էջ 19; Т. Папуашвили, Вопросы истории Эрети, էջ. 11.

¹⁹³ Վիննա, 1970:

ԱՂՎԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. «Ալբանիա», «Աղվանք», «Առան» տեղանունները

փնտրում այդ գլխի աղբյուրները, վերլուծում, փորձում գտնել շարադրանքում եղած իրականն ու անիրականը: Նա անպայմանորեն կանգ է առնում Մ. Կաղանկատվացու մոտ հիշատակված յուրաքանչյուր պատմական անհատի, տրվող նյութի պատմականության վրա և որպես միակ հավաստի, պատմականորեն ճշմարիտ մաս համարում «Պատմության» Ա գրքի վերջին և Բ գրքի ԺԷ-ԽԳ գլուխներում նկարագրվող պատմական երևույթներն ու իրադարձությունները: Վերջիններիս համար ենթադրելով մի հեղինակ, նա մնացած շատ պատմական անձնավորություններ ու տեղի ունեցող անցքեր համարում է գրքի խմբագրի «խելապատակեն» հանած և ոչ ճշմարիտ:

Աղվանքի պատմական աշխարհագրության, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմության ու էթնիկական կազմության խնդիրներն են իրենց աշխատություններում շոշափել այնպիսի նշանավոր գիտնականներ, ինչպիսիք են Վ. Թումաշեկը, Յ. Մարկվարտը, Հ. Հյուբշմանը, Թ. Մոմզենը, Վ. Շուրը, Կ. Թումանովը¹⁹⁴:

Աղվանքի պատմության տարբեր հարցերի անդրադարձել են նաև Բրիտանական, Խորհրդային պատմական, Հայկական Խորհրդային հանրագիտարանների առաջին հատորներում, «Դաղստանի պատմության» մեջ ու «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակության 1-2-րդ հատորներում:

«Ալբանիա» և «ալբանացիներ» տերմինները, որպես նշված երկրի ու այն բնակեցնող ցեղերի անվանումներ, առաջին անգամ պատմության մեջ մեզ են հասել Պոմպեոսի Կովկասյան արշավանքներից հետո՝ հանրահայտ Ստրաբոնի միջոցով: Բայց նա գործածելով «Ալբանիա» և «ալբանացիներ» անվանումները, չի բացատրում ո՛չ դրանց ծագումը, ո՛չ էլ նշանակությունը: Այդ անում են ավելի ուշ շրջանի անտիկ հեղինակները, որոնց պարզաբանումները, սակայն, կրում են առասպելների պատմական մեկնաբանությունների բնույթ և հիմնված են երկրի բնակիչների արտաքին հատկանիշների նկարագրական բացատրությունների վրա: Այսպիսի բացատրությունների հիմքում ընկած է «Ալբանիա» տեղանվան մեկնությունը լատինական «albus - սպիտակ» բառից, որ տրվել է նրա բնակչությանը իբր վերջինիս սպիտակահեր լինելու պատճառով և դա էլ պայմանավորել է երկրանախ «Ալբանիա» անվան ծագումը:

Մ. թ. I դարի պատմիչ Պլինիոս Ավագը, վկայակոչելով Իսիդոր Նիկեյացուն, գրում է, որ սա «պատմում է, թե Ալբանիայում ծնվում են գորշակապտավուն աչքերով մարդիկ, մանկությունից սպիտակահեր, գիշերները ավելի լավ տեսնող, քան ցերեկը»¹: Հետավոր Ալբանիայի մարդկանց այս հատկանիշների մասին է գրում նաև II դարի պատմիչ Ավլիոս Հելիոսը², իսկ IV դարի պատմիչ Հովիոս Սոլիքը նույն պատմությունն ուղեկցում է մեկնաբանություններով՝ գրելով. «(ալբանացիներ-Հ. Ս.) բնականից ունենում են սպիտակ մազեր, մոխրագույն մազերը նրանք համարում են առանձնահատուկ նախանշան: Այսպիսով, մազերի գույնն է այս ժողովրդին տվել անվանում: Ալբանացիների բիբերը գորշ են, դրա համար էլ նրանք գիշերը ավելի լավ են տեսնում, քան ցերեկը»³:

Անտիկ հեղինակների կողմից «Ալբանիա» և «ալբանացիներ» զուգակցությանը տրված այս բացատրությունները միանգամայն ընդունելի են համարվել ուսումնասիրվող երկրի ու նրա բնակիչների պատմությանն անդրադարձած հետագա հեղինակների ու հետազոտողների կողմից: Ավելին, Ա. Բաքիխանովը, Ա. Յանովսկին և ուրիշներ ոչ միայն բառիս հիմքում տեսնում են լատիներեն նույն «albus - սպիտակ»⁴ բառի արմատը՝ «albi» և «Albania» տեղանունը մեկնաբանում որպես «Սպիտակ երկիր», այլև երկրի անվանադիր են համարում հռոմեացիներից⁵: Բայց ահա Կ. Վ. Շահնազարյանը, Սեն-Մարտենը, Ի. Շոպենը, Ն. Մառը, Կ. Վ.

¹⁹⁴ Tomaschek, Albania, Albanoc, PWK, Stuttgart, 1893, I, 1, էջ 1303-1306; J. Marquort, Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorena'ci, Berlin, 1901, H. H. Schumann, Die altarmenischen Ortsnamen Indogermanische Forschungen, bd. 16, 1904, Նույնի՝ հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Հին Հայոց տեղայն անունները, Թարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկեան, Վիեննա, 1907), Թ. Մոմզեն, История Рима, т. I-V, Կ., 1854-1856; Վ. Շուր, Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքակրթությունը, Թարգմ. Հ. Մանուկ Հապոյան, Վիեննա, 1930, C. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963/02

¹ Известия древних писателей..., т. II, СПб, 1904, с. 187.

² Նույն տեղում, էջ 264:

³ К. Ган, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, СМОМПК, вып. 4, Тифлис, 1884, с. 179.

⁴ И. Х. Дворецкий, Латино-русский словарь, с. 54.

⁵ Абас Кули-ага Бакиханов, Гиулистан-Ирам, с. 9; А. Яновский, О древней Кавказской Албании, с. 189.

Տրեվերը, «Բրիտանական հանրագիտարանի», «Դադստանի պատմության ուրվագծերի» հեղինակները և այլք քննարկվող անվան արմատում նույն ձևով տեսնելով «alpr», «albn» բառը, սակայն այն մեկնաբանելով կելտական «լեո», «քարծր» իմաստով ու, համադրելով լեոնային մակերևույթ ունեցող և հնում նույնպես «Ալբանիա» կոչվող Շոտլանդիայի, Իտալիայի «Ալբանական» անվամբ հայտնի լեոների, Բալկանների արևմտյան մասում գտնվող նույնանուն «Ալբանիա» երկրի հետ, «Ալբանիա» տեղանունը բացատրել են որպես «լեոների երկիր»⁶:

Բ. Ուլուբաբյանը նույն կերպ մոտենալով հարցին և ցանկանալով ցույց տալ, որ, իրոք, կելտերը կարող էին լինել ուսումնասիրվող երկրի անվանադիրները, գտնում է, որ նրանք ինչ- որ ժամանակներում կատարած արշավանքների ընթացքում, հասել են Կովկաս և իրենց այդ բառը թողել մեզ հետաքրքրող երկրանվան արմատում: Ի հաստատումն այս կարծիքի, նա վկայակոչում է Կաղանկատվացուն և Եղիշեին:

Առաջինին՝ Հաբեթից սերված ժողովուրդների մասին հաղորդման համար («Եւ որդիք Յաբեթի՝ Գամեր, ի նմանէ Գամիրք, Մագոգ և ի նմանէ Կեղտք և Գաղատացիք»⁷), որից իբր թխում է, թե կելտերը կովկասաբնակներ են, ուստի կարող էին իրենց լեզվական ազդեցությունը թողնել այնտեղ, և երկրորդին՝ հոնական ցեղերից մեկին տրվող «խալանդուրք» անվան հիշատակման համար, որ նրա կարծիքով, կելտական (° - Հ. Ս.) «highlander - լեոնաբնակ» նշանակությամբ բառն է և ընկած է երկրի «Ալբանիա» անվան հիմքում⁸: Սակայն սխալվում է Բ. Ուլուբաբյանը: Ոչ Կաղանկատվացու հաղորդումն է հավաստում, թե կելտերը կովկասաբնակներ են, ոչ էլ կարծեցյալ կելտական «highlander» բառն ու հոնական «խալանդուրք» ցեղի անունն է նույնական, ուստի և ոչ այն հիմքերը, որոնց հետ կապվեր բառի ծագումը: Եվ ընդհանրապես ճիշտ չէ կելտական «alpr», «albn» բառի և «albania» անվան սոսկ արտաքին նմանությամբ «Ալբանիա» անվան մեջ կելտական բառարմատ տեսնելը:

«Ալբանիա» անվան մի ուրիշ, բոլորովին այլ մեկնաբանություն է առաջարկում Յու. Բ. Յուսիֆովը: Ենթադրելով, որ նշված տեղանվան սկզբում պատմականորեն եղել է շնչել (հագագային) «Հ» հնչյունը, որի հետևանքով այն նախապես «chal» էթնիկական անվան և «ba» ու «m» վերջածանցների միացման հետևանքով հնչել է «chalban» ձևով, նա ի վերջո անվան ծագումը կապում է «chalb»-ի ցեղանվան հետ և մեզ հետաքրքրող տեղանունը մեկնաբանում որպես «chalb»-երի երկիր⁹: Բայց սա ևս ձգձգված, հարմարեցված և ոչնչով չհիմնավորված միտք է և հարցի քննության

⁶ Պատմություն Արտանից... ի լոյս ընծայեաց... Կ. Վ. Շահնագարեան, էջ 42-43: История армян Мовсеса Каганкатваци, писателя X века, пер. К. Патканяна, СПб, 1861, с. 284; И. Шопен, Новые заметки ..., с. 374; The Encyclopedia Britannica, vol. I, New York, 1910, . 482, Ն. Մառ (վերջինիս կարծիքը բերում է Կ. Վ. Տրեվերը (տե՛ս նրա Очерки по истории ... Албании, с. 5) բայց առանց աշխատությունն ու տեղը ցույց տալու և հայտնում իր համակարծրությունը նրա հետ (տե՛ս նույն տեղում): Նույնի՝ К вопросу о культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1960, с. 1; Очерк истории Дагестана, т. 1, Махачкала, 1957, с. 23.

⁷ Կաղանկատվածի, Ա, գլ. Բ:

⁸ Բ. Ուլուբաբյան, «Ալբանիա», «Աղվանք» և «Առան» տեղանունները, ՊԲՀ, 1974, թիվ 3, էջ 115-126: Նրա՝ Դրվագներ ..., էջ 42-45:

⁹ Ю. Б. Юсифов, О наименованиях "Албания" и "Аран", Известия АН АЗССР, 1961, N 10, с. 28, Հմտ. Н. Я. Марр, По поводу русского слова "сало" в древнеармянском описании хазарской гирланы VII в., Избранные работы, т. 5, М.-Л., 1935, с. 70, пр. 3.

մեջ պարզություն չի մտցնում:

Պատմագիտությանը հայտնի է, որ դեռևս հին հույներից սկսած, տեղական աշխարհագրական ու էթնիկական անվանումներին տրվել է դրսեկ ուժերի լեզուներին համապատասխան հնչողություն: Այդ պատճառով էլ, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ն. Մառը, անտիկ հեղինակների միջոցով մեզ հասած ոչ հունա-հռոմեական, մանավանդ, կովկասյան, տեղանունները կրում են տեղական անվանումների տառադարձումը կամ թարգմանությունը¹⁰: Կ. Վ. Տրեվերն էլ մասնավորապես քննարկվող հարցի կապակցությամբ առարկելով այն ուսումնասիրողներին, ովքեր «Ալբանիա» անվան ստեղծողներ համարում են հռոմեացիներին, գրում է. «...հռոմեացիները տեղական անվանը կարող էին տալ միայն լատինական հնչողություն»¹¹: Բացառված չէ, որ ներկա դեպքում էլ մենք գործ ունենք նման մի երևույթի հետ և հունա-հռոմեական «Albania» անվանումը լինի տեղական ծագմամբ անվան տառադարձումը: Կարծում ենք, այդպիսին հայերեն «Աղուանք» տեղանունն է, որի հետևությամբ ու հիմքի վրա էլ առաջացել է այն դ-լ, ու/վ/-բ տվորակած հնչյունափոխությամբ, դառնալով նրա լատիներեն ճիշտ տառադարձումը:

Առաջանալով հայերեն «Աղուանք» անվանումից, հունա-հռոմեական «Albania» տեղանունը այդպես էլ արձանագրվելով գրավոր աղբյուրներում հասել է մեզ իր գործածության ոլորտով արտահայտելով այն աշխարհագրական տարածքը, որն ընկած էր Կուրից հյուսիս, մինչև Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթան և Ալազան գետից մինչև Կասպից ծով:

«Albania» տերմինը, որպես նշված տարածքի աշխարհագրական անվանում, գործածական է մնում մինչև մ. թ. V դարը, որից հետո վերանում է: Այս երևույթը, բացի հռոմեական տիրապետության վախճանը Աղվանքում ցույց տալուց, ընդգծում է նաև այն վարչաքաղաքական փոփոխությունները, որոնք անիրական են դարձնում նախկին «Albania»-յի աշխարհագրական ընդգրկումները:

Հայերեն «Աղուանք» տեղանվան ստուգաբանությամբ առաջինը զբաղվել է Մովսես Խորենացին: Անվան հիմքում դնելով զուտ հայկական «ալու», «աղու» աչիքն՝ «դուրեկան», «քաղցր», «անուշ», «համեղ» բառը, նա գտնում է, որ երկրամասն իր անվանումը՝ «Աղուանք», ստացել է այդ տարածքը ժառանգած Հայկ Նահապետի սերունդներից՝ Սիսակի մեղմ ու համեղ, «աղու» բնավորության պատճառով: «ԳԳուհն որ ի Սիսակա, գրում է պատմաագրը, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամաքն, որ ասի Հնարակերտ և յաշխարհ յանուն քաղցրութեան բարուց նրա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ծայնէին զնա»¹²: Նույնը կրկնում է և Մ. Կաղանկատվացին, բայց օգտվելով Խորենացու վկայակոչած հաղորդումից, սխալմամբ Առանին է վերագրում Սիսակի բնավորության գծերը և, հետևաբար, նրա հետ կապում «Աղուանք» տեղանվան ծագումը, առիթ տալով նրա իբր «Առան» երկրի անվանադիրն ու աղվանացիների նախահայրը լինելու մասին կանխակալ

¹⁰ Н. Я. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия), СПб, 1905, с. 165.

¹¹ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 4.

¹² Խորենացի, Բ, գլ. Ը:

եզրակացությունների: «Առան անուն,- գրում է նա,- որ ժառանգեաց զդաշտս և զլեռինս Աղուանից՝ ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Եվ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն»¹³:

Այնուհետև բառի ստուգաբանությամբ զբաղվել են ուսումնասիրողները, որոնց մեկնաբանությունները արմատապես տարբերվում են պատմիչների բացատրություններից: Ավելի շատ տարածված է այն կարծիքը, ըստ որի հայերեն «Աղուանք» անվանումը հունա-հռոմեական «Ալբանիա» անվան տարադարձումն է հայերենի օրենքներին համապատասխան, նրա հայացված ձևը¹⁴: Սակայն ճիշտ չէ նման բացատրությունը: Հայերեն «Աղուանք» անվանումը ծագել է հայկական միջավայրում, ինչպես սովորաբար առաջանում են աշխարհագրական անվանումները՝ կապված որևէ պատմական դեպքի, անձի, ժողովրդի կամ բնության առանձնահատկությունների հետ: Ուստի, կարծում ենք, որ ուսումնասիրվող երկիրը ևս իր անունը պետք է ստացած լիներ նման ճանապարհով՝ պայմանավորված տեղի աշխարհագրական առանձնահատկությամբ: Այս վերջին մտքին է մղում Խորենացու վերոհիշյալ հաղորդումը, ուր նա իրավացիորեն տեղանվան առաջացումը կապում է հայերեն «աղու», «ալու» բառի հետ, որպես Սիսակի «քաղցր», «համելի», «դուրեկան» բնավորության հետևանք: Մի կողմ թողնելով Խորենացու՝ աշխարհագրական անվանումների բացատրությունը որևէ ավանդական նախնու (այս դեպքում Սիսակի անվան) հետ կապելու սովորությունը, գտնում ենք, որ տեղանվան հիմքը կազմող «աղու» կամ «ալու» բառերը իրենց նշանակությամբ բնութագրում են երկիրն իր, իսկապես, բարենպաստ, մեղմ ու դուրեկան բնակիչմայական պայմաններով, որոնց մասին այդքան շատ են գրում անտիկ, հին հայկական ու արաբական աղբյուրները¹⁵: Հիմքում ունենալով «աղու» բառը, երկրանվան մյուս բաղադրիչը կլինի «անք» մասնիկը, որը, կարծում ենք, հայերենում հայտնի «եանք» («ե»-ի անկմամբ) հոգնակիակերտ վերջածանցն է և «աղու» բառի հետ կազմել է «Աղու+ե/անք-Աղուանք» տեղանունը: «Եանք» («անք») վերջածանցի միջոցով բառերի կազմումը հազվադեպ երևույթ չէ հայերենում: Օրինակներ կարող են ծառայել «Սիսակ-եանք-ը (Սիսականցիներ)», «Կաղմ-եանք-ը (Կաղմեացիներ)», «Հալկազ-եանք-ը (Հալկազեանցիներ-հայեր)», «Առան-եանք-ը (Առանեանցիներ)», «Վեռնոտն-եանք», «սարոստան-եանք-ը կամ սարոտն-եանք-ը (Վեռների, սարերի փեշերին բնակվող մարդիկ)» և այլն: Ինչպես տեսնում ենք բերված օրինակներից, սույն վերջածանցը, ավելանալով բառի հիմքին, ցույց է տալիս մարդկանց պատկանելիությունը որևէ խմբի, տոհմի, բնակության վայրի կամ երկրի: Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ «աղու-ե-անք» անունը նշանակում է «աղու երկրի մարդիկ», «համելի, դուրեկան բնություն ունեցող երկրի

բնակիչներ»: Ծագելով որպես մարդկանց որևէ, խմբի բնակության վայրը ցույց տվող անվանում, այն, սակայն, աստիճանաբար ձեռք է բերում տեղանվան նշանակություն և իրենով սկսում է արտահայտել որոշակի աշխարհագրական տարածք, այն է՝ Աղվանից երկիրը: Ինչպես պարզվում է սույն մեկնաբանությունից, «Աղուանք» տեղանունը չունի էթնիկական ծագում:

Այստեղից էլ հետևում է, որ ոչ էթնիկական ծագում ունեցող հայերեն տեղանունից առաջացած հունա-հռոմեական «Ալբանիա» տեղանունը ևս չէր կարող էթնիկական ծագում ունենալ:

Այսպիսով, հայերեն «Աղուանք» տեղանունը ծագել է հայկական միջավայրում՝ կապված երկրի բնության առանձնահատկության հետ, հայերի միջոցով փոխանցվել հռոմեացիներին, իսկ նրանք էլ, անվանը տալով լատինական հնչողություն, այն շրջանառության մեջ են դրել «Ալբանիա» ձևով:

Հայերեն «Աղուանքը» միայն կոնկրետ պատմական իրադարձությունների առնչությամբ է արտահայտում այն աշխարհագրական քաղաքական միավորը, որը համապատասխանում էր հունա-հռոմեական «Ալբանիայի» տարածքին, իսկ ընդհանուր առմամբ և հիմնականում, գործածվել է ցույց տալու համար Հայոց արևելից կողմանց նահանգների տարածքը, որը հաջորդապես մտնում էր «Վ գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ»¹⁶:

«Առան» (Առ-ռան, Ալ-ռան, Ռանի) անվանումը վրացական, ասորական և արաբական աղբյուրներում հանդիպում է այն ժամանակ, երբ արդեն «Ալբանիա» և «Աղուանք» տեղանունները գործածության մեջ էին: Այս պայմաններում թվում էր, թե քննարկվող տեղանունը առաջացած պետք է լիներ հիշյալ անվանումների ազդեցությամբ և ունենար նույն նշանակությունը, ինչ որ նրանք: Սակայն ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ այն ունի բոլորովին ուրիշ ծագում, հետևաբար և ուրիշ ստուգաբանություն:

Անվան ստուգաբանությամբ առաջինն զբաղվել է Ն. Մառը, այդ նպատակով դիմելով այժմյան դաղստանյան լեզուներին: Ըստ նրա, դաղստանյան ցեղերից մեկի՝ լաբերի լեզվում պահպանվել է «առ» բառը «դաշտավայր» նշանակությամբ, իսկ խնայողների լեզվում խնդրող առարկա բառը նշանակում է «ջերմ», «տաք» և գործածվել է որպես «հարթավայր», «ձմեռային արոտավայր» հասկացությամբ¹⁷: «Առան» անվանը դաղստանյան ցեղերի լեզուներով նույն «ջերմ», «տաք» նաև «հարթավայր» նշանակություն է վերագրում և Յ. Յուսիֆովը իր արդեն մեր կողմից վկայակոչված աշխատությունում¹⁸: Չնայած այս հարցում Յ.Յուսիֆովի դեմ եղած առարկումներին, «տաք» հասկացության հետ է կապում «Առան» անվանումը նաև Բ. Ուլուբաբյանը¹⁹:

Պարսից թագավոր Ծապուհ Ա-ի (241-272 թթ.) եռալեզվյան հայտնի արձանագրությունը Քաարե-ի - Ջարդուշտ անվամբ շինության վրա, թվարկում է Սասանյաններից հպատակված Կովկասյան երկրները, որոնց շարքում հունարեն տեքստի «Ալբանիայի» փոխարեն պարթևական տարբերակում նշված է մի երկիր՝

¹³ Խորենացի, Բ, գլ. Ը, Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Դ:

¹⁴ Ս. Ս. Երեմյան, Ն. Մառը և VII դարի հայոց «Աշխարհացոյցը», Մառը և հայագիտության հարցերը, Երևան, 1968, էջ 88-89:

¹⁵ Յ. Յուսիֆով, Օ наименованиях "Албания" и "Аран", с. 25.

¹⁶ Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ..., էջ 52:

¹³ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Դ:

¹⁴ К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, ЖМНП, 1875, ч. 179, с. 338; Ю. Б. Юсифов, О наименованиях "Албания" и "Аран", с. 26, 29. Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ..., էջ 39: Ռուս հետազոտողներից Ի. Շոպենը հայերեն «Աղուանք» տեղանունը տառադարձելով ռուսերեն Агован -ի, ըստ այդմ էլ մեկնաբանում է բառն որպես «կրակի երկիր» (տե՛ս նրա Новые заметки, с. 370), որը հենու է ճշմարտաման լինելուց, քանզի ստուգաբանության հիմքում ընկած է քննարկվող տեղանվան ռուսերեն տառադարձումը:

¹⁵ Страбон, XI, IV, 2-3; Կաղանկատվացի, Ա, գլ.Ե,СМОМПК, вып. 29, с.17; вып. 38, с. 8, 92, 98:

“I”-r”n” գրությանը, որի մեջ ուսումնասիրողները հակված են տեսնելու «Առան» անունը²⁰: Եթե դա իրոք այդպես է, ապա, կարծում ենք, գործ ունենք պահպանել մի բառի հետ, որը, հավանաբար, կունենա այլ ստուգաբանություն, քան տրվել է նրան մինչ այդ: Համեմատյալ դեպք, հավանական է, որ թե՛ առաջին և թե՛ վերջին դեպքերում այն սկզբնական շրջանում ունենալով իմաստային նշանակություն, հետագայում վերածվել է աշխարհագրական անվան: Անվանումը պատմականորեն ծագել է Հայոց արևելից կողմերում և աշխարհագրական անվան վերածվելով՝ արտահայտել է հատկապես այդ կողմերը: Դրա ապացույցը հենց միայն հայոց Ուտիք և Արցախ նահանգներում հանդիպող այն գավառների անուններն են, որոնց բաղադրիչներից մեկը «Առան» արմատն է: Ուտիքում դրանք են Առան-ռոտն ու Ուտի Առան-ձնակը, Արցախում՝ Մեծ Առան-քը²¹: Որ «Առան» անվանումը կարող էր ծագած լինել Հայոց արևելից կողմերում և արտահայտել հենց այդ կողմերը, ապացուցում է Առան նախնու մասին առասպելը, որի համաձայն նա կուսակալ է նշանակվում հենց այդ տարածքի վրա²²:

Սույն քննության հիման վրա հավանական է կարծել, որ վրացական «Ռանի», ասորական ու արաբական «Առան», «Առ-ռան» կամ «Ալ-ռան» անվանումների հիմքը լինի տեղական «Առանը»:

Բ. Աղվանքի քաղաքական սահմանները մ. թ. ա. I-մ. թ. V դարի կեսերին²³

Աղվանից երկրի սահմանները միանգամայն պարզ ու որոշակի մատնանշել են հին աշխարհի երեք խոշորագույն աշխարհագետները՝ Ստրաբոնը, Պլինիոս Ավագը և Կլավդիոս Պտղոմեոսը, որոնց հաղորդումները լրացվում են ու հավաստվում ուրիշ անտիկ և հայ պատմիչների ու աշխարհագետների տեղեկություններով:

Ստրաբոնի հաղորդման համաձայն «ալբանացիները ... ապրում են իբերների ու Կասպից ծովի միջև, արևելքում նրանց երկիրը հասնում է ծովին, իսկ արևմուտքում՝ սահմանակցում իբերների հետ: Ինչ վերաբերվում է մյուս կողմերին, ապա հյուսիսայինը շրջապատված է Կովկասյան լեռներով (որովհետև այդ լեռները բարձրանում են հարթության վրա և կոչվում, հատկապես նրանց այն մասը, որ ծովին մոտ է, Կերաունյան լեռներ), իսկ վերջին կողմը կազմում է նրա հետ սահմանակցող Հայաստանը»²⁴: Հայաստանը, ըստ Ստրաբոնի, սահմանակից էր Աղվանքի հետ մինչև այնտեղ, որտեղ «Կասպից ծով են թափվում Կուր և Արաքս գետերը»²⁵, այսինքն՝ նշված գետերի միասին Կասպից ծով թափման կետը:

Պլինիոս Ավագի հաղորդման համաձայն «Կուրից սկսած (դեպի հյուսիս-Հ. Ս.)²⁶ ողջ հարթությունը բնակեցնում է ալբանացիների ցեղը, ապա իբերների (ցեղը-Հ.Ս.),

²⁰ K. B. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 136.

²¹ Աշխարհացոյց, էջ 33 (ընդգծ. Հ. Ս.):

²² Խորենացի, Բ, գլ. Ը, Մանրամասն տե՛ս ստորև:

²³ Տե՛ս նաև Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանքը սկզբնաղբյուրներում և պատմական գրականության մեջ, ԲՀԱ, 1989, թիվ 2:

²⁴ Страбон, XI, IV, 1:

²⁵ Նույն տեղում, XI, I, 5.

²⁶ Հմմտ. С. Н. Муравьев, Заметки по исторической географии Закавказья. Плиний о населении Кавказа, ВДИ, 1988, N 1, с. 157.

որն առաջիններից բաժանվում է Կովկասյան լեռներից Կուր հոսող Օկազան (Ալազան-Հ. Ս.) գետով»²⁷:

Աղվանքի համար նույնպիսի սահմաններ է մատնանշում նաև Կլավդիոս Պտղոմեոսը՝ գրելով. «Ալբանիան հյուսիսից սահմանակցվում է Սարմատիայի նկարագրված մասի, արևմուտքից՝ Իբերիայի..., հարավից՝ Մեծ Հայքի Իբերիայի սահմաններից մինչև Հիբլանյան ծովը՝ դեպի Կուրի գետաբերանը ձգվող մասի հետ»²⁸: Բացի Աղվանքի սահմանների մասին այս ընդհանուր հաղորդումներից, նրանք ընթացա անդրադարձել են երկրամասի առանձին կողմերին ևս և, դարձյալ մատնանշելով նույն սահմանագծերը, հստակեցրել Աղվանքի ընդգրկված աշխարհագրական տարածքը: Տարբեր առիթներով Աղվանքի նույն սահմաններն են նշում նաև Պլուտարքոսն ու Ապպիանոսը, Դիոն Կասիոսն ու Ասինիոս Կվադրատոսը, Ստեփանոս Բուզանդացին և ուրիշներ:

Հունահռոմեական հեղինակներից հետո Աղվանքի սահմանների մասին խոսում են հայ պատմիչները: Նրանցից առաջինը Փավստոս Բուզանդն է, որ, պատմելով IV դարի պատմական անցքերի մասին, որպես Աղվանքի հարավային սահման ցույց է տալիս Կուր գետը²⁹: Բայց Աղվանքի սահմանների մասին ավելի պարզ պատկերացում է տալիս VII դարի հայոց «Աշխարհացոյցը», որն Աղվանքը ներկայացնում է մի երկիր՝ ընկած «յելից Վրաց, յերի Սարմատիոյ առ Կակասով, մինչև ցհայոց սահմանն առ Կուր գետով»³⁰ կամ «Զբուն աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ և Կովկաս լեռին»³¹:

Աղվանքի աշխարհագրական սահմանների հարցի շուրջը ուսումնասիրողները մինչև օրս ընդհանուր եզրակացության չեն հասնել: Ընդ որում տարամիտումներ են դիտվում ոչ միայն սահմանային ընդգրկումների, այլև դրանց առաջացման ժամանակաշրջանի հարցերում: Առանձնապես սուր բախումներ է առաջացրել Աղվանքի հարավային սահմանի հարցը: Ստրաբոնից սկսած, այսինքն՝ մ.թ.ա. I դարից, աղբյուրները մինչև V դարն անընդմեջ, Աղվանքի հարավային սահման են համարում Կուր գետը: Կուրի, որպես Մեծ Հայքի ու Աղվանքի միջև սահմանի մասին նշում կա Ստրաբոնի ու Պլինիոսի արդեն իսկ վկայակոչած հաղորդումներում: Բացի դրանից, Ստրաբոնը այդպիսի միտք է արտահայտում նաև իր այլ տեղեկություններում: Օրինակ, խոսելով հայոց Ուտիք նահանգի Ծակաշեն գավառի մասին, նա հայտնում է, որ այն սահմանակից է Աղվանքին, և նրանց միջև սահմանը Կուր գետն է: «(Արաքսի-Հ. Ս.) հարթությունից այն կողմ, - գրում է նա, - տարածված է նույնպես Ալբանիայի ու Կուր գետի հետ սահմանակցող Ծակաշենը»³²: Հայկական այս մարզի³³ ու Աղվանքի միջև Կուրը սահման ընդունելով, Ստրաբոնը փաստորեն գետը ճանաչում է սահման նաև Մեծ Հայքի և Աղվանքի միջև: Պլինիոս Ավագն էլ իր հերթին թվարկելով Կասպից ծովի արևմտյան ափը հյուսիսից հարավ բնակեցնող

²⁷ Известия древних писателей..., т. II, с. 181.

²⁸ Там же, т. I, с. 242.

²⁹ Բուզանդ, Դպր. Գ, գլ. Է, դպր. Ե, գլ. ԺԳ:

³⁰ Աշխարհացոյց, էջ 28-29:

³¹ Նույն տեղում, էջ 29:

³² Страбон, XI, XIV, 4.

³³ Որ հիշյալ մարզը հայկական էր և կազմում էր Հայաստանի մի մասը, մեկից ավելի անգամներ վկայում է նույն Ստրաբոնը (տե՛ս Страбон, II, I, 14; XI, VII, 2; XI, VIII, 4).

ցեղերին և գրելով, թե արքանացիները «տեղաբաշխված լինելով Կովկասյան լեռներում, հասնում են, ինչպես ասվել է, մինչև Հայաստանի ու Իբերիայի սահմանը հանդիսացող Կուր գետը»³⁴, հաստատում է վերոհիշյալ իր այն միտքը, թե Աղվանքի հարավային սահմանը Կուր գետն է: Այդ մասին հաղորդում է նաև Կլավդիոս Պտղոմեոսը՝ գրելով. «Կուրը, հոսելով Իբերիայի ու Ալբանիայի երկարությամբ, նրանք բաժանում է Հայաստանից»³⁵, որ «Մեծ Հայքը հյուսիսից սահմանակցում է Կոլխիդայի մի մասի, Իբերիայի ու Ալբանիայի հետ վերոհիշյալ գծով, որ անցնում է Կուր գետով»³⁶ և , վերջապես, խոսում է «Եփրատ, Կուր և Արաքս գետերով շրջափակված»³⁷ հայկական մարզերի մասին:

Հայաստանի ու Աղվանքի միջև Կուրի, որպես սահմանային գետի մասին այս տեղեկությունները հիմնավորվում են նաև վերը թվարկված անտիկ հեղինակների տվյալներով, որոնցից մասնավորապես Պլուտարքոսի հաղորդումների համաձայն աղվանացիները 66-65 թթ. ձմռանը Պոմպեոսի վրա հարձակվելիս անցել են Կուր գետը³⁸: Երկու անգամ նույն ձևով է վարվել, այսինքն՝ Կուր գետն է անցել և Պոմպեոսը՝ նրանց վրա հարձակվելու համար³⁹: Ի դեպ, հենց Կուր գետն են ցցապատվելներով փակել արքանացիները՝ ցանկանալով խոչընդոտել հռոմեացիների մուտքը Աղվանք⁴⁰: Դիոն Կասիոսը հիշում է Կուրից հյուսիս ապրող արքանացիներին⁴¹, որ նշանակում է, թե գետը աղվանացիների հարավային սահմանն էր: Նույն միտքն է բխում նաև նրա մի ուրիշ հաղորդումից, ըստ որի Պոմպեոսը աղվանացիներին ջախջախում է Կուրի գետանցի մոտ և այլն⁴²:

Այս կապակցությամբ Դիոն Կասիոսը անում է մի հաղորդում ևս, որից հետևում է, որ աղվանացիների բուն երկիրը գտնվում էր Կուրի այն կողմում: Այսպես. պատմելով, որ իրենց հարձակմամբ աղվանացիները շարժել էին Պոմպեոսի զայրույթը, պատմիչը գրում է, որ հռոմեացի զորավարը թեև «բուռն կերպով ցանկանում էր ներխուժել նրանց երկիրը» վրեժ լուծելու համար, բայց ձմեռվա պատճառով ուրախությամբ հետամղվեց պատերազմը»⁴³ և մնաց ձմեռելու «Անահատական» կոչվող երկրում: Իսկ քանի որ, նույն պատմիչի վկայությամբ վերջինս, Հայաստանում էր⁴⁴, ապա աղվանացիների երկիրը գտնվելու էր նրա սահմաններից դուրս, այսինքն՝ Կուրից այն կողմ: Վերջապես, Ստ. Բյուզանդացին էլ վկայակոչելով Ասիոնոս Կվադրատոսին, Կուրի աջ ափը դիտում է որպես Հայաստանի զգալի մասը կազմող օվարենիների և ուտիների բնակության վայր⁴⁵: Հիշենք, որ Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ ևս Կուրը Հայաստանի հյուսիսային սահմանն էր ամբողջ IV դարում և դրանից էլ առաջ:

Պատմելով IV դարի 30-ական թթ. Մաքթաջ թագավոր հորջորջվող Սանեսանի

գլխավորությամբ հյուսիսային վաչկատուն ցեղերի Հայաստան արշավելու մասին, պատմիչը հայտնում է որ նրանք, անցնելով Կուր գետը, անմիջապես հայտնվում են Հայաստանում: «Եկն անց ըստ իր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր,- գրում է Բուզանդը Սանեսանի մասին,- և եկն տարածեցան ելից զերկիրն հայոց աշխարհին»⁴⁶: Մի ուրիշ դեպքում՝ արդեն նույն դարի 60-70-ական թթ. հայ-պարսկական կռիվների հետժամանակվա շրջանի կապակցությամբ նա գրում է, որ հայոց զորքերի սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը պատերազմում է այդ կռիվներում որպես Սասանյան Պարսկաստանի դաշնակից հանդես եկող Աղվանքի դեմ, ետ գրավում վերջինիս Հայաստանից նվաճած մի քանի գավառներ «եւ զԿուր գետ, որպէս և յառաջն լեալ էր ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իրեանց սահման արարեալ կացուցանելին»⁴⁷:

«Աշխարհացոյցն» էլ, ինչպես տեսանք վերևում, սահմանների մասին իր հաղորդմամբ հաստատում է, որ, իրոք, Մեծ Հայքի ու Աղվանքի միջև սահմանն անցել է Կուր գետով⁴⁸:

Այսպիսով, մ.թ.ա. I - մ.թ. V դարերի անտիկ և հայ պատմիչների ու աշխարհագետների հաղորդումները աներկբաբար են բերում են այն համոզման, որ այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում Աղվանքի հարավային սահմանը եղել է Կուր գետը: Դա ընդունում են շատ ուսումնասիրողներ՝ Ա. Յանովսկին, Ս. Յուշկովը, Ս.Տ. Երեմյանը, Աս. Մնացականյանը, Բ. Ուլուբաբյանը, Ա. Նովոսելցևը, Թոմաշեկը, Ա. Հակոբյանը և ուրիշներ⁴⁹: Կ.Վ. Տրեվերը գտնում է, որ Կուրը Հայոց և Աղվանքի միջև սահմանային գետ էր մ.թ.ա. II դարից⁵⁰, Բ. Ալիևը՝ մ.թ. II դարից⁵¹: Ըստ վերջինիս, մինչև այդ Աղվանքի հարավային սահմանն անցնում էր Արաքս գետով⁵²: Բոլոր ժամանակների համար Արաքսը Աղվանքի հարավային սահմանն է համարում Ֆ. Մամեդովան: Ավելին, աղբյուրների հաղորդումները առանց որևէ հիմքի, «հետադարձորեն» տարածելով մ.թ.ա. III դարի վրա, նա գտնում է, որ Աղվանքը ոչ միայն դեռևս նշված դարից (երբ այն իր պետականությունը նույնիսկ չուներ- Հ.Ս.) պարփակված էր Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթայի, Իորի ու Ալազան գետերի վերին հոսանքների, Դերբենդի ու Արաքս գետի միջև ընկած տարածքում, այլև, որ ավելի զավեշտական է, քան հակագիտական, իր ազդեցության ոլորտներն ուներ հյուսիսում, մինչև Սուլակ գետը և ավելի հեռու⁵³:

Մեծ Հայքի ու Աղվանքի միջև մ.թ.ա. II դարում Կուրը սահման համարելով, Կ.Վ. Տրեվերը այն կապում է Մեծ Հայքի «զավթողական» քաղաքականության հետ: Նրա կարծիքով դեռևս մ.թ.ա. II դարի սկզբներին Արտաշես Ա հայոց

³⁴ Известия древних писателей ..., т. II, с. 184.

³⁵ Նույն տեղում, հ. I, էջ 242:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 243:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 244:

³⁸ Плутарх, Помпей, XXXIV.

³⁹ Նույն տեղում, XXXV.

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Դիոն Կասիոս, XXXVI, 54, 51:

⁴² Նույն տեղում, XXXVI, 54, 5:

⁴³ Նույն տեղում (ընդգծ. Հ. Ս.):

⁴⁴ Նույն տեղում, XXXVI, 48, 1:

⁴⁵ Известия древних писателей ..., т. I, с. 270-271.

⁴⁶ Բուզանդ, Գ, գլ. է:

⁴⁷ Նույն տեղում, Ե, գլ. ԺԳ (ընդգծ. Հ. Ս.):

⁴⁸ Տես՝ վերը, էջ 87, ծանոթ. 30-31:

⁴⁹ А. Яновский, О древней Кавказской Албании, с. 97; С.В. Юшков, К вопросу о границах древней Албании, с. 132, 133; С. Т. Еремян, Атлас к книге История армянского народа / Ус. Мнացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, էջ 21-42; Б. Улубабян, О границах древнего Агванка, Рбз, 1979, N I, с. 113-114; А. П. Новосельцев, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании, с. 10-18; Tomaschek, Albania, Albanai; с. 1303; А.А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 21-27.

⁵⁰ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 58.

⁵¹ К. Алиев, Кавказская Албания..., с. 122.

⁵² Նույն տեղում, էջ 90, 122 և հայտ.

⁵³ Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 144 и карта N I.

թագավորը (189-160թթ.) իբր Աղվանքից խլել է նրա կազմի մեջ մտնող Ծակաշեն գավառը, Ուտիք, Արցախ ու Փայտակարան նահանգները և Կուրը դարձրել սահման Մեծ Հայքի ու Աղվանքի միջև և անտիկ հեղինակների հաղորդումները՝ Կուրի որպես երկու երկրների միջև սահմանի, որպես թե վերաբերվում են այդ ժամանակներին⁵⁴։ Նրա կարծիքով, այդ «բռնագրավված» մարզերը մինչև մ.թ. IV դարը մնացել են Հայոց կազմում և միայն դրանից հետո միավորվել Աղվանքի հետ⁵⁵։ Իր ասածներն ապացուցելու համար Կ.Վ. Տրեվերը վկայակոչում է Ստրաբոնի հայտնի հաղորդումը շրջակա երկրներից Արտաշեսի կատարած նվաճումների մասին⁵⁶։ Բայց առնվազն հակագիտական է նրա կողմից վկայակոչել մի հաղորդում, ուր նման եզրակացության համար ոչ մի հիմք չկա։ Ստրաբոնը հակառակ հանգամանքներով «նվաճման» ենթարկված երկրամասերը և այն երկրները, որոնցից կատարվել են «դրանք», չի տալիս ոչ Աղվանքի և ոչ էլ Կ.Վ. Տրեվերի նշած նահանգների անունները⁵⁷։ Այնպես որ Ստրաբոնի տեղեկությունը այն հիմքը չէ, որի վրա հենվում է նա։

Ի դեպ, իր եզրակացությամբ Կ.Վ. Տրեվերը թույլ է տալիս նաև պատմական մեկ ուրիշ սխալ։ Նրա նշած ժամանակաշրջանում՝ մ.թ.ա. II դարում, Աղվանքը դեռ ձևավորված պետական-քաղաքական կազմավորում չէր և, բնականաբար, Արտաշեսը չէր կարող անորոշ աշխարհագրական տարածքից որոշակի երկրամասեր խլել։ Այս հանգամանքի անտեսումը հակապատմական է և սխալ, ուստի առանց դժվարության ժխտվում է մատենագիտական տվյալներով ու, առաջին հերթին, Երվանդ-Արտաշեսյան զրույցով, որ վերապատմում է Խորենացին։ «Լուր հասանէ առ Երուանդ յՈւտէացոց գաւառին,- գրում է պատմահայրը,- եթէ գումարեաց արքայն Պարսից զօրս բազումս ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ անցէ զմանուկն Արտաշէս ի թագաւորութիւն իւր»⁵⁸։ Արդեն իսկ այն հանգամանքը, որ, ըստ զրույցի, հայկական տարբեր հարստությունների ներկայացուցիչներ իրենց դիմաստիական վեճը լուծում էին Ուտիքում, վկայում է, որ այն, առավել ևս նրանից հարավ ընկած Արցախը Հայոց երկրի մարզերից էր, որ վեճի առարկա գավառները Արտաշեսից էլ առաջ կազմում էին Երվանդյան Հայաստանի անբաժանելի մասերը⁵⁹։

Աղբյուրների հաղորդումների կեղծումներով, հավելումներով կամ կամային մեկնաբանություններով են պարուրված՝ Կուրը միայն մ.թ. II դարում Հայոց և Աղվանքի միջև սահման լինելու մասին Բ. Ալիևի «հայտնագործությունը»։ Օրինակ, Ստրաբոնի այն հաղորդումը, թե «Արաքսը հոսում է մինչև Ալբանիայի սահմանները»⁶⁰, որից պարզորոշ երևում է, որ Արաքսը չէ Աղվանքի սահմանը, այլ իր հոսանքով սոսկ հասնում է մինչև նրա սահմանները, նա վերափոխելով գրում է. «Արաքսը հոսում-մտնում է Ալբանիայի սահմանները»⁶¹, ցանկանալով այնպիսի տպավորություն ստեղծել, թե Ստրաբոնը Արաքսը համարում է Աղվանքի

տարածքով հոսող գետ։ Այնուամենայնիվ, աղբյուրների հաղորդումների ճնշման տակ նա հարկադրված ընդունում է, որ Կուրը սահման էր Մեծ Հայքի և Աղվանքի միջև, բայց խուսաճալով արժանահավատ հաղորդումներից, հայտարարում է, թե Կուրը Աղվանքի սահմանն էր միայն մ.թ. II դարում⁶²։ Նրա կարծիքով, այլ ժամանակներում Կուրը սահման ճանաչելու համար «մեղավոր» են անտիկ հեղինակների հաղորդումների ոչ ճիշտ թարգմանությունները և գյուտ արածի խանդավառությամբ ձեռնամուխ է լինում դրանցում «սխալներ» ի հայտ բերելու և «ուղղելու» գործին։ Առաջինը հարվածի տակ է ընկնում Վ.Վ. Լատիշևի թարգմանությունը։ Բ. Ալիևի կարծիքով, նրա թարգմանությամբ Պլինիոսի վկայությունը՝ «Կուրից սկսած ողջ հարթությունը բնակեցրել են ալբանական ցեղերը», կտրված է ենթատեքստից և պատրանք է ստեղծում, թե իբր աղվանացիները բնակվել են Կուրից սկսած, մինչդեռ, ինչպես գտնում է նա, պատմիչի հաղորդումը իր ենթատեքստով ցույց է տալիս, որ «ալբանական ու իբերական ցեղերը բնակվում էին ընդհուպ մինչև Կուրի ողջ հարթությունը»⁶³, որն ասել է, թե աղվանացիները բնակվել են Կուր գետի աջ ու ձախ կողմերում։ Այսպիսի «ուղղումներով» ապահովագրվելով, նա արդեն հայտարարում է. «Ստրաբոնի, Պլինիոսի ու Պտղոմեոսի տվյալները վկայում են, որ Կովկասյան Ալբանիայի տարածքը բաժանվում էր երկու մասի, Կուրից հյուսիս ընկած մարզերի ու Կուրից հարավ գտնվող և մինչև այդ»⁶⁴ Ալբանիայի կազմի մեջ մտնող մարզերի»⁶⁵։ Բայց նշված աշխատության ալիևյան թարգմանությունները խիստ կամայական են, իսկ եզրակացությունները՝ կանխակալ, բանի որ դրանք հակասում են հեղինակի հաղորդումների ոգուն, մի էական հատկանիշ, որ պահպանվել է թե՛ Վ.Վ. Լատիշևի, թե՛ բնագրի հետ ուղեկցվող անգլերեն և թե՛ այլ թարգմանություններում⁶⁶։ Այնպես որ, սխալներ փնտրելով այնտեղ, որտեղ այդպիսիք չկան, ինքը՝ Բ. Ալիևն է ընկնում թյուրիմացությունների մեջ։

Աղբյուրների հաղորդումներին նման ձևով է մոտենում նաև Ֆ. Մամեդովան։ Մի կողմ թողնելով անտիկ (Պտղոմեոս, Պոմպոնիոս Մելա, Պլինիոս) ու հայ հեղինակների (Խորենացի) բազմաթիվ հաղորդումներն այն մասին, որ Արաքսը

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 122։

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 88։

⁵⁶ Ընդգծված արտահայտությամբ Բ. Ալիևը խառնաշփոթություն է մտցնում և հակասության մեջ ընկնում ինքն իր հետ։ Եթե նա կարծում է, թե Կուրը սահման է դարձել միայն մ. թ. II դարում և երբ նշված արտահայտությամբ նա հասկանում է, թե Կուրից հարավ ընկած մարզերը մինչև այդ դարն էին գտնվում Աղվանքի կազմում, ապա նա չպետք է շահարկեր Ստրաբոնի ու Պլինիոսի անունները, որպես այդ միտքը հաստատող հեղինակների, բանի որ մ. թ. ա. I- մ. թ. I դարերում ապրած ու խոսեղծագործած այդ հեղինակները չէին կարող կանխագուշակելով իրենցից մեկ-երկու դար հետո առաջացած իրադրության համար վկայություններ բողոքել։ Իսկ եթե նա, այնուամենայնիվ նկատի ունի նրանց ապրած ժամանակները, ապա հիմք ընդունելով նրանցից վաղագույնի՝ մ. թ. ա. I- մ. թ. I դարերում ապրած Ստրաբոնի տեղեկությունները՝ կամա թե ակամա ընդունելու էր այն փաստը, որ Կուրը մ. թ. ա. I դարում արդեն սահման էր Հայոց և Աղվանքի միջև։ Ընդունելով նման փաստի անառարկելիությունը, հարկ է հիշեցնել նրան նաև այն, որ մ. թ. ա. I դարից շուտ և ոչ մի մարզ չէր կարող լինել դեռևս չկազմավորված Աղվանքի պետության կազմում։

⁵⁷ Կ. Ալիև, Кавказская Албания..., с. 121. Նման բյուր կարծիքի է նաև վրացի պատմաբան Թ. Պապուաշվիլին՝ գրելով, թե Կուր գետով Աղվանքը բաժանվում էր երկու մասի՝ ձախափնյա և աջափնյա Աղվանքի։ Т. Папуашвили, Вопросы истории Эрему, 5(на р. 33, 33.).

⁵⁸ Известия древних писателей..., т. II, с. 181; Pliny, Natural History (§All the plain from the Kur onward is occupied by the race of the Albania), VI, 11.

⁵⁴ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албания, с. 58.

⁵⁵ Նույն տեղում, ծանոթ. 8։

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 58։

⁵⁷ Страбон, XI, XIV, 15.

⁵⁸ Խորենացի, Բ, գլ. ԽԴ։

⁵⁹ Տե՛ս նաև ստորև։

⁶⁰ Страбон, XI, XIV, 4.

⁶¹ К. Алиев, Кавказская Албания..., с. 114

Հայաստանի գետերից է⁶⁷ և այդ պատճառով չէր կարող լինել Աղվանքի հարավային սահման, նա Կուրը սահման ցույց տվող անտիկ ու հայ հեղինակների հաղորդումները նախօրոք հռչակում է հակասական ու պատմականորեն անճշտ: Հակասական է նա համարում, օրինակ, Ստրաբոնի այն հաղորդումները, որոնցում Շակաշենն ու Արաքսենեն հիշատակվում են որպես հայկական մարզեր, Բուզանդի տեղեկությունները, որ Կուրն էր Աղվանքի ու Մեծ Հայքի միջև եղած սահմանը՝ չափազանցված, իսկ նրա և Շիրակացու տվյալները Արցախի, Ուտիքի, Շակաշենի, Գարդմանաձորի ու Փայտակարանի մասին, որպես հայկական մարզերի՝ անհիմն⁶⁸:

Ֆ. Մամեդովային սխալ են թվում Կուրի՝ որպես Աղվանքի հարավային սահմանի մասին նաև Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի, Պլինիոս Ավագի, Ապպիանոսի ու Դիոն Կասիոսի հաղորդումները: Նրա կարծիքով, Կուրը Հայաստանի և Աղվանքի միջև սահման է դիտվել նրա համար, որ նշված հեղինակների հաղորդումներին ուսումնասիրողները մոտեցել են անքննաբար, առանց նրանցում արժանափաստության վերահամման փորձի, այդ հարցերում «հայկական ավանդույթի»⁶⁹ առաջացման ու, մանավանդ, Կաղանկատվացու տեղեկությունների լրիվ անտեսման հետևանքով⁷⁰: Նա ուղղակի պահանջում է չհավատալ անտիկ հեղինակներին, քանի որ, ըստ նրա «նրանց ինֆորմացիան կրում էր պատահական և հակասական բնույթ և միանգամայն ճիշտ լինել չէր կարող»⁷¹: Նա իր այս քմահաճ պահանջը պատճառաբանում է նրանով, որ այդ հեղինակների հաղորդումների հիմքում ընկած են Անդրկովկասի աշխարհագրությունը վատ իմացող Էրատոսթենեսի, Պատրոկլեսի ու Պոմպեոսի Կովկասյան արշավանքների մասնակիցների տեղեկությունները, մանավանդ վերջիններիս, «որոնց նպատակը պոնտական թագավորին հետապնդելն էր և ոչ թե Աղվանքի ուսումնասիրումը»⁷²: Բայց մոռացածին է Ֆ. Մամեդովայի մեղադրանքը ինչպես ուսումնասիրողների, այնպես էլ նշված հեղինակների հասցեին: Աղվանքի նկարագրության հիմքում ընկած են ոչ թե Էրատոսթենեսի, Պատրոկլեսի ու Պոմպեոսի արշավանքների պատահական ուղեկիցների տվյալները, այլ իրազեկ մարդկանց, հիմնականում արշավանքների մասնակից ու ակնատես, ռազմական, քաղաքական ու պետական գործիչ Թեոփանես Միթիլենացու ռազմական օրագրերն ու հաշվետվությունները⁷³, որոնք պետական-պաշտոնական գեկուցագրեր էին, վավերագրական փաստաթղթեր: Որպես այդպիսիք դրանք անհրաժեշտ չափով հավաստի տեղեկություններ էին պարունակում ոչ միայն Աղվանքի սահմանների, այլև նրա սոցիալ- տնտեսական ու քաղաքական կյանքի մասին, քանի որ հռոմեական նվաճողներին նվաճվելիք երկրները ամենից առաջ հետաքրքրում էին հենց այդ տեսակետից:

⁶⁷ Страбон, XI, I, 5; IV, 2; XIV, 4, 6, 7; Известия древних писателей, ..., т. I, с. 244, т. II, с. 125, 181; Խորենացի, Բ, գլ. LԹ, ԽԹ:

⁶⁸ Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 45-46, 53, 119, 124, 145-146.

⁶⁹ Ֆ. Մամեդովան «հայկական ավանդույթ» է անվանում Կուրը Աղվանքի հարավային սահման լինելու մասին գաղափարը, որն իբրև թե պատմական իրականության հակառակ պատմագրության մեջ մտցրել են հայ պատմաբանները:

⁷⁰ Ф. Мамедова, Политическая история ... Албании, с. 119.

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 120, 146:

⁷² Նույն տեղում, էջ 120:

⁷³ Հ. Ս. Սվազյան, Ստրաբոնի աղբյուրները Աղվանքի մասին, էջ 95-104:

Տարված լինելով Ստրաբոնի (և մյուսների) հաղորդումներում հակասություններ գտնելու ցանկությամբ, Ֆ. Մամեդովան Ստրաբոնի բացասական վերաբերմունքը իր աղբյուրների ու, մասնավորապես, Պոսիդոնիոսի նկատմամբ⁷⁴, ներկայացնում է որպես նրա հաղորդումների հակասականությունն ընդգծող փաստ⁷⁵: Բայց սա գիտական մոտեցում չէ: Ստրաբոնի այսպիսի վերաբերմունքը իր աղբյուրների հանդեպ բարեխիղճ ուսումնասիրողին հանգեցնելու էր միայն մեկ, գիտականորեն ճիշտ եզրակացության. Ստրաբոնն աղբյուրների հաղորդումներին մոտեցել է մանրախույզ ըմտությամբ ու քննադատորեն: Այսպես վարվելով ու անվստահություն հայտնելով դրանց մի մասի նկատմամբ, աշխարհագետը, սակայն, լայնորեն օգտվել է Թեոփանես Միթիլենացու տեղեկություններից⁷⁶, որոնք ոչ մի կերպ «պատահական ինֆորմացիա» չի կարելի համարել: Անտարակույս, նրա (և մյուսների) հաղորդումների հիմքում ընկած են վստահելի ու արժանափաստ աղբյուրների տվյալներ, որոնց համաձայն Աղվանքի հարավային սահմանն անցնում էր Կուր գետով:

Մերժելով անտիկ ու հայ հեղինակների հաղորդումների իսկությունը՝ Կուրի՝ Հայոց և Աղվանքի միջև հարավային սահման լինելու մասին, Ֆ. Մամեդովան վկայակոչում է Մովսես Կաղանկատվացուն ու Մովսես Խորենացուն, որոնք լավ ծանոթ լինելով Անդրկովկասին, հարավում Աղվանքի սահման են մատնանշում Արաքս գետը: Դրա համար նա մատնանշում է նրանց այն տեղեկությունները, որոնցում խոսվում է հայոց Կաղարշակ թագավորի կողմից Առան նախնուն հյուսիսարևելյան մարզերում կուսակալ Նշանակելու և նրան «ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամաքն որ ասի Հնարակերտ»⁷⁷ տարածք հատկացնելու մասին: Ոչ մի լուրջ հետազոտողի մոտ տարակուսանք չի առաջացրել և հիմա էլ չի առաջացնում, որ Խորենացու այս և նրան հետևող Կաղանկատվացու նմանատիպ հաղորդումը⁷⁸ վերաբերվում է Հայոց աշխարհում տեղի ունեցող վերափոխումներին ու նրա հյուսիսարևելյան հայկական մի նոր կուսակալություն հիմնելուն: Այն հանգամանքը, որ հայոց թագավորն էր նախարարություններ հիմնողը և այն էլ ըստ «զեզերք հայկական խօսիցս»⁷⁹ կասկածի տեղ չի թողնում, որ Առանը կարող էր ժառանգած լինել ոչ հայկական տարածք: Բայց Ֆ. Մամեդովան (ինչպես և այլոք) ոչ միայն բերված հաղորդումներում տեսնում են Աղվանքի՝ Արաքսով անցնող հարավային սահմանի մասին վկայություն, այլև Առանին հայտարարում են աղվանացիների նախահայր⁸⁰: Սակայն այս «նախահոր» իշխանությունը տարածվում էր բոլորովին էլ ոչ այն տարածքի վրա, որի արհեստական ընդարձակումը իր առաքելությունն է համարում Ֆ. Մամեդովան: Հարավում անցնելով Արաքս գետով, հյուսիս-արևմուտքում Հնարակերտ ամրոցով՝ Առանի տարածքը հյուսիսում, ինչպես վկայում է Խորենացին, եզերվում էր Կուր գետի ընթացքով. «մեծ և անուանի և բազմաբիր

⁷⁴ Страбон, XI, I, 6.

⁷⁵ Ф. Мамедова, Политическая история ... Албании, с. 119.

⁷⁶ Հ. Ս. Սվազյան, Ստրաբոնի աղբյուրները Աղվանքի մասին, էջ 95-104:

⁷⁷ Խորենացի, Բ, գլ. Ը:

⁷⁸ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Դ:

⁷⁹ Խորենացի, Բ, գլ. Ը:

⁸⁰ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 46, 144 և հաջ. : Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 101, 104 և հաջ.:

զարեւելից Բիսիսոյ կողմանց կարգէ (Վաղարշակ-Հ. Ս.) կողմնակալութիւն զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զ Առան **առ մեծ գետովն, որ հատանէ զ դաշտն մեծ, որ անուանի Կուր**»⁸¹: Ուրեմն, Առանի տիրոջները Բիսիսոսմ վերջանում էին Կուր գետի ընթացքով, և դրանից այն կողմ նա իշխանութիւն չուներ: Այնտեղ տարածված էր նրա համար բոլորովին ուրիշ մի երկիր՝ բուն Աղվանքը:

Այսպիսով, բուն Աղվանքի տարածքը չէր, որ հարավում հասել էր մինչև Արաքս գետը, այլ Առանի տիրոջի, որ առաջինից սահմանազատվելով Կուր գետով, Բիսիս չի թողնում նրանց նույնացման համար: Առանի այդ տիրոջը, որ հաջ պատմիչները «Աղուանք» են կոչում, ընդգրկում էր մի տարածք, որ Բիսիսից սահմանափակվում էր Կուր գետով, հարավ-արևելքից՝ Արաքս գետով, հարավ-արևմուտքից՝ Արցախյան, Սևանի ու Միափորի լեռներով, իսկ Բիսիս-արևմուտքից՝ Հնարակերտ ամրոցով, կազմելով մի եռանկյունի, որը ներառում էր հաջոց եզերական Ուտիք և Արցախ նահանգները: Որ իսկապես Առանի տիրոջը հենց այդ հատվածն էր, ցույց է տալիս և այն, որ նույն պատմիչները նրանից սերված են համարում լոկ այնտեղ ապրող ցեղերին՝ ուտիացիներին, գարդմանացիներին, ծավդեացիներին ու գարգարացիներին: Ինչպես տեսնում ենք, հաջ պատմիչների «Աղվանքը» իր աշխարհագրական սահմաններով բոլորովին չի համապատասխանում հունահռոմեական աղբյուրների ճանաչած Ալբանիային: Մ. Խորենացու և Մ. Կաղանկատվացու հաղորդումները Առան նախնու տիրոջների սահմանների մասին ոչ թե Բիսիս են բուն Աղվանքի հարավային սահմանը Արաքս հասցնելու համար, այլ միանգամայն անառարկելի ապացույցներ, որ նրա հարավային սահմանը միայն ու միայն Կուր գետն էր: Նույն դատողություններով էլ Առանը չէր կարող լինել Կուրից Բիսիս բնակվող աղվանական ցեղերի նախահայրը:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ պատմական մի որոշ ժամանակահատվածում բուն Աղվանքի քաղաքական սահմանները հասել են մինչև Արաքս: Դա տեղի է ունեցել հետևյալ հանգամանքներում: Ինչպես պատմում է Բուզանդը, IV դարի 30-60-ական թթ. հաջ-պարսկական կռիվների հետևանքով Հայաստանում առաջացած ծանր կացությունից օգտվելով, Աղվանքը, որը այդ կռիվներում Սասանյան Պարսկաստանի դաշնակիցն էր, հարձակվում է Հայաստանի վրա և նվաճում Ուտիքի Ուտի-Առանձնակ, Ծակաշեն ու Գարդման գավառները: Համաձայն Բուզանդի նույն տեղեկության, Աղվանքը գրավել է նաև Կողթը, որն Արցախի գավառներից էր: Գրելով այս մասին և անվանապես թվարկելով Աղվանքի նվաճած գավառները, Բուզանդը դրանց թվում նշում է «և այլ (գաւառք-Հ.Ս.), որ շուրջն էին զնովա»⁸², Բիսիս տալով ենթադրելու, որ Աղվանքը նվաճել էր նաև Հայոց Բիսիսարևելյան կողմանց ուրիշ գավառներ ևս: Այսպես, IV դարի 60-ական թթ. պատմության մեջ առաջին անգամ Աղվանքի երկրի քաղաքական սահմանները հարավում անցնում են Կուր գետը: Սակայն այդպիսի տեղաշարժը այդ հատվածում երկար չի պահպանվում, և արդեն նույն դարի 70-ական թթ., պատերազմի ավարտից հետո, Մուշեղ Մամիկոնյանը կարողանում է ետ գրավել իվված գավառները, վերականգնել նախկին վիճակը և Կուրը, ինչպես

և նախկինում, դարձնել պետական-քաղաքական սահման այս երկու երկրների միջև: «Առնէր պատերազմ (Մուշեղ-Հ.Ս.) ընդ երկիրն Աղուանից, հարկանէր զնոսա ի հարուստս անհնարինս: Եւ թափեր ի նոցանէ բազում գաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն, զՈւտի, զԾակաշեն, և զծորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլ որ շուրջն էին զնովա սահմանք գաւառք: Եւ զԿուր գետ՝ որպէս յառաջն լեալ էր ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին»⁸³: Այսպիսով, որքան էլ որոշ ուսումնասիրողներ խեղաթուրեն պատմական փաստերը, աղավաղելով ու իրենց հարմարեցնելով փորձեն ցանկալին իրականության տեղ ներկայացնել, այնուամենայնիվ, աղբյուրների հաղորդումների ամենապարզ քննությունն իսկ բերում է այն հիմնավոր համոզման, որ Կուրն էր Աղվանքի հարավային սահմանը և, որ սահմանի իր այդ դերը, բացառությամբ նշված ժամանակահատվածի, գետը պահպանել էր Աղվանքի պետականության գոյության ամբողջ ընթացքում մ. թ. ա. I դարից մինչև մ. թ. V դարի կեսերը:

Պակաս վեճերի տեղիք չի տվել Աղվանքի Բիսիսային սահմանի հարցը: Վերջինիս վերաբերող առաջին հաղորդումը դարձյալ պատկանում է Ստրաբոնին: Ըստ նրա Կովկաս լեռը «հարավից բաժանում էր Ալբանիան ու Իբերիան, իսկ Բիսիսից՝ սարմաթական հարթությունները»⁸⁴: Այնուհետև Աղվանքի սահմանների ընդհանուր ցուցման մեջ նա մասնավորապես գրում է. «Ինչ վերաբերում է մնացած կողմերին, ապա Բիսիսայինը շրջափակված է Կովկասյան լեռներով (որովհետև այդ լեռները բարձրանում են հարթության վրա և կոչվում են, հատկապես նրանց այն մասը, որ ծովի մոտ է, Կերաունյան լեռներ)»⁸⁵: Միաժամանակ աշխարհագրագետը շեշտում է, որ «Կովկասի ամենաբարձր մասերը նրա ամենահարավային մասերն են» Ալբանիայի ու Իբերիայի մոտ»⁸⁶: Ստրաբոնի այս հաղորդումները լրացվում են նույն հարցի մասին այլ անտիկ ու հաջ հեղինակների հաղորդումներով: Պլինիոս Ավագը գրում է. «Ալբանիայի ծովամերձ տարածքից վերև, այսինքն՝ Բիսիս, տարածվում են Սարմաթիայի հողերը»⁸⁷: Պտղոմեոսն էլ, նկարագրելով Սարմաթիան, հայտնում է, որ վերջինիս հարավային սահմանը վերջանում էր Կովսիդայի, Իբերիայի ու Ալբանիայի սահմանային գծի մոտ»⁸⁸, իսկ արդեն Աղվանքի նկարագրության մեջ հաստատում իր ասածը՝ պնդելով, որ «Ալբանիան Բիսիսից սահմանակցվում է Սարմաթիայի նկարագրված մասի հետ»⁸⁹:

Հայ պատմիչներից Աղվանքի և Սարմաթիայի հարևանության հարցին անդրադարձել է Ղազար Փարպեցին, նրանց միջև դնելով Կովկասյան լեռնանցքներից մեկը՝ «պահակ որմուն, որ է ընդ մէջ իշխանութեանց Աղուանից և Հոնաց»⁹⁰: Հիշենք, որ ըստ «Աշխարհացոյցի» էլ Աղվանքը գտնվում էր «վելից Վրաց, յերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով»⁹¹: Հայ աշխարհագետը նշում է նաև Սարմաթիայի սահմանները՝ գրելով, որ այն տարածվել է «առ Կաւկաս լերինս»⁹²:

⁸¹ Նույն տեղում:

⁸² Справоч, XI, II, I.

⁸³ Նույն տեղում, XI, V, I.

⁸⁴ Նույն տեղում, XI, V, 6.

⁸⁵ Известия древних путешествен..., т. II, с. 184.

⁸⁶ Նույն տեղում, հ. I, էջ 237:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 242:

⁸⁸ Փարպեցի, գլ. LV:

⁸⁹ Աշխարհացոյց, էջ 28:

⁸¹ Խորենացի, Բ, գլ. Ը (ընդգծ. Հ. Ս.):

⁸² Բուզանդ, Ե, գլ. ԺԳ:

առ Վրոք և Աղուանից, մինչև ցԿասքից ծովն, ի մուտս Սուանաս գետոյ»⁹²:

Աղբյուրների այս հաղորդումներից ուսումնասիրողները եկել են ընդհանուր, բոլորի կողմից ընդունելի մի եզրակացության. Աղվանքը հյուսիսում սահմանակցել է Սարմաթիայի հետ: Բայց թե ինչ սահմանագծով, կարծիքները տարամիտվում են: Հարցը քննելիս, ուսումնասիրողները, սովորաբար, որպես ելակետ ընդունում են Կովկասյան լեռնաշղթայի համակարգում գտնվող Կերաունյան լեռները, որոնց մասին, բացի Ստրաբոնից, խոսում են նաև Պոմպոնոս Մելան և Պտղոմեոսը⁹³, ու Սուանա գետը, որտեղ, ըստ Պտղոմեոսի, վերջանում էր Աղվանքի սահմանը հյուսիս-արևելքում⁹⁴, փորձում գտնել դրանց այժմյան համապատասխանությունները և ըստ այդմ էլ որոշում Աղվանքը Սարմաթիայից բաժանող սահմանագիծը: Այսպես, օրինակ, Սուանա գետը նույնացվելով այժմյան Թերեքի հետ, ուսումնասիրողներից ոմանք (Ս. Վ. Յուշկով, Վ. Ն. Լևիատով, «Աղբյուրների պատմության» հեղինակներ և այլք) Աղվանքի սահմաններում են ընդգրկում ամբողջ Դաղստանը⁹⁵: Ք. Ալիևը, Պտղոմեոսի հիշատակած Կերաունյան լեռները նույնացնելով Սամուրի լեռնաշղթայի, իսկ Սուանա գետը՝ Սամուր գետի հետ⁹⁶, Աղվանքի հյուսիսային սահմանը տանում մինչև Դերբենդ, ներառելով Դաղստանի զգալի մասը: Նա գրում է. «Համաձայն անտիկ հեղինակների, Կովկասյան Ալբանիայի հյուսիսային սահմանները հասել են մինչև Մեծ Կովկաս, Սամուրի լեռնաշղթայի հյուսիսային նախալեռները՝ արևմուտքում և Իորի ու Ալազան գետերի վերին հոսանքներից մինչև Սուանա գետի գետաբերանը կամ այժմյան Դերբենդը արևելքում»⁹⁷:

Աղվանքի հյուսիսային սահմանի մասին, գրեթե բառացի, նույն կարծիքն է հայտնում նաև Ֆ. Մամեդովը⁹⁸, ավելացնելով. «Ժամանակ առ ժամանակ (Աղվանքի - Հ. Ս.) հյուսիսային սահմանը կարող էր հասած լինել մինչև Սուլակ գետ և ավելի հեռու»⁹⁹:

Աղվանքի հյուսիսային սահմանը մինչև Դերբենդ ու Սուլակ գետ են հասցնում ժամանակակից ուրիշ աղբյուրների պատմաբաններ ևս¹⁰⁰:

Հայ պատմաբաններից Աղվանքի հյուսիսային սահմանները մինչև Դերբենդ են հասցնում Մ. Բարխուդարյանը, Բ. Ուլուբաբյանը, Ա. Հակոբյանը¹⁰¹: Վերջինս հարցի լուծման համար առանցքային համարելով Տակիտոսի հաղորդումը, թե «ալբանական կոչված լեռների ու ծովի միջև, ամռանը ծովի ջրերը լցվելու պատճառով, անանցանելի լեռնանցք է առաջանում»¹⁰², և դա ընդունելով որպես Դերբենդի լեռնանցքի մասին արված հաղորդում, փորձում է որոշակի

ճշգրտությամբ ցույց տալ այն սահմանագիծը, որն անցնում էր Աղվանքի ու Սարմաթիայի միջև: Ըստ նրա, այդ գիծը, սկսվելով Դերբենդի լեռնանցքից, որտեղ, իբր, խաչվում են Աղվանքի հյուսիսային ու արևելյան սահմանային ծայրակետերը, անցնում էր Զուգանյան լեռնաշղթայով, Ռուբաս և Ուլլուշայ գետերի ջրաժան գծով մինչև Զուֆուդաղ, ապա Ալախունդաղ և Դյուլթիդաղ գագաթներով հասնում մինչև Գուտոնի լեռնագագաթը՝ Դիսավոր Կովկասում ու շարունակվում վերջինիս գագաթներով մինչև վերջ¹⁰³:

Սուանա գետը նույնացնելով այժմյան Սումգայիթի հետ, Աղվանքի հյուսիսային սահմանը մինչև այդ գետն է հասցնում Ա. Յանովսկին¹⁰⁴: Նման նույնությունը հնարավոր է համարում նաև Ս. Մուրավյովը¹⁰⁵:

Ստրաբոնի վերոբերյալ հաղորդումների համադրումից ոչ միայն պարզվում է, որ Աղվանքի հյուսիսային հարևանը Սարմաթիան է, այլև նրանց միջև սահման էր Կովկասյան լեռնաշղթայի այն ճյուղը, որը եղել է լեռնային զանգվածի ամենաբարձր և ամենահարավային մասը, գտնվել է ծովի մոտ և Ստրաբոնի կողմից անվանվել Կերաունյան: Կասպից ծովին հարող լեռները Կերաունյան է կոչում նաև Պոմպոնիոս Մելան¹⁰⁶: Պտղոմեոսի հետևյալ հաղորդումից էլ է բխում այն միտքը, որ Աղվանքի համար հյուսիսային սահման կարող էր լինել Կովկասի՝ ծովին հարող հարավային ճյուղը. «Սարմաթիան կտրում են նաև այլ լեռներ, որոնք կոչվում են Հիպեռական ու Կերաունյան և Կորակ լեռը, որով ավարտվում են Կոլխիդայից ու Իերիայից եկող և Կովկասյան կոչվող լեռները, ինչպես նաև նրանց այն ճյուղը, որը գնում է Հիբլանյան ծով և նույնպես կոչվում է Կովկաս»¹⁰⁷: Դժվար չէ նկատել որ թվարկված լեռնաբազուկներից վերջինը՝ Կովկասը, ընդհանուր լեռնաշղթայի հարավային և Սարմաթիան կտրող-անցնող ծայրագույն այն ճյուղն է, որը միմյանցից բաժանում էր Սարմաթիան և Աղվանքը: Աղվանքի հյուսիսային սահմանի Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային ճյուղով անցնելը հավաստում է նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի բազմաճյուղայնության ու նրա շուրջը ապրող ժողովուրդներին քաջատեղյակ «Աշխարհացոյցի» հեղինակը, որ թերևս ավելի է պարզությամբ մտցնում խնդրի առարկա հարցում, քան նրա հույն նախորդները: «Կալկաս բաժանի չերկուս բազուկ», - գրում է նա և ավելացնում, որ նրանցից «մինն գնալ դեպ ուղիղ կոչս, յորում Երուան և Խարուան ազգ՝ մինչև ցխորսվեմ: Եւ միս բազուկն արձակեմ նախ վտակ մի զԱրմ գետ, որ (գնալ) դեպ ուղիղ ի հիսիսի՝ յԱթլ գետ: Եւ ապա նույն բազուկն գնալ զելիք հիսիսոյ, յորում բնակեալ էին Թաասպարք, Հեճմատակք, Իժմախք, Փասխք, Փուսխք, Փիքանակք, Բազկան»¹⁰⁸: Եվ հյուսիս և՛ ուղիղ (որ առաջինի համեմատությամբ կլինի հարավային) գնացող այս լեռնաբազուկները և՛ նրանց շուրջն ապրող ճշված ժողովուրդները «Աշխարհացոյցում» հանդես են գալիս Սարմաթիայի նկարագրության բաժնում¹⁰⁹,

⁹² Նույն տեղում, էջ 25:

⁹³ ВДИ, 1949, И1, с. 274. Известия древних писателей..., т. 1, с. 238.

⁹⁴ Известия древних писателей..., т. 1, с. 242.

⁹⁵ С. В. Юшков, К вопросу о границах древней Албании, с. 138, 148; В. Н. Левинатов, Азербайджан с V в. до н. л. по III в. н. л., с. 78; История Азербайджана, т. 1, с. 51.

⁹⁶ К. Алиев, Кавказская Албания..., с. 97, 100.

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 107-108:

⁹⁸ Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 114, 144.

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 144:

¹⁰⁰ Р. Б. Геюшев, Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, с. 3, Дж. А. Халилов, Материальная культура... Албании, с. 11.

¹⁰¹ Մ. Բարխուդարյան, Աղվանիք երկիր և դրացիք..., էջ 105, Ե. Սլաբան, О границах древнего Агванка, с. 114-118, 121; А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 35.

¹⁰² Тацит, Анналы, VI, 33.

¹⁰³ А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 35.

¹⁰⁴ А. Яновский, О древней Кавказской Албании, с. 97.

¹⁰⁵ С. Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании и уровень Каспия, ВДИ, 1983, N 1, с. 131.

¹⁰⁶ ВДИ, 1949, N1, с. 274.

¹⁰⁷ Известия древних писателей..., т. 1, с. 238.

¹⁰⁸ Աշխարհացոյց, էջ 27:

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 25-27:

այն Սարմաթիայի, որ, ինչպես հաղորդում են հունահռոմեական ու հայկական աղբյուրները, Աղվանքի հյուսիսային հարևանն էր և նրանից բաժանվում էր Կովկասյան լեռներով կամ, որ ավելի ճիշտ կլինի ասել, նրա լեռնաբազուկներից մեկով: Ուրեմն, ըստ «Աշխարհացոյցի» ևս Աղվանքի հյուսիսային սահմանը անցնում էր Կովկասի հարավային կամ «ուղիղ» գնացող լեռնաճյուղով, որի շուրջն ապրում էին Սարմաթիայի ամենահարավային բնակիչները՝ Ծիրվանի ու Խարվանի ժողովուրդները:

Այսպիսով, ինչպես երևում է բերված վկայություններից, Աղվանքի հյուսիսային սահմանը կազմել է ոչ թե Կովկասյան լեռնաշղթայի ողջ զանգվածը, այլ նրա հարավային ճյուղը, որին Ստրաբոնն ու Պոմպոնիոս Մելան անվանում են Կերաունյան, իսկ Պտղոմեոսը՝ պարզապես Կովկաս: Հայ հեղինակի համար այդ ճյուղը Կովկասի «ուղիղ» գնացող բազուկն էր: Ամենայն հավանականությամբ այս լեռներն է հռոմեական պատմիչ Տակիտոսը կոչում «ալբանական»¹¹⁰: Ուրեմն, ճիշտ չեն Ք. Ալիևն ու նրան հետևողները, որոնք Ստրաբոնի ու Պտղոմեոսի հիշատակած Կերաունյան լեռները հայտարարում են նույնական և Աղվանքի հյուսիսային սահմանը որոշում ըստ Պտղոմեոսի Կերաունյան լեռների¹¹¹, որոնք իրոք ընկած են զգալիորեն դեպի հյուսիս: Իր աշխարհագրական դիրքով ու դերով Ստրաբոնի Կերաունյան լեռների հետ կարող էին նույնական լինել միայն Պտղոմեոսի «Կովկաս» կոչվող լեռները:

Աղվանքի հյուսիսային սահմանը, սակայն, չէր ընդհատվում հիշյալ ճյուղի վերջանալով: Պտղոմեոսի հաղորդումից պարզվում է, որ Աղվանքի արևելյան սահմանակետն էր Կասպից ծով թափվող Սոանա գետի գետաբերանը¹¹²: Դա հաստատում է նաև «Աշխարհացոյցի» հեղինակը՝ գետը կոչելով Սուանաս: Խոսելով Աղվանքի հարևան Սարմաթիայի հարավային սահմանի մասին, նա գրում է, որ այն ձգվում էր մինչև «ցԿասբից ծովն, ի մուտս Սուանաս գետոյ»¹¹³: Դատելով նրանից, որ հույն հեղինակը ցույց է տալիս միմյանց հարևան երկրներից մեկի՝ Աղվանքի հյուսիսային, իսկ հայ հեղինակը՝ մյուս հարևանի՝ Սարմաթիայի հարավային սահմանակետը, կարելի է հաստատապես ասել, որ նրանք նկատի ունեն միևնույն սահմանային գետը, որից էլ բխում է այն միտքը, որ Սոանան և Սուանասը միևնույն գետի տարբեր հնչողություններն են: Սույն հաղորդումներից կարելի է եզրակացնել, որ Աղվանքի հյուսիսային սահմանը, Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային ճյուղի ընդհատվելուց հետո, շարունակվել է այդ ճյուղի մոտերքից սկիզբ առնող Սոանա գետի ընթացքով և ավարտվել նրա գետաբերանի մոտ, Կասպից ծովի արևմտյան ափին: Կասպից ծով թափվող այժմյան գետերից միայն Սումգայիթ գետն է, որ սկիզբ է առնում Կովկասյան լեռների հարավային ճյուղերից: Ուստի, ելնելով երկու գետերի միևնույն աշխարհագրական դիրքից, գտնում ենք, որ, իրոք, անտիկ հեղինակների հիշատակած Սոանա գետը այժմյան

Սումգայիթ գետն է¹¹⁴, որն էլ կազմել է Աղվանքի հյուսիսային սահմանի շարունակությունը՝ Կերաունյան ճյուղից հետո¹¹⁵:

Այստեղ հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև պատմագիտության մեջ տարածում գտած այնպիսի մի թյուր կարծիքի՝ ինչպիսին Մասքթաց և Աղվանից երկրների նույնացումն է կամ առաջինի ընդգրկումը վերջինիս կազմում: Այսպիսի սխալ մոտեցման հետևանքով է առաջացել այն կարծիքը, թե Աղվանքի հյուսիսային սահմանակետը Դերբենդն է, իսկ Մասքթաց երկրի կենտրոն Չողը՝ Աղվանքի մայրաքաղաքը: Որպես նման կարծիքի ժխտման միանգամայն համոզիչ փաստարկ, բավական է վկայակոչել «Աշխարհացոյցի» հաղորդումը, որտեղ Մասքթաց երկիրը տեղադրված է Ասիական Սարմաթիայի տարածքում, որպես նրա քառասունվեց ազգագավառներից մեկը, իսկ Սարմաթիան էլ, հայտնի է, Աղվանքից բոլորովին տարբեր մի երկրամաս էր: Ծիրակացին գրում է. «Աշխարհ Ասիոյ՝ Սարմատացոց հասարակն է... Եւ են ի Սարմատիոյ համարեալ... Խենաւք, ապա Ծիղպք, ապա Ծիղպք, ապա Փիք: ... Ծրուան եւ Խարուան ազգ՝ մինչև ցխորսվէմ... Փասխք, Փուսխք... Բաղանք, ուստի առնու պարիսպն երկայն, որ կոչի Ապզուտկավատ...: Որոյ ըստ հիսխոյ՝ Մասքութան ազգն բնակեալ են, ի Վարդանեան դաշտին, մինչև ցԿասբից ծովն, յոր բազուկն Կուկասայ հայի, յորմէ անեալ է զպարիսպն Կարբանդայ»¹¹⁶: Մի ուրիշ տեղում էլ է «Աշխարհացոյցն» ընդգծում, որ Աղվանքն ու Մասքութը միմյանցից տարբեր երկրներ են: Այնտեղ գրված է. «Երրորդ ծով՝ վրկանին է, որ կոչի Կասբից... և սահմանէ յարևմտից Հայաք և յարևմտից հիսխոյ՝ Աղուանիք առ Կեսիոս գետով և Մասքթաք»¹¹⁷: Ինչպես պարզորոշ երևում է այս հաղորդումից, Կասպից ծովի արևմտյան ափը հարող երկրներից Աղվանքը տարածված էր Մեծ Հայքից դեպի հյուսիս, մինչև Կեսիոսի (Սոանա՝ - Հ. Ս.) գետաբերանը և, որ առանձնապես կարևոր է մեզ համար, մինչև Մասքթաց երկրամասը: Այլ խոսքով, Մասքթաց երկրից սկսած, Կասպից ծովին սահմանակից երկիրը այլևս Աղվանք չէր և ոչ մի կապ չուներ նրա հետ: Ավելին, ըստ «Աշխարհացոյցի» հաղորդման, Մասքթաց երկիրը նույնիսկ ուներ իր ուրույն սահմանները, որոնցից հարավայինն անցնում էր Ապզուտկավատ կոչվող պարսպով, իսկ հյուսիսայինը՝ սխալմամբ Աղվանքի հյուսիսային սահման ճանաչված Դերբենդի պարսպով: Ուստի ճիշտ չէ նաև Չողը Աղվանքի մայրաքաղաք դիտելը, մանավանդ, երբ այսպիսի տրամաբանական եզրակացությունը իր հաստատումն է գտնում մատենագիտական ու հնագիտական տվյալներով, որոնց համաձայն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Աղվանքի մայրաքաղաք

¹¹⁰ Тацит, Анналы, VI, 33.

¹¹¹ К. Алиев, Кавказская Албания..., с. 97.

¹¹² Известия древних писателей..., т. 1, с. 242.

¹¹³ Աշխարհացոյց, էջ 25: Այս հաղորդմանը փակագծերում հաջորդում է «Սուանաս գետ չլի ուրեք» արտահայտությունը: Ամենայն հավանականությամբ այն ավելացվել է հետագա գրիչների կողմից որպես բացատրություն, թե այն այլուր չի հիշատակվում, որն, իրոք, այդպես է:

¹¹⁴ Պտղոմեոսի քարտեզները ուսումնասիրողներից Ս. Կովալսկու կարծիքով Սումգայիթ պիտի լինի պտղոմեոսյան քարտեզում նշված «Ալբանուք» (տե՛ս С. А. Ковалевский, "Карта Помпея", ..., с. 34.

¹¹⁵ Գալով այսպիսի մտահանգման, կարելի է եզրակացնել, որ Դ. Փարպեցու հիշատակած «պիտակ որմոյնը» ոչ թե Դերբենդի լեռնանցքն է, ինչպես կարծել են որոշ ուսումնասիրողներ, այլ նրանից զգալիորեն հարավ և, ըստ «Աշխարհացոյցի», դարձյալ Սարմաթիայի տարածքում ընկած Խորսվան լեռնանցքը: Ըստ այդմ էլ Տակիտոսի «ալբանական» կոչված լեռների ու ծովի միջև գտնվող լեռնանցքի մասին հիշատակությունը վերաբերում է սրան և ոչ թե Դերբենդի լեռնանցքին:

¹¹⁶ Աշխարհացոյց, էջ 25-27 (ընդգծ. Հ. Ս.):

¹¹⁷ Ս. Տերմյան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊՓՀ, 1972, թիվ 4, էջ 218:

Աղվանք արշավելիս նախ անցել է Կամբեճանով և ապա միայն Ալազան (Աբանդ, Աբաս - Հ. Ս.) գետի մյուս ափին հանդիպել աղվանական կազմ ու պատրաստ քանակին¹³¹։ Եթե Կամբեճանը աղվանական մարզ լիներ, ապա հազիվ թե Պոմպեոսը կարողանար առանց դիմադրության հասնել Ալազանի մյուս ափը։ Այն հայկական էր և որպես նվաճված Հայաստանի մարզերից մեկը Պոմպեոսի համար դարձել էր դեպի Աղվանք տանող անցուղի։

Այսպիսով, ճիշտ չեն այն ուսումնասիրողները, որոնք մ.թ.ա. I - մ.թ. I դդ. Կամբեճանը դիտում են որպես աղվանական մարզ և դրա համար կամ Ստրաբոնի հաղորդումներում առկա աշխարհագրական վայրերի մի ամբողջ շարք անհարկի նմանեցումներ ու փոփոխություններ են կատարում, որպեսզի հնարավոր համարվի նրանց նույնացումը Խորձենե-Կղարջքի շրջանում մի այլ Կամբեճանի գոյություն ենթադրելու, որին իրեն թե վերաբերվում է Ստրաբոնի հաղորդումը¹³² կամ աղբյուրների տեղեկությունների կամայական մեկնաբանություններով ու հարմարեցումներով, դարձյալ առաջ քաշելով Արտաշեսի նվաճումների մասին առասպելը, անպտուղ բանավեճի մեջ մտնում¹³³։ Ծիշտ չեն նաև այն ուսումնասիրողները, որոնք կարծիքով Կամբեճանը բաժանված էր երեք երկրների միջև։ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում վիճելի մարզը ամբողջությամբ մտնում էր Մեծ Հայքի կազմի մեջ և Իբերիա-Վիրքից բաժանվելով հարավ-արևմուտքում Հնարակերտ ամրոցով, ու Խրամ և Կուր գետերի միախառնման կետով, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ Վելիս-Ցիխե ամրոցով¹³⁴, արևելքում Աղվանքից բաժանվում էր Ալազան գետի հոսանքի ողջ երկարությամբ։

Դա Ստրաբոնի ժամանակներում։ Նրանից հետո, դատելով մ.թ. II և ավելի ուշ դարերում ապրած անտիկ հեղինակների հաղորդումներից, որոնց համաձայն Աղվանքը սահմանակցում էր Իբերիային և Կամբեճանի՝ որպես Աղվանքի մարզերից մեկի հայ հեղինակների ու, հատկապես, «Աշխարհացոյցի» տեղեկություններից կարելի է ենթադրել, որ մ.թ. II դարում փոխվել էր Կամբեճանի քաղաքական կարգավիճակը։ Այն դուրս էր եկել Մեծ Հայքի կազմից և մտել Աղվանքի մեջ, որի հետևանքով էլ վերջինիս արևմտյան անմիջական հարևան էր դարձել Իբերիան։ Մ.թ. II դարում նման աշխարհագրական փոփոխությունների հնարավորություն կարելի է կոսիել՝ ոչ միայն ելնելով նշված դարի և հետագայի գրավոր աղբյուրների համապատասխան հաղորդումներից, այլև այդ ժամանակներում տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններից, որոնք, ինչպես պատմում է հռոմեացի պատմիչ Թեմիստոսը, հարկադրել են հռոմեացի զորավարներին անցնելու Կասպյան դռները, և, Հայաստանից դուրս քշելով ալաններին, սահմաններ են կարգել իբերների ու ալբանացիների համար¹³⁵։ Ամենայն հավանականությամբ, սահմանների այս կարգավորման ժամանակ էլ Կամբեճանն անցել էր Աղվանքին, որպես անմիջական սահմանագիծ այս երկու երկրների միջև։

Այսպիսով, Աղվանքի արևմտյան սահմանը մինչև մ.թ. II դարը անցել է Ալազան

գետով, իսկ դրանից հետո՝ մի սահմանագծով, որը, հյուսիսում սկսվելով Ալազան գետի միջին հոսանքի շրջակայքից՝ Վելիս-Ցիխե ամրոցի մոտերքից և կտրելով-անցնելով Իորի գետի միջին հոսանքը հարավում, հասնում էր մինչև Հնարակերտ ամրոցը։

Ամփոփելով Աղվանքի քաղաքական սահմանների մասին մեր բնությունը՝ գտնում ենք, որ հունա-հռոմեական աղբյուրների «Ալբանիա-Աղվանք» երկիրը պարփակված էր հյուսիսում Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային ճյուղը կազմող Կերսունյան լեռների ու սրանց շարունակությունը կազմող Սոանա (Սումգայիթ) գետի, արևելքից՝ Կասպից ծովի, հարավից՝ Կուրի, իսկ արևմուտքից՝ նախ Ալազան գետի, ապա արդեն վերոհիշյալ գծի միջև։

Ընդգրկված լինելով պատմականորեն առաջացած նշված աշխարհագրական սահմաններում, Աղվանքի աշխարհը չէր կարող ներգրավված լինել Ադրբեջանի ողջ տարածքը։ Հյուսիսում այդ տարածքից դուրս էին մնում Սումգայիթ գետից մինչև Սամուր գետն ընկած մերձկասպյան մարզերը, իսկ հարավում՝ Կուրի աջափնյակն ամբողջությամբ։

Դարերից եկող հաստատումն այս իրողությունը, սակայն, այսօր խեղաթյուրվում է պատմության կեղծարարների կողմից, և Կուրի աջափնյակը կամ այն կազմող Ուտիք և Արցախ մարզերը ներկայացվում են որպես Աղվանքի աշխարհի մարզեր, իսկ նրանց հայ բնակչությունը՝ աղվանացիներ։ Եվ չնայած վերը կատարված բնությունը տարակույս չի թողնում, որ Կուրից կամ Աղվանք-Ալբանիայի սահմանից հարավ ընկած Ուտիք և Արցախ նահանգները կունենային միայն ու միայն հայկական պատկանելություն, այնուամենայնիվ ավելորդ չենք համարում դա ապացուցել նաև այդ նահանգներից յուրաքանչյուրի մասին ուղղակի հաղորդումներով¹³⁶։

ՈՒՏԻՔ։ Ըստ «Աշխարհացոյցի» Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգն էր, ուներ յոթ գավառ և գտնվում էր Արաքս գետից արևմուտք, Արցախի և Կուր գետի միջև¹³⁷։ Նրա գավառներն էին Առան-Ռոտ, Տրի, Ռոտ-Պարպան, Աղուե, Տուս-Քուստակ, Գարդման, Ծակաշեն և Ուտի-Առանձնակ, որոնց ընդհանուր տարածքը, Ադրբեջանի այսօրվա վարչական բաժանումներով, մոտավորապես համապատասխանում է Ղազախի, Թուրքի, Ծամխորի, Խանլարի, Կասում-Իսմայիլովի, Միր-Բաշիրի, Բարդախի, Եվլախի շրջաններին ամբողջովին, Աղդամին և Ծափույանի շրջանների որոշ մասերին և ԼՂՀ-ի Մարտակերտի շրջանի մի մասին։

Ուտիքին վերաբերվող հնագույն տեղեկությունները հասնում են մինչև հայկական պետության սեպագրական շրջանի պատմության ժամանակները, երբ ուտիական ցեղերը մտնում էին Տալիքի մինչև Այրարատ ու Այուրիքից մինչև Սևանա լճի ավազան ու ավելի հեռու տարածված մեծ ցեղային միության մեջ և արձանագրություններում նրանց հետ համատեղ հանդես գալիս «Եթիունե» անվամբ¹³⁸։

¹³¹ Плуларх, Помпей, XXXV, Գլոմ Կասսիոս, XXXVII, III, 6.

¹³² А. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 29-30.

¹³³ Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 137-143.

¹³⁴ У. С. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի» կից բարտեղը։

¹³⁵ Известия древних писателей..., т. I, с. 697.

¹³⁶ Այդ մասին տե՛ս նաև Գ. С. Свазян, Арцах в исторических первоисточниках, Լրաբեր հաս. գիտ., 1989, թիվ 11։

¹³⁷ Աշխարհացոյց, էջ 33։

¹³⁸ Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա, Երևան, 1981, հ. I, էջ 42

Մ.թ.ա. VI դարի սկզբներից հայկական թագավորության գլուխ է անցնում Երվանդունիների տոհմը, որն իր իշխանության տակ պահում էր մի ընդարձակ տարածություն, որի սահմանը հյուսիս-արևելքում հասնում էր մինչև Կուր¹³⁹ և, բնականաբար, ընդգրկում Ուտիք նահանգը։ Որ վերջինս Երվանդյան Հայաստանի մարզերից մեկն էր, հաստատում է Խորենացու արդեն վկայակոչված հաղորդումը Երվանդ-Արտաշեսյան կովի մասին, որը տեղի էր ունենում Ուտիքում, որտեղ և գտնվում էր Երվանդը¹⁴⁰։

Երվանդի նկատմամբ Արտաշես Ա-ի տարած հաղթանակով Երվանդյան Հայաստանի ողջ տարածքը, նշանակում է և Ուտիքը (Արցախի հետ միասին) անցնում է հաղթողի ձեռքը և, որպես միևնույն պետության անբաժանելի մաս, ժառանգաբար փոխանցվում նրա սերունդներին։ Դա ապացուցվում է ինչպես հնագիտական նյութերով, այնպես էլ գրավոր աղբյուրների հաղորդումներով։ Հնագիտական պեղումներն այժմյան Աղդամի շրջանի Սոֆուլու գյուղի սահմաններում բացել են մի բնակավայր, որը տեղական բնակիչների կողմից կոչվում է «Թգրանակերտ» կամ «Թառնակերտ» անուններով և, անկասկած, «Տիգրանակերտ» անվան տեղական, բարբառային ձևերն են¹⁴¹։ Նույն կողմերում «Տիգրանակերտ», «Միս Տիգրանակերտ» և «Տկոակերտ» անվանումներով բնակավայրեր են հիշատակում նաև հայ պատմիչներ Սեբեոսն ու Կաղանկատվացին¹⁴²։ Այս անվանումները հիշեցնում են Մեծ Տիգրանի անունը և ստուգապես վկայում, որ քննության ենթակա նահանգը Արտաշեսից հետո հայկական պետության հետ մեկտեղ ժառանգաբար անցել է թոռանը և կազմել Արտաշեսյան հարստության այդ նշանավոր ներկայացուցչի պետական կազմավորման բաղկացուցիչ մարզը, որտեղ էլ նա իր անվամբ բնակավայրեր է կառուցել։ Որ Ուտիքը Տիգրան Մեծի ժամանակներում կազմում էր Մեծ Հայքի մարզերից մեկը, նշում է նաև Ստրաբոնը Ուտիքի գավառներից Ծակաշենի, որպես Կուր գետով Աղվանքի հետ սահմանակցվող գավառի մասին արդեն մեզ ծանոթ հաղորդումով¹⁴³, որից բխում է միայն մեկ, ճշմարիտ եզրակացություն. Ծակաշենը, ուրեմն և Ուտիքը, գտնվում էր Մեծ Հայքի կազմում և միայն Կուր գետով սահմանակցվում Աղվանքին, որպես նրան հարևան երկրամաս։ Ստրաբոնը հատկապես շեշտում է նաև այն փաստը, որ Ծակաշենը ոչ միայն Հայաստանում էր, այլև նրա ամենաբարեբեր հողն էր, որը դեռևս մ.թ.ա. VII դարում նվաճել էին սկյութները և կոչել «Ծակաշեն»¹⁴⁴։

Ուտիքի ու ուտեացիների, որպես Հայաստանի մարզերից մեկի ու բնակիչների մասին հաղորդում են նաև մ.թ. II դարի պատմիչ Ասիսիոս Կվադրատոսը և նրան հղելով՝ Ստեփանոս Բուզանդացին (IV դար)։ «Կուր գետի շրջակայքում ապրում են Հայաստանի նշանակալից մասը կազմող օվարենիները (գուգարները - Հ. Ս.) և

օտիները (ուտեացիները - Հ. Ս.),- գրում է Կվադրատոսը, ուտեացիների մասին հատուկ վավերացնելով, որ «օտիները (ապրում են - Հ. Ս.) Հայաստանում»¹⁴⁵։ «Օտիներն Հայաստանի մարզերից են»,- հաստատում է Ստ. Բուզանդացին¹⁴⁶։ Ահա այսպես պարզ ու որոշակի անտիկ հեղինակները հավաստում են այն փաստը, որ Ուտիքը (հետևաբար և Արցախը) ոչ միայն Հայաստանի մարզերից մեկն էր, այլև նրա լավագույն և նշանակալից հողերից։

Հաջորդ դարերում՝ Արշակունիների թագավորության շրջանում ևս Ուտիքը գտնվում էր Հայաստանի կազմում։ Դա երևում է նրանից, որ Գրիգոր Լուսավորիչը, երկրում եկեղեցիներ հիմնելիս, նման մի կրոնական հաստատություն է կառուցում նաև Ուտիքի Գարդման գավառում¹⁴⁷, որը չէր լինի, եթե Ուտիքը ունենար այլ քաղաքական կարգավիճակ։

Աղբյուրների վկայությամբ, Ուտիքը հայոց կազմում էր նաև V դարում։ Պատմելով Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորչական գործունեության մասին Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում, Կորյունը հայտնում է, որ հայոց ուսուցչապետն ամենագործնական օգնություն ստանում էր Գարդմանի իշխան Խուրսից¹⁴⁸։ Խորենացին էլ պատմում է նույն Գարդմանի մի ուրիշ իշխանի՝ Խուրով Գարդմանացու մասին, թե ինչպես վերջինս պալատական մի խնջույքի ժամանակ, հայոց այն օրերի թագավոր պարսիկ Ծապուհի (415-419 թթ.) ներկայությամբ, սիրահետում էր արքունական քնարահար գեղեցկուհուն և ի պատասխան զայրացած Ծապուհի՝ նրան ձերբակալելու հրամանին, հպարտորեն, ձեռքը սրին, դուրս գալիս պալատից և ոչ ոք չի համարձակվում խանգարել նրան¹⁴⁹։

Հայ մատենագրության մեջ ուղղակի հաղորդումներ կան, որոնցում Ուտիքը հիշատակվում է Աղվանք-Ալբանիայի հետ կողք կողքի, որպես տարբեր երկրներ։ Դա Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդումն է Հայոց արևելից կողմերում ու Անդրկուրյան երկրներում՝ Աղվանքում, Լիփնքում, Կասպքում և այլուր Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորչական գործունեության մասին։ Ըստ նրա, (Մեսրոպ Մաշտոցը - Հ. Ս.) «ձգէր զքարոզութիւն աւետարանին յաշխարհն Ուտիացոց և յԱղուանս, և Լիփնս, և ի Կասպ և մինչև ի դուռն Չորաք»¹⁵⁰։

ԱՐՑԱԽ։ Ուտիքի քաղաքական կարգավիճակի հարցի պարզաբանմանը ուղղված սույն աղբյուրագիտական հետազոտությունը, ըստ էության, լուծում է նաև Արցախի պատկանելության հարցը, քանի որ հայկական Ուտիք նահանգից հարավ-արևմուտք գտնվող Արցախը այլ քաղաքական կարգավիճակ չէր կարող ունենալ։ Բայց և այնպես դիմենք դա հաստատող ուղղակի հաղորդումներին, որոնցով լի է հայ մատենագրությունը։

Հայոց հին նահանգներից էր Արցախը։ Ընկած էր Սյունիքից արևելք՝ նրա անմիջական հարևանությամբ և տարածվում էր մինչև Ուտիք¹⁵¹։ Հարավային սահմանն անցնում էր Արաքս գետով, իսկ հյուսիսայինը, անցնելով Լոփնաս

¹³⁹ Գ. Տիրացյան, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դար), ՊԲՀ, 1980, թիվ 4, էջ 84-95։

¹⁴⁰ Խորենացի, Բ, գլ. ԽԴ։

¹⁴¹ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաքիի և Փաշխոսի իշխանությունները IX-X դարերում, ՊԲՀ, 1971, թիվ 1, էջ 66։ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V։ Կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 135։

¹⁴² Սեբեոս, գլ. ԼԸ։ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. Ը։

¹⁴³ Страбон, XI, XIV, 4.

¹⁴⁴ Նույն տեղում, XI, VIII, 4։

¹⁴⁵ Известия древних путешественников..., т. I, с. 271.

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 270։

¹⁴⁷ Ուլտանես, Պատմութիւն, էջ 100։

¹⁴⁸ Կորյուն, գլ. ԺԸ։

¹⁴⁹ Խորենացի, Գ, գլ. ԾԵ։

¹⁵⁰ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԻԷ, (ընդգծ.՝ Հ.Ս.)։

¹⁵¹ Ալխարհացոյց, էջ 33։

(Աղստև) գետից այն կողմ, ձգվում էր վերջինիս Ոսկեպար (Ջողաս) վտակի ձախ ափով: Այս շրջանակներում պարփակված Արցախը, նույն «Աշխարհացոյցի» վկայությամբ, Մեծ Հայքի տասներորդ նահանգն էր, ուներ տասներկու գավառ՝ Մյուս Հաբանդ, Վալկունիք, Բերդաձոր, Մեծ Իրանք, Մեծ Կուանք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պարսականք, Քուստի-Փառնես, Կողթ և իր ընդգրկված տարածքով համապատասխանում էր Ադրբեջանի Կեդաբեկի ու Դաշքեսանի շրջաններին, ԼՂՀ-ի այժմյան ողջ տարածքին, այժմ ազատագրված Քարվաճառի, Ջեբրայիլի շրջաններին, Ադդամի ու Շահումյանի՝ Ուտիքից դուրս մնացած մասերին, Ֆիզուլիի ու Կուբաթլիի մի մասին: Վերջինիս մնացած մասը, ինչպես նաև Հաչինի շրջանը մտնում էին Մյունյաց նահանգի մեջ: Մասնավորապես Հաչինը Մյունյաց աշխարհի Աղաթենք՝ (Քաշաթաղ, Խոժոռաբերդ) գավառն էր:

Հայոց այս նահանգը աչքի էր ընկնում իր բուսական ու կենդանական աշխարհով, օգտակար հանածոներով, խիտ անտառներով, փարթամ արոտավայրերով ու անմատչելի լեռներով: Արտահանում էր մեծ քանակությամբ ռազմական ձի:

Արցախն իր երկարատև գոյության ընթացքում պատմության մեջ հանդես է եկել տարբեր աշխարհագրական անուններով՝ Ուրտեխինի, Օրքիստենե, Արցախ, Փոքր Սյունիք, կամ կազմելով մի այլ վարչական միավորի բաղկացուցիչ մաս, ստացել նրա անվանումը, ինչպես Ծավդեցի աշխարհ, Խաչեն, Ղարաբաղ և այլն ու այդ անուններով հիշվել իր պատմությունը:

Արցախի մասին հնագույն տեղեկությունները ևս հասնում են մինչև Հայաստանի սեպագիր շրջանի պատմության ժամանակները, մասնավորապես մինչև մ.թ.ա. VIII դարը: Այն առաջին անգամ հիշատակվում է Սևանի ավազանում Սարդուրի Բ-ի (764-735 թթ.) թողած արձանագրությունում¹⁵², «Ուրտեխինի - kur Urtehinu» ձևով¹⁵³: Այնուհետև Արցախը (Ուտիքի նման) նախ Երվանդունիների, ապա և Արտաշեսյանների իշխանության տակ գտնվող հայկական թագավորության կազմի մեջ էր: Դրա հիմնավորումը Ուտիքի առիթով վկայակոչած Խորենացու հաղորդած գրույցն է Երվանդ-Արտաշեսյան կոիվների մասին և հաջ մատենագրության մեջ «Տիգրանակերտ» անվանումներով բնակավայրերի հիշատակումներն ու Ադդամի կամ Արցախի պատմական Պիանք գավառի երբեմնի մի մասի շրջանում հայտնաբերված հնագույն քաղաքի ավերակները: Բացի դրանից, անտիկ հեղինակներն էլ իրենց հաղորդումներով վկայում են, որ Արցախը Արտաշեսյանների օրոք կազմել է նրանց տիրապետության բաղկացուցիչ մասը: Ստրաբոնը, որն Արցախը հիշատակում է «Օրքիստենե» անվամբ¹⁵⁴, առանց այլևայլության գրում է. «Փավենեն ևս Հայաստանի գավառներից է և Կոմիսենեն և Օրքիստենեն, որ տալիս է մեծաքանակ հեծելազոր»¹⁵⁵:

Ըստ հայկական աղբյուրների, Արցախը հաջորդ դարերում կամ Արշակունի թագավորների օրոք ևս Հայոց նահանգներից մեկն էր: Դրա վառ ապացույցն այն է, որ Արցախի Հաբանդ գավառի Ամարաս գյուղում Գրիգոր Լուսավորիչը եկեղեցի

է հիմնադրում¹⁵⁶: Դա երևում է նաև սպանությունից հետո Մանուկ Գրիգորիսի դին Մասգթթաց աշխարհից (ուր գնացել էր նա քրիստոնեություն տարածելու) Հայաստան տեղափոխելու վերաբերյալ Բուզանդի հաղորդումից, ուր շեշտվում է Արցախի Հաբանդ գավառի, հետևաբար և ողջ Արցախ նահանգի Հայաստանում գտնվելու փաստը: Նա գրում է. «Եվ ապա (սպանությունից հետո - Հ. Ա.) բարձին գնա (Գրիգորիսի դին - Հ. Ա.) որք ընդ նմա երթեալ էին ի գաւառէն Հաբանդայ, և թերին ի գաւառս իւրեանց, ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գեօղն՝ որ անուանեալ կոչի Ամարաս»¹⁵⁷:

Եկեղեցու հիմնարկումը Արցախում և առանձնապես Մանուկ Գրիգորիսի իղոտված մարմնի ամփոփումը այնտեղ Արցախը վերածում են ողջ Հայաստանի, իսկ մասնավորապես, նրա արևելից կողմերի կրոնական կարևոր կենտրոնատեղերից մեկի և բարձրացնում նրա քաղաքական կշիռը հայոց մյուս նախարարությունների շարքում:

Հայաստանում Արշակունի հարստության տիրապետության շրջանում Արցախը ընդարձակ և հզոր մի իշխանություն էր, որի կենտրոնը դարձել էր Ծողբը («Ծաղէք», «Սողբ») և այդ կենտրոնի անունով էլ կոչվում էր «Ծավդեացվոց իշխանություն»: Ըստ Խորենացու, այդ իշխանությունը ծագել էր մեզ հայտնի Առան նախնուց: «Ի սորայ զաւակաց ասեն,- ծանուցում է պատմահայրը,- սերեալ զազգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծաղէացոց և Գարգարացոց իշխանութիւնս»¹⁵⁸: Այլ խոսքով, պատմահայրը Ծավդեացվոց կամ Արցախի, ինչպես և Ուտիքի իշխանություններին վերագրում է հայկական ծագում:

Արցախը հաջ իրականության մեջ հայտնի է եղել նաև «Փոքր Սիւնիք» կամ «Սիւնեաց Երկրորդն» անուններով: Ամենայն հավանականությամբ այս անվանումները նահանգն ստացել է նրա համար, որ Մյունյաց աշխարհի հետ մեկտեղ կազմել է մի ընդհանուր վարչական միավոր, բայց և այնպես այնքան ինքնուրույն է եղել, որ անհրաժեշտություն է առաջացել նրանից տարբերել: Հայ մատենագրության մեջ Արցախը «Փոքր Սիւնիք» անվամբ հանդես է գալիս հատկապես Խորենացու հաղորդումներում: Անելով Վատնյան դաշտում Մանուկ Գրիգորիսի սպանության հայտնի պատմությունը, նա գրում է, որ պատանի կաթողիկոսի դին նրա սարկավագները բերին «ի փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի»¹⁵⁹:

Մատենագրական տվյալները վկայում են, որ V դարի կեսերին էլ Արցախը գտնվում էր Հայաստանի կազմում: Այսպես, ըստ Վարդանանց պատերազմի պատմիչ Եղիշեի, Վասակ Սյունեցին 455-451 թթ. ազատագրական պատերազմի նախօրեին պառակտչական գործունեություն էր ծավալել հայոց աշխարհի մի շարք նահանգներում, այդ թվում և Արցախում: «Սյունպէս առնէր (Վասակը - Հ. Ա.),- գրում է Եղիշեն,- և ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիսն, և ի Կորդիսն, յԱրցախ և յԱղուանս, ի Վիրս և յաշխարհն Խաղտեաց»¹⁶⁰: Ուշագրավը Եղիշեի հաղորդման մեջ ոչ միայն այն է, որ դրանով հաստատվում է Արցախի

¹⁵² Գ. А. Мелукишвили, Урартские клинописные надписи, М., 1960, с. 310, N 161.

¹⁵³ Գ. А. Кананцян, Chetto-Armenias, Ереван, 1931, с. 104; Նույնը լեզվական քննությամբ հաստատում է նաև ուրարտագետ Հովհ. Կարազոյզյանը (տե՛ս նրա Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, Լրաբեր հաս. գիտ. 1978, թիվ 10, էջ 56-57):

¹⁵⁴ С. Т. Еремян, Атлас к книге "История армянского народа".

¹⁵⁵ Страбон, XI, XIV, 4.

¹⁵⁶ Բուզանդ, Գ, գլ. 2:

¹⁵⁷ Նույն տեղում:

¹⁵⁸ Խորենացի, Բ, գլ. Լ:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, Գ, գլ. Գ:

¹⁶⁰ Եղիշեն, էջ 190 (ընդգծումը՝ Հ. Ա.):

Հայաստանի կազմում լինելու փաստը նաև V դարում, այլև որ Արցախն ու Աղվանք-Ալբանիան հիշատակվում են առանձին-առանձին որպես տարբեր երկրներ: Սա, ինչպես և Ուտիքի համար վերոհիշյալ նույնաման հաղորդումներում Ուտիքի ու Արցախի առանձին հիշատակումները Աղվանքից, այն բանի պերճախոս վկայություններն են, որ Ուտիքն ու Արցախը մի կողմից, Աղվանք-Ալբանիան էլ մյուս կողմից, միմյանցից կատարելապես տարբեր, առանձին երկրներ են:

Որ խնդրո առարկա մարզերը Հայոց երկրի անբաժանելի մասերն էին, հաստատվում է նաև նրանց քաղաքական պատմությամբ, որն ընթանում էր Հայաստանի ընդհանուր պատմության հետ համընթաց և նրան միահյուս:

Լինելով հայաշխարհի նշանավոր նահանգներից, Ուտիքն ու Արցախը ակտիվորեն մասնակցում էին նրա ներքին ու արտաքին հարաբերություններին: Ազաթանգեղոսի վկայությամբ, երբ Գրիգոր Լուսավորչին ուղարկում էին Կեսարիա՝ հայոց կաթողիկոս ձեռնադրելու համար, և Տրդատ Գ հայոց թագավորը նրան ուղեկցող է նշանակում Թորգոմա տան ընտիր կուսակալներին, կողմնակալներին, տասնազարավորներին ու հազարավորներին, դրանց թվում էին նաև հիշյալ իշխանությունների տոհմապետերը: «Յայնժամ թագաւորն (Տրդատ -Հ. Ա.),- գրում է Հայոց դարձի պատմության հեղինակը,- վաղվաղակի փութով և երկիւղի և մեծա խնդութեամբ հոգացեալ, գումարեաց զգլխաւորս նախարարացն և զկուսակալն աշխարհացն, առաջին՝ իշխանն Անգեղ տան,... մետասաներորդ՝ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին, երկուսասաներորդ՝ իշխանն Ծաւոէից աշխարհին, երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացոց աշխարհին»¹⁶¹: Որոշ ժամանակ անց նույն դերում տեսնում ենք Ուտիքի Գարդման գավառի իշխանին, որն այս անգամ դարձյալ կաթողիկոս ձեռնադրելու կապակցությամբ Կեսարիա էր ուղեկցում մի ուրիշ հոգևորականի՝ Ծահակին¹⁶²: Մի շարք այլ իշխանությունների հետ մեկտեղ, Ուտիքի ու Արցախի իշխանություններին էր վստահված Հայոց աշխարհի հյուսիսային դռան պահպանության գործը, որը Կովկասյան լեռնանցքներից ելնող վտանգի՝ հյուսիսային քոչվոր ցեղերի անընդհատ ասպատակությունների հետևանքով, ուժերի մշտական լարում և աշխրջություն էր պահանջում: Նրանց այդ պարտականությունը վավերացված էր «հայոց ազատաց և տանուտերանց» ռազմական ուժը ցույց տվող փաստաթղթում՝ «Զորանամակում», ուր նշված էր նաև զորքերի այն քանակությունը, որ պարտավոր էին դուրս բերել նրանք, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ էր: Ըստ այդ ցուցակի, նրանցից յուրաքանչյուրը կովի ժամանակ հանում էր՝ հազարական զինվոր¹⁶³: Ավելացնենք, որ Ուտիքն ու Արցախը հայ նախարարների համակարգում և հայոց արքունիքում ունեցած իրենց պատվաստիճանով ու տեղով, ինչպես ցույց է տրված այդ հարաբերությունները կարգավորող փաստաթղթում՝ «Գահնամակում», համապատասխանաբար գրավում էին 23-րդ և 28-րդ տեղերը 70 նախարարական տների միջև¹⁶⁴:

Այսպիսով, մատենագրական բոլոր տվյալները (ուղղակի թե անուղղակի) վկայում են, որ Ուտիք և Արցախ աշխարհները հնագույն շրջանից մինչև V դարի

կեսերը կազմել են Մեծ Հայքի հիմնական նահանգները և ոչ մի կապ չունեին բուն Աղվանքի կամ Ալբանիայի հետ:

V դարի կեսերին փոխվում է Ուտիքի ու Արցախի վարչաքաղաքական կացությունը, որի մասին խոսք կլինի ստորև:

* * *

Հայաստան աշխարհի հյուսիսարևելյան հատվածը մայր երկրի նման բնակեցված է եղել դեռևս խոր հնադարից: Դրա վկայությունը ոչ միայն ԼՂՀ-ի Հաղորդի շրջանում (պատմական Արցախի Մյուս Հաքանդ գավառում) Դրախտիկ և Ազոխ գյուղերի միջև ընկած քարանձավից հայտնաբերված պալեոլիթյան մարդու գոյությունն ապացուցող հետքերն են (աշխատանքի գործիքներ, արտադրական թափոններ, կենդանիների ու թռչունների ոսկորների մնացորդներ և այլն), այլև, որ ավելի կարևոր է, նեանդալթեյան մարդու լավ պահպանված ամբողջական ծնոտը¹⁶⁵: Ակամա այդ ժամանակաշրջանից Ուտիքի և Արցախի բնիկներն անցնելով մարդկության զարգացման բոլոր փուլերը, վերջիվերջո ստանում են մարդաբանության մեջ «արմենոիդ» անունով հայտնի մարդկային տիպը, անվիճելի դարձնելով այն միտքը, որ նշված շրջանները հայերով բնակեցված են եղել վաղնշական ժամանակներից: Մինչդեռ անդրադառնալով հիշյալ հարցին՝ աղբյուրներից հայտնաբերված տեղերը որպես երկրամասի բնակիչներ նշում են զարգարներին, ուտիներին, հոններին, խազարներին, բասիլներին և ծավդեացիներին, նախօրոք նրանց բոլորին հայտարարելով աղվանական ցեղեր¹⁶⁶, իսկ ոչ մի դեպքում երկրամասի բնիկ տեղերին՝ հայերին: Նրանց կարծիքով, այդպես վարվելով հայկական նահանգները կդառնան աղվանական, բնակիչները՝ աղվանացիներ, իսկ իրենք՝ վերջիններիս հետնորդներ և այդ ճանապարհով կդասվեն հին քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքը: Այնինչ հունա-հռոմեական և հայ պատմիչների ու աշխարհագետների հաղորդումները լայն հնարավորություն են ընձեռում ճշտորեն որոշելու Ուտիքի ու Արցախի էթնիկական կազմը: Դրանց քննությունը բերում է հետևյալ եզրակացության. հնուց ի վեր այս նահանգները բնակեցված են եղել հիմնականում հայերով: Հայ տարրը դրանցում մշտապես մեծամասնություն է կազմել և դրանով դուրացրել հայ ժողովրդի էթնիկական ընդհանրության հասնելու գործընթացը, որն արդեն մ.թ.ա. II դարում կատարված փաստ էր: Դա վկայում է Ստրաբոնը գրելով, որ հայոց թագավոր Արտաշես Ա-ի ժամանակներում 189-160 թթ. Հայաստանում, «բոլորը միալեզու են»¹⁶⁷: Որ նշված ժամանակաշրջանում տեղի բնակիչները խոսում էին հայերենով և, որ Ստրաբոնի հաղորդումը լիովին վերաբերում է նաև նրանց, ցույց է տալիս հայոց Վաղարշակ թագավորի պետական-շինարարական գործունեության մասին պատմող Մ. Խորենացին, ըստ որի հայոց թագավորը Հայաստանի հյուսիս արևելյան կողմերում նախարարություն էր հիմնում «զեզերք հայկական խոսիցա», այսինքն՝ ըստ հայերեն խոսակցության վերջի սահմանների և այստեղ ստեղծում է Առանի գլխավորած նախարարությունը: Ուրեմն, անտարակույս է, որ քննարկվող նահանգները

¹⁶¹ Ազաթանգեղոս, էջ 446:

¹⁶² Բուզանդ, Գ, գլ. ԺԷ:

¹⁶³ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 249-251.

¹⁶⁴ Նույն տեղում, с. 249-250: Այս փաստաթղթում Արցախը հանդես է գալիս «Սիւնեաց երկրորդ» անունով (տե՛ս նույն տեղում):

¹⁶⁵ М. Гусейнов, Древний палеолит Азербайджана, Баку, 1985, с. 22-32.

¹⁶⁶ Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 101, 104.

¹⁶⁷ Страбон, XI, XIV, 5.

բնակեցված են եղել հայերեն խոսող բնիկներով, որ ըստ այդմ էլ Վաղարշակ հայոց թագավորը այնտեղ նախարարություն է հիմնում: Ուտիքի ու Արցախի բնակչության հայ և հայ լուսավորչական դավանանքի հետևորդ լինելը հաստատում է IX-X դդ. պատմիչ Հովհ. Դրասխանակերտցին, գրելով, որ հալածվելով արաբների կողմից՝ փախչում է այդ կողմերը «զի և ճոթա ի ժողովորդեցն մերմէ և խաշն արուտի մերոյ էին»¹⁶⁸:

Ուտիք և Արցախ նահանգները ոչ միայն ունեցել են հայ բնակչություն, այլև, ինչպես ցույց են տվել միջնադարյան հայ քերականները, նրանք խոսել են հայերենի այն բարբառով, որը կոչվել է «արցախյան» (այժմյան դարաբաղյան բարբառը): Այդ քերականներից Ստեփանոս Սյունեցի (VII-VIII դդ.), խորհուրդ տալով հայերենում հմտանալու համար լավ ուսումնասիրել նրա բարբառները, գրում է. «Եվ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտելն զբովանդակ զբառն զեզերականս, որպէս զԿորնայն և զՏայեցին և զԽութայինն և զՉորրորդ-Հայեցին և զԱպերացին և զՍիւնին և զԱրցախայինն»¹⁶⁹: Ավելի ուշ մի ուրիշ հայ քերական՝ Եսայի Նշեցի (XIV դար)՝ Գլաձորի համալսարանի ռաբունապետը, հատուկ մատնանշում է, որ Ստ. Սյունեցու թվարկած բարբառները հայոց լեզվին են. «ոչ գատարազգի, ասէ, այլ գիւրոյ լեզուին գխասա»¹⁷⁰:

Ելնելով երկրամասին տրվող «Առան» անունից, հայոց լեզվի այդ բարբառը «առաներեն» են կոչում արաբ հեղինակները¹⁷¹: Ըստ լեզվաբանական քննությունների, Արցախ-Ղարաբաղյան բարբառը ունեցել է աշխարհագրական լայն ընդգրկում և նրանով խոսել են ոչ միայն ողջ Հայոց Արևելից կողմանց, այլև նրա սահմաններից դուրս գտնվող բնակչությունը¹⁷²:

Այսպիսով, կասկած չի կարող լինել, որ Արցախի ու Ուտիքի բնակչությունը բնիկ հայեր էին և կարծիքը, թե նրանք հայացել են միայն X դարից հետո¹⁷³, կեղծարարության շղթայի այն օղակներից մեկն է, որով ընդպանաբանական պարուրված է ուսումնասիրվող շրջանի պատմությունը: Հիմնադրուկ այդ կարծիքի միտումնավորությունը ցույց տալու համար բացի վերը բերված վկայություններից, բավական է հիշեցնել նաև Կորյունի, Խորենացու և, մանավանդ, Կաղանկատվացու հաղորդումները Հայոց Արևելից կողմերում դպրոցներ հիմնելու, հայ գիրը տարածելու և ընդհանրապես կուլտուր-լուսավորչական աշխատանքներ տանելու Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեության մասին¹⁷⁴, որն իրական կլինեին միայն հայերեն խոսող բնակչության առկայության դեպքում¹⁷⁵:

Տարածաշրջանում բնակվում էին նաև այլ էթնիկական տարրեր, որոնք, սակայն,

¹⁶⁸ Դրասխանակերտցի, էջ 217:

¹⁶⁹ Н. Адонц, Дионисиос Фракийский и армянские толкователи, Пг., 1915, с. 187.

¹⁷⁰ Եսայի Նշեցի, Վերլուծութիւն քերականութեան, աշխատասիրութեամբ Լ. Խաչերյանի, Երևան, 1966, էջ 65:

¹⁷¹ СМОМПК, вып. 29, с. 29; вып. 38, с. 12.

¹⁷² Արցախի կամ Ղարաբաղի բարբառի և նրան առնթր մի շարք հարցերի մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ..., էջ 54-107:

¹⁷³ Ф. Мамедова, Полумическая история... Албани, с. 105.

¹⁷⁴ Կորյուն, գլ. ԺԸ, Խորենացի, Գ. Վ. ԾԳ, Կաղանկատվացի, Ա. գլ. ԻԷ:

¹⁷⁵ Հայոց Արևելից կողմանց իայ բնակչության և նրա գրի ու դպրության մանրամասն ուսումնասիրությունը տե՛ս Աս. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը:

կազմում էին նահանգի բնակչության ընդգծված փոքրամասնությունը:

Լինելով Հայոց աշխարհի անբաժանելի մասը, այստեղ ևս 301 թ. ինչպես և բովանդակ Հայաստանում, քրիստոնեությունը դառնում է պետական պաշտոնական կրոն:

Այսպիսով, ամտիկ ու հայ պատմիչների ու աշխարհագետների հաղորդումները անառարկելիորեն ցույց են տալիս, որ Ուտիքն ու Արցախը հայոց հիմնավորց նահանգներից էին, ունեին հայ բնակչություն, որ 301 թ. քրիստոնեություն ընդունեց, ակտիվորեն մասնակցում էին Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը, եւ հանդիսանում էին նրա հոգևոր ու մշակութային կարևոր օջախներից մեկը: Որպես այդպիսիք նրանք չէին կարող գտնվել այն քաղաքական սահմաններում, որոնք ամտիկ ու հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների համաձայն ունեցել է Աղվանից թագավորությունը¹⁷⁶:

Ձևավորվելով մ.թ.ա. I դարում, Աղվանքի վերը նշված քաղաքական սահմանները, հիմնականում պահպանվելով, քացառյալ մեզ հայտնի մի փոքր ժամանակահատվածի, հասնում են մինչև մ.թ. V դարի կեսերը, երբ տեղի են ունենում Աղվանքի ու ամբողջ Անդրկովկասի պատմական բախտի համար վճռորոշ արմատական փոփոխություններ. վերացվում են ինքնուրույն թագավորությունները, և կազմվում մարզպանություններ, որոնք սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական փոփոխությունների հետ մեկտեղ բերում են նաև տարածքային փոփոխություններ:

Աղվանից աշխարհը բաժանված էր առանձին վարչական միավորների՝ նահանգների, որոնք, ըստ «Աշխարհացոյցի», տասնմեկն էին. Եխնի, Ծաքէ, Գետառու, Կամբենան, Խողմաղ, Գեղավու, Համբասի, Ոստան-ի-Մարզպան, Քաղաղաշտ և Դաշտ-ի-Բազկան կամ Հեջերի¹⁷⁷: Սրանք էլ իրենց հերթին բաժանվում էին գավառների: Մայրաքաղաքն էր Կապաղակը (հունա-հռոմեական աղբյուրների «Կաբալակը»¹⁷⁸), որը, ինչպես ցույց են տվել պեղումները, գտնվում էր Ադրբեջանի Կուտկաշենի շրջանում՝ Չուխուր-Կաբալա գյուղի մոտ գտնվող ավերակների տեղում¹⁷⁹: Այն երկրի մայրաքաղաքի իր դերը պահպանում է մինչև մ.թ. V դարի կեսերը, մինչև Աղվանից մարզպանության կազմավորումը, տեղը զիջելով մարզպանության համար ընտրված նոր կենտրոնին՝ Պարտավին:

¹⁷⁶ Այդ սահմաններից դուրս էր գտնվում նաև Նախիջևանի Ի-Շ-ն, որն ընդհանրապես ոչ մի ամրություն չուներ Աղվանքի հետ, քայց և որը, ենթարկվելով կեղծիքների նույն փորձերին, համարվում է Աղվանքի կամ Ադրբեջանի մարզերից մեկը (տե՛ս ֆ. Мамедова, Полумическая история... Албани, с. 108-115).

¹⁷⁷ Ս. Տրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 105:

¹⁷⁸ Известия древних писателей..., т. II, с. 181.

¹⁷⁹ О. Ш. Исмузаде, Кабала-столица... Албани, с. 54; С. М. Казиев, Из истории Кабалинского магала (Сб. Вопросы истории... Албани, с. 75); Ф. В. Гадулов, Работы на городище Кабала, Археологические открытия 1980 г., М., 1981, с. 415-416.

Գ. Աղվանքի էթնո- ցեղային կազմը: Աղվանական ցեղերի զբաղմունքը, հավատալիքները

Ստրաբոնի հայտնի տեղեկության համաձայն, Աղվանքի տարածքում բնակվում էին քսանվեց տարալեզու, սեփական առաջնորդներով ղեկավարվող, առանձին ցեղեր¹⁸⁰: Բայց հույն աշխարհագետը նրանց բոլորին անվանելով «ալբանացիներ – albanoi», տալիս է այդ ցեղերի ներքին կյանքի, կենցաղի, սովորույթների, հավատալիքների ու զբաղմունքների նկարագիրը, որը կրում է ընդհանուր բնույթ և վերաբերում է նրանց բոլորին անխտիր:

Անկախ ցեղային-էթնիկական պատկանելությունից, բուն Աղվանքի բնակչությանը «ալբանացիներ» են անվանում նաև Պլինիոս Ավագը¹⁸¹ ու Պլուտարքոսը¹⁸²: Այս հարցում բացառություն չեն կազմում նաև մյուս անտիկ հեղինակները: Նույն հեղինակները ցույց են տալիս նաև այդ «ալբանացի» ցեղերի տարածվածության սահմանները: Ստրաբոնը նրանց տեղադրում է «իբերների ու Կասպից ծովի միջև» և ավելացնում, որի երկրի հյուսիսային կողմը «շրջապատված է Կովկասյան լեռներով..., իսկ վերջին կողմը կազմում է Հայաստանը»¹⁸³: Իբերներից արևելք, մինչև Կասպից ծով ընկած տարածքում է ցույց տալիս ալբանացիների բնակության վայրը Պլուտարքոսը¹⁸⁴: Կասպից ծովի, Կովկասյան լեռների, Կուր և Ալազան գետերի միջև ընկած սահմաններում է տեղադրում ալբանացիներին նաև Պլինիոսը¹⁸⁵: Ըստ Դիոն Կասիոսի, ալբանացիները ապրում էին Կուրից հյուսիս¹⁸⁶: Այսպիսով, անտիկ հեղինակների միմյանց հաստատող հաղորդումներով, «ալբանացի» ցեղերը ընդգրկված էին նույն Աղվանքի տարածքում: Ուստի, կարելի է եզրակացնել, որ անտիկ հեղինակները «ալբանացի» կոչել են երկրի բոլոր ցեղերին ընդհանրապես, որպես տվյալ երկրի բնակիչների: Այս հանգամանքը մեկ անգամ ևս հավաստում է այն միտքը, որ «ալբանացի-ալբանացիներ» տերմինը էթնիկական անվանում չէ, այլ մի հավաքական տերմին, որը տրվել է «Ալբանիա» երկրի բոլոր ցեղերին հավասարապես¹⁸⁷:

Այն, որ անտիկ հեղինակները երկրի ողջ բնակչությանն են կոչում «ալբանացիներ» և, որպես նրանց բնակության տեղի ցույց են տալիս բուն Աղվանքի տարածքը, թույլ է տալիս հիմնավորապես պնդելու, որ ալբանական ցեղերը իրենց պատմությունը հյուսել են միայն ու միայն նշված տարածքի շրջանակներում:

Աղվանից երկրի բոլոր ցեղերին «ալբանացիներ» կոչելով, անտիկ շրջանի պատմագրությունը նրանց ծագումը կապում է այսպես կոչված «իտալական» վարկածի հետ: Հորինվում են ծագումնաբանական առասպելներ, որոնց համաձայն իբր նրանք Անդրկովկասում հաստատվել են՝ գաղթելով Իտալիայի Ալբա կոչված լատինական մարզից, նրանց համար որպես նախախայրեր ցույց տալով մերթ ձերակլեսին, մերթ Յասոնին: Ըստ նրանց, հենց իրենց իտալական ծագումը հիշելով է, որ աղվանացիները Միհրդատյան պատերազմի ժամանակ եղբայրաբար թշուրեցել են Պոմպեոսի բանակին¹⁸⁸:

Աղվանական ցեղերի կամ գոնե նրանցից մեկի ծագման մասին հունա-հռոմեական ավանդությունները, սակայն, պատմական հիմք չունեն: Ընդհանրապես այդպիսի ծագումնաբանական առասպելներ նրանք հորինել են գրեթե բոլոր ժողովուրդների համար¹⁸⁹, որ գիտական բացատրության անհնարինության պայմաններում միակ հավանական բացատրություններն էին թվում:

Աղվանական ցեղերի ու կովկասյան մյուս ժողովուրդների ծագման մասին գոյություն ունի մի գեղեցիկ վրացական ավանդություն, որը նրանց բոլորին սերելով մի ընդհանուր հորից՝ Թորգոմից, աղվանացիների նախախայր է մատնանշում նրա ուր որդիներից Հերոսին¹⁹⁰: Սա կարող է որոշ հիմք համարվել աղվանացիների կովկասյան, տեղական ծագման եզրակացության համար:

Հետևելով ժողովուրդների ծագման աստվածաշնչային առասպելին, Մ. Կաղանկատվացին աղվանացիներին սերված է համարում Հաբեթի որդիներից՝ կիտիացիներից. «Իսկ, որ ի կողման հիսիսոյ են ազգակից են կիտիացոցն, ուստի Աղուանք»¹⁹¹, որով, սակայն, աղվանական ցեղերի ծագման հարցը դարձյալ չի լուծվում:

XIX դարի վերջերին ու XX-ի սկզբներին լայն տարածում է ստանում ժողովուրդների միգրացիոն տեսությունը, որի համաձայն իբր նրանք իրենց ներկա իայրենիքներում հաստատվել են հեռավոր նախախայրենիքներից ինչ-որ ժամանակներում հեռանալուց հետո: Այդ տեսությունը տարածվում է գրեթե բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում և աղվանացիների վրա: Մտքեր են հայտնվում աղվանացիների տեղաշարժերի մասին: Եվրոպական գիտնական Վ. Շուրը, օրինակ, աղվանացիներին բերում է «Կովկասեն կամ հյուսիսային դաշտավայրեր»¹⁹², մոտավորապես մ.թ.ա. 285 թ.¹⁹³: Աղվանական ցեղերի

¹⁸⁰ Страбон, XI, IV, 6. Ըստ Ջ. Յամպոլսկու Ստրաբոնի ինչնառական 26 ցեղերը ոչ թե խոսել են տարբեր լեզուներով, այլ նույն լեզվի 26 բարբառներով (3. Ямпольский, Древние авторы о языке населения Азербайджана, с. 65; Его же, Две заметки к трактовке Страбона текста об азербайджанской Албании, Известия АЗФАН, 1942, N 7, с. 74).

¹⁸¹ Pliny, Natural History, VI, 1, 15.

¹⁸² Плутарх, Помпей, XXXIV.

¹⁸³ Страбон, XI, IV, I.

¹⁸⁴ Плутарх, Помпей, XXXIV.

¹⁸⁵ Pliny, Natural History, VI, 11, 15.

¹⁸⁶ Դիոն Կասիոս, XXXVI, 54, 1.

¹⁸⁷ Մրանից էլ ելնելով ու «ալբանացիներ, աղվանացիներ» անվանումը օգտագործելով ոչ որպես էթնիկական անվանում, գտնում ենք, սակայն, որ այն գործածության ժամանակ կարող էր աստիճանաբար վերածվել էթնիկական ցուցիչ:

¹⁸⁸ Известия древних писателей..., т. I, с. 668; т. II, с. 64; Тацит, АННАЛЫ, VI, 34; Epitoma Historiarum Philipticarum Pompey Tragi, XLII, 3, 4, Pliny, Natural History, VI, 15; Lucius Junius Moderatus, On Agriculture, vol I, London, 1948, էջ 47:

¹⁸⁹ Օրինակ, այսպես կոչված «քեսալական վարկածը, ըստ որի հայ ժողովրդի ծագումը կապվում է Յասոնի զինակիցներից քեսալացի Արմենոսի հետ (Страбон, XI, IV, 8).

¹⁹⁰ Кармалус Цховреба, т. I, (на груз. яз.), էջ 3-7: Հերոսը, ըստ աղբյուրի, Հերթի ու հերացիների անվանադիր նախնին է, որի անունով էլ երբեմն նրանք անրողջ Աղվանքն էին կոչում «Հերթ» կամ «Հերթի»:

¹⁹¹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Բ: Այս գլխի աղբյուրի՝ «Անանուն ժամանակագրության» մեջ չկա «ուստի Աղուանք» արտահայտությունը (տես Անանուն ժամանակագրություն, խմբագիր յոթինալ յե դարու, Վենետիկ, 1904, էջ 5): Այն Կաղանկատվացու հավելումն է:

¹⁹² Վ. Շուր, Ներսիս կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, Բարսեղ. Հ. Մեսրոպ Հապրոգյան, Վիննա, 1930, էջ 98:

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 100:

տեղաշարժ, բայց հարավից հյուսիս ուղղությամբ, նշում է և Ի. Ալիևը: Ուրմիա լճի հյուսիսարևելյան կողմերում՝ Հյուսիսային Մարաստանում կամ Ատրպատականում մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում բնակվող կուրի անունով ցեղերի մեջ տեսնելով հույն ուտիներին (kuti – uti- առաջնային k-ի կորուստով)¹⁹⁴, որոնք ավելի ուշ շրջանում ուտիներին (kuti – uti- առաջնային k-ի կորուստով)¹⁹⁴, որոնք ավելի ուշ շրջանում արդեն հայտնվել էին Կուր գետի շրջակայքում: Նրանց հայտարարելով այն աղվանական ցեղը, որը, իբր, առաջատար դեր է կատարել աղվանական ժողովրդի (° – Հ. Ս.) կազմավորման գործում, նա գրում է. «Ալբանական ցեղերի տեղաշարժ (համեմայն դեպք նրանց մի մասի) հարավից հյուսիս միանգամայն հավանական է»¹⁹⁵: Իր միտքը Ի. Ալիևը փորձում է հաստատել Մ. Կաղանկատվացու վերոբերյալ այն վկայությամբ, թե իբր աղվանացիները սերվել են կետարացիներից (ketari, kedari)¹⁹⁶: Բնավ չմիտնելով հնում էթնիկական տեղաշարժերի հնարավորությունը և այս կամ այն ժողովրդի կազմավորման ընթացքին եկվոր ցեղերի մասնակցությունը, կարծում ենք, սակայն, որ Աղվանից երկրի բնակչության էթնիկական միջուկը կազմել են նրա տարածքը դեռևս նեոլիթի ժամանակներից¹⁹⁷ բնակեցրած տեղաբնիկ ցեղերը:

Աղվանական ցեղերի միավորման ընթացքը շատ լավ ուսումնասիրվում է Յալոլյութափայան մշակույթի նյութերով: Վերջիններս հավաստում են, որ թեև նկատվում է առանձին էթնիկական խմբերի պատկանող տեղաբնիկ ցեղերի միաձուլում, սակայն այդ գործընթացը մինչև վերջ չի հասնում: Պեղումների ժամանակ բացվել են զանազան էթնիկական խմբերի համագոյակցությունը մատնանշող գետնափոր, կարասային, դագաղային, կատակոմբային և այլ տիպի թաղումներ, որոնք իրենց հատուկ, միայնակ թաղումներով, դամբարանային

չափերով, ձևերով (քառանկյուն, ձվաձև կամ կլոր) ու դամբարանայնությամբ ասվածի պերճախոս վկայություններ են: Տարբեր կրոնական պատկերացումներ ու դրա հետ մեկտեղ և տարբեր էթնիկական միավորների գոյություն են արտահայտում նաև թաղման ձևերը. կծկված ու կիսակծկված, կողքի կամ մեջքի վրա, միայնակ ու զուգային, կմախքի՝ հյուսիս-հարավ, հյուսիս-արևմուտք, հարավ-արևելք ուղղվածությամբ և այլն¹⁹⁸: Ամեն մի էթնիկական խումբ ունեցել է իր բնակության վայրը, տարածվածության սահմաններն ու այդ սահմաններում գտնվող դամբարանադաշտը: Յուրաքանչյուր այդպիսի դամբարանադաշտի պեղումները ընդհանուր բնույթի դամբարանային նյութերից բացի ի հայտ են բերել նաև ուրիշ տեխնիկայով ու եղանակով պատրաստված նյութեր, որոնց միեւնույն այդ էթնիկական խմբերի պատկանելը կասկած չի հարուցում: Սա ուշագրավ երևույթ է և ցույց է տալիս ազգակից մեծ էթնիկական խմբավորումների մեջ ավելի փոքր էթնիկական խմբերի գոյությունը և դրանով իսկ աղվանական ցեղերի մեջ տեղի ունեցող էթնիկական առանձին խմբավորումների միավորման ընթացքը: Կասկած չի կարող լինել, որ հնագույն շրջանի այս դամբարաններն ու դրանցում հայտնաբերված հնագիտական նյութը պատկանել են երկրի բնիկներին և տվյալ նյութական մշակույթի կրողներն էլ հենց կազմել են այն միջուկը, որի շուրջը համախմբվում էին մնացած ցեղերը: Վերջիններիս մեջ քիչ թիվ չեն կազմել նաև եկվորները, որոնց գոյությունը տեղաբնիկների հետ կողք կողքի ապացուցվում է նույնպիսի դամբարանների պեղումներով: Մեզ հետաքրքրող տարածքում կատարված հնագիտական պեղումների ժամանակ բացվել են նաև ձիերի կմախքներով ուղեկցվող թաղումներ՝ իրենց դամբարանային նյութի յուրահատկությամբ (բրոնզե բռնակներով ակիհակներ, սկյութական նետասլաքներ, գիշատիչ կենդանիների պատկերներով զարդարված ապարանջաններ, կլոր, բրոնզյա հացեղներ և այլն), որոնք, ըստ ուսումնասիրողների օտարամուտ ցեղերի, մասնավորապես սկյութների թողած մշակույթի հետքեր են¹⁹⁹: Երկրի արևմտյան մասում դիտվում էր արևելավրացական ցեղերի՝ քարթերի ու կախերի ներթափանցման երևույթ²⁰⁰:

Այսպիսով, աղվանական ցեղերի մեջ տարբերվում են հիմնականում երկու էթնիկական բաղադրիչներ՝ տեղական, որոնք, ըստ ուսումնասիրողների, պատկանում են իբերո-կովկասյան լեզվաընտանիքին²⁰¹ և դրսեկ, որոնք իրենց

¹⁹⁴ Օ. Մ. Исмузаде, Яллулутепинская культура; К. Алиев, Кавказская Албания, с. 145 и др. Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Կուրից հարավ դիտվել են հիմնականում կարասային թաղումներ, որոնք էլ կազմել են Աղբաբեջանի հնագիտական մշակույթի առանձին աշխարհագրական շրջան (տե՛ս Ի. Մ. Джафарзаде, Развитие археологических работ в Азербайджане, с. 133): Մյուսն հատկանշական են մանվալանդ գոյգային թաղումները (տե՛ս Օ. А. Даниелян, Парное погребение в кувшине из Мингечаура, ДАН, АЗССР, 1959, т. XV, № 3, с. 263-268; Т. И. Голубкина, Археологические исследования и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г., Известия АН АЗССР, 1951, № 1, с. 17-38).

¹⁹⁵ Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н. э., Л., 1949, с. 120; И. М. Джафарзаде, Археологические разведки на Апшероне, Известия АН АЗССР, 1948, № 6, с. 87; М. Н. Погребова, Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, М., 1984, с. 27-31 и сл., карта № 1 на с. 35.

¹⁹⁶ С. Т. Еремян, Экономика и социальный строй Албании III-VII вв., с. 304; Д. А. Мусхелишвили, Из исторической географии... Грузии.

¹⁹⁷ А. И. Болтунова, Племена обитавшие на территории Азербайджана в I тысячелетии

¹⁹⁴ И. Алиев, История Мидии, Баку, 1960, էջ 65: Կուրիների ու ուտիների նույնությունն է նշում նաև Ջ. Յամպոլսկին (տե՛ս նրա О значении слова "ван" в имени Нахичевань (к анализу имени Нахичевань), Известия АН АЗ ССР, 1961, №1, с. 16.

¹⁹⁵ И. Алиев, История Мидии, с. 66.

¹⁹⁶ Նույն տեղում: Կաղանկատվացու հիշատակած «կետարացիները» ուղղելի են «կիտիացիների», ինչպես է այս գլխի աղբյուրում՝ «Ամանուն ժամանակագրության» մեջ (էջ 5): Մյուսն արդեն Կիպրոս կղզու բաղադրներից Կիտիոնի բնակիչներն էին և, բնականաբար, ոչ մի կապ չէին կարող ունենալ Ատրպատականի հետ: Բայց որպեսզի ստեղծվի որևէ կապ, Ի. Ալիևը դիմում է «կետարացիներ – ketari, kedari» ձևին, որից դուրս է գցում, ըստ նրա, ծագում և պատկանելություն ցույց տվող /a/ չ փերձանցը, առանձնացնում է et, ked արմատը, որն էլ իր հերթին, սկզբի k-ի ցույց տվող /a/ չ փերձանցը, առանձնացնում է et, ked արմատը, որն էլ իր հերթին, սկզբի k-ի կորուստով, վերածվում է e , ed -ի, որի ձևը հանդիպում է etiane էթնիկական անվան մեջ (И. Алиев, История Мидии) և դրանով նմանության կամ ազգակցական կապեր է տեսնում Ատրպատականի բնակչության մի մասի և ուտիների միջև, որ, նրա կարծիքով, նշանակում է և աղվանացիների միջև, քանի որ, իբրև թե հայկական աղբյուրները աղվանացիներին կոչել են ուտիացիներ, իսկ նրանց երկիրն էլ «Ուտիք» (տե՛ս նրա История Мидии, էջ 67): Կուրից հյուսիս գտնվող և արհեստականորեն «Աղբաբեջան» տեղանունը ստացած տարածքի բնակչության և Ատրպատականի բնակչության նույնությունն են ձգտում ցույց տալ նաև այլ հեղինակներ (տե՛ս З. Ямпольский, К вопросу об одноименности древнейшего населения Аргопатены у Албании, с. 100-108).

¹⁹⁷ С. М. Казиев, Из истории Кабалинского магала (на азерб. яз.) (Сб. Вопросы истории.. Албании, с. 104-105); И. М. Джафарзаде, Наскальные изображения Кобыстана (Азербайджанская ССР), В кн. Археологические исследования в Азербайджане, Баку, 1965, с. 23; Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века, М., 1975, с. 61 и рус. 1, на с. 56; Д. Н. Рустамов, Ф. М. Мурадова, «Кяниза – стоянка каменного века, Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1975 г.), Баку, 1978, с. 5-10; Их же, Археологические исследования в Гобустане в 1978 г., Там же, Баку, 1982, с. 5-8.

հերթին բնորոշվել են որպես իրանալեզու-սկյութական լեզվաընտանիքին պատկանող ցեղեր²⁰²։ Եվ հենց այս ցեղերն էլ սկսում են աղվանական ժողովրդի կազմավորման գործընթացը, որ, սակայն, երկրի՝ տարբեր աշխարհագրական ու տնտեսական շրջանների բաժանվածության , մինչև վերջ էլ անհաղթահարելի մնացած բազմացեղայնության ու սոցիալ-քաղաքական մի շարք հանգամանքների պատճառով, ավարտին չի հասնում։ Վերջին հանգամանքը Աղվանից աշխարհի պատմության առանձնահատկություններից մեկն է, որով և տարբերվում է էթնիկական մի ընդհանրության հասած հարևաններ Մեծ Հայքի ու Վիրքի պատմությունից։ Հետևաբար, ճիշտ չէ և նույնիսկ ավելորդ, աղվանական չկազմավորված ժողովրդի մեջ փնտրել տնտեսական ու ռազմական տեսակետից հզոր այն ցեղերին, որոնք, համախմբելով մնացած բոլորին, իբր գլխավորել են ժողովրդի կազմավորումը և աշդպիսիք համարել կամ աղվանացիներին, կամ կուրի-ուսիներին²⁰³։

Նման կարգի պարագաների անտեսումը ու, մանավանդ, մտածված ձևով շրջանցումը, անխուսափելիորեն հանգեցնում է պատմական կոպիտ սխալների և անպատու բանավեճերի առիթ դառնում։

Ցեղային խայտաբղետությունը, առանձին ցեղերի միմյանց հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտնելու դժվարությունները²⁰⁴ ու մեկ, միասնական լեզվով ու մշակույթի ընդհանուր տարրերով հանրության չհասնելը եղան այն նախապայմանները, որոնք պայմանավորեցին աղվանացիների աստիճանական ծուլումն ու անհետացումը պատմության թատերաբեմից։ Նրանց էթնիկական ծուլումն սկսվում է արաբական նվաճումներով՝ VII-VIII դարերում, ավելի արագանում երկրամասը թուրք-սելջուկների կողմից նվաճվելուց հետո՝ XI դարի երկրորդ կեսին։ «Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի լեզվական թյուրքացման մեջ թյուրքերը կարևոր դեր են սկսում խաղալ միայն XI-XII դդ.» Առաջավոր Ասիայում Սելջուկյան տերության կազմավորումից հետո, այստեղ օղուզական ցեղերի լայն ներթափանցմամբ»²⁰⁵։ Եվ այդ գործընթացն այնքան արագ է ընթանում, որ այսօրվա ադրբեջանական ժողովրդի ձևավորմանը՝ XV-XVII դդ. մասնակցում էին ոչ թե վաղուց ծուլման ենթարկված աղվանացիները, այլ հիշյալ օղուզական ցեղերը։ Ուստի անհիմաստ է կարծել, թե աղվանացիները ժամանակակից ադրբեջանական ժողովրդի նախնիներն են։ Այսպիսի մտայնության ամփոփումը էլ ավելի ցայտուն է դառնում, երբ նկատի է առնվում այն իրական փաստը, որ աղվանացիները պատկանում էին իբերո-կովկասյան լեզվախմբին, իսկ ժամանակակից ադրբեջանական ժողովուրդը՝ թուրքական լեզուների օղուզական խմբին²⁰⁶։

← до н.э., с. 224; А. П. Новосельцев и др., Пути развития феодализма, с. 39. Աղվանում կատարված պեղումները բացահայտել են նաև կատակործարկին բաղումներ, որոնք պատկանում են ավելի ուշ շրջանում (մ.թ. I դար) Աղվանք ներթափանցած ալանական ցեղերին (տե՛ս Ի. Ալև, Գ. Ասլանով, Племена сармато-аланского круга..., с. 230-231).

²⁰² Ի. Ալև, История Мидии, с. 67.

²⁰³ Ի. Ալև, О первых племенных союзах на территории Азербайджана, Баку, 1959, с. 4; Его же, История Мидии, с. 67; К. Алев, Кавказская Албания, с. 143.

²⁰⁴ Страбон, XI, IV, 6.

²⁰⁵ Р. А. Гусейнов, Тюркские этнические группы XI-XII вв. в Закавказье, Тюркологический сборник, 1972, М., 1973, с. 375-376.

²⁰⁶ Ժամանակակից Ադրբեջանի տարածքում XI-XIII դարերում բյուրքական տարրերի արագ

Գրավոր ու անգիր աղբյուրները, նյութական ու հոգևոր մշակույթի հուշարձանները Աղվանքը պատկերում են որպես խիտ բնակեցված մի երկիր, որի բնակիչները բարձրահասակ են, գեղեցիկ ու վայելչակազմ²⁰⁷։ Հայտնաբերված գերեզմանադաշտերի ընդգրկած հսկայական չափերը, դամբարանների խտությունը՝ միմյանցից 40-50 սմ հեռավորությամբ²⁰⁸, ասվածի իսկական վկայությունն են, որ հաստատվում է նաև նրանց զենքի կոշած ռազմիկների թվաքանակով։ Ըստ Ստրաբոնի ու Պլուտարքոսի, աղվանացիները պատերազմների ժամանակ կարող էին դուրս բերել 60 հազար հետևակ ու 22 հազար հեծելազոր²⁰⁹։

Հունա-հռոմեական հեղինակների բազմաթիվ վկայությունների համաձայն, աղվանացիները ռազմատենչ ցեղեր էին²¹⁰, և կռվում էին հեծյալ ու հետևակ, թեթևազեն ու ծանրազեն, ինչպես հայերը²¹¹։ Նրանք զինվել են աղեղներով, տեղերով, կրել զրահներ ու երկարավուն, մեծ վահաններ, պաշտպանվել գազանի մորթուց պատրաստված սաղավարտներով²¹²։ Պեղումների ժամանակ հայտնաբերված սպառազենքի՝ մարտական եղանների, սրերի, դաշույնների, նետասլաքների, ցիգակների, սաղավարտների, օղազրահների ու վահանների մնացորդները²¹³, հաստատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները, վկայում են աղվանացիների՝ ժամանակի ռազմական առաջնակարգ տեխնիկայով զինված լինելու մասին։

Աղվանացիները հիմնականում զբաղվել են հողագործությամբ ու անասնապահությամբ։ Այս մասին, բացի գրավոր աղբյուրների հաղորդումներից²¹⁴, ունենք նաև պեղումներից հայտնաբերված նյութական ապացույցներ՝ երկրագործական գործիքներ՝ մանգաղներ ու աղորիքներ, եղաններ ու կտրիչներ, դանակներ, հացահատիկի մնացորդներ, ընտանի կենդանիների՝ եզերի ու այծերի, խոզերի ու վարազների, շան, ձիերի ու ջորիների, ինչպես նաև ընտանի թռչունների ոսկորների մնացորդներ²¹⁵։ Պեղումների շնորհիվ բացված՝ հացահատիկ պահելու

← (ներառյալ մանգաղներ, երկրի բյուրքացման և այդ գործընթացում օղուզական ցեղերի ունեցած դերի մասին տե՛ս В. В. Бартольд, Краткий обзор истории Азербайджана, Сочинение, т. II, ч. I, с. 778; Его же, Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии, т. V, М., 1968, с. 96; А. А. Алвизаде, К некоторым вопросам, относящимся к истории владычества сельджуков на Среднем Востоке и в Закавказье. Сб. Вопросы истории народов Кавказа, Тбилиси, 1966, с. 268; А. П. Новосельцев и др., Пути развития феодализма, с. 56-57.

²⁰⁷ Страбон, XI, IV, 4

²⁰⁸ О. Ш. Исмизаде, Якоулуменская культура, с. 25.

²⁰⁹ Страбон, XI, IV, 5; Плутарх, Помпей, XXXV, (վերջին աղվանական հեծալազորի թիվը ցույց է տալիս 12 հազար (տե՛ս նույն տեղում)։

²¹⁰ Страбон, XI, IV, 1; Прусиан, Землеописание, ВДИ, 1949, N 4, с. 302.

²¹¹ Страбон, XI, IV, 4.

²¹² Նույն տեղում, XI, IV, 5.

²¹³ А. А. Алвизаде, Сравнительный анализ археологических находок с письменными источниками об оружии албанов (IV в. до н. э. — III в. н. э.), Известия АН АЗССР, 1981, N 1, с. 66-70, таблица I-II (на азерб. яз.). Дж. А. Халилов, Материальная культура, с. 136-139.

²¹⁴ Страбон, XI, IV, 1-3.

²¹⁵ О. Ш. Исмизаде, Якоулуменская культура, с. 26.

համար նախատեսված տնտեսական հորերն ու կարասները, գարու և ցորենի ամխացած մնացորդները²¹⁶, հայտնաբերված պաշտամունքային նշանակություն ունեցող եզան արձանիկները ընդգծում են, որ տնտեսության մեջ հողագործությունը եղել է առաջատար ճյուղ: Հողն ունեցել է մեծ բերքատվություն, որն էլ պայմանավորել է նրա մշակման ցածր տեխնիկան: Երկար ժամանակ տիրապետող է եղել բրիչային հողագործությունը և, միայն մ.թ.ա. I-ին հազարամյակի վերջերին գործածության մեջ է մտնում փայտե արորը: Երկաթե խոփը գործածական չէր նույնիսկ Ստրաբոնի ժամանակներում: Ի տարբերություն Հայաստանի, ուր գոյություն ուներ հողի մշակման երկդաշտյան համակարգ²¹⁷, Ալբանիա-Աղվանքում հողը հարուս չէր թողնվում: Հողի բերքատվությունը վերահսկել էր դրա անհրաժեշտությունը: Ապագա Աղվանքի հողագործ ցեղերը բերքը հավաքել են նախ օքսիդիանե կամ կաշեքարե ներդիրներ ունեցող, ապա և մետաղյա մանգաղներով: Ստացված հացահատիկը թեփից առանձնացրել են քարե սանդեղում՝ մանրելով, փշրելով և մշակման ենթարկելով քարե հատուկ աղորիքներով: Հավանաբար օգտագործվել է նաև կամը, որն ընդհանրապես Անդրկովկասի ժողովուրդների տնտեսության մեջ գործածական է եղել դեռևս խոր հնադարից²¹⁸: Մոտավորապես հին ու նոր դարերի սահմանագլխին ի հայտ է գալիս ձեռքի աղացը՝ երկանքը ու կիրառվում ցորենն աղալու և ալյուր ստանալու համար²¹⁹: Աղվանից աշխարհում հողի ոռոգումը կատարվել է հիմնականում բնական ճանապարհով: Սակայն Ստրաբոնի այն արտահայտությունը, թե Ալբանիայում հողը ոռոգվում է նաև «այլ ջրերով»²²⁰, Կ. Տրեվերին բերել է այն ճիշտ եզրակացության, որ այստեղ գոյություն է ունեցել նաև արհեստական ոռոգման համակարգ²²¹: Արհեստական պարզունակ ոռոգման հետքեր են ի հայտ բերել նաև հնագիտական պեղումները²²²:

Աղվանական ցեղերի գլխավոր զբաղմունքներից մեկը եղել է անասնապահությունը, որի գոյության ու զարգացման համար ևս կային բարենպաստ պայմաններ՝ ընդարձակ արտոձայներ, փարթամ մարգագետիններ և այլն: «Նրանց (ալբանացիների - Հ. Ս.) երկրում, - գրում է Ստրաբոնը, - հավատարապես լավ են բազմանում նաև անասունները՝ ինչպես ընտանի, այնպես էլ վայրի»²²³: Տնտեսության այս ճյուղը աղվանական ցեղերի մոտ կրել է քոչվորական կամ կիսաքոչվորական (յալաղային) բնույթ: Նրանք պահել են խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ՝ կովեր, եզներ, ոչխար, այծ, խոզ: Գերակշռել են մանր եղջերավոր անասունները²²⁴: Խոշոր եղջերավոր անասուններն հիմնականում քաշող ուժ էին: Նրանք նպաստել են նաև կաթնային տնտեսության առաջացմանը:

²¹⁶ И. Алиев, Ф. Османов, Бассейн рек ..., с. 197. Д.ж. А. Халилов, Материальная культура..., с. 164-165.

²¹⁷ С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении (Автореф. док. дис., М., 1953).

²¹⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն (բուսական դասագիրք), հ. 1, Երևան, 1963, էջ 48:

²¹⁹ Д.ж. А. Халилов, Материальная культура..., с. 133.

²²⁰ Страбон, XI, IV, 3.

²²¹ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 71.

²²² Նույն տեղում, էջ 70:

²²³ Страбон, XI, IV, 3.

²²⁴ Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, с. 75; И. Алиев, Ф. Османов, Бассейн рек ..., с. 197.

Եզների հետ մեկտեղ տնտեսության մեջ լայնորեն օգտագործվել են ձիերն ու ուղտերը որպես փոխադրամիջոց: Վերջիններիս կարևորությունն էլ ավելի է մեծանում քոչվորական անասնապահության առաջացման ու զարգացման ժամանակ:

Աղվանքում խաղողի արտադրության մասին խոսում է դեռևս Ստրաբոնը՝ տալով նաև նրա մշակման ձևերը տեղի բնակչի մայական պայմանների համեմատ: «Խաղողի որթերը, - գրում է նա, - այնտեղ (Ալբանիայում - Հ. Ս.) երբեք չեն թաղում, այլ միայն հինգ տարին մեկ անգամ կտրում են»²²⁵: Խաղողագործությունը նպաստել է գինեգործությանը, որի հետքերը՝ գինու կարասներ, կավանդներ ու խաղողի ճզմիչներ հայտնաբերվել են երկրի տարբեր շրջաններում²²⁶: Գինու արտադրության մասին վկայում են նաև գրավոր աղբյուրները. «Գտանի ի նոսա հաց և գինի շատ», - գրում է Մ. Կաղանկատվացին²²⁷:

Աղվանական ցեղերը մշակել են նաև բանջարաբուստանային ու տեխնիկական կուլտուրաներ, որոնց վկայությունները՝ բազմաթիվ ձիթհանքերի ավերակներ, հայտնաբերվել են Աղվանքի տարածքում²²⁸: Տեխնիկական կուլտուրաների մշակմանը նպաստել են այն «անբաւ ձիթենիք»²²⁹, որոնք առատորեն աճում էին Աղվանից աշխարհում: Հումքի՝ ձիթենիների և մշակման միջոցների՝ ձիթհանքերի առկայությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ մարդիկ ստացել են ձիթապտղի յուղ, որը լայն գործածություն է ունեցել տնտեսության մեջ: Տեխնիկական կուլտուրաներից նրանք աճեցրել են նաև վուշ²³⁰, բամբակ և զբաղվել մետաքսագործությամբ²³¹:

Երկրագործական ու անասնապահական մթերքների, խաղողի, տեխնիկական կուլտուրաների մշակումը, որը, աշխատատար լինելով հանդերձ, պահանջում էր մեծ հմտություն և փորձ, խոսում է ոչ միայն տնտեսության այդ երկու գլխավոր ճյուղերի բարձր զարգացման, դրանց յուրաքանչյուրի բազմաճյուղայնության, այլև երկրամասի բնակչության մտավոր ու ֆիզիկական կարողությունների մասին: Նրանք հմտորեն էին օգտվում բնական հարստություններից ու բարենպաստ պայմաններից:

Ուսումնասիրվող երկրամասում մարդիկ զբաղվում էին նաև որսորդությամբ և ձկնորսությամբ: Վայրի կենդանիների, թռչունների, ձկների առատությունը լայն հնարավորություններ էին ստեղծում այդ զբաղմունքների համար: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերված դրանց ոսկորները պերճախոս վկայություններ են տնտեսության մեջ որսորդության ու ձկնորսության բոլորովին էլ ոչ պատահական բնույթի մասին: Որսորդության ժամանակ համարյա միշտ օգտագործել են շունը և րազեն: Կալաքենդի պեղումներից հայտնաբերված բրոնզե գոտու վրա

²²⁵ Страбон, XI, IV, 3.

²²⁶ Д.ж. А. Халилов, И. А. Бабаев, О городах древней Албании, СА, 1974, N 4, с. 105; Д.ж. А. Халилов, Материальная культура..., с. 133-134.

²²⁷ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ե:

²²⁸ С. М. Казиев, Археологические раскопки в Варташенском и Куткашенском районах в 1945 г. (Сб. экспедиции АН АЗССР, Баку, 1947, с. 143-147); О. Ш. Исмаилов, Итоги археологического исследования, с. 81.

²²⁹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ե:

²³⁰ С. М. Казиев, Археологические памятники Мингечаура..., с. 172.

²³¹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ե:

պատկերված է որսորդական տեսարան որսի շներով²³²: Ծների ու բազենների ուղեկցությամբ որսի տեսարաններ կան նաև Քորիստանի ժայռապատկերներում²³³, իսկ Ստրաբոնը գրում է. «Ինչպես իրենք՝ ալբանացիները, այնպես էլ նրանց շները արտակարգ հակում ունեն որսորդության նկատմամբ»²³⁴: Աղվանից երկրում շների և տնտեսության մեջ նրանց օգտագործման մասին խոսում են նաև Պլինիոս Ավագն ու Հուլիանոս Սոլիմը²³⁵:

Աղվանից աշխարհում ձկնորսությամբ զբաղվել են հիմնականում այն ցեղերը, որոնք ապրել են Կասպից ծովի ափին ու գետերի մոտ: Նրանց համար ձկնորսությունը եղել է ապրուստի հիմնական միջոց: Կլավդիոս Էլիանոսի նկարագրությունից երևում է, որ նրանք որսացել են «սրաքիթ» մեծ ձկներ՝ թառափ, օգտագործելով թարմ, աղ դրած կամ ծխեցրած ու չորացրած վիճակում²³⁶:

Ջուլը մերձկասպյան ժողովուրդների մոտ ոչ միայն սննդամթերք էր, այլև կենցաղային իրերի պատրաստման համար հումքի անապատ աղբյուր: Այն ներքին ու արտաքին շուկայում նաև փոխանակման ու վաճառքի ապրանք էր: Չորացրած ու աղ դրած ձկան արտահանումը կատարվում էր ուղտերի միջոցով, որոնց քարավանները հասնում էին նույնիսկ մինչև Էկրատան²³⁷:

Ջկան մշակման գործում հասնելով մեծ հմտության, նրանք ձկան յուղից պատրաստում էին զանազան քսուքներ, իսկ մաքուր յուղից՝ անուշահոտ օծանելիքներ, որոնցով օծում էին իրենց մարմինները, հանելով փորոտիքը՝ եփում խիստ թափանցիկ, մեծ ամրությամբ օժտված բարձրորակ սոսինձ: Այն լայնորեն օգտագործվել է կիրառական արվեստի նշանակություն ունեցող այնպիսի նուրբ ճյուղի մեջ, ինչպիսին փղոսկրյա իրերի արտադրությունն էր²³⁸:

Ընդհանրապես ուսումնասիրվող երկրամասի բնակիչներն իրենց ժամանակի համեմատ ունեին զարգացած արհեստագործություն: Տեղական հումքի բնական պաշարները, որակյալ կավի, պղնձի հանքերի, ուղտի բրդի ու այծի մազի, վուշի ու բամբակի առատությունը մեծ հնարավորություն են տվել նրանց զբաղվելու արհեստագործության այնպիսի ճյուղերով, ինչպիսիք էին կավագործությունը, մետաղագործությունը, մանածագործությունը, կաշեգործությունը, ոսկերչությունը՝ սրանից բխող, օժանդակ շատ այլ մասնագիտություններով: Հնագիտական նյութերը պարզորոշ խոսում են նրանց արհեստագործական հմտությունների ու կարողությունների մասին: Գեղեցիկ, լավ թրծված ու փայլեցված նախշազարդ կավե անոթները, բրոնզե և երկաթե գործիքները, զենքերն ու զարդերը, վուշե և բրդյա հագուստների մնացորդները վկայում են բարձր զարգացման հասած արհեստագործության տարրեր ճյուղերի մասին: Նույն ձևով հայտնի է դառնում, որ ապակեգործությունը ևս անձանոթ չէր Կուրի ձախափնյակում²³⁹:

²³² Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, с. 79.

²³³ И. М. Джафарзаде, Наскальные изобразия, с. 19.

²³⁴ Страбон, XI, IV, 5.

²³⁵ Pliny, Natural History, 8; ВДИ, 1949, N 3, с. 243.

²³⁶ Известия древних писателей..., т. 1, с. 606.

²³⁷ Նույն տեղում:

²³⁸ Նույն տեղում, էջ 606-607:

²³⁹ И. А. Бабаев, О трех стеклянных многогранных печатях, найденных в Мингечауре, Археологические исследования в Азербайджане, Баку, 1965, с. 128-133; А. Б. Нуриев, Стекланные изделия и их производство в Кавказской Албании, Баку, 1981 (на азерб. яз.); Д. Ж. А. Халилов, Материальная культура..., с. 177 и сл.

Աղվանից աշխարհը բնակեցնող ցեղերը զբաղվել են նաև առևտրով: Ինչպես բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ նրանց մոտ առևտուրը սկզբնական շրջանում արտահայտվել է բնամթերային ապրանքափոխանակության ձևով, որը նրանց կենցաղում գոյատևել է բավականին երկար ժամանակ: Նույնիսկ Ստրաբոնը դեռևս իր ժամանակներում հիշատակում է առևտրի այս ձևը, որպես նման հարաբերություններում գործող հիմնական միջոց²⁴⁰: Հավանաբար նույնպիսի ապրանքափոխանակության փաստի մասին է խոսում և Դիոն Կասիոսը, գրելով. «Պոմպեոսի մարտիկները Աղվանքում բացի ջրից մնացած ամեն ինչ ... ստանում էին տեղաբնիկներից կամավոր կերպով»²⁴¹: Փոխանակության նյութ են եղել գյուղատնտեսական մթերքների ավելցուկը, աշխատանքի գործիքները, կենցաղային զանազան իրեր, զարդեր և արհեստագործական այլ ապրանքներ: Ստրաբոնի ժամանակներում նրանց դեռևս անձանոթ էր դրամի, ճշգրիտ չափի ու կշռի գործածությունը: Նրանք հարյուրից ավելի հաշվել չգիտեին և ապրում էին պարզ հաճախեղական կենցաղով, պետական գործերի նկատմամբ անտարբեր²⁴²:

Նրանք պաշտել են Արևին, Լուսինին, Զևսին: Հատկապես Լուսինին, որին նվիրված մի սրբավայր է հիշատակում Ստրաբոնը Իբերիայի սահմանների մոտ²⁴³: Աստեղային այս երկրպագության հետքերը արտահայտվել են նաև խեցեղենի վրա: Պաշտամունքային առարկաներ էին բուսական ու կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչները²⁴⁴: Պաշտամունքային նշանակություն են ունեցել նաև հայտնաբերված կանացի կավե արձանիկները²⁴⁵: Աղվանացիներն իրենց ասվածների պատվին կառուցել են տաճարներ և զոհեր մատուցել: Զոհաբերվել են նաև մարդիկ, որի նկարագրությանն ենք հանդիպում Ստրաբոնի մոտ²⁴⁶ և Քորիստանի ժայռապատկերներում²⁴⁷: Ավելի ուշ ժամանակների համար մարդկային զոհաբերության նկարագրություն ունի և Մ. Կաղանկատվացի²⁴⁸: Տաճարներին կից ստեղծվում էին տաճարային ընդարձակ և խիտ բնակեցված տնտեսություններ, որոնց գլուխ իբրև «սրբազան մարգերի» կանգնած էին քրմերը՝ թագավորից հետո ամենահարգված մարդիկ աղվանացիների մոտ²⁴⁹:

Բացի ընդհանուր այս աստվածություններից ու պաշտամունքային առարկաներից, աղվանական 26 ցեղերից յուրաքանչյուրն ունեցել է նաև իր՝

²⁴⁰ Страбон, XI, IV, 4.

²⁴¹ Դիոն Կասիոս, XXXVII, 3, 6:

²⁴² Страбон, XI, IV, 4.

²⁴³ Նույն տեղում, XI, IV, 7. Այս լուսատուին նվիրված սրբավայրը, ըստ Յու. Ռ. Ջաֆարովի, գտնվել է իբրև քե Ղազախի շրջանում (տե՛ս Ю. Р. Джафаров, О локализации храмовой области Кавказской Албании, ВДИ, 1985, N 2, с. 106-107), բայց սա չի կարող ճիշտ լինել այն պարզ պատճառով, որ Աղվանի սահմանները ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում սահմանափակվել էին Կուր գետի ընթացքով և, պարզ է, որ նրա գլխավոր աստվածություններից մեկին նվիրված տաճարը չէր կարող գտնվել երկրի սահմաններից դուրս:

²⁴⁴ О. Ш. Исмаилов, О зооморфной керамике из Карамене, ДАН, АзССР, 1959, т. 15, N 1, с. 93-97 (на азерб. яз.)

²⁴⁵ Д. Ж. А. Халилов, Каменные статуи из Хынысли, ДАН АзССР, т. 16, N II, 1966, с. 1128 (на азерб. яз.). Նույնի՝ Материальная культура..., с. 124, табл. XXIII.

²⁴⁶ Страбон, XI, IV, 7.

²⁴⁷ И. М. Джафарзаде, Наскальные изображения, с. 19-20.

²⁴⁸ Կաղանկատվացի, Ա. գլ. ԺԷ:

²⁴⁹ Страбон, XI, IV, 7.

սեփական, տեղական աստվածությունն ու պաշտամունքային առարկան: Այստեղ տարբեր ցեղային պաշտամունքների գոյության փաստեր են թաղման տարբեր ձևերը՝ գետնափոր, կարասային, կատակոմբային, կավարկղային և այլն: Առանձին ցեղերի մոտ թաղումներն ուղեկցվել են դամբարանում խարույկներ վառելով և առաջացած մոխրի վրա հանգուցյալին դնելով, որ, ըստ նրանց, կատարում էր սրբագործման դեր²⁵⁰: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ խարույկներով ուղեկցվել են միայն հարուստ ու անվանի մարդկանց թաղումները²⁵¹:

Աղվանացիները խորին հարգանքով էին վերաբերվում իրենց նախնիներին: Մեռածների մասին խոսելը համարվում էր սրբապղծություն: Նախնիների հանդեպ տածած նման երկուդածությունը զուգակցվում էր ինչպես սեփական ծնողների, այնպես էլ ընդհանրապես ծերության նկատմամբ հոգատարությամբ ու հարգանքով²⁵²: Մեռածների հետ դրվում էր նրանց ամբողջ ունեցվածքը, որի պատճառով էլ աղվանացիները, փաստորեն զրկված լինելով հայրական ժառանգությունից, մշտապես ապրում էին աղքատության մեջ²⁵³:

Աղվանացիների սոցիալ-տնտեսական կյանքի, կենցաղի, սովորույթների ու հավատալիքների մասին այս համառոտ նկարագիրը հավասարաչափ չի կարող բնութագրել հույն աշխարհագետի հիշատակած և Աղվանքը բնակեցրած բոլոր 26 ցեղերին, որովհետև նրանք գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական զարգացման ոչ հավասար մակարդակի վրա: Բայց և այնպես, նրանց պարզունակ կյանքի, նահապետական կացութաձևի, կենցաղի շատ հարցերի հանդեպ ունեցած անտարբերությունն ու անհոգությունը պատկերում են գրեթե ողջ Աղվանքն ու նրա բնակիչներին հին ու նոր դարաշրջանների սահմանագլխին²⁵⁴:

Աղվանից աշխարհում հասարակական կյանքի զարգացումն ընթանում էր բնակլիմայական բարենպաստ պայմաններում: Հասարակության գոյության անհրաժեշտ պայմաններից մեկը՝ աշխարհագրական միջավայրը՝ ընդարձակ դաշտավայրերով, բերքառատ հովիտներով, ալպիական փարթամ մարգագետիններով, քաղմազան բուսական ու կենդանական աշխարհով, հարուստ օգտակար հանածոներով, Աղվանքում ևս իր որոշակի կնիքն էր դնում հասարակության զարգացման վրա: Այստեղ ևս մարդիկ, անցնելով հասարակության զարգացման բոլոր փուլերը, սկզբնական շրջանում նախնադարյան հոտեր (մարդկային հասարակության ամենապարզ ձևը), ապա տոհմեր ու ցեղային միություններ կազմած, մ.թ.ա. I դարի սկզբներին հասնում են իրենց որոշակի պետական-քաղաքական սահմաններն ունեցող պետականությանը:

²⁵⁰ Д.ж. А. Халилов, Материальная культура..., с. 60, 74-75.

²⁵¹ Նույն տում:

²⁵² Страбон, XI, IV, 8.

²⁵³ Նույն տեղում:

²⁵⁴ Հ. Ս. Սվազյան, Ստրաբոնի աղբյուրներ..., էջ 95-104:

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱԾԽԱՐՀԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՑԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԵՐԻ ԾՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՑեղԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Ա. Կասպերի ցեղային միություններն Աքեմենյան տերության կազմում (մ.թ.ա. VI-մ.թ.ա. IV դար)

Պատմահայր Հերոդոտոսի հաղորդումներից մեկի համաձայն, պարսկական տերության սահմանները հյուսիսում հասել էին մինչև Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթա¹: Այսպիսի աներկբա վկայությունը թույլ է տալիս պնդելու, որ ուսումնասիրվող երկրամասը ժամանակին գտնվել է պարսկական տիրապետության ներքո և, որպես նրան հպատակ երկիր, ենթարկվել քաղաքական ու վարչական այն բոլոր փոփոխություններին, որոնք թելադրվում էին հին աշխարհի նվաճողների կողմից: Աղբյուրները Անդրկովկասի այս հատվածում պարսկական տիրապետության տարածման ժամանակի մասին ոչինչ չեն հաղորդում: Բայց ելնելով հերոդոտոսյան տեղեկությունից, ենթադրվում է, որ երկրամասը Պարսկաստանի կողմից նվաճվել է ավելի վաղ, քան Հերոդոտոսի ապրած ժամանակներն էին, քան մ.թ.ա. V դարը: Ըստ որոշ ուսումնասիրողների, դա կարող էր տեղի ունեցած լինել Դարեհ Ա-ի ժամանակներում և նրա կողմից²: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս Դարեհի քաղաքական գործունեության պատմական բնութագրումը, իշխանության գլուխ անցնելուց և երկրի ներքին մի շարք խնդիրներ լուծելուց հետո, նոր նվաճումների ելած արքայից արքայի արշավախմբերից և ոչ մեկը ուղղված չի եղել դեպի մերձկասպյան մարզեր³: Հետևաբար, սրանք մինչև Դարեհը արդեն կազմում էին Աքեմենյան տերության ենթակա մարզերից մեկը: Նույն պատճառով նրանք չէին կարող նվաճված լինել նաև Դարեհ Ա-ի անմիջական նախորդի՝ Կամբյուսեսի կողմից: Վերջինս նույնպես մեզ հետաքրքրող ուղղությամբ արշավանքների դուրս չի եկել և իր կարճատև թագավորության ընթացքում (529-522 թթ.) ամբողջ ուշադրությունը բևեռել է միայն Եգիպտոսի ու աֆրիկյան երկրների նվաճման վրա: Անկասկած է, որ Կասպից ծովի արևմտյան ափի հպատակեցումը տեղի է ունեցել Կամբյուսեսից էլ առաջ, ուրեմն՝ Կյուրոս Մեծի օրոք ու նրա կողմից:

Մ.թ.ա. 550 թ. Պարսուա-Պարսի թագավոր Կյուրոսը (558-529 թթ.) հաղթելով Մարաստանի թագավոր Աստիագեսին (հայկական աղբյուրների Աժդահակին), դնում է մի նոր տերության՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի հիմքը⁴ և կարճ ժամանակում, լայն նվաճողական քաղաքականության շնորհիվ, գրավում Հայաստանը, Կապադովկիան, Լյուդիան և Բաբելոնը: Նվաճված երկրներից

¹ Геродот, История в девяти книгах, Пер. и пр. Г. А. Страпановского, Л., 1972, III, 97.

² РВК, 1910, X₂, с. 2272; К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 51.

³ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, с. 89-93; И. М. Дьяконов, История Мидии, М.-Л., 1956, с. 343-346.

⁴ М. М. Дандамаев, Иран при первых ахеменидах (IV в. до н. э.), М., 1963, с. 105.

Հայաստանը գրավում է շուրջ մ.թ.ա. 546 թ.⁵, ուստի հավանական է կարծել, որ լյուդիական արշավանքին նախապատրաստվելիս, թիկունքն ապահովելու նպատակով, Հայաստանը գրաված Կյուրոսը, որ դեռևս Մարական պետությանը ծառայելու տարիներին լավ էր զգացել մերձկասպյան մարզերի ռազմավարական նշանակությունը Կովկասյան լեռնանցքներին տիրելու գործում, շարժվում է դեպի Կասպից ծով և գրավում նրա արևմտյան ափի մարզերը: Այս ենթադրությունը թերևս իր որոշ հաստատումն է ստանում այն ավանդությանը, որի համաձայն Կուր գետը, որ կոչվելիս է եղել «Կոր»⁶, իբր Կյուրոսի կողմից, իր անունով, վերանվանվել է «Կուրի»՝ այն սրբնթացության ու ուժգնության համար, որով, համաձայն աղբյուրների, օժտված է եղել և ինքը՝ Կյուրոս Մեծը⁷: Կարծում ենք, որ նման ավանդության հիմքում ընկած է դեպի հյուսիս կատարած արշավանքներից մեկի ժամանակ Կուր գետը Կյուրոսի կողմից կտրել-անցնելու փաստը: Այս գրավումով Աքեմենյան տերության սահմաններն ընդլայնվում են՝ հասնելով մինչև Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթա:

Այսպիսով, Կասպից ծովի արևմտյան ափի մարզերը, այդ թվում և ապագա Աղվանքի տարածքը, մ.թ.ա. VI դարում նվաճվում է Կյուրոս Ա-ի կողմից և այդ ժամանակաշրջանից սկսած կիսում Աքեմենյաններին ենթակա երկրների ճակատագիրը:

Նվաճվելով Կյուրոսի կողմից, երկրամասի ցեղերը, Պարսկաստանին հպատակ մյուս ժողովուրդների նման, հարկեր են վճարել և զորք տրամադրել Աքեմենյաններին: Սկզբնական շրջանում Կյուրոսի և նրա որդու՝ Կամբյուսեսի օրոք այդ հարկերը կրում էին կամավոր նվիրատվությունների բնույթ և որոշակի չափ չուներին⁸:

522 թ. մ.թ.ա. պարսկական գահը անցնում է Աքեմենյան հարստության նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ Դարեհ Ա Վշտասպանի ձեռքը: Ծնվելով իր գահակալության օրերին ծագած ներքին ու արտաքին խռովությունները, Դարեհ Ա-ն, պետության կենտրոնացման ու ամրապնդման նպատակով, ողջ երկիրը բաժանում է նոր, առանձին վարչական միավորների՝ սատրապությունների և մտցնում հարկային կաշուն համակարգ, յուրաքանչյուր սատրապության համար սահմանելով որոշակի ու հաստատուն հարկ⁹:

Այդ փոփոխությունների հիման վրա, մերձկասպյան ցեղերը կազմում են մեկ առանձին վարչական միավոր՝ 11-րդ սատրապությունը, որը, նոր հարկային կանոնի համաձայն, վճարելու էր 200 տաղանդ¹⁰: Ըստ Հերոդոտոսի, 11-րդ սատրապության մեջ մտնում էին կասպերի¹¹, պավսիկների¹², պանտիմաթների ու դարեյքների

⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 447:

⁶ Страбон, XI, III, 2.

⁷ Аммиан Марцеллин, История, XXIII, 6, 40.

⁸ Հերոդոտոս, III, 39.

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում, III, 92:

¹¹ «Կասպեր» անունը հիշատակվում է նաև 15-րդ սատրապությունում՝ սակերի հետ մեկտեղ, սակայն նրանց բնակության վայրը համարվում է Սիֆին Ասիան: (Տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, с. 360)

¹² Արդյո՞ք Ստ. Բյուզանդացու մոտ հիշատակվող ցեղերից «Կովկասի տակ ապրող պավսարկները» (Известия древних путешественников..., т. 1, с. 264). Նույն այս պավսիկները չեն:

ցեղերը¹³: Ինչպես երևում է Հերոդոտոսի այս հաղորդումից, նրանց շարքում աղվանացիներ չեն հիշատակվում, բայց դատելով Պարսկաստանին նրանց ենթակայությունից, պետք է որ հիշատակվեն: Ի դեպ, պատմական այդ հետադիմ ժամանակներում նրանք չեն հիշատակվում նաև այլուր: Ուսումնասիրողներն այս հանգամանքը բացատրում են նրանով, որ մինչև մ.թ.ա. IV դարը՝ մինչև պատմության մեջ «աղվանացիների» անվանական հիշատակումը¹⁴, մերձկասպյան ցեղերը կրել են մի ընդհանուր անուն և այդ անունով էլ հանդես եկել պատմության մեջ: Նրանց կարծիքով, դա կարող էր լինել «Կասպ», «Կասպեր» անվանումը, որը գործածվել է ընդհանրապես Կասպից ծովի ափերին բնակվող ցեղերի համար¹⁵: Դրանում դժվար չէ համոզվել, եթե անդրադառնանք ինչպես Հերոդոտոսի, այնպես էլ ավելի ուշ շրջանի հեղինակների հաղորդումներին, որոնցում Կասպից ծովի արևմտյան ափագծի երկարությամբ հիշատակվում են միայն «կասպեր»¹⁶, «կասպիական ժողովուրդ»¹⁷, «կասպիացիներ» անունով ցեղեր¹⁸: Այս ամենը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ, իսկապես, հազիվ թե նշված անուններով արտահայտվել Կասպիականի արևմտյան ափին ապրող մի որոշակի ցեղ ու ժողովուրդ: Դրանք, իրոք, Կասպից ծովի շուրջը բնակվող ցեղերի հավաքական անվանումներն էին¹⁹:

¹³ Հերոդոտոս, III, 92: Ի. Մ. Դյակոնովը ենթադրում է, որ 11-րդ սատրապության կազմի մեջ մտել են և կառիները (անտիկ հեղինակների կարծիքները, տե՛ս Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, էջ 447): Սակայն այս ենթադրությունը կարիք ունի ճշգրտման:

¹⁴ Appian, III, 8, 4.

¹⁵ W. W. Ta. 'A e a d e e G e a', II, S d e a d S c e, Ca b d e c, 1950, էջ 13, Ի. Մ. Дьяконов, История Мидии, с. 449, որ. 5; К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 50.

¹⁶ Известия древних путешественников, т. II, с. 116, 125.

¹⁷ P., Na ural H ory, VI, 15.

¹⁸ Известия древних путешественников, т. I, с. 201, 605-608.

¹⁹ Հավանական է, որ մերձկասպյան ցեղերին «կասպեր» ընդհանուր անունով կոչելիս, իրենա-հռոմեական հեղինակները նկատի են ունեցել վերջիններիս զբաղեցրած աշխարհագրական դիրքը, տվյալ դեպքում Կասպից ծովի անունը: Այդպիսի օրինակ առկա է Պոմպոնիոս Մելայի «Երկրագործություն» աշխատության մեջ, ուր նա գրում է. «Պոնտական (ծովի) շուրջը, զբաղեցնելով առանձին մարզեր, ապրում են մի բանի ժողովուրդներ, որոնք բոլորը, կրում են մի անուն՝ պոնտական, Սեոտական լճի շուրջը՝ մեոտական» (տե՛ս В. Д. И., 1949, թիվ 1, էջ 273): Պոմպոնիոս Տրոգոսը ևս, Յուստինիոսի համառոտությամբ մեզ հասած աշխատության մեջ նշում է իսպիրների ցեղերի, որոնք իրենց անունը ստացել էին համանուն գետից (Юсирин, Эпиротомас, Юсиринская Помпея Трога, XI, IV, III, 8): Այսպիսի հետևողականությամբ, կարծում ենք, Կասպից ծովի շուրջը բնակվող ժողովուրդները կամ ցեղերն էլ պետք է անվանվեն «կասպեր»: Այս ենթադրությունը հավանական է դառնում, մանավանդ, երբ դիմում ենք Ստ. Բյուզանդացու ուղղակի վկայությանը. «Կասպից ծով,- գրում է նա,- նրանից են առաջացել Կասպեր, Կասպից լիճ, Կասպիական այրեր, Կասպից երկիր և Կասպ անվանումները» (Известия древних путешественников..., т. 1, с. 261): Գիտության մեջ տարածված այն կարծիքը, թե իբր ծովը «Կասպ» անունով ցեղից է իր անունը ստացել, կազմվել է Ստրաբոնի հետևյալ տեղեկության հիման վրա. «... Կասպիան մարզը, որն այդպես է կոչվել այժմ անհետացած ցեղի անունով, որով կոչվել է և ծովը (Страбон, XI, IV, 5): Ծովի, իբր Կասպերի անունով կոչվելու մասին նրա աղբյուրը Էրատոսթենեսն է, որը, սակայն կասպերի անունից թխեցնում է ոչ թե ծովի, այլ Կովկաս լեռան անունը: Այդ մասին մեզ հայտնում է դարձյալ Ստրաբոնը իր մեկնաբանությամբ. «Էրատոսթենեսի խոսքերով,- գրում է նա,- տեղի բնակիչները Կովկասը կոչում են Կասպ, հավանաբար վերանվանելով այդպես, «կասպեր» (ցեղի) անունով» (նույն տեղում, XI, II, 15 ընդգծ. Հ. Ս.): Ինչպես տեսնում ենք վկայության ընդգծված տողերից, Ստրաբոնն ինքն է ենթադրություններ անում «կասպ» անունով ցեղի լեռան (այսպես նաև ծովի) անվանման մասին, ենթադրություն, որն այնուհետև օգտագործվել է հունա-հռոմեական հեղինակների աշխարհագրական ու պատմագիտական երկերում:

Կովկասյան ցեղերի շարքում «աղվանացիներ» չհիշատակվելու պատճառը ուսումնասիրողները համարում են այն, որ նրանք, ինչպես և մերձկասպյան մյուս ցեղերը, կրել են «կասպեր» ընդհանուր անվանումը և մտել Աթեմեմեյան Պարսկաստանի սատրապություններից 11-րդի մեջ²⁰։ Սակայն «կասպեր» հավաքական անվանումը ոչ թե արտահայտել է որոշակի «աղվանացի» ցեղի կամ ցեղերի, ինչպես սխալմամբ կարծել են ուսումնասիրողները, այլ, քանի որ այդպիսիք չեն եղել ընդհանրապես, մերձկասպյան բոլոր ցեղերին անխտիր։

11-րդ սատրապությունում հիշատակվող ցեղային միություններից պատկերներին ու պանտիմաթներին ուրիշ ոչ մի հեղինակ չի հիշատակում։ Դարեյքներին գիտի Պտղոմեոսը, որպես Մարաստանի մի մասը զբաղեցրած ցեղերի²¹։ Նա և այլ հեղինակներ հաճախ են հիշատակում այս սատրապությունը կազմող մյուս ցեղային միություններ՝ կասպերին, որոնց բնակության վայրով էլ որոշվում է 11-րդ սատրապության տեղը։ Կասպերի բնակության վայր Կասպից ծովի արևմտյան ափը ցույց տալով, ուսումնասիրողները, սակայն, ափագծի երկարությամբ նրանց տարբեր տեղեր են հատկացնում։ Ի. Մ. Դյակոնովը, օրինակ, կասպերի բնակության վայր է ճանաչում Ապշերոն թերակղզուց հարավ ընկած տարածությունը²²։ Վ. Վ. Միհոնսկին²³ ու Ա. Ի. Բոլտոնովան²⁴ այժմյան Մուղան-Միլի-Ղարաբաղ գոտին²⁵, Վ. Բարտոլդը՝ հին Կասպիանե երկրի շրջակայքը²⁶, իսկ Կ. Վ. Տրեվերը, հիմք ընդունելով Ստրաբոնի տեղեկությունը, ուղղակի գրում է. «Խոսելով Կասպիանեի մասին, Ստրաբոնը նկատի ուներ ոչ միայն Կուրից հարավ ընկած տարածքը, այլև նրա ձախսափնյակը (Ապշերոնի թերակղզին և նրան հարող մարզերը), ուր բնակչությունը մ.թ. I դարում, հնարավոր է, շարունակում էր կրել կասպերի անվանումը»²⁷։ Ք. Ալիևի կարծիքով, «Կասպերի բնակության վայրը գտնվել է Կուրի և Արաքսի միախառնման կետից հարավ և տարածվել դեպի հարավ, ընդհուպ մինչև Թալիշի լեռները»²⁸, որն այժմայն էլ չի տարբերվում մինչև այդ Վ. Լևիատովի հայտնած կարծիքից²⁹։ Ըստ Ա. Սումբատզադեի, «հարավարևելյան մերձափնյա շերտը (Կուրից մինչև Գիլյան) ներկայացնում էր կիսանկախ 11-րդ սատրապությունը՝ «Կասպիանե» անվամբ»³⁰։ Այստեղից էլ պատմագիտական գրականության մեջ և քարտեզներում 11-րդ սատրապությունը սխալմամբ ցույց է տրված մի ընդարձակ տարածության մեջ՝ Կուրի աջ ու ձախ կողմերում, Արաքսից հարավ ընկած տարածքի լայն ընդգրկումով³¹։ 11-րդ սատրապությունը տեղադրվել է նաև Կասպից

ծովի հարավային ափերին, Սեֆիդդուղ (Ամարդոս) գետով անցնող արևմտյան սահմանով³¹։ Սակայն, 11-րդ սատրապությունը զբաղեցրել է զգալիորեն հյուսիս ընկած ու ավելի փոքր տարածք, քան ներկայացվում է։

Այս միտքը բխում է անտիկ և հայ հեղինակների տվյալներից։

Հերոդոտոսի ժամանակներում «կասպերը», լինելով Կասպից ծովի մերձափնյա ցեղերի ընդհանուր հավաքական անվանումը, ավելի ուշ՝ ցեղերի տարբերակման ժամանակ, դառնում է մի էթնիկական միավորի՝ կասպերի անունը։ Ահա թե ինչու կասպերի տեղորոշման համար կարևորվում են հետագա հեղինակների ու, հատկապես, Ստրաբոնի, Պոմպոնիոս Մելայի և Դիոնիսիոսի վկայությունները։ Ինչպես հայտնի է, Ստրաբոնը ունի տեղեկություններ, որոնց համաձայն հիշյալ ցեղերը գտնվում էին մի դեպքում Աղվանքի, իսկ մյուս դեպքում՝ Մարաստանի կազմում³²։ Ստրաբոնը կասպերի մասին ունի մի ուրիշ հաղորդում ևս, որն անտեսվել է ուսումնասիրողների կողմից, բայց քննվող հարցի կապակցությամբ ունի որոշակի արժեք։ «Ծովի (Կասպից - Հ. Ս. շուրջը,- գրում է նա,- հյուրկաններից հետո բնակվում էին ամարդները, անարիակները, կատիշները, ալբանացիները, կասպերը, ուտիները և, հնարավոր է, մինչև սկյութները, ուրիշ ժողովուրդներ»³³։ Ստրաբոնի այս տեղեկությունը խիստ ներդաշնակ է մյուս հեղինակների համամասն տեղեկություններին։ Պոմպոնիոս Մելան (մ.թ. 44թ.) «Երկրագրություն» աշխատության մեջ, Կասպից ծովը պատկերացնելով որպես ծովածոց, գրում է. «Ծովաբերանից աջ, նեղուցի ափերին ապրում են թռչվոր սկյութները, հետո Կասպից ծովի մոտ ապրում են կասպերը և սավորմատուհիներ կոչվող ամազոնոմիները, Հյուրկանյան ծոցի մոտ՝ ալբանացիները...» և այլն³⁴։

Կասպերի բնակության վայրն ավելի որոշակի է ցույց տալիս Դիոնիսիոսը։ «Ես այժմ կպատմեմ,- գրում է մ.թ. 2-րդ դարի հռոմեացի հեղինակը,- այն ամենի մասին, թե ինչ ցեղեր են ապրում նրա (Կասպից ծովի - Հ. Ս.) շուրջը, սկսելով հյուսիսարևմտյան կողմից։ Նախ սկյութներն են..., ապա ունները, նրանցից հետո կասպերը, սրանցից հետո ռազմատենչ ալբանացիներն ու...»³⁵ ուրիշ ցեղեր։

Այսպիսով, հիմք ընդունելով Ստրաբոնի, Պոմպոնիոս Մելայի, Դիոնիսիոսի և նրանց հետևող մյուս հեղինակների (Պրիսցիանոս և ուրիշներ³⁶) վկայությունները, կարծում ենք, որ կասպերի բնակության վայրը պետք է փնտրել Կովկասյան լեռնաշղթայի ծովամերձ փեշերին։ Այդ է հուշում նաև Հրատոսթենեսի հայտնի վկայությունը՝ տեղի բնակիչների կողմից Կովկասը Կասպ կոչելու մասին³⁷, որն անշուշտ նշանակում է, թե կասպերը ապրել են Կովկասյան լեռնաշղթայի մոտերքում և իրենց անունը թողել լեռան վրա։

Կասպերի բնակության վայրի տեղորոշման համար կարևոր տեղեկություններ են պարունակում նաև հայկական աղբյուրները, որոնցից Ագաթանգեղոսը առաջին

²⁰ И. М. Дьяконов, История Мидии, с. 447, пр. 5; К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 50.

²¹ Птолемей, VI, 2, 6.

²² И. М. Дьяконов, История Мидии, с. 359.

²³ В. В. Минорский, История Ширвана и Дербенда X-XI вв., М., 1963, с. 27.

²⁴ А. И. Болтунова, Племена обитавшие на территории Азербайджана..., с. 224, 226.

²⁵ В. В. Бартольд, Сочинения, т. II, ч. II, с. 654.

²⁶ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 45.

²⁷ К. Алиев, Кавказская Албания, с. 143.

²⁸ В. Н. Левинатов, Азербайджан с V в. до н. л. по III в. н. л., с. 88.

²⁹ А. С. Сумбатзаде, К истории Атропатены, Известия АН АЗССР, 1978, N 3, с. 51-52.

³⁰ А. И. Болтунова, Племена обитавшие на территории Азербайджана, с. 226 և ներքին քարտեզի, էջ 224-225-ում։ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 44-45; И. М. Дьяконов, История Мидии, с. 336-337 ներքին քարտեզը։ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, с. 90-91 ներքին քարտեզը։

³¹ Ս. Հակոբյան, Կասպերի և Կասպիանա (Կասպ) մարզի տեղադրության մասին, Լրաբեր հաս. գիտ., 1983, թիվ 1, էջ 91-94։

³² Страбон, XI, IV, 5; XI, XIV, 5.

³³ Նույն տեղում, XI, VIII, 8.

³⁴ Известия древних писателей..., т. II, с. 125.

³⁵ Там же, т. I, с. 186.

³⁶ Նույն տեղում, т. II, с. 207, 293.

³⁷ Страбон, XI, II, 15.

է, որ կասպերին հիշատակում է այլ ցեղային միությունների՝ Լիփնների և ճիղերի կողքին: «Կաղվաղակի,- գրում է Ագաթանգեղոսը պարթև Արշակունիներից վերջինի՝ Արտավանի սպանության համար վրեժի ելած Հայոց Խորով թագավորի կոչին արձագանքած ցեղերի մասին,- ի թիկունս հասանքին մեծաւ բազմութեամբ ժիր և քաջ առն և ձիոյ և բուն կազմութեամբ Աղուանք, Լիփնք, և Ճիղք, Կասպք և այլ ևս որ ի սմին կողմանց, զի զվրեժ արեանց Արտեանայ խնդրեսցեն»³⁸: Ուխտանեսը ևս ունի նույնանման մի վկայություն. «Սկսաւ զօրածողով լինել Խորով արքայն Հայոց և ժողովեաց զօրս Աղուանից և զՎրաց, և զԼիփնաց, և զՃիղքաց, և զԿասպից, և զօրս Հոնաց»³⁹: Մովսէս Կաղանկատվացին, Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորչական գործունեության մասին խոսելիս, նույնպէս հիշատակում է կասպերին, նրանց տեղը ճշելով այնտեղ, որտեղ և վերոհիշյալ հեղինակները, այն է՝ Լիփններից ու ճիղերից հետո. «Զգէր զքարոզութիւն աւետարանին (Մաշտոցը - Հ. Ս.) յաշխարհն Ուտէացոց, և յԱղուանս, և Լիփնս, և ի Կասպս, և մինչև ի դուռն Չորայ և զայլազգի ազգան»⁴⁰: Կովկասյան լեռների փեշերին ապրող կասպերին հիշատակում է և VII դարի հայոց «Աշխարհացոյցը». «Եւ ի նոյն լերին» (Կովկասյան - Հ. Ս.) բնակին ... Խեմուկք, ապա Ծիղեայք, Ծիղայք, Խեղայք, Կասք»⁴¹: Բերված վկայությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ հայ, ինչպէս և անտիկ հեղինակների մոտ, աշխարհագրական վայրերը, մասնավորապէս մեզ հետաքրքրող երկրամասերը, տրված են որոշակի աշխարհագրական հերթականությամբ՝ արևմուտքից արևելք - հյուսիսարևելք:

Միաժամանակ, անտիկ ու հայ հեղինակների վկայությունների համադրումը ցույց է տալիս, որ առաջինների ալբանացիներ-կասպեր-ուլներ կամ, եթե թվարկումը սկսենք հյուսիս արևմուտքից, սկյութ քոչվորներ-ուլներ-կասպեր-ալբանացիներ շարքին համապատասխանում է վերջիններիս ալբանացիներ-Լիփններ և ճիղեր-կասպեր-հոներ շարքը: Ակնհայտ այս համապատասխանությունը, սակայն, կարծես խախտվում է նրանով, որ անտիկ հեղինակները կասպերին հիշատակում են անմիջապէս աղվանացիների կողքին, իսկ հայ պատմիչները՝ Լիփնների ու ճիղերի հարևանությամբ: Նկատենք, որ հունա-հռոմեական հեղինակները ծանոթ չլինելով կասպերին, բնականաբար, նրանց պետք է ներկայացնեին «աղվանացիներ» ընդհանուր անվան տակ, առանց տարբերակման: Մինչդեռ հայ պատմիչներն, ավելի քաջատեղյակ լինելով աղվանացիների ցեղային կազմին, նրանց բնակեցրած տարածքին, իսկ ժամանակաշրջանով էլ ավելի մոտ կանգնած լինելով նրանց, չէին կարող այդ ցեղերին չհիշատակել առանձին-առանձին: Տարակուսանք չի կարող առաջացնել նաև այն հանգամանքը, որ Նախորդ հիշատակություններում կասպերի հյուսիսային հարևանները, որոնք ներկայացված են «ուրիշ ժողովուրդներ», «սկյութ-քոչվորներ», «ուլներ» արտահայտություններով,

ուշ շրջանում՝ հայ հեղինակների վկայություններում հանդես են գալիս «այլս որ ի սմին կողմանց», «զայլազգի ազգան», «ի դուռն Չորայ», «Հոնք» անուններով: Ակնհայտ է, որ խոսքը միևնույն ժողովուրդների կամ ցեղերի մասին է: Այսպիսով, հայկական աղբյուրների կասպերը ևս, ինչպէս տեսանք վերոբերյալ վկայություններից, համապատասխանում էին հունա-հռոմեական աղբյուրների կասպերին և նրանց նման, ապրում էին Կուրից հյուսիս ընկած շրջանում՝ Լիփնների հարևանությամբ և արևմուտքում սահմանակցում նրանց: Այդ սահմանագիծն անցնում էր Կովկասյան լեռնաշղթա-Փիրսահաթ գետից արևմուտք գտնվող բլուրներ - Կուր գետ գծով⁴²:

Անտիկ հեղինակների վկայություններն այն մասին, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի սահմանները հասել էին մինչև Կովկասյան լեռնաշղթա և, որ կասպերն ապրում էին հենց այդ լեռան փեշերին, հավաստում են, որ ամբողջ տերության հյուսիսային սահմանը՝ Կովկասյան լեռնաշղթան, սահման էր նաև կասպերի երկրի համար: Եվ, վերջապէս, հարավային սահմանը Կուր գետն էր, քանի որ նրանից հարավ տարածված էր Երվանդունիների թագավորությունը⁴³:

Այսպիսով, կասպերը բնակվում էին մի երկրամասում, որի սահմանները հյուսիսից եզերվում էին Կովկասյան լեռնաշղթայով, արևելքից՝ Կասպից ծովով, հարավից՝ Կուր գետով, իսկ արևմուտքից՝ Կովկասյան լեռների՝ Ալթընաղաջ գյուղի շրջանում սկսվող ու հարավում՝ Փիրսահաթ գետից մի փոքր արևմուտք՝ Կուր գետի հետ հատվող գծով: Այդ երկիրը որոշակիության համար կարելի է անվանել «Կասպք», որն ի դեպ, հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում՝ «Կազքք», «Կասպք» ձևերով:

Կասպերի այս տեղորոշումը Կուրից հյուսիս՝ ապագա Աղվանքի տարածքում, թույլ է տալիս հիմնավորապէս պնդելու, որ այն ժամանակներում գոյություն է ունեցել կասպերով բնակեցված նույնանուն երկու մարզ: Մեկը, որն, ինչպէս ասվեց վերևում, գտնվում է Կուրից հյուսիս, իսկ երկրորդը գտնվում էր Արաքսից հարավ՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափին: Իրենց գրված աշխարհագրական դիրքով այս նույնանուն մարզերը ոչ մի կապ չունեին միմյանց հետ, և Ստրաբոնի հայտնի հաղորդումը՝ աղվանացիների երկրին պատկանող Կասպիանե մարզի մասին⁴⁴, վերաբերվում է առաջին երկրին և չի կարող հիմք հանդիսանալ այն սխալ կարծիքի համար, թե երկրորդը մտել է 11-րդ սատրապության մեջ, և դրանով արհեստականորեն ընդարձակել նրա տարածքը: Այս մարզերն իրենց համանունության համար պարտական էին երբեմնի ընդհանուր «կասպեր» անվանը, որ ցեղերի տարբերակվելուց հետո պահպանել էին նրանք, զբաղեցնելով տարբեր տեղեր Կասպից ծովի արևմտյան ափին:

Կասպքը հյուսիսային, արևելյան ու հարավային կողմերից շրջափակված լինելով այնպիսի բնական սահմաններով, ինչպիսիք Կովկասյան լեռնաշղթան, Կասպից ծովն ու Կուր գետն էին, պայմանավորել էր նաև 11-րդ սատրապության համապատասխան սահմանները: Նրա վերջին՝ արևմտյան սահմանը որոշելու հարցում զգալիորեն օգնում են հնագիտական հայտնագործությունների հիման

³⁸ Ագաթանգեղոս, էջ 24-26:

³⁹ Ուխտանես, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 70:

⁴⁰ Կաղանկատվացի, Ա. զ. Ի է:

⁴¹ Մրջոյ իօրն մերոյ Մովսիսի խորեմացոյ Մատենագիտութիւնը, Վենետիկ, 1865, էջ 604: Ամանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, բարձր. առաջաբանը և ծանոթ. Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979, էջ 287: «Կասպերը» «Աշխարհացոյցի» ընդարձակ խմբագրության մեջ չեն հիշատակվում, իսկ «Ճիղքը»-ին հաջորդում է «Վիլքը», որը, ըստ Ս. Տ. Երեմյանի, Լիփնքի աղավաղված ձևն է (տես նրա Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 54):

⁴² Բ. Հարությունյան, Լիփնքի տեղադրության հարցի շուրջը, ԲԵՀ, 1981, քիվ 1, էջ 123:

⁴³ Գ. Տիրացյան, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը, (մ.թ.ա. VI դ. վերջ - մ.թ.ա. III դ. վերջ), էջ 68-84:

⁴⁴ Страбон, XI, IV, 5.

վրա կատարված վերջին ուսումնասիրությունները, որոնց համաձայն 11-րդ սատրապությունը սահմանակից է եղել 18-րդ սատրապության այն հատվածին, որ անցել է Կուրից հյուսիս և ընդգրկել Արևելյան Վրաստանի որոշ շրջաններ⁴⁵, հավանական է, անտիկ հեղինակների նշած Կամբենանի տարածքը: Ստրաբոնը վերջինիս արևելյան սահման է ցույց տալիս Ալազան գետը⁴⁶: Իսկ քանի որ դա աղբյուր է, ուրեմն Ալազան է այն սահմանափակ գիծը, որ արևելքից շրջափակելով 18-րդ սատրապությունը՝ արևմուտքում բաժանում էր 11-րդը:

Այսպիսով, 11-րդ սատրապությունն ընդգրկել է մի տարածություն, որն ամփոփված է եղել հյուսիսից Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային փեղերի, արևելքից՝ Կասպից ծովի, հարավից՝ Կուր, իսկ արևմուտքից՝ Ալազան գետերի միջև: Այս տարածքում պետք է փնտրել և այն ցեղերին, որոնք կասպերի հետ մեկտեղ հիշատակվում են 11-րդ սատրապության կազմում, այն է՝ պավսիկներին, պանտիսներին ու դարեյներին⁴⁷: Այդպես կարծելու հիմք է տալիս սատրապություններ կազմավորելու Աքեմենյանների սկզբունքը: Հերոդոտոսի վկայությամբ, նրանք սատրապություններն ստեղծում էին հիմնականում միմյանց հարևան ժողովուրդներին մեկ վարչական միավորման մեջ համախմբելու ելակետով⁴⁸: Բացի դրանից, առաջարկված կարծիքի հավանականությունը ուժ է ստանում այստեղ նշված պավսիկների ու Ստ. Բուզանդացու հիշատակած պավսարկների նույնացման վարկածով: Պավսիկները, ըստ Բուզանդացու հաղորդման⁴⁹, ապրում էին «Կովկասի տակ», այն Կովկասի, որից սկսվում էր 11-րդ սատրապությունը:

11-րդ սատրապությունը Աքեմենյանների վարչական համակարգում պետք է որ կարևոր դեր կատարեր: Գտնվելով Աքեմենյանների տերության ծայրակետում, այն ուներ Կովկասյան լեռնանցքները պահպանողի դեր և արտոնված էր հյուսիսային հզոր ցեղերի՝ սկյութների արշավանքների առջև դնելը փակելու կամ բացելու լայն իրավունքներով: Սատրապությունը նաև հարկեր էր մուծում և իր զորքերով մասնակցում Աքեմենյան տիրակալների ռազմական արշավանքներին: Այսպես էր արտահայտվում կասպյան ցեղերի ենթակայությունը Աքեմենյան Պարսկաստանից, որը սկսվելով մ.թ.ա. VI դարի կեսերից, շարունակվել է մինչև Պարսկաստանի համար բախտորոշ Գավգամելայի ճակատամարտը՝ 331 թ., երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաղթանակով վերջ է դրվում Աքեմենյանների ավելի քան 200-ամյա տիրապետությանը:

Բ. Աղվանական ցեղային միություններն ու նրանց հասարակական-քաղաքական կացությունը

Մ.թ.ա. IV դարում մերձկասպյան ցեղերի հասարակական կյանքում տեղի են ունենում սոցիալական ու տնտեսական այնպիսի խոշոր տեղաշարժեր, որոնց Ռևտանցով նրանց համար ընդհանուր «կասպեր» անվանումը, տեղի տալով նոր, ընդհանրական «աղվանացիներ» անվանը դադարում է արտահայտել մերձկասպյան բոլոր ցեղերին:

«Աղվանացիներ» անվանումը պատմության մեջ առաջին անգամ հանդիպում է մ.թ.ա. IV դարի 30-ական թթ. վերջերին, պատմական խոշոր իրադարձությունների ոլորապտույտում: Մ.թ. II դարի պատմիչ Փլավիոս Արրիանոսը, հենվելով Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների մասնակիցներ ու ականատեսներ Արիստոբոլոս Կասանդրացու և Լագոս Պտղոմեոսի ռազմական օրագրերի ու հիշատակարանների վրա⁵⁰, հաղորդում է, որ Գավգամելայի ճակատամարտում՝ մ.թ.ա. 331 թ., Դարեհ Գ Կողոմանոսի կողմում, ընդդեմ մակեդոնացիների, կռվում էին նաև աղվանացիները: Նրա հաղորդման համաձայն, աղվանացիները մարերի, կատիշների ու սակեսիների հետ մեկտեղ կազմել էին Դարեհ Գ-ի հսկայական բանակի առանձին զորամիավորը՝ Մարաստանի սատրապ Ատրոպատեսի գլխավորությամբ: «Մարերին, - գրում է նա, - գլխավորում էր Ատրոպատեսը, մարերի հետ միասին էին կատիշները, ալբանացիները և սակեսիները»⁵¹: Արրիանոսը բերում է նաև Գավգամելայում Դարեհ Գ-ի զորքերի դասավորության պլանը, ուր, ինչպես պարզվում է, իրենց որոշակի տեղն են ունեցել և հիշյալ ցեղերը: Համաձայն այդ պլանի, որն, ըստ Արիստոբոլոսի, հետագայում ընկել էր հաղթողների ձեռքը⁵², պարսից բանակի «աջ (թևում) կանգնած էին Կոլլե-Սիրիայից (Ներքին Ասորիք - Ն. Ս.) և Միջագետքից եկած զինվորներ, ինչպես նաև մարերը, նրանցից հետո պարթևներն ու սակերը, ապա տաբլուրներն ու հյուրկանները, հետո ալբանացիներն ու սակեսիները»⁵³: Աղվանական զինվորներ հիշատակվում են նաև Դարեհ Գ-ի թիկնապահ զորքերի շարքում. «Երբ (թշնամի) բանակները մոտեցան, երևաց, որ Դարեհը իրեն շրջապատողների՝ խնձորակիր-պարսիկների⁵⁴, ինդերի, ալբանացիների, «գաղթեցրած» կարիցիների ու ցետաձիգ-մարդերի հետ կանգնած է Ալեքսանդրի ու թագավորական շքախմբի դեմ»⁵⁵:

Այսպիսով, պատմության մեջ աղվանացիների մասին առաջին հիշատակությունը կապված է պատմական շրջադարձային մեծ իրադարձությունների հետ, որոնց նրանք առնչվել են ամենամիջակային մասնակցությամբ: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս պնդելու, որ ուսումնասիրվող

⁴⁵ Գ. Տիրացյան, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը, (մ.թ.ա. VI դ. վերջ - մ.թ.ա. III դ. վերջ), էջ 72-73:

⁴⁶ Страбон, XI, IV, 5.

⁴⁷ Դարեյների հիշատակումը Մարաստանում և 11-րդ սատրապության կազմում սովորական էքնիկական տեղաշարժերի հետևանք կարող է լինել:

⁴⁸ Հերոդոտոս, III, 89:

⁴⁹ Известия древних писателей..., т. I, с. 264.

⁵⁰ Арриан, I, I, I.

⁵¹ Նույն տեղում, III, 8, 4:

⁵² Նույն տեղում, III, II, 4:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ «Խնձորակիրները» պարսից արքաների թիկնապահ-զվարդիական զորքերն էին, որոնց սպառազինության համար բնութագրական էր կլոր, խնձորանման զնդիկով ծայր ունեցող նիզակը (սեևս К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 53, стр. 2).

⁵⁵ Арриан, III, 13, 1.

շրջանում աղվանական ցեղային միությունները սոցիալական ու տնտեսական զարգացմամբ զգալիորեն առաջ էին անցել և հատկապես աչքի էին ընկնում իրենց ռազմատենչությամբ: Դրա անառարկելի ապացույցը Գավգամելայի ճակատամարտում նրանց զբաղեցրած կարևոր ռազմա-ստրատեգիական դիրքերն էին, ինչպես պարսից իսկա բանակի աջ թևում, այնպես էլ Դարեհի թիկնապահ զորքերի շարքում՝ «խնձորակիր» պարսիկների հետ կողք կողքի: Արիանոսի վկայակոչած հաղորդումներից երևում է, որ աղվանական ցեղերը ապրում էին ցեղային միություններով, և նրանց քաղաքական կազմակերպությունները ցեղային միություններից այն կողմ չէին անցնում: Եվ դա էր պատճառը, որ նրանք Գավգամելայի ճակատամարտում հանդես էին գալիս ոչ թե որպես առանձին զորամիավոր, ինչպես օրինակ, Մեծ ու Փոքր Հայքերի բանակները⁵⁶ Միթրաուստեսի ու Օրոնտեսի գլխավորությամբ⁵⁷, այլ Մարական պետության սատրապ Ատրոպատեսի գլխավորած զորամիավորման կազմում:

Արիանոսի հաղորդումները միաժամանակ հիմք են հանդիսացել, որ ուսումնասիրողները փորձեն որոշել նաև նրանց քաղաքական կացությունը: Վ. Վ. Բարսուղի կարծիքով, աղվանացիները Գավգամելայում սոսկ վարձկան զորքեր էին մարական բանակում⁵⁸: Ըստ Ի. Մ. Դյակոնովի՝ աղվանացիները, սակեսիններն ու կատիշները մի դեպքում մարերի դաշնակիցներն էին և ենթակա չէին Մարաստանի սատրապ Ատրոպատեսին⁵⁹, մյուս դեպքում՝ այդ դաշնակցությունը «կախվածության ձև էր, ինչպես բոլոր նման դաշնակցությունները հնում»⁶⁰: Ի դեպ, կախվածությունը Մարաստանի սատրապից, ըստ Ի. Մ. Դյակոնովի, իբր ավելի վաղ շրջանի իրողությունն էր, քան Գավգամելայի ճակատամարտի ժամանակաշրջանը⁶¹:

Աղվանացիների ու Ատրոպատեսի դաշնակցության մասին են գրում նաև «Աղորեջանի պատմության» հեղինակները⁶², Ի. Ալիևը⁶³ և ուրիշներ:

Ուսումնասիրողները, սակայն բացի Արիանոսի հիշյալ հաղորդումից, այլ փաստարկներ չունեն: Իսկ նշվածն էլ, գտնում ենք, բավարար չէ նման եզրահանգումների համար: Կարծում ենք, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում աղվանական ցեղային միությունների քաղաքական կացության մասին ավելի լիարժեք պատկերացում են տալիս պարսից զորքերի դասավորության պլանի մասին նույն Արիանոսի տեղեկությունները, ուր աղվանացիները հիշատակվում են Դարեհի բանակի տարբեր դիրքերում՝ մի դեպքում սակեսինների հետ՝ աջ թևում, մարերից հեռու, վերջիններից կտրված լինելով պարթևների, սակերի, տաբյուրների ու հյուրկանների զորքերով, մյուս դեպքում՝ Դարեհի թիկնապահ զորքերի շարքում, ուր ընդհանրապես չկային մարական զորքեր⁶⁴: Նույն պլանի համաձայն,

աղվանացիների ու սակեսինների հետ հիշատակվող և Ատրոպատեսին ենթակա համարվող⁶⁵ մյուս ցեղային միությունը՝ կատիշները, զբաղեցրել էին դարձյալ մարերից հեռու, բոլորովին ուրիշ տեղ՝ ձախ թևում⁶⁶: Այսպիսի պարագայում դժվար է ենթադրել, թե դաշնակիցներից միմյանցից բաժանելով տարբեր ռազմական դիրքեր էին հատկացրել և կամ, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Կ. Վ. Տրեվերը, «մարերի վարձկանների» ալբանացիներից, անջատել էին նրանցից (մարերից՝ Հ. Ա.) և մտցրել արքայի մերձավորների շարքը»⁶⁷: Ուրեմն, Արիանոսի վերջին տեղեկություններից միանգամայն ստույգ բխում է այն ենթադրությունը, որ աղվանացիները, սակեսիններն ու կատիշները չէին կարող Ատրոպատեսի ենթակաները լինել: Դա առանձնապես ցցում է դառնում կատիշների օրինակով, երբ նրանք պատմագրության մեջ հիշատակվում են հիմնականում որպես Պարսկաստանին ենթակա ցեղեր⁶⁸: Ուսումնասիրվող դեպքերին անմիջապես նախորդող ժամանակաշրջանում էլ կատիշները Աքեմենյանների ենթակայության տակ էին: Դիողորոս Սիկիլիացին ու Հուստինոսը հաղորդում են, որ Արտաքսերքսես Գ Օթոսի օրոք (358-338) կատիշների դեմ ուղղված պատերազմը ևս ավարտվում է Աքեմենյանների հաղթանակով և կատիշների հնազանդեցմամբ: Նրանք պատմում են, որ այդ պատերազմի ելքը վճռվել է մի մենամարտով, որ վարել է Դարեհ Կողոմանոսը՝ ապագա արքայից արքան, հակառակորդ բանակի մի վիթխարի հսկայի հետ⁶⁹:

Այսպես հպատակվելով Աքեմենյաններին, մանավանդ Դարեհ Գ-ի օրոք, որի մենամարտով է փաստորեն որոշվել պատերազմի ելքը, կատիշները Գավգամելայի ճակատամարտին մասնակցել են որպես անմիջականորեն Պարսկաստանին հպատակ ցեղեր: Եվ քանի որ դա այդպես է, ապա նրանց կողքին հիշատակվող աղվանացիներն ու սակեսինները ևս Գավգամելայի ճակատամարտին մասնակցելու էին միայն որպես Պարսկաստանին ենթակա ցեղեր:

Արիանոսի վերոհիշյալ հաղորդումները պատմագրության մեջ առաջացրել են այլ կարգի սխալներ ևս: Նրանցում հիշատակվող մյուս ցեղային կազմավորումը՝ «սակեսինները» նույնացվել են հայոց Ուտիք նահանգի՝ Ծակաշեն գավառի բնակիչների հետ՝ եզրակացնելով, որ գավառն ու նրա բնակիչները պատկանել են Աղվանքին և նույնպես ենթակա եղել Ատրոպատեսին⁷⁰: Բայց ճիշտ չէ հիմնվելով, Արիանոսի վկայությունների վրա, հայոց Ուտիք գավառն ու նրա բնակիչներին տեսնել Աղվանքի կազմում և նրանց դասել Ատրոպատեսի ենթակաների թվին: Եվ դա այն պարզ պատճառով, որ նրա հիշատակած սակեսիններն ու հիշյալ գավառի բնակիչները նույնական չեն, չնայած թե՛ առաջինները և թե՛ վերջինները այն սակ-սկյութների բեկորներից էին, որոնք դեռևս մ.թ.ա. VII դարում⁷¹ դուրս գալով

⁵⁶ Квинт Курций Руф, История Александра Македонского, IV, 12, 10, IV, 12, 12.

⁵⁷ Арриан, III, 8, 5.

⁵⁸ В. В. Бартольд, Соч., т. II, ч. 1, с. 658; Его же, Краткий обзор истории Азербайджана, Там же, с. 775-776.

⁵⁹ И. М. Дьяконов, История Мидии, с. 339, пр. 3.

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 447:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 448:

⁶² История Азербайджана, т. 1, с. 45.

⁶³ И. Алиев, О скифах и скифском царстве, с. 10.

⁶⁴ Арриан, III, II, 4.

⁶⁵ И. М. Дьяконов, История Мидии, с. 339, пр. 5; И. Алиев, История Мидии, с. 104, пр. 10.

⁶⁶ Арриан, III, II, 8.

⁶⁷ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 54.

⁶⁸ И. В. Пьянков, Борьба Кира II с Астиагом, ВДИ, 1971, N 1, с. 35.

⁶⁹ Դիողորոս Սիկիլիացի, Իրաք. բնագրից, առաջ. և ծանոթ. Ս.Բ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985, VII, 5: J... X, III, 2-5.

⁷⁰ И. М. Дьяконов, История Мидии, с. 250, пр. 2; И. Алиев, О скифах и скифском царстве, с. 11; Его же, История Мидии, с. 230, пр. 5; К. Алиев, Кавказская Албания, с. 185-187.

⁷¹ Ն. Աղոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 20, 304: Լեո, Հայոց պատմություն, Երևանի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 144:

իրենց բնակության ցանկերը վայրից՝ Ասիայից ներխուժել էին Անդրկովկաս և ավելի հարավ ընկած շրջաններ: Այդ արշավանքների ժամանակ էլ նրանց մի մասը, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, «նվաճեցին Բակտրիան և տիրեցին Հայաստանի լավագույն հողին, որին թողեցին իրենց անունը՝ Սակասեն»⁷²: Հույն աշխարհագետի այս աներկիմաստ տեղեկությունից երևում է, որ, այսպես հաստատվելով Հայաստանում և դառնալով նրա հյուսիսարևելյան եզերական նահանգներից մեկի բնակիչները, սակասեն-շակաշենցիները այնուհետև իրենց պատմական բախտը մշտապես կապում են Հայաստանի հետ: Մասնավորապես ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանը Երվանդունիների իշխանության ներքո պետական-քաղաքական կայունացում էր ապրում, նրանք չէին կարող գտնվել նրա կազմից դուրս և, բնականաբար, Գավգամելայի ճակատամարտում հանդես էին գալիս հայոց բանակների կազմում: Հայտնի է, որ նշված ճակատամարտին, Օրոնտեսի ու Միթրատեսի գլխավորությամբ, մասնակցում էին նաև Մեն ու Փոքր Հայքերի բանակները: Վերջիններիս առաջնորդներից հիշյալ Օրոնտես-Երվանդը աղբյուրներում հիշատակվում է բավականին հաճախ և «թագավոր», այն էլ՝ «Մեն» հորջորջումով: Վրաց պատմիչ Ջուանշերի հաղորդմամբ, «թագավորեաց Հայոց Մենն Երուանդ և Էառ ի Վրաց զԱրտահան մինչև ցուր գետ, և զքաղաքն Ծոնդայ»⁷³: Լեոնտի Մրովելիցի նույնց է վկայում հայոց թագավորի գործունեության մասին. «Ապա թագավոր դարձավ Հայքում (Սոմխիթում) մեծն Երվանդ (Իարվանդ), որը ... գրավեց Քարթլիի սահմանները, քաղաքն Ծոնդան և Արտահանը (Արտանը) մինչև Կուրը»⁷⁴:

Բերված փաստերը վկայում են, որ Երվանդ-Օրոնտեսը կենտրոնացված ուժեղ հայկական պետություն ստեղծելու ջանքերի մի անձնավորություն էր, և նրա հուժկու բազկի տակ ամբողջանում էր Երվանդունիների թագավորությունը՝ իր ավանդական-պատմական սահմաններով: Մասնավորապես նրա հյուսիսարևելյան սահմանը անցնում էր Կուր գետով⁷⁵ իր մեջ առնելով ոչ միայն խնդրո առարկա գավառը, այլև Ուտիք ու Արցախ նահանգները: Նրա ուժի և ազդեցության համընդհանուր ճանաչումն էր, որ Կապադովկիայի թագավոր Արիարաթ Բ-ն, մակեդոնացիներից փախչելով, ապաստանում է Հայաստանում, իսկ հետո, նրանից ստանալով օժանդակ ուժեր ու վտարելով մակեդոնացիներին իր երկրից, տեղ է դառնում հայրենի իշխանությանը: Այս փաստը, որ հայտնի է Դիոդորոս Սիկկիիացու պատմական աշխատությունից⁷⁶, թյույլ է տվել բնութագրել նրան որպես «հեռավոր ու մեծ երկրի թագավոր», որ «պետք է ունեցած լինե՞ր բավական մեծ զորք»⁷⁷ և,

չվախեցնալով հզոր մակեդոնացիներից, օգնության ձեռք մեկնե՞ր հարևանին՝ նախ ապաստան և ապա նաև ռազմական ուժ տրամադրելով: Ահա թե ինչու անտրամաբանական է մտածել, որ այսպիսի ուժեղ ու մեծ թագավորի գլխավորությամբ քաղաքական կայունացում ապրող պետության գավառներից մեկը՝ այն էլ աշխարհագրականորեն Մարաստանից հեռու ընկած և նրանից բաժանված Մեն Հայքի ուրիշ գավառներով, ենթակա էր դարձել Մարաստանին և կոչվում էր նրա սատրապի առաջնորդությամբ:

Այսպիսով, լինելով Հայաստանի գավառներից մեկի բնակիչները, շակաշենցիները ոչ մի կապ չունեին Արրիանոսի հիշատակած «սակեսիների» հետ, ուստի և միանգամայն սխալ են նրանց նույնացման, Մարաստանից Ծակաշենի (ուրեմն և Ուտիքի) կախվածության, առավել ևս Աղվանքին պատկանելու մասին կարծիքները: Արրիանոսի հիշատակած սակեսիները նույն սակ-սկյութների այն առանձին խմբերից էին, որոնք դեպի Անդրկովկաս ու Առաջավոր Ասիա արշավանքներ կատարելիս, բնակություն էին հաստատել ապագա Աղվանքի տարածքում: Այստեղ սկյութ-սակերի այդպիսի խմբերի գոյությունը ապացուցվում է թե՛ հնագիտական պեղումների միջոցով լույս աշխարհ հանված սկյութական տիպի նյութերով⁷⁸ և թե՛ տեղանուններով, որոնցից է Ադրբեջանի Նուլի քաղաքի մոտ գտնվող Ծաքին⁷⁹ և այլն:

Հաստատվելով իրենց նոր բնակատեղիներում, հիշյալ քոչվոր ցեղերը բնականաբար պետք է հանդես գային այն երկրի կամ ցեղային միությունների կողմից, որոնց զբաղեցրած տարածքում հաստատվել էին. սակ-շակաշենցիները՝ Մեն Հայքի, սակեսիները՝ աղվանական ցեղային միությունների: Եվ ինչպես ցույց է տալիս Արրիանոսի հայտնի հիշատակությունը՝ Գավգամելայի կռվում աղվանացիների հետ սակեսի-սակեսիների մասնակցության մասին, հենց այդպես էլ էր: Դա երևում է նաև նրանից, որ նույնիսկ այն դեպքում, երբ Գավգամելայում նրանց հետ հիշատակվող կատիշները հանդես էին գալիս առանձին, նրանք գործում էին աղվանացիների հետ միասին, նրանց կողք կողքի⁸⁰: Այսպիսով, ճիշտ չեն այն ուսումնասիրողները, որոնք Արրիանոսի սակեսիներին նույնացնելով Մեն Հայքի Ծակաշեն գավառի բնակիչների հետ, նրանց համարում են աղվանական ցեղերից մեկը և եզրակացնում, թե Ծակաշենը (դրանով և Ուտիքը) Աղվանքի գավառներից (նահանգներից) մեկն էր և նրա հետ մեկտեղ ենթարկվել է Ատրպատականին: Եվ դա այն դեպքում, երբ «Աղուանք»

⁷² Страбон, XI, VIII, 4: Սկզբնաղբյուրի այս վկայությանը Ի. Մ. Դյակոնովը տալիս է խիստ կամայական բացատրություն, որի համաձայն իբր «Ստրաբոնի ժամանակներում Հայաստանը ժամանակավորապես տիրում էր ներկայիս Ադրբեջանի որոշ մասերի (տե՛ս И. М. Дьяконов, История Мидии, с. 250, np. 2).

⁷³ Համառոտ պատմություն Վրաց, էջ 31:

⁷⁴ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի ու հայերի մասին, հ. Ա, էջ 155:

⁷⁵ Գ. Տիրացյան, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դարի վերջ - մ.թ.ա. III դարի վերջ), էջ 82: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 508:

⁷⁶ Դիոդորոս, XXXI, 19, 5:

⁷⁷ J. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie, t. II, Rome, 1917, էջ 409: Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Ա, էջ 101-102:

⁷⁸ Б. Б. Пуотровский, Археология Закавказья, с. 115 и сл.; Его же, Ванское царство, М., 1959, с. 244 и сл.

⁷⁹ Ի. Ալիևը Ադրբեջանի տարածքում սկյութ-սակ էթնիկական անունից առաջացած տեղանունների րվում մատնանշում է նաև Սիսիանի շրջանի Ծաքին, ստեղծելով սխալ տպավորություն, թե Սիսիանի շրջանը ևս կազմել է Ադրբեջանի տարածքի մասերից (տե՛ս նրա О скупках и скупском царстве в Азербайджане, с. 11): Ի դեպ, այդպիսի մոտեցումը նորություն չէ. ադրբեջանական պատմագրության համար: Չ. Բունիյաթովի կարծիքով էլ, Սիսիանը Ուտիքի ու Արցախի հետ կազմել է պատմական Աղվանքի շրջաններից մեկը (տե՛ս З. М. Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв, էջ 4): Սյունիքում աղվանական ցեղեր բնակվելու, Սյունիքի բնակչության հայացման և այդ նախնադր ևս Ադրբեջանի կազմում լինելու կեղծ ու պատիի հայտարարություններով հանդես են եկել նաև Մ. Մ. Նեյմատովան (տե՛ս Еще раз об Урудских памятниках Зангезура, Известия АН Аз ССР, 1985, N 4, с. 87-94) և Ֆ. Մամեդովան (Политическая история... Албании, с. 105-111 и сл.):

⁸⁰ Арриан, III, II, 3-4.

քաղաքական-պետական միավորումը դեռ պետք է կազմավորվեր: Իսկ ընդհանուր առմամբ մ.թ.ա. IV դարի վերջերին աղվանական ցեղերը կազմավորել էին ռազմական դեմոկրատիային մոտ պայմաններում ապրող և քաղաքականապես Աքեմենյան Պարսկաստանին ենթակա ցեղային մեծ միություններ և կատարում էին հպատակ ցեղերի իրենց պարտավորությունը՝ հարկեր վճարելով ու մասնակցելով Աքեմենյանների ռազմական գործողություններին: Գավգամելայի ճակատամարտն ավարտվում է Դարեհ Գ-ի լիակատար ջախջախմամբ: «Վավե ոտքերով հսկան» տապալվելով դուրս է գալիս պատմության թատերաբեմից, իր տեղը զիջելով նոր նվաճողին՝ Մակեդոնիային: Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաղթանակը Գավգամելայում, Աքեմենյանների տիրապետությանը վերջ դնելով, վերջ է դնում նաև աղվանացիների ենթակայությանը Պարսկաստանից, սակայն, ի տարբերություն վերջինիս ենթակա այն մյուս երկրների ու ժողովուրդների, որոնք ընկնում են աշխարհակալ Մակեդոնացու կամ նրա հետնորդների ազդեցության տակ, Անդրկովկասը ընդհանրապես⁸¹, իսկ աղվանական ցեղային միություններն էլ մասնավորապես, դուրս են մնում նրանց ազդեցությունից: Չնայած մի այնպիսի արժանահավատ հեղինակ, ինչպիսին Պլինիոսն է, գրում է, թե մակեդոնական զորքերը անցել են «Ասիայի, Հայաստանի, Իբերիայի, Ալբանիայի ... ու Կովկասի վրայով»⁸², բայց և այնպես ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ մակեդոնացիների արշավանքի ուղին «երբեք չի անցել ո՛չ Հայաստանի, ո՛չ էլ Անդրկովկասյան երկրների տերիտորիայով»⁸³: Դա հաստատվում է նաև ուրիշ փաստերով: Հայտնի է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու գործունեության կարևոր ու առանձնահատուկ կողմերից մեկը նվաճված երկրներում, սոցիալ- տնտեսական, ռազմական ու քաղաքական ամուր հեմարան ստեղծելու նպատակով, քաղաքների կառուցումն էր⁸⁴: Խճրիմ այս տեսակետից մոտենալով ու հաշվի առնելով, որ ուսումնասիրվող շրջանում IV-III դարերում, Աղվանքում ոչ միայն չեն հանդիպում Ալեքսանդրի կամ նրա հետնորդների կողմից կառուցված քաղաքներ, այլև քաղաքներ բառի իսկական հասկացությամբ, ապա տարակույս չի մնում, որ աղվանական ցեղային միությունները ևս չէին նվաճվել մակեդոնացիների կողմից:

Ազատվելով Աքեմենյանների ենթակայությունից, աղվանական ցեղերը սկսում են ապրել ինքնուրույն ու անկախ կյանքով: Աղբյուրները, որոնք խոսում են այդ շրջանում Առաջավոր Ասիայում տեղի ունեցող քաղաքական մեծ

փոփոխությունների՝ տիրապետությունների բաժանման, առանձին նվաճողների բարձրացման ու ազդեցության ոլորտների վերաձևման համար սուր, կատաղի ու անզիջում պայքարի մասին, ընդհանրապես չեն հիշատակում աղվանական ցեղերին ու նրանց երկիրը, որն ասվածի պերճախոս վկայությունն է: Չնայած դրան, ուսումնասիրողները գտնում են, որ աղվանական ցեղերը Աքեմենյաններից հետո ընկել էին նորակազմ Ատրպատական պետության⁸⁵ ազդեցության տակ: Հստ նրանց, մարական նախկին սատրապ ու նոր պետության հիմնադիր Ատրոպատեսը իր արտաքին քաղաքականության մեջ իբր հասել էր այնպիսի զգալի հաջողությունների, որ կարողացել էր նույնիսկ իրեն ենթարկել թե՛ աղվանացիներին և թե՛ նրանցից հյուսիս գտնվող ցեղերին՝ դառնալով Արևելյան Անդրկովկասի վերահսկողը⁸⁶: Բայց ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Ալեքսանդրի կյանքի վերջին տարիներին ու մահից հետո առաջացած խռովաֆույզ ու անհանգիստ քաղաքական իրադրությունը Ատրոպատեսին հարկադրելու էր ավելի շուտ մտահոգվելու իր երկրի անկախության պահպանմամբ, քան զբաղվելու նվաճումներով⁸⁷: Ուստի ճիշտ չեն այն ուսումնասիրողները, որոնք Ատրոպատեսին վերագրելով չեղած նվաճումներ, եզրակացնում են, թե նա, իբր, արտաքին նվաճումներով կարողացել է հպատակեցնել Արևելյան Անդրկովկասի ցեղերին, մասնավորապես աղվանացիներին: Վերջիններս Մակեդոնիայի հաղթանակով ազատվելով Աքեմենյան Պարսկաստանի ենթակայությունից, վարում էին ինքնուրույն ու ազատ կյանք, հեռու Առաջավոր Ասիայում ծավալված բուռն իրադարձություններից: Աղվանացիների ինքնուրույնությանը մեծ չափով նպաստում էր նաև նրանց և Ալեքսանդր Մեծի ու նրա ժառանգների տերությունների միջև ընկած նույնպես անկախություն վայելող Հայաստանն ու Ատրպատականը:

Աղվանական ցեղերի պատմության մեջ սկսվում է ինքնուրույնության ու անկախության մի ժամանակաշրջան, որը լի էր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական խոշոր տեղաշարժերով:

⁸¹ М. М. Дьяконов, Очерк по истории древнего Ирана, с. 160.

⁸² Известия древних писателей..., т. II, էջ 169: Կ. Վ. Տրեվերը ենթադրում է, որ Պլինիոսը այս հաղորդմամբ «նկատի ունի ոչ թե անձամբ Ալեքսանդրի և նրա զիարդների արշավանքները, այլ, հնարավոր է, սեփական զորավար Պատրոկլեսի շրջագայությունը Կասպից ծովի շուրջը և նրա հաշվետվությունը, որից էլ օգտվել է և Պոմպեոսը (К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 55): Սակայն այդպիսի ենթադրությունը համոզիչ չէ: Կարծում ենք, Պլինիոսի այս տեղեկության հիմքում ընկած են դեպի Միջին Ասիա, մասնավորապես՝ Բակտրիա կատարած Ալեքսանդրի արշավանքի արձագանքները, որի ժամանակ նա 329 թ. մ.թ.ա. անցել է նույնպես «Կովկաս» կոչված Հինդուրուշի լեռներով (М. М. Дьяконов, Очерк по истории древнего Ирана, էջ 147): Անու և այս երկու լեռնաշղթաների համանունությունն էլ չփոք է առաջացրել Պլինիոսի մոտ, որն էլ կրկնում է ավելի ուշ շրջանի՝ մ.թ. III դարի առաջին կեսի իռանագի պատմիչ Հուլիոս Սուլիմը (Юлиан Солоин, Сборник достопримечательностей, ВДИ, 1949, N3, с. 241).

⁸³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 502:

⁸⁴ Ս. Մ. Կրկնաշարյան, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ 106:

⁸⁵ Մանրամասնորեն տե՛ս Հ. Ս. Սվազյան, Ատրպատականի պետության կազմավորումն ու Կովկասյան Ալբանիան, Լրաբեր հաս. գիտ., թիվ 2, էջ 71-79:

⁸⁶ И. М. Дьяконов, История Мидии, с. 446.

⁸⁷ Հ. Ս. Սվազյան, Ատրպատականի պետության կազմավորումը...

ԳԼՈՒԽ 2ՈՐՐՈՐԴ
ՀԵԼԼԵՆԻԶՄՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ: ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ
ԴԵՊԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
(մ.թ.ա. III-մ.թ. I դար)

**Ա. ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԸ ԱՐԵՎԵԼՔԻՆ և աղվանական ցեղերի
հասարակական-քաղաքական կացությունը**

Ալեքսանդր Մեծի մահից հետո նրա ստեղծած անձայրածիր տերությունը արագորեն քայքայվում և տրոհվում է մանր ու խոշոր մի քանի պետությունների՝ մակեդոնական, մակադոնական, քաղաքականության ավանդույթները ամենից շատ պահպանած Սելևկյան տերության, բուն Մակեդոնիայի, Եգիպտական թագավորության ու Փոքր Ասիայում առաջացած՝ Բուսանիայի, Պերգամոնի, Պոնտական Կապադովկիայի և ուրիշների:

Առաջացած նոր պետությունները հին արևելյան ստրկատիրական հասարակության պատմական զարգացման արդյունք էին: Անտիկ ստրկատիրական հասարակարգի այս նոր փուլը, որ պատմագրության մեջ ստացել է «հելլենիզմի դարաշրջան» անունը, բնութագրվում է որպես սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի աննախընթաց վերելքի մի ժամանակաշրջան, որի տնտեսական ու քաղաքական հիմքը կազմում են արևելքի ու արևմուտքի ժողովուրդների դարերով ստեղծած տնտեսության (գյուղատնտեսությունն ու արհեստագործությունն իրենց բազմաթիվ ճյուղերով), քաղաքական կյանքի ու պետական կառուցվածքի ձևերի, նյութական ու հոգևոր մշակույթի մերձեցումն ու փոխադարձ ազդեցությունը¹:

Ներթափանցելով Արևելք և բախվելով զարգացման տարբեր մակարդակ ունեցող երկրների սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքին, արևմուտքի քաղաքակրթությունը վերացնում էր դրանց տարբերություններն ու նաև էթնիկական խայտաբղետությունը: Հելլենիզմի այդ համահարթման զորեղ ազդեցությանն էին ենթարկվում ոչ միայն հելլենիստական աշխարհի կենտրոնները, այլև նրա ամենաձայրամասային երկրները՝ Հայաստանը, Ատրպատականը, Իրերիան, Կապադովկիան և ուրիշներ:

Որքան էլ հեռու, նաև մերձկասպյան մարզեր էին ներթափանցում հելլենիզմի տարրերը: Աղվանական ցեղերը, որ Ալեքսանդր Մեծի տերության փլատակների վրա ձեռք էին բերել անկախություն ու ինքնուրույնություն, նույնպես ներգրավվել էին հելլենիզմի ամենազոր ազդեցության ոլորտը: Այս շրջանում փոխվում է թաղման ծիսակատարությունը: Թաղումները դառնում են գետնափորային, դամբարանային՝ մեծաքանակ նրբագեղ փայլեցված անոթներ, հիմնականում գորշ գույնի: Բացի նետասլաքներից, որոնք պատրաստված էին բրոնզից, գեներ երկաթյա էր: Զարդերը՝ բրոնզից: Պատահում էին և՛ ոսկյա, և՛ արծաթյա իրեր, մանավանդ օղեր²:

Հելլենիստական աշխարհի հետ աղվանական ցեղերի շփումը, սակայն, իրականացվում էր ոչ թե հունական տարրի ներթափանցմամբ ու հաստատմամբ, այլ հիմնականում տնտեսական կապերի ընդլայնմամբ, միջազգային տարանցիկ առևտրի ծաղկմամբ ու այն քաղաքական իրադարձությունների արձագանքներով, որոնք տեղի էին ունենում Առաջավոր Ասիայում՝ նորաստեղծ Սելևկյան ու մյուս պետությունների միջև:

Սելևկյան պետությունը «ամենահելլենիստական» տերությունն էր հելլենիստական մյուս պետությունների շարքում, և սուկ նրա գոյությունն իսկ Հին Արևելքի ժողովուրդների տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի զարգացման համար արդեն նշանակալից երևույթ էր: Նրա ազդեցությամբ տեղի էին ունենում տնտեսական կյանքի զարգացում ու արտադրողական ուժերի աճ՝ իրենց բոլոր հետևանքներով:

Սելևկյան տերությունը իր հելլենիստական մշակույթով ու տնտեսական, քաղաքական կյանքով զգալի ազդեցություն էր թողնում նաև աղվանական ցեղերի վրա: Այդ ազդեցությունը տարածվում էր այն փոխադարձ կապերի միջոցով, որ գոյություն ուներ Սելևկյան տերության ու աղվանական ցեղերի միջև: Նման կապերի հնարավորության մասին են վկայում ինչպես մատենագիտական, այնպես էլ նյութական աղբյուրները: Ըստ առաջինների, դեռևս Սելևկյան թագավոր Սելևկոս Նիկատորի օրոք (312-280 թթ.) և նրա հանձնարարությամբ զորավար Պատրոկլեսը մ.թ.ա. 283-282 թթ. կատարել է Կասպից ծովի հետագոտմանն ուղղված մի ճանապարհորդություն³ և, լինելով ապագա Աղվանքի տարածքում, բնական է, հարաբերությունների մի հորձանք է առաջացնում աղվանական ցեղերի ու Սելևկյան տերության միջև⁴: Աղվանական ցեղային միությունների և Սելևկյան տերության միջև եղած հարաբերություններ են մատնանշում նաև Աղվանքի տարածքում

¹ Դեռևս Ալեքսանդր Մակեդոնացուն էր հետաքրքրել Կասպից ծովը և նրա հետագոտման համար յուրյ ճանապարհատարական աշխատանքներ էր տարել: Սակայն վերահաս մահը խանգարել էր նրան իրագործելու իր մտադրությունը: Ժամանակաշրջանի այդ իրադրական խնդիրը Ալեքսանդրի տերության հետ մեկտեղ ժառանգում են նրա հաջորդները, որոնցից մասնավորապես Սելևկյանները, ի բավարարումն հելլենիզմի առաջ քաշած այդ պահանջի, ձեռնամուխ են լինում Կասպից ծովի հետագոտմանը և տերության տնտեսական ու քաղաքական շահերին նրա արդյունքների ծառայեցմանը:

² Պատրոկլեսի այս ճանապարհորդության մանրամասնությունները մեզ հայտնի չեն: Այդ մասին հաղորդում են անտիկ հեղինակները, մասնավորապես Ստրաբոնն ու Պլինիոսը, որոնք իրենք էլ օգտվել են նրանից միջնորդակությամբ ձեռք էր բերում Ստրաբոնի միջոցով (Մտածո, XI, XII, 3; Pliny, VI, 36): Նրանց հաղորդումների համաձայն, Պատրոկլեսի իբր շուրջկասպյան այդ ճանապարհորդությունը վերջանում է մի այնպիսի «հայտնագործությամբ», որ նույնիսկ մի քայլ նա էր ժամանակի աշխարհագրական պատկերացումներից: Այն դեպքում, երբ դեռևս Հերոդոտոսին էր հայտնի, որ Կասպից ծովը ներքին մի ծով է, փակ ջրամբար, որ ոչ մի կապ չունի ծովի հետ (Հերոդոտոս, I, 203), Պատրոկլեսի արշավախումբը «բացահայտում է», թե այն այլ ծովերի հետ (Հերոդոտոս, I, 203), Պատրոկլեսի արշավախումբը (Մտածո, XI, VI, 1; Pliny, VI, 36-38): Այսպիսի «հայտնագործությունը» կասկածելի է դարձրել նրա ճանապարհորդության շուրջկասպյան բնույթը (Д. Ж. Томсон, История древней географии, М., 1953, с. 192) և Նոյսանի կարծիքով, Պատրոկլեսը այդ ճանապարհորդության ընթացքում հասել է հավանաբար մինչև Սուլակ ու Թերեք, ըստ Գիզինգերի՝ անցել է ընդամենը Կուրի և Բարքի միջև ընկած տարածությունը (К. В. Тревер, Очерки по истории... Албани, с. 57) : Բայց թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ դեպքում Պատրոկլեսի արշավախումբը կլինեք ուսումնասիրվող տարածքում և կշվիկր տեղի բնակչության հետ:

¹ А. Б. Ранович, Эллинизм и его историческая роль, М., 1850; Всемирная история, т. II, М., 1956, с. 211-342; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 489-499:

² С. М. Казиев, Археологические памятники Мингечаура, с. 173.

նախնայելիքը դրամական գանձերի մեջ գտնված սելևկյան դրամները⁹:

Այսպիսով, աղվանական ցեղերի ու Սելևկիայի միջև, իրոք, կարելի է ենթադրել այնպիսի փոխհարաբերություններ, որոնք նպաստել են առաջինների մեջ հեղինակական տարրի ներթափանցմանն ու նրանց հասարակական-քաղաքական կյանքի վերափոխմանը: Հելլենիզմի այս զորեղ ազդեցությամբ էլ աղվանական ցեղերի կյանքում տեղի էին ունենում լուրջ սոցիալական փոփոխություններ: Աղվանական ցեղային միությունների հասարակական կյանքում սոցիալական շերտավորումն արդեն կատարված փաստ էր և գնալով խորանում էր: Նրանց հասարակական-քաղաքական զարգացման վրա մեծ ազդեցություն էին գործում նաև անմիջական հարևանները՝ Մեծ Հայքը և մ.թ.ա. III դարի սկզբներից առաջացած Քարթլեյա-Իբերական պետությունը:

Այսպիսով, մի կողմից հելլենիզմի, մյուս կողմից պետականություն ունեցող մերձավոր հարևանների ներգործությունը աղվանական ցեղերի հասարակական զարգացման վրա հասցրել էին քայքայել նախնադարյան-համայնական հարաբերությունները նրանց մոտ՝ տանելով դեպի դասակարգային հասարակություն:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում աղվանական ցեղային միություններն ապրում էին նաև քաղաքական կայունացման շրջան, բայց պատմագրության մեջ նրանց այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմությունն ևս ներկայացվում է զգալի անճշտություններով: Նախ, մեղանշելով պատմական ճշմարտության առջև և աղվանական ցեղային միություններին վերագրելով արդեն կազմավորված և «Աղվանք» կոչված միաձույլ պետության գոյավիճակ, ուսումնասիրողները տվյալ ժամանակաշրջանում պատկերում են հայ-աղվանական այնպիսի հարաբերություններ, որոնց ժամանակ իբր Մեծ Հայքը թագավոր Արտաշես Ա-ի գլխավորությամբ Աղվանքի հաշվին ընդարձակել է իր տարածքը՝ գրավելով Ուտիք, Արցախ, Փայտակարան նահանգներն ու «այլ գավառք»: Այստեղ մանրամասնելով խոսքը, բերում ենք Ստրաբոնի հաղորդումը, որը որպես հիմք վկայակոչում են հակապատմական այս գաղափարի հեղինակները¹⁰: «Պատմում են, որ Հայաստանը առաջ եղել է Փոքր և մեծացել Արտաքսիասի և Ջարիադրեսի պատերազմներով: Նրանք սկզբում Անտիոքոս Մեծի զորավարներն էին և հետագայում, նրա անկումից հետո, դարձան թագավորներ, մեկը Մոփքի, Ակիսենեի, Օդոմանտիսի և մի քանի այլ գավառների, իսկ մյուսը՝ Արտաշատի շուրջը գտնվող երկրի: Մրանք միասին ընդարձակեցին իրենց երկրների սահմանները, գրավելով շրջակա ժողովուրդների մարզերի մի մասը և հատկապես մարերից խլեցին Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան, իբերներից՝ Պարիադրեսի լեռան ստորոտները և Խորզենեն և Գոգարենեն, որոնք գտնվում էին Կուրի մյուս կողմում, խալկոսներից և մուլոնոլներից՝ Կարենիտիսը և Դերքսենեն, որոնք Փոքր Հայքին սահմանակից

էին և կամ նրա մասն էին կազմում, կատոններից՝ Ակիսենեն և Անտիոպոլիսի շրջանները, ասորիներից՝ Տամնիտիսը, ուստի և բոլորը միավելու էին»¹¹: Ինչպես տեսնում ենք Ստրաբոնից քաղված այս ամբողջական մեջբերումից, Արտաշեսի կարծեցյալ «նվաճումների» թվում չեն հիշատակվում վեճի առարկա մարզերը, տրամագծորեն ներհակ այնպիսի մի ուրիշ եզրակացության հիմք տալով, որ դրանք Արտաշեսի թագավորության մասերն էին անհամեմատ ավելի շուտ, քան նրա «նվաճումներն» էին: Դրանում հեշտ է համոզվել Արտաշեսի՝ հայոց թագավորության գլուխ անցնելու պատմության ուսումնասիրությամբ: Մ.թ.ա. 223 թ. Սելևկիայում գահ է բարձրանում Անտիոքոս Գ-ն (223-187 թթ.), որը, հմտորեն օգտագործելով Մեծ Հայքում Երվանդունիների վերջին ներկայացուցչի՝ Օրոնտես-Երվանդի դեմ ծագած դժգոհությունները, կոիվ է հրահրում նրա դեմ և այն վարում Արտաշեսի ձեռքով: Վերջինս, որ Երվանդից դժգոհ հայ ազնվականներից մեկն էր, ինչպես գիտենք Խորենացու պատմածից, Երվանդի դեմ իր կոիվն սկսում է շարժվելով դեպի Ուտիք, ուր գտնվում էր Երվանդը: Հակառակորդների միջև վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Երվանդավան վայրում և ավարտվում Արտաշեսի հաղթանակով¹²: Հաղթանակի շնորհիվ Մեծ Հայքում վերահաստատվում է Սելևկյանների իշխանությունը և Անտիոքոս Գ-ն այստեղ ստրատեգոս է նշանակում Արտաշեսին, իսկ մինչ այդ նվաճված Մոփքում՝ Ջարեհին¹³: Դա փաստարկված է նաև Ստրաբոնի հաղորդումներում. «Նրանք (Արտաշեսն ու Ջարեհը - Հ. Ս.) - գրում է նա, - թագավորի (Անտիոքոսի - Հ. Ս.) հանձնարարությամբ իշխում էին երկրում»¹⁴: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Հայաստանի բաժանումները ստրատեգիաների ու Արտաշեսի ու Ջարեհի նշանակումները որպես սելևկյան ստրատեգոս Արտաշեսի ձեռքն են անցնում Երվանդունիների նախկին թագավորության ողջ տարածքը և, բնականաբար, նաև այդ տարածքի ամբողջականությունը կազմող Ուտիք, Արցախ ու Փայտակարան նահանգները: Իսկ որ վերջիններս Երվանդունիների թագավորության մարզերից էին, մենք համոզվել ենք վերը կատարած մեր քննությամբ¹⁵:

Այսպիսով, վեճի առարկա նահանգները, որոնք մինչև Արտաշեսն էլ կազմում էին Մեծ Հայքի մարզերը, նրա իշխանության տակ են անցնում Սելևկյան ստրատեգոս եղած ժամանակ՝ մ.թ.ա. 201 թ., այսինքն՝ նրա գործունեության անհամեմատ ավելի վաղ շրջանում, քան «նվաճումների» ժամանակաշրջանը: Պատահական չէ, որ Ստրաբոնը խոսելով այդ գործունեության մասին, «նվաճված» երկրների թվում չի հիշատակում ադրբեջանցի ուսումնասիրողների համար վիճահարույց մարզերը:

⁹ Страбон, XI, XIV, 5.

¹⁰ Խորենացի, Բ, գլ. ԽԴ- ԽԵ:

¹¹ Մանրամասն տես Գ. Խ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, ԲեՀ, 1969, թիվ 1:

¹² Страбон, XI, XIV, 15.

¹³ Գ. Խ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ Սելևկյանը ..., էջ 50, Ժ. Գ. Էլիսեյան, Հայաստանը և սելևկյանները, էջ 52:

¹⁴ Տես վերը:

⁹ И. А. Бабаев, С. М. Казиев, Кабалинский клад монет эллинистической эпохи, Нумизматика и этнография, М., 1971, N IX, с. 1-32; Е. А. Пахомов, Античные монеты в Албании (в пределах Азербайджанской ССР), Сб., Вопросы истории... Албания, с. 107; Խ. Մուշեղյան, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (IV դ. մ.թ.ա. - XIV դ. մ.թ.), Երևան, 1983, էջ 32:

¹⁰ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 58 и сл.; Ф. Мамедова, Политическая история ... Албании, с. 117 и сл.

Մինչդեռ աղվանական ցեղերն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ապրում էին քաղաքական կայունացման շրջան և անշեղորեն ընթանում պատմական զարգացման օրինաչափ ուղիով: Նրանց համար ստեղծվել էին բոլոր նախադրյալները պետության կազմավորման համար:

Բ. Աղվանական պետության կազմավորումը: Նրա հասարակական քաղաքական կառուցվածքը

Աղվանական պետության գոյության մասին առաջին հիշատակությունը պատկանում է հին ու նոր դարաշրջանների սահմանագլխին ապրող հույն աշխարհագետ Ստրաբոնին (մ.թ.ա.63-մ.թ.20թթ): «Նրանց (աղվանացիների - Հ. Ա.) թագավորները,- գրում է նա,- նույնպես հոյակապ են: Այժմ, ճիշտ է, նրանց մոտ մեկ թագավոր է կառավարում բոլոր ցեղերին այն դեպքում, երբ նախկինում յուրաքանչյուր օտարալեզու ցեղ կառավարվում էր սեփական թագավորով¹³: Լեզուները նրանց մոտ քսանվեցն են, այնպես որ նրանք միմյանց հետ հեշտությամբ չեն մտնում հարաբերությունների մեջ»¹⁴:

Ստրաբոնի այս հաղորդումը՝ կապված ստրկատիրական Հռոմի կայսերական ժամանակաշրջանի նվաճումների ու, հատկապես, Պոմպեոսի կովկասյան արշավանքների հետ, հաստատվում են անտիկ շրջանի այլ հեղինակների տեղեկություններով: Պլուտարքոսի, Ապպիանոսի ու ապա նաև Դիոն Կասսիոսի վկայությամբ այդ արշավանքների ժամանակ Պոմպեոսը իր ճանապարհին հանդիպում է արդեն ձևավորված պետական միավորի, իսկ նրա լեզուները կոչվում են լավ զինված, մեծաքանակ և թագավորի կողմից առաջնորդվող կանոնավոր բանակի դեմ¹⁵:

Չնայած աղբյուրների որոշակի հաղորդումներին, մի խումբ ուսումնասիրողներ աղվանական պետության կազմավորման ժամանակաշրջան համարել են մ.թ. I դարը: Այսպես, Ադրբեջանի պատմության առաջին խորհրդային

¹³ Ստրաբոնը չի գրում «ցեղ», «ժողովուրդ» կամ «թագավորություն»: Նրա մոտ այս հասկացությունները արտահայտված են «լեզու» բառով (տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 59; С. М. Крисяшарян, К интерпретации некоторых сведений древнегерцеских авторов об Армении (В кн. Проблемы античной истории и культуры, Ереван, 1979, с. 132), որ բառացի հասկանալու դեպքում համապատասխան կապակցությունը կստանար «յուրաքանչյուր լեզու կառավարվում էր սեփական թագավորով» անճիշտ բովանդակությունը, քանի որ լեզուները թագավորներ չեն ունենում: Չ. Յամպոլսկին ելնելով Աղվանքում մեկ ընդհանուր լեզվով խոսող բնակչություն տեսնելու ցանկությունից, գտնում է, որ այստեղ խնդրո առարկա բառը գործածված է «բարբառ» իմաստով և ըստ այդմ էլ ներկայացնում, թե աղվանական ցեղերը ոչ թե խոսել են տարբեր լեզուներով, այլ նույն լեզվի 26 բարբառներով (տե՛ս Յ. Ямполский, Древние авторы о языке населения Азербайджана, с. 65. Две заметки, с. 74): Անշուշտ սխալվում է Չ. Յամպոլսկին իր նպատակային մեկնաբանությամբ, քանի որ այդ դեպքում նույն կապակցությունը կհնչեր «յուրաքանչյուր բարբառ կառավարվում էր սեփական թագավորով» անիմաստ ձևով, այնքանով որքանով անհեթե լեզուներ, թե բարբառները ունենում են թագավորներ: Այսպիսով կասկածից վեր է, որ Ստրաբոնի մոտ խոսքը, իրոք, գնում է ցեղի մասին: Եվ որովհետև դա այդպես է, իսկ հայտնի է, որ ցեղերն էլ թագավորներ չեն ունենում, ուստի միանգամայն հավանական է կարծել, որ հույն աշխարհագետի նշած թագավորները պարզապես ցեղային առաջնորդներ էին:

¹⁴ Страбон, XI, IV, 6.

¹⁵ Плутарх, Помпей, XXXIV, XXV; Известия древних писателей, т. I, с. 531., Դիոն Կասսիոս, էջ 142-143:

հետազոտողներից մեկը՝ Վ. Ն. Լևիատովը գտնում է, որ աղվանացիները «մ.թ.ա. I դարում դեռևս ապրում էին չբալթաված, տոհմացեղային հարաբերությունների պայմաններում»¹⁶: Ըստ նրա, միայն այդ շրջանում է, որ գույքաչից անհավասարության առաջացման հետևանքով աղվանական ցեղերի մոտ սկսվում է տոհմական կարգերի քայքայման ու դասակարգերի ձևավորման պրոցեսը¹⁷: Նույն կարծիքին են նաև այլ հեղինակներ¹⁸:

Հարցը հատուկ քննության նյութ չդարձնելով հայ պատմաբաններից Ա. Երեմյանն ու Բ. Ուլուբաբյանը Աղվանից պատմության ծագման ժամանակաշրջան են համարում մ.թ. I դարը¹⁹, իսկ Ա. Հակոբյանը՝ հենվելով բացառապես Ստրաբոնի գործածած «այժմ... նախկինում» կապակցության կառուցվածքի վրա՝ մոտավորապես մ.թ.ա. I դարի սկիզբը²⁰:

Անտիկ հեղինակների վերոբերյալ վկայությունները ուսումնասիրողների մի այլ խմբի հանգեցրել են մի անվերապահ հետևության. մ.թ.ա. I դարի կեսերին արդեն գոյություն ունեւր կազմավորված, 26 ցեղերից բաղկացած պետական մի միավորում «Աղուանք» (Albania) անունով, իր թագավորով, կառավարման նվիրապետական համակարգով ու ժամանակին համապատասխան սոցիալ-տնտեսական հասարակարգով:

Ընդունելով հանդերձ Աղվանից պետության գոյությունը նշված ժամանակաշրջանում, ուսումնասիրողների կարծիքները, սակայն, տարամիտվում են նրա կազմավորման ժամանակի հարցում: Նրանք հիմնականում Աղվանից պետության առաջացումը տանում են ավելի վաղ ժամանակներ: Նրանցից, օրինակ, Վ. Վ. Տրեվերը Աղվանքի պատմության ու մշակույթի հարցերին նվիրված մենագրության մեջ գրում է, որ Աղվանքում պետությունը իր ավարտուն ձևը ստացած պետք է լինի մ.թ.ա. II դարի կեսերին²¹, սակայն, քիչ հետո կրկնելով իրեն, ավելացնում է. «գուցե և ավելի շուտ»²²: Նույն հարցի մասին խոսելիս ադրբեջանցի հեղինակներից Ի. Ալիևը ցույց է տալիս մ.թ.ա. III-II դդ և կարծիքն հիմնավորում է Աղվանի թագավորի համար Ստրաբոնի գործածած «այժմ» արտահայտությամբ, որն, ըստ Ալիևի «պետք է վերագրել, համենայն դեպս ոչ ուշ, քան մ.թ.ա. III-II դդ., իսկ, հնարավոր է, և ավելի վաղ ժամանակների»²³:

Աղվանական պետության կազմավորման հարցի մասին հատուկ հոդված է հրատարակել Ի. Ա. Բաբաևը²⁴: Հեղինակի նպատակն է եղել «հնագիտական նյութերի ու գրավոր աղբյուրների տվյալների համադրության հիման վրա վերանայել Աղվանքում պետության համեմատաբար ուշ ծագման տարածված

¹⁶ В. Н. Левинатов, Азербайджан с V в. до н. л. по III в. н. л., с. 79-80.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 80:

¹⁸ О. Ш. Исмаилов, Ялоулуменская культура, с. 89. История Азербайджана, с. 59.

¹⁹ С. Т. Еремян, Основные проблемы периодизации истории народов Закавказья. Труды обь единенной научной сессии АН СССР и АН Закавказских республик по общественным наукам, Баку, 1957, с. 100; Բ. Ուլուբաբյան, Դավագներ..., էջ 113:

²⁰ А. Аюпян, Албания-Алуанк, с. 18.

²¹ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 144.

²² Նույն տեղում, էջ 145:

²³ И. Алиев, К интерпретации ..., с. 160.

²⁴ И. А. Бабаев, К вопросу о возникновении государства Албании (Кавказской-), Известия АН Азерб. ССР, История, философия, право, Баку, 1975, с. 40-51.

կարծիքը»²⁵։ Դրանից էլ ելնելով նա այն համոզմունքն է հայտնում, թե «Աքեմենյան պետության կործանումից հետո, մ.թ.ա. I դարում, իսկ ըստ հնագիտական հետազոտությունների IV դարի վերջում – III դարի սկզբում, ծագում ու ձևավորվում է Աղվանական պետությունը»²⁶։

Աղվանական պետության մասին խոսելիս, Ֆ. Մամեդովան գրում է, որ այն «անտիկ գրավոր աղբյուրների համաձայն ստեղծվել է մ.թ.ա. I դարում, իսկ ըստ հնագիտական հետազոտությունների՝ IV դարի վերջին տասնամյակում – III դարում»²⁷։ Եվ հիմք ընդունելով իբրև թե հնագիտական հետազոտությունների ցույց տված այս ժամանակաշրջանը, նա մ.թ.ա. I- մ.թ. I դարերի աղբյուրների հաղորդումները Աղվանքի սահմանների մասին, զուտ մեխանիկական «հետադարձումով», առանց փաստարկման, տեղափոխում է մ.թ.ա. III դար և այդ ժամանակից սկսած պատկերում արդեն ձևավորված, իր քաղաքական սահմաններն ունեցող պետական միավորում²⁸։ Նույն՝ մ.թ.ա. IV-III դարերը որպես Աղվանից պետականության առաջացման ժամանակաշրջան են համարում նաև ադրբեջանցի այլ հեղինակներ²⁹։

Սակայն Աղվանից պետության ծագման համար ցույց տրվող ժամանակաշրջանները ադրբեջանցի հեղինակների կողմից լույս ցանկալին իրականության տեղ ներկայացնելու հետևանք է, իսկ դրանց հաստատմանը միտված վկայությունները՝ անհամապատասխան։ Այսպես, գրեթե բոլոր ադրբեջանցի հեղինակները որպես Աղվանից պետության ծագման ժամանակաշրջան համարելով իրենց համար ցանկալի IV-III դդ., վկայակոչում են Արրիանոսի հաղորդումը, որ մ.թ. II դարի պատմիչը հայտնում է, որ Գավգամելայի ճակատամարտում, Աքեմենյանների կողմից կոկում էին նաև աղվանացիները³⁰։ Նրանց կարծիքով՝ հաղորդման մեջ արտացոլված է Աղվանից պետության գոյության գաղափարը։ Մինչդեռ, ինչպես տեսանք վերևում, աղվանացիները նշված ժամանակաշրջանում պետականություն չուներին, և կոկում հանդես էին գալիս սոսկ որպես ցեղային միություններ։ Այս միտքը հաստատվում է նաև Արրիանոսի նույն հաղորդման հետագա քննությամբ։ Պարզվում է, որ ինքը՝ պատմիչը ևս տարբեր կարգավիճակներով է ներկայացրել Ատրոպատեսի հրամանատարության տակ կռվողներին։ Նա նախ նշում է մարերին և ընդգծում, որ սրանց գլխավորում էր Ատրոպատեսը (հիշենք՝ «մարերին գլխավորում էր Ատրոպատեսը»), ապա հիշատակում է կատիշներին, աղվանացիներին ու սակեսիներին որպես առաջիկաների հետ միասին հանդես եկողների («մարերի հետ էին կատիշները, աղվանացիներն ու սակեսիները»)։ Այսպիսի տարաբաժանմամբ անտիկ հեղինակը կարծես վերջիններիս՝ որպես առանձին ցեղային միությունների՝ հակադրում է մարերին՝ պետականություն ունեցող ժողովրդին, որոնք կոկում էին սեփական առաջնորդի գլխավորությամբ։ Եվ, իսկապես, ուսումնասիրվող

ժամանակաշրջանում դա համապատասխանում էր պատմական իրականությանը։ Անտիկ աղբյուրները մի կողմից վկայում են այդ ժամանակ Մարական պետության մեր օրինակում, Հյուսիսային Մարաստանի գոյությունը (որը քիչ ավելի ուշ նրա սատրապ Ատրոպատեսի անվան հետևությամբ վերանվանվեց Ատրպատական), մյուս կողմից խոսում կատիշների (նրանց մոտ ու սակեսիների) մասին որպես միայն ու միայն առանձին ցեղային միավորումների³¹։ Իսկ քանի որ կատիշներն ու սակեսիները՝ աղբյուրներում բնորոշվում էին սոսկ որպես ցեղային միավորներ, ապա կասկած չի կարող լինել, որ մարերից առանձին ու այս ցեղային միությունների կողքին հիշատակվող աղվանացիները ևս Գավգամելայում հանդես էին գալու նմանատիպ քաղաքական կազմավորմամբ։ Դա էլ հենց արտացոլել է Արրիանոսը՝ սահմանազատում մտցնելով մարերի և կատիշների, սակեսիների ու աղվանացիների միջև։

Այսպիսով, Արրիանոսի հիշյալ հաղորդումը չի կարող լինել այն հիմքը, որի վրա իրենց երազած եզրակացություններն են կառուցում ադրբեջանցի հեղինակները։ Իրականում այն ցույց է տալիս, որ աղվանացիները նշված IV-III դդ. ապրում էին միայն ու միայն ցեղային միություններով։ Այդպիսի եզրակացության են հանգեցնում և հնագիտական աղբյուրները՝ Յուլյուս Կեսարի անունով հայտնի և մ.թ.ա. V-I դդ. թվագրվող³² (այսինքն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանը ներկայացնող) ու մյուս համաժամանակյա հնավայրերի պեղածո նյութերը³³։ Այդ հնավայրերին հատուկ գետնափոր թաղումներից հայտնաբերված իրերը հիմնականում աշխատանքային գործիքներ են, տարբեր տեսակի զենքեր, կենցաղային առարկաներ, բրոնզյա ու ոսկյա զարդեր³⁴։ Դրանք առանձնացնելով հանդերձ ցեղի որոշ արտոնյալ խավերի հարուստ դամբարանները նրա շարքային անդամների շիրիմներից, միաժամանակ ընդգծում են, որ աղվանացիների հասարակական կյանքում նշված շրջանում ընթանում էր սոսկ սոցիալական շերտավորման գործընթաց և ընդհուպ մ.թ.ա. I դարը նրանք ապրում էին ցեղային միություններով։ Պեղված բազմաթիվ գերեզմաններն իրենց հիմնական պարունակություններով, միմյանցից առանձնապես շատ չեն տարբերվում։ Մինչդեռ Աղվանից պետության գոյության դեպքում դրանց մեջ հանդիպելու էին թագավորական թաղումներ, որոնց բնութագրական են հարուստ գույքը, որի մեջ աչքի են ընկնում ոչ այնքան ոսկյա և արծաթյա առօրյա գործածական իրերը, այլ նույն մետաղներից պատրաստված հազվագյուտ առարկաները, բարձրաստիճան ննջեցյալին հողին հանձնելու արարողությանն ուղեկցող մարդկային զանգվածային զոհաբերությունները, դամբարանի մեծածավալ կառուցվածքը³⁵։

Իսկ մինչև օրս պեղված մեծաքանակ գերեզմանափոսերի շարքում նման բնութագրական կողմերով, և ոչ մի դամբարան Աղվանքում չի հայտնաբերված։ Այս փաստը, որ մատնանշում են նաև իրենք՝ ադրբեջանցի հնագետները³⁶,

²⁵ Նույն տեղում, էջ 40։

²⁶ Նույն տեղում, էջ 47։

²⁷ Ф. Мамедова, Политическая история..., с. 57.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 144 և հաջ.։

²⁹ Д. ж. А. Халилов, Материальная культура..., с. 160, 197, 206; Р. Б. Геюшев, Христианство в Кавказской Албании, с. 3.

³⁰ Арриан, III, 8, 4.

³¹ Տես վերը, էջ 167-168, ծանոթ. 68-69։

³² О. Ш. Исмизаде, Ялоудутепинская культура, с. 72.

³³ С. М. Казиев, Археологические памятники Мингечаура..., с. 169; Д. ж. А. Халилов, Материальная культура, с. 53.

³⁴ С. М. Казиев, Археологические памятники Мингечаура..., с. 171-172. О. Ш. Исмизаде, Ялоудутепинская культура, с. 4-5; Д. ж. А. Халилов, Материальная культура, с. 54-56.

³⁵ В. М. Массон, Экономика и социальный строй древних обществ, А., 1976, с. 169.

³⁶ Д. ж. А. Халилов, Материальная культура, с. 201.

մամնապես ակներև է դարձնում այն հեղինակների կամայական մոտեցումը հարցին, ովքեր հայտարարում են, թե հնագիտական աղբյուրները որպես Աղվանից պետության ծագման ժամանակաշրջան ցույց են տալիս մ.թ.ա. IV-III դարերը:

Այսպիսով, գրավոր աղբյուրներն ու հնագիտական նյութերը վկայում են, որ սխալվում են ուսումնասիրողները Աղվանից պետության առաջացման համար ցույց տալով IV-III և, նույնիսկ, III-II դարերը: Այս ժամանակաշրջանում աղվանական ցեղերի քաղաքական կազմավորումները ցեղային միություններից այն կողմ չէին անցնում: Եվ միայն ազատվելով Գավգամելայում մ.թ.ա. 331 թ. պարտություն կրած Աքեմենյանների ենթակայությունից և ձեռք բերելով ինքնուրույնություն, նրանք հասարակական կյանքում տեղի ունեցող որոշակի սոցիալական տեղաշարժերի շնորհիվ գցում են դեպի պետություն տանող ուղու հիմքերը: Քաղաքական կյանքում իշխանությունը որպես մշտական ու ժառանգական պաշտոն կենտրոնացնում է ցեղային առաջնորդների, զորապետների և արդեն հատուկ դաս դարձած քրմերի ձեռքում: Դա հանգեցնում է հասարակության այն վաղագույն քաղաքական կազմակերպության ձևին, որն հայտնի է «ուզմական դեմոկրատիա» անունով, իսկ տնտեսական կյանքում մեծ զարկ են ստանում հողագործությունը, արհեստագործությունն ու առևտուրը: Նոր, բարձր մակարդակի է հասնում մշակույթը: Այս հիմքերի վրա էլ աղվանական ցեղային միություններում աստիճանաբար հասարակությունը ենթարկվում է սոցիալական տրոհման, որոնց միջև ձևավորվում են այնպիսի հարաբերություններ, որոնք դնում են պետության, որպես նորաստեղծ հարաբերությունները կարգավորող հաստատության, պահանջ: Սոցիալական, տնտեսական ու քաղաքական բնույթի բնիկ-տեղական նոր ու որակական այսպիսի տեղաշարժերի հետ մեկտեղ աղվանական պետականության ծագման համար անհրաժեշտ էին նաև արտաքին, հոգևոր ու նյութական, մշակութային ազդակներ: Նման խոշոր ազդակ ծառայեց հելլենիզմն արևելքում, որն իր ծաղկում շրջանում, այսինքն մ.թ.ա. III-I դդ. ընդգրկել էր բավականաչափ ընդարձակ շրջանակներ, այդ թվում և մերձկասպյան մարզերը³⁷: Հելլենիզմի զորեղ ազդեցությամբ աղվանական ցեղերի մոտ էլ ավելի է խորանում սոցիալական շերտավորումը, մեծանում գույքային անհավասարությունը, աճում մասնավոր սեփականությունը: Այս կապակցությամբ բավական է հիշատակել դամբարաններից հայտնաբերված կնիք-մատանիները, որոնք, ուսումնասիրողների կարծիքով, պատկանել են մասնավոր անձանց և կարող էին ի հայտ գալ միայն մասնավոր սեփականության գոյության պայմաններում³⁸: Ըստ նրանց, այդ կնիք-մատանիների տերերը հանդես գալով որպես սեփականատերեր, օգտագործել են դրանք անհատական գույքային գործարքները անձնական կնիքով հաստատելու համար³⁹: Նույն կնիքների վրա տարբեր հագուստներով պատկերված մարդկանց ուրվագծերում եւս իր արտացոլումն է գտել հասարակության սոցիալական շերտավորումը: Անվանի մարդկանց ճոխ, գոտեվորված երկար հագուստն ու բարձր գլխարկը խիստ տարբերվում են պարզ, շարժումների ազատության համար կարճ բաճկոնով կամ թիկնոցով, ոտքերը կիպ գրկող

անդրավարտիքով զինվորի ու այլոց հագուստներից⁴⁰:

Աղվանական ցեղերի հասարակական-քաղաքական զարգացման վրա մեծ ազդեցություն են գործում նաև նրանց անմիջական հարևան երկրների՝ Մեծ Հայքի ու Վիրքի պետական կազմավորումների գոյությունը:

Այսպես, մի կողմից հասարակական ու քաղաքական զարգացումը, մյուս կողմից էլ մերձավոր հարևանների պետական-վարչական ապարատի ներգործությունը, շուտով հասցնում են նախնադարյան-համայնական կարգերի քայքայմանը և դասակարգային հասարակության ու պետության ծագմանը աղվանական ցեղերի մոտ:

Աղվանից պետությունը, ինչպես արդեն ասվել է վերևում, գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է միայն մ.թ.ա. I դարից: Արձանագրելով այս փաստը, նույն աղբյուրները նման կազմակերպության գոյությունը նշված դարում ներկայացնում են որպես մի նորահայտ երևույթ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Օրինակ, հենց Ստրաբոնի նկարագրություններում աղվանացիները պատկերված են որպես պետության ու պետական կառուցվածքի հարցերին անտարբեր մի ժողովուրդ: Աշխարհագետը գրում է. «Պատերազմի, *պետական կառուցվածքի* ու հողագործության հարցերին նրանք վերաբերվում են անհոգությամբ»⁴¹: Նման անհոգություն մարդիկ կարող էին ցուցաբերել միայն նորաստեղծ ու կենցաղում դեռևս չամրապնդված հասարակական-քաղաքական երևույթի՝ պետության նկատմամբ: Այս միտքը հաստատում է նաև աղվանական թագավորի համար նույն հեղինակի գործածած և արդեն նշված «ալժմ» արտահայտությունը, որը ցույց է տալիս ոչ թե հեռավոր ժամանակներ, ինչպես իրենց ցանկության համեմատ մեկնաբանում են ուսումնասիրողներից ոմանք⁴², այլ հենց հույն աշխարհագետի ապրած ժամանակաշրջանը՝ մ.թ.ա. I - մ.թ. I դարերը: Պլուտարքոսի դիտողությամբ էլ, ի հակադրություն Լուկիլլոսի դեմ պայքարում Տիգրան Մեծին օգնության եկած «թագավորների», այսինքն պետություն ունեցող ժողովուրդների, Կասպից ծովի մոտերքից եկել էր «աղվանացիների բազմությունը»⁴³, որի վերջին «բազմություն» տերմինում դրսևորվել է աղվանացիների հասարակական-քաղաքական կյանքում պետության նորագույնացման գաղափարը:

Պետությունների բնութագրական հատկություններից է սեփական դրամների թողարկումը: Այս տեսակետից ևս մոտենալով հարցին, կտեսնենք, որ Աղվանքում տեղական կերտվածքի դրամները, որոնց թողարկումը որպես պետության տարբերիչ հատկանիշ, հաջորդել է նրա ծագմանը, ի հայտ են գալիս զգալիորեն ավելի ուշ: Պեղումներն ուսումնասիրվող երկրի տարածքում՝ Կաբալայում, Խիցիսիում, Շամախիում և այլուր, բացահայտել են դրամական գանձեր, որոնց մեջ մակեդոնական, սելևկյան, պարթևական ու այլ դրամների մեջ գտնվել են նաև տեղական կերտվածքի, հատկապես սելևկյան դրամների նմանողությամբ դրամներ⁴⁴: Ըստ անկողմնակալ հեղինակների, վերջիններս կերտվել են ոչ շուտ,

³⁷ В. Н. Левиатов, Азербайджан с V в. до н. л. по III в. н. л., с. 69.

³⁸ Страбон, XI, IV, 4 (Ընդգծ. Հ. Ա.):

³⁹ И. Г. Алуев, К интерпретации..., с. 160.

⁴⁰ Плутарх, Лукулл, XXVI.

⁴¹ Е. А. Пахомов, Антисные монеты в Албании, с. 106-113, (նույնի՝ Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. IX, Баку, 1966; И. А.

³⁷ Տե՛ս վերը, էջ 177:

³⁸ В. Н. Левиатов, Азербайджан с V в. до н. л. по III в. н. л., с. 69; Дж. А. Халилов, Материальная культура..., с. 155, 159, 201.

³⁹ Նույն տեղում:

քան մ.թ.ա. I դարի երրորդ քառորդում⁴⁵, մի ժամանակաշրջան, որն հիմնավորվում է նաև մատենագիտական տվյալներով: Ստրաբոնը գրում է, որ դեռևս Պոմպեոսի արշավանքների ժամանակ՝ մ.թ.ա. 66-65 թթ., աղվանացիների մոտ «գործածության մեջ տարածված չէր դրամ»⁴⁶: Եվ ելակետ ունենալով նշված դրամների դրվագման այս ժամանակը, ավելի քան հավանական կլինի կարծել, որ դրանք հատող պետությունը ծագած պետք է լինի նման պետական գործառնությունից քիչ առաջ:

Այսպիսով, ինչպես նյութական, այնպես էլ գրավոր աղբյուրները թույլ են տալիս հիմնավորապես պնդելու, որ պետությունն Աղվանքում ծագել է միայն ու միայն Պոմպեոսի Աղվանք կատարած արշավանքից քիչ առաջ՝ մ.թ.ա. I դարի սկզբներին:

Հարևանների՝ Մեծ Հայքի ու Վրդի, համեմատությամբ Աղվանքում պետության ու ծագման խնդիրը պայմանավորված էր պատմական ու աշխարհագրական բնույթի մի շարք պատճառներով: Երկրի ֆիզիկաաշխարհագրական տեսակետից խիստ կտրտվածությունը, դրա հետևանքով նրա առանձին շրջանների միջև տնտեսական թույլ կապերն ու վատ հաղորդակցությունը, համեմատաբար քիչ զարգացած սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն ու, վերջապես, զարգացման տարբեր մակարդակի վրա գտնվող բազմաթիվ ու տարալեզու ցեղերի գոյությունը, որոնք Ստրաբոնի խոսքերով արտահայտված, «միմյանց հետ հեշտությամբ չեն մտնում հարաբերությունների մեջ» զգալի դժվարություններ էին առաջացնում:

Աղվանական պետությունը առաջանալով 26 ցեղերի միավորման հիմքի վրա մ.թ.ա. I դարի սկզբներին, վերոհիշյալ քաղաքական սահմաններով, որպես կենտրոնացված թագավորական պետություն, գոյատևում է մինչև մ.թ. V դարի կեսերը, որից հետո Անդրկովկասում ամուր հաստատվելու Սասանյան Պարսկաստանի վարած քաղաքականության հետևանքով վերածվելով մարզպանության, անդառնալիորեն վերանում է: Աղվանից թագավորության գլուխ կանգնած էր թագավորը, որը տեղական ազնվականության ներկայացուցիչն էր, առաջ էր քաշվել ցեղային միությունների առաջնորդների միջավայրից և դրանով տարբերվում էր մյուսներից: Պատմությունը ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի համար պահպանել է երկու այդպիսի թագավորների անունները՝ Օրոյսես և Ջոբերոս, երկուսն էլ մինույն՝ մ.թ.ա. I դարի գործիչներ: Ցավոք, անհայտ է մնացել նրանց դիմաստիական պատկանելությունն ու կապը միմյանց հետ: Սակայն, նկատի ունենալով դեռևս ցեղային առաջնորդի պաշտոնի և ընդհանրապես թագավորական իշխանությունների ժառանգական բնույթը, կարելի է ենթադրել, որ Աղվանքում ևս թագավորի պաշտոնը ժառանգական էր, և հիշատակվող թագավորներն էլ պատկանում էին կառավարող մինույն հարստությանը: Աղվանից թագավորները հողագործական շրջաններում առաջացած քաղաքական համայնքներից առանձնացած ազնվականական

խավերից էին⁴⁷: Այսպիսին է պատմական զարգացման օրինաչափությունը: Սակայն Ք. Ալիևը գտնում է, որ Աղվանից թագավորները մշտապես առաջադրվել են թյուրքական լեզվի բարբառներից մեկով խոսող քոչվոր-անասնապահ ցեղերից, որովհետև, նրա կարծիքով, հողագործական շրջանները, իբր քաղաքականապես բաժան-բաժան լինելով ու որպես սրբազան մարզեր հանդես գալով քրմերի գլխավորությամբ, թագավորներ առաջադրելու համար տնտեսական բազա չունեին⁴⁸: Իսկ որ հատկապես թյուրքական լեզվի բարբառներից մեկով խոսող ցեղերից էին առաջադրվում թագավորներ, ըստ նրա, իբր, ցույց է տալիս Աղվանից թագավորներից Ջոբերոսի անունը: Այն կապելով մ.թ. V դարում հիշատակվող մինույն արմատը (Ջոբեր-Ջաբեր-գան), նա պնդում է, որ Ջոբերոսը թյուրքական լեզվի բարբառներից մեկով խոսող քոչվոր անասնապահ ցեղերի միջավայրից առաջադրված թագավորներից մեկն էր: Բայց ճիշտ չէ Ք. Ալիևը Աղվանքի թագավոր Ջոբերոսի ու հոների առաջնորդ Ջաբերգանի անձնանուններում մինույն արմատի առկայության իր ենթադրությամբ: Ավելի քան հինգ հարյուր տարվա հետավորությամբ միմյանցից բաժանված այդ անվանումների պատահական նմանությունը ոչինչ չի նշանակում: Զգա՞գված, բռնազբոսիկ ու շինծու այսպիսի եզրակացությունը պայմանավորված է մ.թ.ա. I - մ.թ. I դարերում Աղվանքում անպայման թյուրքական տարրեր տեսնելու և նրանց երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում առաջատար դեր հատկացնելու սնապարծ տենչով⁴⁹, հանում որի հասարակության զարգացման մեջ անասնապահ ցեղերին առաջատար դեր է հատկացվում այն ժամանակներում, երբ վաղուց ի վեր հողագործական ցեղերի առանձնահատկությունն էր դարձել ցեղերի միավորման գործընթացի գլխավորումը: Դրանով նա միաժամանակ ի դերն է հանում իր անգիտությունը ընդհանրապես հասարակությունների զարգացման գործում անասնապահական ու հողագործական ցեղերի ունեցած պատմական դերի հարցում:

«Ջոբերոս» անվան մեջ Կ. Վ. Տրեբերը իրավացիորեն տեսնում է «տեղական ալբանական անվան հունականացված ձև»⁵⁰:

⁴⁷ С. Т. Еремян, Экономика и социальные строи Албании III-VII вв., с. 306.
⁴⁸ К. Алиев, Албаны-кочевники и Басилевс Зобер, Изв. АН АЗССР, 1962, N 8, с. 23-29.

⁴⁹ Ժամանակակից Ադրբեջանի տարածքում վաղեմի ժամանակներից թյուրքական տարր տեսնելու իր այդ ձգտմամբ Ք. Ալիևը միակը չէ: Այդպիսի ձգտումներ են ցուցաբերում նաև մի շարք այլ ուսումնասիրողներ (տես՝ Р. А. Гусейнов, О тюрках IV-VII вв в зоне Кавказской Албании, Сб. Вопросы истории... Албании, с. 181-192; М. Сеидов, Об этническом термине 'Халандук' в исторических трудах Египта и Мовсеса Каганкайтурского, Изв. АН АЗССР, 1965, N 6, (на. азерб. яз.). Նույնիսկ գտնվել են հեղինակներ, որոնք իրենց հաշիվ չտալով միջև և դրանով ձգտում «ապացուցել», որ թյուրքական լեզուները, իբր հնագույնն են ամբողջ աշխարհում (А. Мамедов, Теоретические проблемы восстановления первичных языков, Сб. Вопросы азербайджанской филологии, вып. 2, Баку, 1984, с. 5-21) և կամ III-V դդ. (С. Алиев, Об этногенезе азербайджанского народа (К постановке проблемы), Древнейшие государства на территории СССР Некоторые итоги и задачи изучения), История СССР, 1985, N 6, с. 85-103.

⁵⁰ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 113

Бабаев, С. М. Казиев, Кабалинский клад монет эллинистической эпохи, Нумизматика и эпиграфика, 1971, IX; Д.ж. А. Халилов, Материальная культура..., с. 152-155.

⁴⁵ Е. А. Пахомов, Монетныеклады Азербайджана..., с. 20; Խ. Ա. Մուշեղյան, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, էջ 30:

⁴⁶ Страбон, XI, IV, 4.

Աղվանից թագավորներն առաջադրվում էին հողագործական շրջաններում առաջացած քաղաքական կազմակերպություններից և տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներ էին: Թագավորներն ու թագավորական ընտանիքի անդամներն Աղվանքում կազմում էին հասարակության բարձրագույն և արտոնյալ խավը: Նրանցից էին նշանակվում պետական, քաղաքական ու ռազմական պաշտոնյաները: Աղվանքում արտոնյալ խավերից աղբյուրները հիշատակում են թագավորի եղբայր ու Աղվանքի զորապետ Կոսիսին⁵¹ և պատանդների ու գերված առաջնորդների՝ հեգեմոնների⁵², որոնք կամ թագավորի որդիներից էին, կամ մերձավոր ազգականներից:

«Թագավորից հետո ամենաբարձր մարդը» Աղվանքում քուրմն էր⁵³: «Նա կանգնած էր մեծ ու խիտ բնակեցված սրբազան մարզի գլուխ, ինչպես նաև տնօրինում էր ստրուկներին»⁵⁴: Սրանք, ինչպես դժվար չէ պատկերացնել, կազմում էին տիրող դասակարգի երկրորդ խավը, տնօրինում էին ընդարձակ հողերի և օժտված էին քաղաքական հզոր իշխանությամբ:

Այդ իշխանությունն ավելի էր ուժեղանում հասարակության հոգևոր կյանքի վրա ունեցած իրենց ազդեցությամբ, որը հաճախ տարածվում էր նաև երկրի տիրակալների վրա: Հավանաբար հենց երկրի տնտեսական ու քաղաքական կայնքի վրա քրմական դասի ունեցած ազդեցությունն էր լինում պատճառը, որ մի շարք դեպքերում թագավորներն իրենք էին կատարում նաև քրմի պարտականությունները կամ դնում իրենց մերձավոր ազգականների վրա:

Քրմական դասի հասարակական դիրքի ու ունեցվածքային տարբերությունը ընդգծվում է նաև այլ աղբյուրներով: Կլավդիոս Էլիանոսը, օրինակ, գրում է, որ ուղտերի բրդից պատրաստված նրբագեղ հագուստներ էին հագնում «քրմերը և կասպերից ամենաբարուստներն ու նշանավորները»⁵⁵:

Իրենց իրավական, սոցիալ-տնտեսական դրությամբ տիրապետող դիրք էին գրավում նաև ռազմածառայողական ավագանին, ազնվականության առանձին խավեր և այլն:

Հասարակության ամենաստվար մասը նյութական բարիքների անմիջական ստեղծողներն էին՝ գյուղացիները: Նրանք նույնպես բազմաշերտ էին՝ ազատ, կախյալ կամ կիսանկախ, միավորված էին գյուղական համայնքներում և իրենց սոցիալական դրությամբ պետության, քրմական դասի ու առանձին բարձրաստիճան անձանց հիմնական հարկատուներն էին: Բացի իրենց գլխավոր պարտավորություններից, նրանք հարկադրաբար կատարում էին նաև հասարակական նշանակության աշխատանքներ և այլ պարհակներ:

Հասարակության ամենաստորին ու ընչազուրկ դասակարգը ստրուկներն էին: «Ստրուկ» բառի դասային հասկացությամբ Աղվանքում չկար: Նույնիսկ Ստրաբոնի հաղորդումը և «ստրուկ» բառի գործածումը լիովին չեն արտահայտում վերջիններիս իրավական-սոցիալական դրությունը: Տաճարային տնտեսություններում նրանք հանդես էին գալիս որպես հիերոդուլներ, որ հեռու էին իսկական, «ստրուկ»

հասկացությունից, տնային ծառաներ կամ այլ բանող ուժեր էին: Ի դեպ, այսպիսի ստրկական վիճակի էին հասցվում նաև շատ ազատ գյուղացիներ: Ստրկությունը Աղվանքում կրում էր պարզ, նահապետական բնույթ: Այն հանդես էր գալիս տնային ծառայության կամ այլ խոսքով՝ «չգարգացած» արևելյան ձևով:

Այսպիսով, պետությունն իր դասակարգերով ու հասարակական-քաղաքական կառուցվածքով Աղվանքում ծագում է մ.թ.ա. I դարի սկզբներից որպես հասարակական, տնտեսական ու սոցիալական զարգացման արդյունք և բնույթով նախնադարյան, տոհմատիրական կացութաձևերով ներհյուսված ստրկատիրական հաստատություն էր:

⁵¹ Плутарх, Помпей XXXV.

⁵² Նույն տեղում, XIV; Аппиан, с. 117.

⁵³ Страбон, XI, IV, 7

⁵⁴ Նույն տեղում

⁵⁵ Известия древних писателей..., т. 1, с. 607.

ԱՂՎԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ.Թ.Ա.
I — Մ.Թ. III դ.դ.

Ա. Աղվանքը մ.թ.ա. I դարում

Մինչ Աղվանքում ձևավորվում էր տնտեսապես տիրապետող դասակարգի քաղաքական կազմակերպությունը՝ պետությունը, Փոքր Ասիայում տեղի էին ունենում Հռոմի համար բարեհաջող Միհրդատյան պատերազմները, որոնք ի վերջո հանգեցնում են նրա նվաճողական քաղաքականությանն Անդրկովկասում և այդ հողի վրա հասցնում ընդհարման Աղվանից նորաստեղծ պետության հետ:

Ալգբեական շրջանում աղվանա-հռոմեական հարաբերությունները ծավալվում են հայ-հռոմեական հարաբերությունների բովում, երբ Միհրդատյան երրորդ պատերազմից հետո (73-71 թթ. մ.թ.ա.) հաջողությունից գոռոզացած հռոմեացի զորավար Լուկոլլոսը, որին էր վստահված Արևելքի պատերազմական գործերի վարումը, մ.թ.ա. 69 թ. գարնանը անձնական նախաձեռնությամբ ու պատասխանատվությամբ ձեռնարկում է իր հայկական արշավանքը և անակնկալ¹ հարձակվում Հայոց երկրի վրա: Սկսվում է հայ-հռոմեական պատերազմը, որի ժամանակ թշնամուն դիմագրավելու համար Տիգրան Մեծը օժանդակ զորքեր է բերում հարևան երկրներից, այդ թվում և Աղվանքից: Պլուտարքոսը գրում է «(Տիգրան Մեծի - Հ. Ա.) մոտ, իրենց ուժերով հավաքվեցին հայերն ու կորդվացիները, իրենց բանակների գլուխ անցած եկան մարական ու ադիաբենական թագավորները, ... Բաբելոնյան ծովից՝ եկավ արաբների անթիվ-անհամար ամբոխը, իսկ Կասպից ծովից՝ ալբանացիների ու նրանց հարևան իբերների բազմությունը, դեռ նրանց էլ միացան Արաքսի ափից եկած, նույնպես ոչ քիչ թվով ազատ ցեղեր՝ գրավված Տիգրանի նվերներից ու բարերարությունից»²: Ահա այսպես, հայկական բանակի կազմում է տեղի ունենում աղվանացիների առաջին հանդիպումը հռոմեացիների հետ, որը շուտով վերաճելու էր պետության ինքնուրույնության ու անկախության համար մղվող ծանր պատերազմի:

Ուսումնասիրողներին բավական զբաղեցրել է այն հարցը, թե նոր հարաբերություններում քաղաքական ինչ կարգավիճակով էին մասնակցում աղվանացիները: Ն. Ադոնցը Աղվանքը դասում է Տիգրան Մեծի նվաճած երկրների թվին³: Լեոն⁴, Հ. Աստուրյան⁵, ինչպես և Հ. Մանանդյանը գտնում են, որ Տիգրան Բ-ն հռոմեական նեմզ զորավարին դիմագրավելու համար իր զորաբանակը կազմակերպել էր «իրեն ստորադրված վասալական թագավորություններից ու իշխաններից»⁶: Հ. Մանանդյանին, սակայն, առարկում է Կ. Վ. Տրեվերը, որի

կարծիքով աղվանացիները Տիգրանին օգնության են եկել անշահախնդիր՝ «ընդհանուր թշնամուն դիմադրելու անհրաժեշտությունից մղված»⁷: Նա գտնում է, որ Պլուտարքոսի այդ վկայության մեջ պարզապես պահպանվել է «Անդրկովկասյան ժողովուրդների պատմության մեջ ընդհանուր թշնամու դեմ քաղաքականապես միմյանցից անկախ հայերի, ալբանացիների ու իբերների համատեղ ռազմական գործունեության, այդ ժողովուրդների համավարձածության մասին առաջին հիշատակությունը»⁸: Հայոց թագավոր Տիգրան Բ-ին ցույց տված «հին ադրբեջանցիների (հենց այդպես, ոչ ավել, ոչ պակաս «հին ադրբեջանցիների» - Հ. Ա.) նման անշահախնդիր օգնության մասին է նշում և Ք. Ալիևը⁹: Բայց որքան էլ իրավացի է Կ. Վ. Տրեվերը, Պլուտարքոսի հաղորդման մեջ տեսնելով իրենց ազատության ու անկախության համար հայերի, աղվանացիների ու իբերների համատեղ բազմադարյան պայքարի սկիզբ, նույնքան էլ անիրավացի է, երբ ժխտում է Հայոց թագավորից աղվանացիների ունեցած քաղաքական ազդեցությունը: Այն տեսակետից ավելի իրական են հնչում Գ. Ա. Մելիքիշվիլու խոսքերը. «Ինչ վերաբերվում է Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցություն ցուցաբերած իբերներին ու աղվանացիներին... դատելով ենթատեքստից, նրանք ավելի շուտ դասվում են Տիգրանին ենթակա երկրների թվին»¹⁰, մի հանգամանք, որն, իրոք, «բացառված չէր»¹¹ Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանի Հայաստանի համար: Աղվանքի ենթակայությունը Մեծ Հայքից հնարավոր է համարում նաև Ա. Պ. Նովոսելցևը¹²: Ուրեմն, աղվանացիների մասնակցությունը հայ-հռոմեական պատերազմներին պայմանավորված էր նախ և առաջ Մեծն Տիգրանի հզորությամբ ու Անդրկովկասում նրա ունեցած ազդեցությամբ: Չպետք է մոռանալ, որ նրանք պատերազմի էին եկել հենց Տիգրան Մեծի կանչով: Միաժամանակ չի կարելի ժխտել, որ այս կոիվներին մասնակցություն ցուցաբերելը կախված էր ոչ միայն հայոց թագավորի նկատմամբ ունեցած աղվանացիների պարտավորվածությամբ, այլև երկիրը հռոմեացիների ապագա ներխուժումից ապահովելու անհրաժեշտությամբ:

Այսպիսով, աղվանացիները Տիգրան Մեծի քաղաքական ազդեցության տակ գտնվող մյուս ժողովուրդներից կազմված բանակի շարքերում կռվի են դուրս գալիս հռոմեացիների դեմ և Տիգրանակերտը պաշարումից ազատելու համար մղվող ճակատամարտում՝ մ.թ.ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին, պատմության մեջ առաջին անգամ բախվում հռոմեացիների հետ:

Ճակատամարտում աղվանացիների զբաղեցրած դիրքերի մասին կարելի է միայն ենթադրություններ անել: Աղբյուրներն այդ մասին լուր են: Կ. Վ. Տրեվերը, հաշվի առնելով աղվանական ցեղերի ունեցած առաջատար դիրքերը Գավգամելայի ճակատամարտում, իրավացիորեն գտնում է, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտում ևս նրանք պետք է որ զբաղեցրած լինեին պատասխանատու

¹ Плутарх, Лукулл, XXIV.

² Плутарх, Лукулл, XXVI.

³ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 410.

⁴ Լեո, Երկրի ժողովածու, հ. 1, էջ 309:

⁵ Հ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի 190-են մ. թ. մինչև 428 հ. թ., Վենետիկ, 1912 էջ 40:

⁶ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Ա, էջ 1978, 507:

⁷ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 90.

⁸ Նույն տեղում, էջ 89:

⁹ К. Алиев, Кавказская Албания, с. 12; Его же, Албаны-кочевники и Басилевс Зобор, с. 23-29.

¹⁰ Г. А. Меликшвили, К истории древней Грузии, с. 323.

¹¹ Նույն տեղում:

¹² А. П. Новосельцев, Генезис феодализма..., с. 142.

տեղեր¹³։ Աղբյուրները Տիգրանի բանակում հիշատակում են «զրահավոր հեծելազորի», որը տեղավորված է եղել ճակատամարտի վայրից ոչ հեռու գտնվող և ռազմավարական նշանակություն ունեցող մի բլրի ստորոտում¹⁴։ Հավանաբար սրանց մեջ էին աղվանացիները։ Այդպես կարծելու համար որոշակի հիմք է տալիս Ատրաքոնի հաղորդումը՝ աղվանացիների ռազմական հանդերձանքի մասին, ուր նշում է, որ նրանք ևս հայերի նման սիրում էին զրահապատ ձիեր։ «Հեծելազորի այդպիսի (զրահապատ ձիերով – Հ. Ս.) տեսակի սիրահարներ են, – գրում է Ատրաքոնը, – ոչ միայն մարերն ու հայերը, այլև ալբանացիները, քանի որ նրանք էլ են պատերազմի ժամանակ օգտվում զրահով ծածկված ձիերից»¹⁵։

Ուրեմն, միանգամայն հնարավոր է, որ աղվանացիները Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցում էին ծանր զրահավոր հեծելազորում և տեղ էին զբաղեցրել ճակատամարտի ելքի համար վճռական նշանակություն ունեցած վերոհիշյալ բլրի ստորոտում։ Նրանք, անշուշտ, կոչվում էին նաև հետևազորի կազմում, քանի որ ամբողջ բանակը չէր, որ բաղկացած էր զրահապատ հեծելազորից և Ատրաքոնն էլ իր հերթին հաստատում է, որ ալբանացիները կոչվել են «հնչպես հետևակ, այնպես էլ հեծյալ, թեթև ու ծանր սպառազինությամբ, ինչպես և հայերը»¹⁶։

Տիգրանակերտի ճակատամարտն ավարտվում է հռոմեացիների հաղթանակով։ Գրավվում է Տիգրանակերտը, որով և ավարտվում է հայ-հռոմեական պատերազմների առաջին շրջանը։ Պատերազմի առաջին փուլից հետո թեև Տիգրան Մեծի մի շարք հպատակներ հնազանդվում են Լուկուլլոսին¹⁷, սակայն, աղվանացիները, իբերների ու Ատրոպատյան Մարաստանի հետ դեռ մնում էին Տիգրանի ազդեցության ոլորտում և շարունակում համատեղ պայքարը ընդհանուր թշնամու դեմ։

Նոր շրջանում Լուկուլլոսին ուղեկցող հաջողությունները կտրուկ նվազում են։ Թ՝ Մոմզենի դիպուկ արտահայտությամբ՝ «պատերազմը այժմ պետք է կառավարությունների պատերազմից վերածվեր ազգային- ասիական պատերազմի»։ Ասիայի թագավորներն ու ժողովուրդները համախմբվում են հզոր ու գոռոզ Արևմուտքի դեմ»¹⁸։ Եվ, իրոք, ճակատամարտում կրած պարտությունից հետո, ընտրելով ակտիվ պաշտպանական նախաձեռնություն (ինչ Հայաստանը իր «բնական պաշտպանների ու ժողովրդի հայրենասիրության շնորհիվ կատարելապես պիտանի էր այդպիսի պատերազմի համար»¹⁹), Տիգրան Մեծն ու Միհրդատ Պոնտացի Լուկուլլոսին ներքաշում են թշնամու անձանոթ երկրի խորքերը։ Պատերազմին հաղորդելով ժողովրդական բնույթ, անակնկալ հարձակումների և մանր պարտիզանական կոիվների միջոցով անկայուն ու մշտապես լարված վիճակ ստեղծելով թշնամու համար, նրանք մ.թ.ա. 68 թ. Արածանի գետի ափին ջախջախում են հակառակորդին և հարկադրում բռնել

նախաձեռնություն²⁰։

Լուկուլլոսի անհաջողություններն ու ինքնագլուխ գործունեությունը առաջացնում են հռոմեական ծերակույտի զայրույթը և սենատի որոշմամբ մ.թ.ա. 66 թ. Արևելքի իշխանությունը արտակարգ իրավունքներով հանձնվում է Հռոմի խոշորագույն ստրկատերերից մեկին՝ Գնեոս Պոմպեոսին, որը մինչ այդ հռչակել էր իրեն՝ կոմելով ծովահենների դեմ՝ Միջերկրական ծովում։

Այս նշանակումով Արևելքի ժողովուրդների համար սկսվում է նոր ժամանակաշրջան։

Տակավին Կիլիկիայում Պոմպեոսը նախապատրաստվում է իր արևելյան արշավանքներին և սկսում այն հռոմեացիների երդվյալ թշնամի Միհրդատ Եվպատորի վրա հարձակմամբ։ Վերջինս, սակայն, խուս է տալիս նրա հետ ճակատամարտի բռնկելուց և իր հետևից ավերում երկիրը, դրանով պարենի ու ռազմերթի դժվարություններ ստեղծելով Պոմպեոսի համար, և Հայաստանի ու Իբերիայի վրայով փախչում է Կողքիս։

Նախքան փախչող Միհրդատին վերջնականապես հաղթելը և հաղթելու համար թիկունքն ապահովելու նպատակով, Պոմպեոսը նրա հետապնդման ճանապարհին ներխուժում է Հայաստան և մ.թ.ա. 66 թ. Արտաշատում հարկադրում Տիգրան Մեծին նվաճած մարզերից հրաժարվելու և 6.000 արծաթ տաղանդի չափով ռազմատուգանք վճարելու գնով հաշտություն կնքել²¹, Հայաստանը դարձնել «Հռոմի բարեկամ և դաշնակից» ու ապահովելով թիկունքը, վերսկսել Միհրդատի հետապնդումը, իր հետ որպես գերի տանելով և Տիգրան Կրտսերին։ Սակայն վրա հասած ձմռան պատճառով Պոմպեոսը, ժամանակավորապես, հարկադրված հրաժարվում է Միհրդատին հետապնդելու մտքից և զորքերը պահում ձմեռման, գարնանը արշավանքը վերսկսելու որոշումով։ Ամբողջ հռոմեական բանակը բաժանելով երեք մասի՝ իր, Մետելլոս Կելերի և Լուկիոս Փլակկոսի գլխավորությամբ ու երեք առանձին վայրերում կենտրոնացնելով, Պոմպեոսը նախապատրաստվում է ձմեռման Կուր գետի տաք և կերառատ շրջանում, նախօրոք գրավված Անահտական երկրում²²։

Պոմպեոսի ձմեռվա կայանների տեղորոշման հարցի շուրջը պատմագրության մեջ կան տարաձայնություններ։ Թ՝ Մոմզենի ու Գ. Մելիքիշվիլի կարծիքով, դրանք գտնվել են Եփրատի վերին հոսանքի ու Կուր գետի ակունքների միջև²³։ Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ Պոմպեոսը կայանել է այժմյան Ախալցխայի ու Ախալքալաքի միջև ընկած շրջանում՝ «Պոնտոսից քարտեզի Caspiae – (Խոսպիա) կայարանի ու Կուր գետի մոտերքում»²⁴։ Ի. Ջավադովը կրկնում է Հ.

¹³ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 90.

¹⁴ Плутарх, Лукулл, XXVIII.

¹⁵ Страбон, XI, XIV, 9.

¹⁶ Նույն տեղում։

¹⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 590։

¹⁸ Т. Моммзен, История Рима, т. III, с. 61.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 62։

²⁰ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. II, էջ 219, 543։ Մինչ Հ. Մանանդյանի այս կարծիքի հրապարակումը, արևմտաեվրոպական գիտնականները, հավատարմով Պլուտարքոսի փբում խոսքերին, գտնում էին, որ Արածանի ճակատամարտում ևս հաղթել է Լուկուլլոսը։ Վերջիններիս այդ կարծիքի բնագավառությունն ու նոր տեսակետի ապացույցները տեսնույն տեղում, էջ 541-544։ Տես նաև Հ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ...։

²¹ Կիոն Կասսիոս, XXXVI, 53, 2; Плутарх, Помпей, XXXIII.

²² Կիոն Կասսիոս, XXXVI, 48, 1, 53, 5։

²³ Т. Моммзен, История Рима, т. III, с. 106; Г. А. Меликшвили, К истории древней Грузии, с. 326.

²⁴ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. II, էջ 236, 587։

Մանանդյանին²⁵: Ըստ Կ. Վ. Տրեվերի, այդ բանակատեղին կամ Խաղխաղի մոտ էր, կամ Իբերիային ու Աղվանքին սահմանակից Գուգարքում²⁶: Բայց, կարծում ենք, այս կարծիքը հակասում է աղբյուրների ցուցումներին: Պլուտարքոսը և Դիոն Կասիոսը մատնանշում են, որ Պոմպեոսի ձմեռային ճամբարները խփված են եղել Կուր գետի աջ ափին, մի վայրում, որ գտնվում էր երեք պետությունների՝ Մեծ Հայքի, Վիրքի ու Աղվանքի սահմանամերձ շրջանում և իրենց մոտակայքում ունեին գետանց²⁷: Հ. Մանանդյանը այդպիսին է համարում Պևտիգեթյան քարտեզի Ad Metcurium կայարանի՝ այժմյան Ախալցխայի մոտ գտնվող գետանցը²⁸: Բայց քանի որ նշված գետանցով տեղանքը հեռու է Աղվանքին սահմանակից շրջան լինելուց, ապա այս առաջարկությունը ևս չի կարելի ճիշտ համարել: Կարծում ենք, ավելի իրական է ու սկզբնաղբյուրների տեղեկություններին համապատասխան, Պոմպեոսի ձմեռային կայանատեղերը որոշել ներկայիս Մինգեչաուրի շրջանում, որտեղ գոյություն ուներ հնուց ի վեր գործող գետանց²⁹, իսկ աշխարհագրորեն էլ ընկած էր Մեծ Հայքի, Վիրքի ու Աղվանքի շփման կետում: Եվ, այսպես, Պոմպեոսը 66-65 թթ. ձմեռը մնում է անցկացնելու Կուրի տաք ու կերաշատ վայրերում: Սակայն նրան վիճակված չէր հանգիստ ձմեռել: Շուտով նրանց վրա են հարձակվում աղվանացիները՝ Օրոյսես³⁰ թագավորի³¹ գլխավորությամբ: «Օրոյսեսը՝ Կյուռնոսից վերև բնակվող ալբանների թագավորը, ցանկանալով մի կողմից շնորհի անել Տիգրան Կրտսերին, որը իրեն բարեկամ էր, մյուս կողմից հատկապես վախենալով, որ հռոմեացիները կներխուժեն Ալբանիա, և կարծելով, որ անկասկած հաջողության կհասնի, եթե ձմեռ ժամանակ անսպասելի հարձակվի նրանց վրա, քանի դեռ նրանք չեն կենտրոնացել մեկ միասնական զորակայանում, արշավեց նրանց վրա, Սատուռնալիա տոնի ժամանակ»³²: Դիոն Կասիոսի սույն հաղորդման մեջ պահպանվել է հռոմ-աղվանական ուղղակի հարաբերությունների մասին առաջին

վկայությունը:

Այս իրադարձություններով Աղվանքը պատմության մեջ առաջին անգամ ներքաշվում է հռոմեական առևելյան նվաճողական քաղաքականության շրջապտույտի մեջ՝ միաժամանակ առաջին անգամ հանդես գալով որպես ինքնուրույն քաղաքականություն վարող մի պետություն՝ թագավորի գլխավորությամբ, որի անվանական հիշատակությունն իսկ նրա պատմականության վկայությունն է:

Աղվանքի քաղաքական պատմության մեջ սկիզբ է դրվում պատմական մի նոր ժամանակաշրջանի, որի ավետումը Օրոյսեսի հարձակումն էր Պոմպեոսի վրա: Աղվանացիների 40 հազարանոց բանակը կտրելով Կուր գետը անցնում է հարձակման: Օրոյսեսի պլանը պարզ էր ու որոշակի. օգտվելով «Սատուռնալիա» կոչվող տոնակատարությամբ³³ զբաղված լինելուց, շեշտակի հարձակմամբ հռոմեացիներին անակնկալի բերել թույլ չտալով ուշքի գալ ու զորքերը միավորել և ջախջախել առանձին-առանձին: Այդ նպատակով ինքն էլ զորքերը բաժանելով երեք մասի, երեք ուղղություններով միաժամանակ շարժվում է Պոմպեոսի եռատված բանակի՝ ինքը Մետելլոս Կելերի, որի մոտ էր գերված Տիգրան Կրտսերը³⁴, իսկ մյուս երկուսը՝ Պոմպեոսի ու վերջինիս զորքի երրորդ մասի հրամանատար Լուկիոս Փլակկոսի վրա: Գլխավոր հարվածն ուղղված էր Մետելլոս Կելերի դեմ: Սակայն վերջինս, պատմիչի խոսքերով, Օրոյսեսին «ուժգնորեն ետ մղեց»: Ընկնելով Լուկիոս Փլակկոսի որոգայթը, նույն բախտին է արժանանում նաև նրա դեմ ուղարկված աղվանական մյուս զորամասը: «Փլակկոսը, շարունակում է պատմել Դիոն Կասիոսը, քանի որ խրամատի շրջագիծը մեծ լինելու պատճառով անկարող էր այն պաշտպանել (ամբողջությամբ), ներսում մեկ այլ խրամատ պատրաստեց: Թշնամին այս տեսնելով ենթադրեց, որ նա վախեցել էր ու ետ նահանջել, որով և նա թշնամուն արտաքին խրամատից այս կողմ ներքաշեց և այստեղ նրանց վրա անակնկալ հարձակվելով, շատերին ձեռնամարտում, շատերին էլ փախուստի մատնելով սպանեց»³⁵: Աղվանացիներին մեծ կորուստ է պատճառում նաև Պոմպեոսը. «Պոմպեոսը տեղեկանալով մյուսների դեմ բարբարոսների ձեռնարկած փորձի մասին, անակնկալ եկավ իր դեմ արշավողներին ընդառաջ և հաղթելով նրանց, իսկույն, ինչպես կար, շտապեց Օրոյսեսի դեմ: Եվ նրան չհանդիպեց, քանի որ (սա) ետ մղվելով Կելերի կողմից, և տեղեկանալով մյուսների ձախորդությունների մասին, փախուստի էր դիմել, սակայն (Պոմպեոսը) ալբաններից շատերին ձեռք գցելով Կյուռնոսի գետանցի մոտ, կործանեց»³⁶:

Այսպես, ճակատամարտերում կրած պարտությունից հետո, Օրոյսեսը ետ է քաշվում իր երկիրը և այնտեղից հաշտություն է խնդրում Պոմպեոսից: Սա հաշվի առնելով ձմեռային պայմաններն ու որոշ դժվարություններ, իր մտադրություններին

²⁵ И. Джавадов, О стоянке римских войск зимой 66/65 гг до н. э. в Закавказье, ДАН, АЗССР, 1960, т. 16, N 7, с. 707-709.

²⁶ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 93: Կ. Վ. Տրեվերը բերում է և Ս. Տ. Երեմյանի կարծիքը՝ հայտնված բանավոր զրույցի ժամանակ, ըստ որի նշված կայանատեղերը գտնվել են այժմյան Բորչալուի հարթավայրում (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 93, ծանոթ. 5):

²⁷ Плутарх, Помпей, XXXIV; Դիոն Կասիոս, XXXVI, 53, 5:

²⁸ Հ. Մանանդյան, Երկեր, II, Ա, էջ 583; Կ. Ե, էջ 164:

²⁹ С. М. Казиев, Археологические раскопки Мингечаура, с. 10; նրա Археологические памятники Мингечаура, էջ 168: Յու. Ջաֆարովը «Անահտական» երկիրն ու Պոմպեոսի ձմեռային կայանատեղերը ցույց է տալիս Դազախի շրջանում, բայց ներկայացնելով որպես Աղվանքի տարածք (տե՛ս О Акалахизацху храмовоу обласи, էջ 103): Եվ որպեսզի աղբյուրների հաղորդումներն այն մասին, որ աղվանացիները Պոմպեոսի վրա հարձակվել են Կուր գետն անցնելով, որով և ընդգծվում է, որ գետը սահման էր Հայոց և Աղվանքի միջև, հարմարեցնի իր ցանկությամբ, պատճառաբանում է, թե այդ ժամանակ իբրև Աղվանքի քաղաքական սահմանները չեն համապատասխանել էթնիկական սահմաններին: Սակայն Յու. Ջաֆարովը կեղծում է: Կուրը Աղվանքի համար ինչպես քաղաքական, այնպես էլ էթնիկական սահման էր, այնպես որ Պոմպեոսը ձմեռում էր հայկական տարածքում: Որ «Անահտական» երկիրը հայկական էր, և հենց այդ երկիրն էր գրավել Պոմպեոսը, վկայում է Դիոն Կասիոսը, գրելով. « (Պոմպեոսը - Հ. Ս.) տիրացավ Հայաստանին պատկանող Անահտական երկրին» (Դիոն Կասիոս, XXXVI, 48, I, 53, 5):

³⁰ Ը. Ալիշանը հակված է այդ անունը կարդալու «Արազ» (տե՛ս Ը. Ալիշան, Աղուանք, Բազմավազ, 1970, քիվ 11-12, էջ 344):

³¹ Թ. Մոմսգենը նրան կոչում է իշխան (տե՛ս История Рима, т. III, с. 109):

³² Դիոն Կասիոս, XXXVI, 54, 1-2.

³³ Կյուռնոս աստծուն (լատինական Սատուռն աստվածության, որից էլ «Սատուռնալիա») Ջակի հորը, նվիրված 7 օրվա տոնոթյամբ կրոնական տոն, որը նշում էին հռոմեացիները ամեն տարի իրրաբաժավաբից հետո, դեկտեմբերի 17-ին (տե՛ս Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս, էջ 235, ծանոթ. 71):

³⁴ Տիգրան Մեծի այս ապստամբ որդուն Պոմպեոսը շղթայակապ տանում է Հռոմ՝ այնտեղ կայանալիք իր շքանանդեսում ցուցադրելու համար:

³⁵ Դիոն Կասիոս, XXXVI, 54, 3:

³⁶ Նույն տեղում, XXXVI, 54, 3-4:

հակառակ, ընդունում է այդ առաջարկը³⁷ և մինչև 65 թ. գարունը հանգիստ անցկացնում ճամբարում:

Հռոմեացիների ու աղվանացիների այս առաջին զինված ընդհարման մասին պատմում է նաև Պլուտարքոսը, սակայն, ակնհայտ շեղումներով ու չափազանցություններով: Ըստ նրա՝ աղվանացիները «սկզբում համաձայնվել էին թույլ տալ Պոմպեոսին անցնելու իրենց երկիր միջով», այսպե՝ «ուխտադրոթեն» հարձակվել հռոմեացիների վրա: Բայց Պոմպեոսը ոչ մեծ դժվարությամբ ջախջախել է նրանց, և ընդառաջելով թագավոր Օրոյսեսի գթության աղերսանքներին, մեծահոգաբար ներել այդ հարձակմամբ իրեն հասցված «վիրավորանքը» և խաղաղության դաշն կնքել³⁸: Ուսումնասիրողներից շատերը հավատ ընծայելով Պլուտարքոսի խոսքերին, կարծել են, թե իրոք, աղվանացիները (և իբերները) համաձայնվել են հռոմեական զորքի անարգել անցնելուն իրենց երկրներով: Այնինչ Պլուտարքոսի նման հաղորդումը, այլ հեղինակների տվյալներով, ժխտվում է: Դեպքերին ավելի մոտ կանգնած Տիտոս Լիվիոսը գրում է հակառակը, աղվանացիները Պոմպեոսին թույլ չեն տվել անցնելու իրենց երկրով և սա հարկադրական պալքարի մեջ է մտել նրանց հետ: «Պոմպեոսը, - գրում է նա այդ արշավանքներից ընդամենը 30-40 տարի անց, - հետապնդելով Միհրդատին, հասավ ամենահեռավոր ու անհայտ ժողովուրդների մոտ: Նա պալքարում հաղթեց իրեն բաց չթողնող իբերներին ու աղվանացիներին»³⁹: Ի հակադրություն Պլուտարքոսի, Ապպիանոսը ևս գրում է. «Եվ այսպես, երբ Պոմպեոսը (հետապնդելով փախչող Միհրդատին - Հ. Ս.) շարժվեց առաջ (Պոմպեոսի հետ կապված - Հ. Ս.) այդ վայրերը տեսնելու, հարևան այլ ցեղեր բարեկամաբար բաց թողին նրան, բայց ալբանական թագավոր Օրոյսեսը և իբերական Արտոկեսը 70 հազար բազմությամբ դարան սարքեցին Կուր գետի վրա»⁴⁰:

Այսպիսով, Պլուտարքոսի հաղորդումը՝ իրենց երկրի միջով Պոմպեոսին անցնելու աղվանացիների նախապես տված թյուտվության մասին, չի համապատասխանում իրականությանը: Պոմպեոսն ինքն էլ դրա կարիքը չուներ, քանի որ վերջնական նպատակին՝ Կողքիս, հասնող ճանապարհը չէր էլ անցնելու աղվանացիների երկրով: Իրականությունը խճողված ներկայացնելով, Պլուտարքոսը նպատակ է ունեցել մեծացնել Պոմպեոսի փառքը և աղվանացիների հարձակումը Պոմպեոսի վրա ներկայացնել որպես դավաճանություն հռոմեացիների նկատմամբ: Իրականում թշնամու ներխուժման վտանգն էր իր բոլոր հետևանքներով անհանգստացրել աղվանացիներին: Այդ վտանգն ավելի շոշափելի էր դարձել հատկապես, երբ Պոմպեոսը ձմեռելու վայր էր ընտրել իրենց երկրի սահմանամերձ գոտին և Դիոն Կասսիոսի արդեն վկայակոչած հաղորդման համաձայն, աղվանացիները «հատկապես վախենալով, որ հռոմեացիները կներխուժեն Ալբանիա»⁴¹, դիմել էին վճռական գործողությունների:

Ոչ միայն աղվանացիների, այլև կովկասյան մյուս ժողովուրդների պալքարի ազատագրական բնույթը իր ցայտուն արտահայտությունն է գտել նաև Ֆլորուսի

հաղորդման մեջ, ըստ որի Պոմպեոսի արշավանքների ու Միհրդատի պարտության հետևանքով «գրգռվել էին իբերները, կասպերը, ալբանացիները և երկու Հայաստանները»⁴²: Հռոմեացիների ներխուժման հետևանքով կովկասյան ժողովուրդների մեջ առաջացած խռովքը շատ լավ է հասկացել Թ. Մոմզենը: Վերլուծելով այդ ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, գերմանացի գիտնականը գրում է. «Միջին և արևելյան Կովկասի քաջարի ժողովուրդները զայրույթով էին նայում իրենց երկրներում տեղավորված հեռավոր Արևմուտքից եկածներին»⁴³:

Պատմագրության մեջ սխալ մեկնաբանություն է տրվել նաև Պոմպեոսի վրա աղվանացիների ու իբերների հարձակման մասին Ապպիանոսի հաղորդմանը՝ ենթադրելով, թե վերջիններս միաժամանակ և համատեղ են հարձակվել հռոմեացիների վրա⁴⁴: Ավելին, նույնիսկ գտնում են, որ այդ հարձակման նախաձեռնողն ու զխավորողը եղել է իբերական թագավոր Արտոկեսը⁴⁵: Սակայն այդպես կարծելով, նրանք հաշվի չեն առել այն հանգամանքը, որ Ապպիանոսը խտացնում է դեպքերը և առանձին իրադարձություններ ներկայացնում միասին⁴⁶: Այլ աղբյուրների հավաստումներով, այս ժողովուրդները Պոմպեոսի դեմ կռվի մեջ են մտել առանձին-առանձին, ընդ որում, մինչ աղվանացիների թագավոր Օրոյսեսը ինքն է նախահարձակ լինում, իբերներն իրենք են ենթարկվում հարձակման Պոմպեոսի կողմից⁴⁷: Ուստի և ճիշտ չէ երկու ժողովուրդների տարբեր բնույթի ու ժամանակի գործողությունները միացնել և դիտել որպես համատեղ գործունեություն: Այս է իրականությունը, որը շարունակվում է հետևյալ հաջորդականությամբ: Պոմպեոսը չի հանդիպում անհաջողությունից հետո հեռացած աղվանացիների թագավորին, սակայն ջախջախում է գետնացի մոտ խոնված աղվանացիներին: Այսուհանդերձ հռոմեացի զորավարը չի զարգացնում իր ռազմական հաջողությունը և, նույնիսկ չանցնելով էլ գետից այն կողմ, այսինքն՝ չմտնելով աղվանացիների երկիրը, դաշինք է կնքում նրանց հետ, «թեպետև նա բուռն կերպով ցանկանում էր ներխուժել նրանց երկիրը՝ վրեժ լուծելու համար, բայց ձմեռվա պատճառով ուրախությամբ հետաձգեց պատերազմը»⁴⁸: Աղվանք ներխուժելու բուռն ցանկությանը հակառակ դաշինքի կնքումը, ուրեմն, ավելի շուտ բխել է Պոմպեոսի շահերից և թելադրվել այն դժվարին դրությամբ, որի մեջ ընկել է հռոմեացի զորավարը, քան պայմանավորված էր նրա «մեծահոգության»⁴⁹, ինչպես փորձում է ներկայացնել Պլուտարքոսը: Որ Պոմպեոսը դժվարին դրության մեջ է եղել և աղվանացիների հետ կնքած դաշինքը ավելի շուտ բխել է նրա շահերից, ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ հաջորդ տարվա գարնանը, երբ սպասվում էր, թե Պոմպեոսը կհարձակվի աղվանացիների վրա, քանի որ, ըստ Դիոն Կասսիոսի, միայն ձմեռային պայմաններն էին խանգարել նրան դա անելու, նա

³⁷ Известия древних писателей ..., т. II, с. 258.

³⁸ Т. Моммзен, История Рима, т. III, с. 106.

³⁹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. I, էջ 236: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 599:

⁴⁰ Г. А. Мелукишвили, К истории древней Грузии, с. 327.

⁴¹ Դա հայտնի է պատմագրությանը (տե՛ս Р. Н. Осенюк, Роль Северного причерноморья в борьбе Понта с Римом II-I вв. до н. э.), Томск, 1953, с. 395.

⁴² Դիոն Կասսիոս, XXXVI, 54,1; Плутарх, Помпей, XXXIV.

⁴³ Դիոն Կասսիոս, XXXVI, 54, 5.

³⁷ Նույն տեղում, XXXVI, 54, 4-5:

³⁸ Плутарх, Помпей, XXXIV.

³⁹ Известия древних писателей ..., т. II, с. 50-51.

⁴⁰ Նույն տեղում, т. 1, с. 531.

⁴¹ Դիոն Կասսիոս, XXXVI, 54, 1-3:

նույնպես անակնկալ, հավանաբար աղվանացիների հետ կնքած դաշինքով թիկունքը ապահովված զգալով, հարձակվում է իբերների վրա: Պոմպեոսը բոլորովին այլ վերաբերմունք է ցույց տալիս իբերներին: Չնայած Արտոկես թագավորի՝ հաշտություն կնքելու երիցս արված առաջարկներին, նա շարունակում է խորանալ երկրում և հաշտություն է կնքում միայն այն ժամանակ, երբ Արտոկեսը իր որդիներին ուղարկում է նրա մոտ որպես պատանդներ⁴⁹:

Այսպիսով, աղվանացիների հետ դաշինքի կնքումը, ձեռք բերած հաղթանակներից հետո Պոմպեոսի կողմից այն չամրապնդելը, իբերների թագավոր Արտոկեսի նկատմամբ ցույց տված ոչ «մեծահոգի» վերաբերմունքը մեզ թույլ են տալիս այնպիսի եզրակացության հանգելու, որ աղվանացիների դիմադրությունը շատ ավելի զորեղ է եղել, քան ներկայացնում են հռոմեացի պատմիչները և հռոմեացիներն էլ այնքան հեշտ հաղթանակներ չեն տարել նրանց նկատմամբ: Նշված ճակամարտերում կրած պարտությունից հետո էլ աղվանացիները պատրաստ են եղել պաշտպանելու իրենց երկիրը: Եվ Պոմպեոսը զգալով այդ, հնարավոր է նաև, հաշվի առնելով ձմեռային պայմանները, ընդունել է նրանց առաջարկն ու Աղվանք չմտնելու պայմանով կնքել հռոմեացիների համար ձեռնադրու դաշինք: Կնքված դաշինքով Օրոյեսը ևս փաստորեն հասնում է իր նպատակին. Պոմպեոսը այդ ձմեռ չի մտնում Աղվանք:

Մ. թ. ա. 65 թ. գարնանը Պոմպեոսը հարձակվում է իբերների վրա և նրանց պարտության մատնելուց ու Արտոկեսի որդիներին պատանդ վերցնելով, հաշտություն կնքելուց հետո ներխուժում է Կողքիս, ապա արշավում դեպի Բոսփոր՝ այնտեղ ապաստանած Միհրդատի դեմ: Սակայն բազմաթիվ անձանոթ ու թշնամական ցեղերի միջով անցնող ճանապարհի դժվարություններից ելնելով, նա փոխում է մտադրությունը և հետ դառնում «դեպի ալբանացիների (երկիրը) ոչ թե ամենակարճ ճանապարհով, այլ Հայաստան վերադառնալուց հետո, որպեսզի այս միջոցով, ինչպես նաև կնքված հաշտության պատճառով, նրանց անակնկալի բերի»⁵⁰: Աղվանացիների վրա Պոմպեոսի այս հարձակումը, փաստորեն, դաշնադրության խախտում էր: Այնուամենայնիվ, Պլուտարքոսը կրկին անգամ փորձում է ներկայացնել այն որպես աղվանացիների խռովությանը հարուցված արշավանք⁵¹, որին, ի դեպ, հավատում են թե՛ Կ. Վ. Տրեվերը⁵² և թե՛ Թ. Մոմմզենը⁵³: Բայց Պոմպեոսի հիշյալ արշավանքի մասին ավելի մանրամասն խոսող Դիոն Կասիոսի վերը բերված վկայություններից և հենց իր՝ Պլուտարքոսի հաղորդումներից երևում է, որ աղվանացիները ոչ միայն խռովություն չէին բարձրացրել, այլև կնքած դաշինքով հանգստացած, հռոմեացիների կողմից հարձակման չեն էլ սպասել: Այդ են վկայում թե՛ պատմիչների ուղղակի հաղորդումները և թե՛ երկար ու շրջանցիկ ճանապարհ ընտրելով իսկական մտադրությունը թաքցնելու և կնքված հաշտությամբ հանգստացած աղվանացիներին «անակնկալի բերելու» Պոմպեոսի ռազմական տակտիկան: Որ աղվանացիները հարձակման չեն սպասել հռոմեացիների կողմից և ոչ մի

խռովություն էլ չեն բարձրացրել վերջիններիս դեմ, երևում է նաև նրանից, որ Պոմպեոսին նրանք առաջին դիմադրությունը ցույց են տվել Ալազան ըստ անտիկ հեղինակների՝ Աբաս, Աբանո գետի այն կողմում միայն: Պլուտարքոսի վկայությամբ, այդ դիմադրությունը ցույց է տրվել թագավորի եղբայր Կոսիսի գլխավորած՝ «վատ զինված ու գազանների մորթիներ հագած» աղվանական բանակի կողմից, որի նկատմամբ Պոմպեոսը հեշտ հաղթանակ է տանում⁵⁴: Պլուտարքոսի նկարագրած աղվանական բանակի որակական կազմի քննությունը հանգեցնում է այնպիսի եզրակացության, որ սրանք աղվանացիների կանոնավոր զինված ուժերը չէին, որոնց մասին իրենք իսկ՝ անտիկ հեղինակներն են բազմիցս խոսել որպես մարտունակ ու ժամանակի ռազմական տեխնիկայով զինված բանակի⁵⁵: Հավանական է, որ այս վատ զինված ու գազանի մորթիներ հագած բանակը հավաքագրված է եղել հապճեպ, ոչ զինվորականներից, անսպասելի ներխուժած թշնամուն կանգնեցնելու համար՝ մինչև հիմնական ուժերի մոտենալը: Եթե աղվանացիները ապստամբած լինեին, ապա նախապատրաստված լինելով՝ կունենային անհամեմատ ավելի լավ զինված ու կազմակերպված բանակ և՛ ուխտադրուժ հակառակորդին կդիմավորեին կազմ ու պատրաստ:

Այսպիսով, Պոմպեոսի երկրորդ արշավանքը աղվանացիների դեմ պայմանավորված էր ոչ թե վերջիններիս ապստամբությամբ, այլ ընդհանրապես Հռոմի նվաճողական քաղաքականությամբ: Եվ Պոմպեոսը, որպես հռոմեական նվաճողական քաղաքականության իրագործող Անդրկովկասում, մեկը մյուսի ետևից հնազանդեցնում էր հայերին, իբերներին ու աղվանացիներին: Վերջիններիս դեմ երկրորդ անգամ արշավելիս, Պոմպեոսը, սակայն, դեմ է առնում նրանց ձեռնարկած որոշ նախազգուշական միջոցառումներին. աղվանացիներն իրենց ամբողջ սահմանի երկարությամբ կառուցած ցանկապատերով փակել էին Կուր գետի հիմնական գետանցները⁵⁶: Դրա հետևանքով Պոմպեոսը այս անգամ հարկադրված է լինում ուրիշ տեղերում փնտրել գետանցի հնարավորություն և գետը անցնել «դժվարությամբ ու զինվորների կանքը վտանգի ենթարկելով»⁵⁷: Անցնելով Կուր գետը⁵⁸ և ոչ մի դիմադրության չհանդիպելով՝ հռոմեական զորավարը շարունակում է առաջխաղացումը: Առաջնորդներ ունենալով գերեվարվածներից, որոնք նրան տանում էին բոլորովին էլ, ոչ հարմարագույն ճանապարհով⁵⁹, դարձյալ դիմադրության չհանդիպելով, Պոմպեոսը մոտենում է Կամբյուսես - Կամբեհան (Իորի) գետին, որտեղ հագեցնելով ծարավը և թշնամուն չհանդիպելով, շարունակում է խորանալ երկրում: Ըստ Դիոն Կասիոսի, ցերեկային շոգն ու ծարավը մեղմելու համար նա ռազմերթը կատարում էր գիշերով⁶⁰: Բայց հավանական է, որ Պոմպեոսը դրա համար ուներ ուրիշ, ավելի զորավոր պատճառ.

⁵⁴ Плутарх, Помпей, XXXV.

⁵⁵ Страбон, XI, IV, 5.

⁵⁶ Плутарх, Помпей, XXXV.

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Պոպեոսն այդ անցումը կատարել է երեք շաբթով, մախ հենելագորը, ապա գումակը, ետև միայն հետևակը, որպեսզի հենելագորային ծիերը իրենց մարմիններով թուլացնեին հոսանքի ուժը՝ հաջորդ շաբթով անցնող գումակի համար, իսկ վերջինիս տեղի ունեցած որևէ կորուստ դեմ առնել մի փոքր ավելի ներքևից անցնող հետևակին և չքվեր հոսանքից (Դիոն Կասիոս, XXXVII, 3, 5):

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁴⁹ Նույն տեղում, XXXVII, 1-5; 2, 1-6.

⁵⁰ Նույն տեղում, XXXVII, 3, 3.

⁵¹ Плутарх, Помпей, XXXV.

⁵² К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 96.

⁵³ Т. Моммзен, История Рима, т. III, с. 109.

որքան հնարավոր է գաղտնի պահել իր ահագին բանակի տեղաշարժը և անակնկալի բերել թշնամուն: Դա նրա սիրած ռազմական տակտիկական ձևն էր և քիչ հաջողություններ չէր բերել:

Պոմպեոսն, առաջ ընթանալով, հետը տասը հազար տիկերով միայն խմելու ջուր էր տանում, իսկ ուտելիք վերցնում էր տեղաբնիկներից⁶¹: Երկրորդ արշավանքի առաջին ընդհարումը Պոմպեոսի ու աղվանացիների միջև տեղի է ունենում Ալազան գետի ձախ ափին: Պլուտարքոսի տվյալներով այս ճակատամարտում աղվանական բանակը, որ բաղկացած էր 60 հազար հետևակից ու 12 հազար հեծելազորից, ունեցել է թվական գերակշռություն⁶²: Աղվանացիների թվական գերակշռության մասին է հայտնում նաև մ.թ. I դարի պատմիչ Հուլիոս Ֆրոնտինոսը իր «Ռազմական հնարամտություններ» գրքում⁶³: Սակայն հաշվի առնելով հակառակորդի ուժերը չափազանցելու և սեփականը նվազեցնելու հուճա-հոռմեական հեղինակների սովորությունը, կարծում ենք աղվանացիների ռազմական ուժերի գերազանցության մասին նրանց հաղորդումները ճիշտ չեն: Ավելին, Դիոն Կասսիոսի մի հաղորդումից պարզվում է հակառակը. հռոմեացիներն իրենք են ունեցել թվական գերակշռություն: Նա գրում է. «Երբ արդեն նրանք (հռոմեացիները - Հ. Ս.) անցել էին գետը, լուր հասավ, թե Օրոյսեսը մոտենում է: Այնժամ Պոմպեոսը ցանկացավ նրան կռվի մեջ քաշել, *նախքան սա կիմանար հռոմեացիների քանակի մասին, որպեսզի չլինի թե (վախենալով) ետ նահանջի*»⁶⁴: Այսպիսի անկանխակալ վկայությունը ուրիշ եզրակացությունների տեղ չի թողնում, քան այն, որ աղվանացիները կռվել են հռոմեացիների համեմատությամբ փոքրաթիվ ուժերով: Դիոն Կասսիոսից քաղված այս սկզբնաղբյուրային տեղեկությունը, հաստատելով մեր միտքը, նոր եզրակացությունների տեղիք է տալիս: Ըստ Դիոն Կասսիոսի, Պոմպեոսի հետ կռվի բռնկողն ինքը՝ աղվանացիների թագավորն է, այն դեպքում, երբ Պլուտարքոսի մոտ հիշատակված է նրա եղբայրը Կոսիսը, որին էլ մեծամարտում սպանում է Պոպեոսը⁶⁵: Աղբյուրների հաղորդումների այսպիսի անհամապատասխանությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Պոմպեոսը աղվանացիների դեմ ուղղված երկրորդ արշավանքի ժամանակ երկու ճակատամարտ է տվել: Առաջին անգամ (որի մասին պատմում է Պլուտարքոսը) տեղական բնակիչներից շտապ հավաքագրված ու երկիրը անակնկալ ներխուժած թշնամու առաջխաղացումը կանխելու փորձ անող ու, այսպիսով, Օրոյսեսին կազմակերպվելու հնարավորություն ընձեռող Կոսիսի գլխավորած և երկրորդ անգամ արդեն Օրոյսեսի հրամանատարությամբ գործող աղվանական կանոնավոր բանակի դեմ:

Առաջին ճակատամարտը, որի ամենաթեժ պահը եղել է աղվանական թագավորի եղբայր և, հավանաբար, զորքի գլխավոր հրամանատար Կոսիսի և Պոմպեոսի միջև կայացած մեծամարտը, երբ Պոմպեոսը միզակահար է անում Կոսիսին, նկարագրված է Պլուտարքոսի, իսկ երկրորդ ճակատամարտը՝ Դիոն

Կասսիոսի մոտ: Այսպիսի ենթադրությունը հաստատվում է IV դարի (370 թ. մ.թ.) հռոմեացի պատմիչ Եվտրոպոսի վկայությամբ, որի համաձայն, «Պոմպեոսը պայքարեց ալբանացիների դեմ և երեք անգամ հաղթեց նրանց թագավոր Օրոյսեսին»⁶⁶: Պոմպեոսի՝ աղվանացիների թագավորին երեք անգամ հաղթելու մասին են խոսում նաև Ռուփոս Փետտոսը⁶⁷ և ուրիշներ⁶⁸: Կ. Վ. Տրեվերը կարծում է, թե նշված պատմիչներն իրենց հաղորդումներով կամ նկատի ունեն 66-65 թթ. ձմռանը միաժամանակ երեք տեղում տված ճակատամարտերը, կամ ակնարկում են Ալազանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո կայացած մի ուրիշ, դարձյալ աղվանացիների համար անհաջող մի ճակատամարտ⁶⁹: Բայց, կարծում ենք, ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը: Եթե տեղի ունեցած լինեք նման մի դեպք, ապա այդ մասին անկասկած կխոսեին Պոմպեոսի փառքը գովերգող հեղինակները և, հատկապես, Պլուտարքոսը, որը պատմում է նաև Ալազանի ճակատամարտից հետո ընկած ժամանակաշրջանում Պոմպեոսի գործողությունների մասին: Եվ քանի որ նրանք այդ չեն անում, ապա նշանակում է վերոհիշյալ հաղորդումները վերաբերում են ուրիշ երեք ճակատամարտերի, այն է՝ 66-65 թթ. ձմռանը և 65 թ. ամռանը Ալազան գետի մոտ նախ Կոսիսի, ապա Օրոյսեսի դեմ տված ճակատամարտերին: Այսպիսով, նկարագրվող շրջանում Պոմպեոսը երրորդ անգամ է դուրս գալիս ճակատամարտելու աղվանացիների դեմ: Վերջին ճակատամարտը տեղի է ունենում մ.թ.ա. 65 թ. ամռանը, Աբանտ (Ալազան) գետի ձախ ափին, ինչ-որ բլրի մոտ, որից ոչ հեռու եղել է մի կիրճ: Պոմպեոսը, Օրոյսեսի դեմ ճակատամարտի բռնկվիս, օգտագործելով տեղանքը, հաջողությամբ կիրառում է հակառակորդին հեշտ հաղթանակով հրապուրելու, կեղծ նահանջի ու դարանած զորքերով շրջապատելու և ջախջախելու ռազմական խորամանկ տակտիկա: «Նա (Պոմպեոսը - Հ. Ս.),- գրում է Դիոն Կասսիոսը,- իր հեծելազորը դասավորեց առաջամասում, նախապես հանձնարարելով նրանց անցելը, իսկ մնացյալին նա ամբողջովին անշարժ, վահաններով իրար ծածկած, դասավորեց (հեծյալների) ետևում, այնպես, որ Օրոյսեսը չկարողանար կռահել նրանց ներկայությունը, նախքան մարտի բռնկվելը: Այսպիսով (Օրոյսեսը), արհամարհելով հեծյալներին, կարծելով, թե նրանք մեռնակ են, կռվի բռնկվեց նրանց հետ և երբ քիչ անց նրանք դիտավորյալ փախուստի դիմեցին, նա ամբողջ թափով հալածեց նրանց: Այնժամ հետևակայինները իսկույն վեր կացան և, երկու մասի բաժանվելով, իրենց շարքերի միջով յուրաքանչյուրին ապահով նահանջ շնորհեցին, միաժամանակ անգոգույշ կերպով հետապնդմամբ հրապուրված թշնամիներին իրենց շարքերի մեջ ընդունելով, շատերին շրջապատեցին: Այսպիսով, նրանք շրջապատվածներին կոտորեցին, իսկ հեծյալները, մի մասը աջ, մյուս մասը հակառակ կողմից շրջանցելով, թիկունքից հարձակվեցին շրջապատվածների վրա: Եվ այստեղ էլ այս զորամասերը շատերին սպանեցին»⁷⁰: Չեն փրկվում նաև նրանք, ովքեր փախել թաքնվել էին անտառներում: Պոմպեոսի զինվորները հրդեհելով անտառները, նետահարում են այնտեղից

⁶¹ Плутарх, Помпей, XXXV, Դիոն Կասսիոս, XXXVII, 3, 6.

⁶² Плутарх, Помпей, XXXV.

⁶³ Известия древних писателей, т. II, с. 229: Ստրաբոնը հեծյալների թիվը հասցնում է 22000-ի (Տրաբոն, XI, IV, 5).

⁶⁴ Դիոն Կասսիոս, XXXVII, 4, 1 (ընդգծ. Հ. Ս.):

⁶⁵ Плутарх, Помпей, XXXV.

⁶⁶ ВДІ, 1949, N 3, с. 280.

⁶⁷ СМОНІК, вып. 4, с. 193.

⁶⁸ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 102.

⁶⁹ Նույն տեղում:

⁷⁰ Դիոն Կասսիոս, XXXVII, 4, 4: Պոմպեոսի կիրառած այս ռազմական խորամանկության մասին պատմում է նաև Ֆրոնտինոսը (Известия древних писателей, т. II, с. 229):

փախչող աղվանացիներին⁷¹:

Ամբողջ ճակատամարտը հռոմեացիների կողմից ուղեկցվել է «Ով, Սատուռնալիա» աղաղակներով⁷²: Այս բացականչությունները պետք է աղվանացիներին հիշեցնեին 66 թ. դեկտեմբերի իրենց առաջին հարձակումը և հռոմեացիների վրեժխնդրությունը: Վերջին հանգամանքը կրկին հանգեցնում է այն կարծիքին, որ հռոմեացիների հաղթանակը Կուր գետի շրջակայքում հեշտ չէր եղել, և ժամանակը չէր մարել նրանց վրեժի զգացումը:

Աղվանացիների կազմում կովում էին նաև օտար ցեղեր, որոնց էլ, հավանաբար, նկատի ուներ Ստրաբոնը, երբ գրում էր. «Քոչվորները օտարերկրացիների հետ պատերազմում օգնում են ալբանացիներին, ինչպես և իբերներին»⁷³: Մասամբ այս հանգամանքն էլ է դրդապատճառներից մեկը եղել, որ Պոմպեոսը Կովկասից մինչև Կասպից ծով ընկած շրջանում ապրող և աղվանացիների հետ համատեղ իր դեմ կովող ցեղերին հարկադրել է ընդունել Հռոմի «բարեկամությունն ու դաշինքը»:

Ճակատամարտն ավարտվում է Պոմպեոսի հաղթանակով և Օրոյսեսի լիակատար պարտությամբ: Սակայն աղվանական թագավորին հաջողվում է խուս տալ հռոմեացի զորավարից և հեռվից բանակցություններ վարել՝ հաշտություն խնդրելով: Այդ նպատակով նա զանազան նվերներ ու հաշտության խնդրանքով նամակներ է ուղարկում Պոմպեոսին: Բայց վերջինս շարունակում է ասպատակության ենթարկել երկիրը և միայն երկար բանակցություններից հետո տեղի տալով պարտված թագավորի հաշտություն կնքելու թախանձանքով լի նամակների հետ ուղարկվող նվերներին ու պատանդներին⁷⁴, վերջապես համաձայնվում է հաշտություն կնքել: Դրա համար նա իր մոտ՝ ճամբար է կանչում Օրոյսեսին: Հռոմեացի պատմիչ Ֆլորուսը (մ.թ. II դարի առաջին կես) գրում է. «Ճամբար խփելով անմիջապես Կովկասի տակ⁷⁵, նա (Պոմպեոսը - Հ. Ս.) կարգադրեց Կոլխիդայի (իմա Աղվանքի - Հ. Ս.) թագավոր Օրոյսեսին իջնել ցած»⁷⁶: Այստեղ Պոմպեոսը հաշտություն է կնքում Օրոյսեսի հետ և, եթե հավատարմ լինեմք պատմիչին, նույնիսկ փոխադարձ նվեր է անում նրան⁷⁷: Այնուհետև նա հաշտության ու խաղաղության պայմանագրեր է կնքում նաև նույն ցանկության մի մոտ բանագնացներ ուղարկած՝ Կովկասից մինչև Կասպից ծովն ընկած տարածքում ապրող մի շարք ցեղերի հետ⁷⁸:

Աղվանքը նվաճված էր:

Նկարագրվող իրադարձություններից հետո Պոմպեոսը մտադրվում է ուղևորվել դեպի Կասպից ծով, որը վաղուց ի վեր հռոմեացիների հետաքրքրությունների օբյեկտն էր: Ըստ պատմագրության մեջ տիրապետող կարծիքի, Պոմպեոսի

նպատակն է եղել ուսումնասիրել այն առևտրական ճանապարհը, որը, հենց Վկայությանը, հնարավոր էր դարձնում առևտուրը Հնդկաստանից մինչև Սև ծով: Պլուտարքոսը պատմում է, որ Պոմպեոսը ուղևորվել է դեպի Կասպից ծով, բայց երբ ծովին հասնելու համար մնացել է ընդամենը երեք օրվա ճանապարհ, հրաժարվել է այդ մտքից և ետ դարձել իբր այնտեղ վիստացող «թունավոր զեռուկների պատճառով»⁷⁹: Ստրաբոնը, սակայն, գրում է, որ Պոմպեոսը հասել է Կասպից ծով. «(Պոմպեոսը - Հ. Ս.) արշավեց իբերների ու ալբանացիների վրա, մինչև Կասպից և Կովկասյան (Սև - Հ. Ս.) ծովերի երկու կողմերը»⁸⁰: Ամփառնա Մարքելայոսն այս դեպքերից ավելի բան չորս հարյուր տարի անց նույնպես գրում է, թե իբր «Պոմպեոսը անցել է ալբանացիների ու մասքաթների երկրով և տեսել Կասպից լիճը»⁸¹: Նրան ժամանակակից Հուլիոս Սոլինն էլ, օգտվելով Պոմպեոսի ուղեկիցներից մեկի՝ Վարրոնի տեղեկություններից, հայտնում է, որ Կասպից ծովի ջրի քաղցրահամությունը փորձել են ժամանակին Ալեքսանդր Մակեդոնացին, ապա Պոմպեոսը, որը «ցանկացել էր անձամբ համոզվել դրանում»⁸²: Սակայն հաշվի առնելով, որ դեպքերին ավելի մոտ կանգնած ու Պոմպեոսի գործունեությանը քաջատեղյակ հեղինակները, մանավանդ Պլուտարքոսը, հակառակն են պնդում, վերջին հաղորդումները համարում ենք ոչ ճիշտ: Պոմպեոսը չի հասել մինչև Կասպից ծով և ոչ թե նրա համար, որ դրանում «մեղավոր» էին «թունավոր զեռուկները», այլ՝ անցնող ճանապարհին ընկած ժողովուրդների դիմադրությունն ու երկրի խորքերը հասած հռոմեացիների համար սննդամթերք հայթայթելու և այլ կարգի դժվարությունները:

Այսպես թե այնպես Պոմպեոսը մ.թ.ա. 61 թ. վերադառնում է Հռոմ, իր հետ տանելով Աղվանքին, Մեծ Հայքին ու Իբերիային հաղթանակողի փառքը:

Հռոմեացիները մեծ նշանակություն են տվել Պոմպեոսի հաղթանակներին և նրա արևելյան արշավանքները դիտել որպես Հռոմի աննախընթաց հզորության արտահայտություն: Նրանց պատվին Հռոմում կազմակերպվել է հաղթական շքախմբեր: Երկու օր տևած այս շքախմբերում «առջևից տարվող տախտակների վրա նշված էին այն երկրներն ու ժողովուրդները, որոնց նկատմամբ տարած հաղթանակներն էին տոնվում. Պոնտոս, Հայաստան, Կապադովկիա..., իբերներ, ալբանացիներ, Սիրիա, Կիլիկիա, Միջագետք...»: Հաղթահանողների ընթացքում, չհաշված ծովահենների գլխավորներին, որպես գերիների տանում էին Տիգրանին՝ Հայաստանի թագավորի որդուն՝ կնոջ ու աղջկա հետ, Տիգրանի կնոջը՝ Զոսիմային..., ապա ալբանացիներից ու իբերներից վերցրած պատանդներին, Կոմագենի թագավորին...»⁸³: Ապալանոսը Պլուտարքոսի նկարագրություններից ավելացնում է, որ այդ պատանդներից էին՝ «երեք իբերական ու երկու ալբանական առաջնորդներ», իսկ տարվող տախտակների վրա մակագրություններ էին.

⁷⁹ Плутарх, Помпей, XXXVI.

⁸⁰ Страбон, XI, I, 6 : Կ. Վ. Տրեվերը գտնում է, որ այս հաղորդման մեջ գործածվող հունարեն «մինչև» բառով Ստրաբոնը նշում է աղվանացիների ու իբերների աշխարհագրական դիրքը՝ ընկած Սև և Կասպից ծովերի միջև (տե՛ս, К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 105), որը համազիչ չէ:

⁸¹ Аммиан, История, XXIII, 5, 16.

⁸² ВДИ, 1949, N 3, с. 245.

⁸³ Плутарх, Помпей, XLV.

⁷¹ Известия древних писателей, т. II, с. 531.

⁷² Դիոն Կասսիոս, XXXVII, 4, 4:

⁷³ Страбон, XI, IV, 5.

⁷⁴ Известия древних писателей, т. I, с. 531; т. II с. 258; ВДИ, 1949, N 3, с. 280. Այդ նվերների թվում Ֆլորուսը հիշատակում է նաև մի ոսկե գահ (տե՛ս Известия древних писателей, т. II, с. 258).

⁷⁵ Ըստ Կ. Վ. Տրեվերի, հավանաբար Աղվանքի մայրաքաղաք Կապադակի շրջակայքում: Տե՛ս Очерки по истории... Албании, с. 104.

⁷⁶ Известия древних писателей, т. II, с. 258.

⁷⁷ Նույն տեղում:

⁷⁸ Դիոն Կասսիոս, XXXVII, 5, 1:

«Ուստի լինում են թագավորներ հայոց Տիգրանը, իբերական Արտակեսը, ալբանական Օրոյսեսը, մարական Դարեհը...»⁸⁴:

Պոմպեոսի արշավանքներից հետո ամբողջ Անդրկովկասն ընկնում է Հռոմի գերիշխանության տակ: Բայց ի տարբերություն մի շարք այլ երկրների՝ Պոմպեոսի, Կոլխիդայի, Կապադովկիայի և ուրիշների, Աղվանքը, Իբերիան ու Հայաստանը չնայած հռչակվում են «հռոմեական ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից», որը նշանակում էր Հռոմի գերիշխանության ընդունում, չեն կորցնում իրենց թագավորությունները: Դա է վկայում թեկուզ և այն հանգամանքը, որ Պոմպեոսի հաղթահարման ժամանակ, ինչպես նկատել է Կ. Վ. Տրեվերը⁸⁵, անդրկովկասյան երկրների և ոչ մի թագավոր չի ցուցադրվել: Մասնավորապես Աղվանքն այդ շքահանդեսում ներկայացվել էր միայն «երկու առաջնորդներով» ու պատանդներով⁸⁶, որ նշան էր, թե Աղվանքը, պահպանելով հանդերձ ներքին ինքնավարությունը, մյուս հարևանների նման, սոսկ դարձել էր Հռոմի քաղաքական գերիշխանությանը ենթակա երկիր: Պետք է առանձնապես ընդգծել, որ եղած գերիշխանությունն էլ Աղվանքում կայուն չէր: Դա երևում է նրանից, որ Պոմպեոսից հետո էլ Հռոմը հարկադրված էր զգալի ուժեր կենտրոնացնել Աղվանքը կրկին ու կրկին անգամ նվաճելու համար, որովհետև, ինչպես վկայում են հունա-հռոմեական հեղինակները, այն Մեծ Հայքի ու Վիրքի հետ մեկտեղ հաճախ ապստամբելով ազատվում էր Հռոմի ենթակայությունից: Նրանցից դեպքերին ամենամոտ կանգնած ու քաջատեղյակ Ստրաբոնը գրում է. «Ինչ վերաբերվում է հայերին ու Կոլխիդայից վեր բնակվող ժողովուրդներին (ալբանացիներին ու իբերներին), ապա նրանց համար բավական է միայն նշանակված կուսակալների ներկայությունը, քանի որ նրանք հիանալի ենթարկվում են հռոմեացիների իշխանությանը: Իմիջիայնոց, երբ հռոմեացիները զբաղված են այլ գործերով, նրանք ապստամբություն են բարձրացնում»⁸⁷:

Պոմպեոսի կողմից Աղվանքը նվաճելուց շատ չանցած, աշխարհակալ Հռոմում մեկը մյուսի ետևից հաջորդում են իրադարձություններ (Կատիլինայի դավադրությունը, մ.թ.ա. 60 թ. Պոմպեոսի, Հուլիոս Կեսարի ու Կրասոսի կողմից

առաջին եռապետության կազմումն ու հռոմեական ընդարձակ տերության բաժանումը եռապետերի միջև, քսան տարի մղվող քաղաքացիական կռիվները և այլն), որոնք հանգեցնում են խորը ճգնաժամի: Օգտվելով Հռոմում ստեղծված խառը իրադրությունից, այսինքն, ինչպես Ստրաբոնը կասեր, «հռոմեացիների զբաղվածությունից» աղվանացիները ապստամբելով դուրս են գալիս Հռոմի ենթակայությունից: Աղվանքի համար սկսվում է խաղաղության ու ինքնուրույնության մի ժամանակաշրջան, որը տևում է գրեթե քառորդ դար՝ մինչև մ.թ.ա. 37 թ.: Անտոնինոսի արևելյան արշավանքները:

Տևական խաղաղության այդ ժամանակամիջոցը աղվանացիների սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման համար դրական տեղաշարժերի ու քաղաքական նոր կողմնորոշման ժամանակաշրջան էր: Նրանք այդ շրջանում հայոց Արտավազդ թագավորի (մ.թ.ա. 55-36 թթ.) գլխավորությամբ կազմել էին հակահռոմեական մի միություն, ուր ներգրավված էին նաև իբերներն ու ատրպատականցիները և գործուն մասնակցություն էին ունենում հայ-հռոմեական հակամարտություններում: Դրա մասին է պատմահայր Մ. Խորենացու վկայությունը որն, ի դեպ, դուրս է մնացել Աղվանքի պատմությունն ուսումնասիրողների տեսադաշտից: «Հայոց թագաւորէ Արտաւազդ որդի Տիգրանայ: ... Սա ... մանաւանդ զի և զՄիշագետս Անտոնինոսի հանեալ էր ի նմանէ, զայրացեալ հրաման տայր զօրյարուցանել զբիրաւորս Ատրպատական Գահանգին և զբնակիչս լերինն Կալկասու հանդերձ Աղուանիք և Վրօք խաղայ իշանէ ի Միշագետս, և հալածականս առնէ զզօրս հռոմայեցոց»⁸⁸: Մ. Կաղանկատվացին էլ, փորձելով գրել Աղվանքի հին ժամանակաշրջանի պատմությունը, ուրախությամբ դիմում է պատմաճոր հենց այս հաղորդմանը: «Յայսմ վայրի,- գրում է նա,- նպաստաւոր է մեզ Քերթղառայրն Մովսէս զպատերազմելն Արտաւազդայ ընդ հռովմայեցիսն: Վասն զի ի գումարելն նորա զբիրաւորսն Ատրպատականայ անդ կոչեաց զհզօր ազգս լերինն Կալկասու և զզօրս Աղուանից և Վրաց և խաղաց ի Միշագետս, և սոցին ուժով հալածեաց զզօրսն հռովմայեցոց»⁸⁹: Մատենագիտական նման տեղեկությունները թույլ են տալիս պնդելու, որ, իրոք, աղվանացիները ոչ միայն ազատվել էին հռոմեական ենթակայությունից, այլև հարելով հակահռոմեական խմբակցությանը՝ մասնակցել հայոց թագավորի՝ Միշագետք կատարած արշավանքին: Դեպքը կարող էր տեղի ունեցած լինել Անտոնինոսի կողմից Միշագետքը հայերից խլելուց անմիջապես հետո՝ 38 կամ 37 թ.:

Արտավազդի գլխավորությամբ հռոմեացիների դեմ Անդրկովկասի ժողովուրդների պայքարն էլ պայմանավորեցին Անտոնինոսի նոր արշավանքը դեպի Կովկաս, որը հայերին, ալբանացիներին, վրացիներին ու մյուս ժողովուրդներին կրկին հպատակեցնելու հետ մեկտեղ ուներ և նախապատրաստական բնույթ՝ պարթևական արշավանքի համար: Անհրաժեշտ էր վերջին արշավանքից առաջ ապահովել թիկունքը, սեպ խրել այդ ժողովուրդների մեջ, «բաժանիք և տիրիք» հայտնի քաղաքականությամբ մեկը մյուսի դեմ հանել, զրկել դաշնակից պարթևներից օգնության գալու հնարավորությունից և այդպիսով Առաջավոր Ասիայում հասնել լիակատար գերիշխանության:

⁸⁴ Известия древних писателей, т. I, с. 537-538.

⁸⁵ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 100.

⁸⁶ Հատ Կ. Վ. Տրեվերի, այս երկու առաջնորդները կարող էին լինել Աղվանքի վերնախավի ներկայացուցիչները, որոնք փոխարինել էին պատանդներին՝ Օրոյսեսի որդիներին (К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 109-110): Ն. Աղոնցի կարծիքով, հիշատակված երկու առաջնորդներն են եղել «թագավորն ու բորմը» (տե՛ս Н. Адош, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 409, ծանոթ. 3): Բայց հազիվ թե ճիշտ լինի Ն. Աղոնցը, քանի որ այս դեպքում դա անպայման կնշվեր Պոմպեոսի շքահանդեսը նկարագրողների կողմից, ինչպես Կոմագենի թագավորը: Հավանական է Կ. Վ. Տրեվերի կարծիքը, միայն թե այնպիսի վերապահությամբ, որ այդ ազնվականության ներկայացուցիչները պատանդության էին տրվել բոլորովին էլ ոչ Օրոյսեսի որդիների փոխարեն: Այդպես ենք կարծում, որովհետև աղբյուրները, խոսելով Օրոյսեսից պատանդների վերցնելու մասին, չեն նշում թագավորի հետ ունեցած նրանց ազգակցական կապը, ինչպես դա արել են Արտակեսի համար: Թագավորի որդիներին պատանդներ վերցնելը, ևս նշանակալի երևույթ էր և, եթե այդպիսի բան տեղի ունեցած լիներ, ապա այն ևս անպայման կշեշտվեր:

⁸⁷ Страбон, VI, 2.

⁸⁸ Խորենացի, Բ, գլ. ԻԲ:

⁸⁹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ը:

Նոր արշավանքը դեպի Անդրկովկաս Անտոնինոսն անձամբ չի վարել, այլ նրա գորավարներից Պուբլիոս Կանիդիոս Կրասսոսը: Մ.թ.ա. 37 թ. Կանիդիոսը գալիս է Արևելք, նախ ստանում հայոց Արտավազդ թագավորի խոստումը՝ աջակցելու Անտոնինոսին նրա պարթևական արշավանքի ժամանակ և շարժվում է դեպի Վիրք ու Աղվանք: Նրան հաջողվում է նվաճել նաև Վիրքը և հարկադրել վերջինիս իր հետ միասին արշավել դեպի Աղվանք: Հռոմեա-իբերական միացյալ բանակի դեմ է դուրս գալիս աղվանից թագավոր Զոբեռոսը: Տեղի ունեցած կռվում Զոբեռոսը պարտվում է, ստիպված հարում հռոմեացիներին ու համաձայնվում մասնակցել դեպի Պարթևք ծարգրվող արշավանքին: Այս իրադարձությունների մանրամասնությունները հայտնի չեն: Դիոն Կասսիոսը միայն հաղորդում է, որ «Գելլիոսի և Նարվալի իշխանության ժամանակ Պուբլիոս Կանիդիոս Կրասսոսը, արշավելով իբերների դեմ, այդ կռվում հաղթեց նրանց թագավոր Փառնաբազոսին, ստիպեց նրան դաշնակից դառնալ և, նրա հետ միասին ներխուժելով հարևան Ալբանիա և հաղթելով սրանց ևս ու սրանց թագավոր Զոբեռոսին, սրանց նույնպես իր կողմը գրավեց»⁹⁰: Դիոն Կասսիոսի հաղորդումից կարելի է ենթադրել, որ Զոբեռոսը վարել է հակահռոմեական քաղաքականություն, եղել հայոց թագավոր Արտավազդի դաշնակիցը և մասնակցել նրա գլխավորած միջազեռքյան արշավանքին: Միաժամանակ այն անդրկովկասյան ժողովուրդներին միմյանց դեմ հանելով և ուժերը ջլատելով նրանց նվաճելու հռոմեական եղանակի ցայտուն օրինակ է:

Կանիդիոսի արշավանքով, որի ժամանակ նա «գերիշխանության է հասնում և հայերի, և՛ իբերների, և՛ աղվանացիների թագավորների նկատմամբ ու հասնում է մինչև Կովկաս»⁹¹, ավարտվում է Աղվանքի ինքնուրույնության շրջանը: Այստեղ դարձյալ վերականգնվում է հռոմեական ազդեցությունը:

Աղվանքի նվաճումը Կանիդիոսի կողմից միաժամանակ խախտում է հայոց թագավոր Արտավազդ Բ-ի և Զոբեռոսի միջև կնքված հաշ-աղվանական դաշնակցությունը: Անդրկովկասյան ժողովուրդների ուժերի ջլատման հռոմեական տակտիկան գործել էր անվրեպ: Դատելով ընդհանրապես անդրկովկասյան երկրների նկատմամբ հռոմեացիների վարած քաղաքականությունից ու մատենագիտական այլ տվյալներից, այս անգամ հռոմեական տիրապետությունը Աղվանքում եղել է համեմատաբար կայուն ու երկարատև: Այստեղ, ինչպես և Վիրքում, գտնվել են հռոմեական իշխանության ներկայացուցիչներ՝ կուսակալներ⁹², որոնք իշխանությունն իրացնում էին իրենց տրամադրության տակ թողնված մեծաքանակ զինված ուժերի միջոցով⁹³: Հռոմեական տիրապետության կայունությունն Աղվանքում կարելի է բացատրել նրանով, որ հռոմեացիներն այստեղ վարել են աղվանացիներին սիրաշահելու և իրենց կողմը մշտապես պահելու մեղմ տակտիկա: Դա արվում էր ընդգծված հակահռոմեական քաղաքականություն վարող Հայաստանը մեկուսացնելու և վերջնականապես ընկճելու նպատակով: «Դեոն և Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի արշավանքների ժամանակ Հռոմը համոզվել էր,

որ Հայաստանին դաշնակից են ու բարեկամ և նրա հետ սերտ կապված են Անդրկովկասի ժողովուրդները, գլխավորապես իբերներն ու աղվանացիները: Նա գիտեր, որ Հայաստանը թուլացնելու ու նվաճելու համար հարկավոր է չեզոքացնել կամ հռոմեական ազդեցությանը ենթարկել ամբողջ Հյուսիսային Անդրկովկասը մինչև Կովկասյան լեռները և մինչև Կասպից ծովի արևմտյան ափերը»⁹⁴: Բացի Մեծ Հայքի քաղաքական մեկուսացման գործում ունեցած մեծ դերից, Աղվանքը (և Վիրքը) հռոմեացիների համար կարևորվում էր նաև նրանով, որ նրանց ձեռքին էին գտնվում Կովկասյան լեռնաշղթայի կարևորագույն լեռնանցքները՝ Դերբենդի ու Դարիալի հայտնի դռները, որոնցից մեկ անգամ չէ, որ օգտվել էին:

Հռոմի նվաճողական քաղաքականության մեջ շրջադարձային տակտիկան հատկապես կիրառվել է Օկտավիանոսի (մ.թ.ա. 31 - մ.թ. 14 թթ.) կողմից, որի ժամանակ մասնավորապես Աղվանքի ու Հռոմի միջև հաստատվում են նույնիսկ դիվանագիտական հարաբերություններ: Այս մասին վկայում է ինքը՝ Օկտավիանոս-Օգոստոսը: «Դեսպանների միջոցով,- հպարտորեն տեղեկացնում է կայսրը,- մեր բարեկամությունը խնդրեցին... նաև ալբանացիների, իբերների ու մարերի թագավորները»⁹⁵: Այնուամենայնիվ, որքան էլ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը հռոմեացիների հետ խոսում է տվյալ շրջանում Աղվանքի քաղաքական կշռի բարձրացման, նրա պետական ապարատի ամրապնդման ու կատարելագործման մասին, այն Հռոմին ստորադրված երկիր էր:

⁹¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, Կ. Ա., էջ 284-285:

⁹² Известия древних писателей, т. II, с. 41.

⁹⁰ Դիոն Կասսիոս, XLI, 24, 1:

⁹¹ Плуতারх, Антонин, XXXIV.

⁹² Страбон, VI, IV, 2.

⁹³ Դիոն Կասսիոս, XLIX, 44, 2-4, LI, 16, 2: Հրանդ Զ. Արմեն, Անկում Արտաշեսյան հարստության, Պոկոս, 1967, էջ 123:

Բ. Աղվանքը պարթևա-հռոմեական հարաբերություններում

Մ. թ.ա. I դարի վերջերին ու մ.թ. I դարի սկզբներին Աղվանքը շարունակում էր մնալ Հռոմի «բարեկամն ու դաշնակիցը»: Այստեղ գահակալում էր Հռոմի կողմից նշանակված տեղացի թագավորը և վայելում հռոմեացիների հովանավորությունը, որն էլ թույլ էր տալիս նրանց պատմիչներին սնապարծ հայտարարություններ անելու, թե Սիրիայից մինչև Եփրատ գետն ընկած տարածության հարևանությամբ «...թագավորում էին սահմանակից պետությունների ոտնձգություններից մեր վսեմության շնորհիվ պաշտպանված իբերների, ալբանացիների ու մյուս ժողովուրդների թագավորները»⁹⁶:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում Արևելքում տեղի էին ունենում իրադարձություններ, որոնք վտանգի տակ էին դնում Հռոմի գերիշխանությունը ոչ միայն Իբերիայում ու Աղվանքում, այլև ընդհանրապես : Մ.թ. 12 թ. պարթևական գահ է բարձրանում Արտավան Գ-ն (12-38 թթ.), որով սկսվում է Պարթևական պետության հզորության մի նոր ժամանակաշրջան⁹⁷: Մի շարք միջոցառումների շնորհիվ բարելավելով երկրի ներքին կյանքը, Արտավան Գ-ն վերականգնում է Պարթևաստանի միասնությունն ու նախկին հզորությունը և տարվելով Աքեմենյան Պարսկաստանի վաղեմի սահմանների վերականգնման աշխարհակալ ծրագրով⁹⁸, մտածում Արևելքում գերիշխանության հասնելու մասին: Ծուռով ներկայանում է հարմար առիթը. Հայաստանում մահանում է թագավոր Զենոն-Արտաշեսը և Արտավան Գ-ն հմտորեն օգտագործելով հայ ավագանու դժգոհությունը հռոմեական ազդեցությունից, նրանց օժանդակությամբ հայոց թագավոր է հաստատում որդուն՝ Արշակին: Սա արդեն Հռոմի հեղինակության լուրջ խախտում էր և իրական սպառնալիք նրա ասիական նահանգների համար: Այժմ միայն Օգոստոսին հաջորդած հռոմեական նոր կայսր Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոնը (14-37 թթ.) վճռական միջոցների է դիմում կայսրության վարկը փրկելու համար: Բախումը այս տերությունների միջև դառնում է անխուսափելի: Սակայն Տիբերիոսը ձգտում է հեռու մնալ պարթևների հետ անմիջականորեն բախվելու վտանգից: Նա նախընտրում է պարթևներին սիրաշահելու քաղաքականություն, իսկ ռազմական գործողությունների մղում աղվանացիներին ու իբերներին: «Տիբերիոսը,- գրում է Փլավիոսը,- թուղթ է ուղարկում Վիտելլիոսին»⁹⁹, հրահանգելով նրան բարեկամություն հաստատել պարթևների թագավոր Արտաքանոսի հետ: Որովհետև նրան սարսափեցնում էր այն, որ չլինի թե (Արտաքանոսը), որը թշնամի էր և հափշտակել էր Հայաստանը, ավելի մեծ չարիքներ գործի:... Տիբերիոսն այս ամենը Վիտելլիոսին գրելուց հետո, մեծ գումարներ տալով, համոզում է և իբերների, և՛ աղվանների թագավորներին, առանց վարանելու պատերազմի ելնել Արտաքանոսի դեմ: Իսկ նրանք թեև դեմ կանգնեցին, սակայն Կասպյան դռները բաց անելով ալանների առաջ, իրենց երկրի միջով ճանապարհ տվեցին նրանց՝

⁹⁶ Тацит, *Анналы*, IV, 5.

⁹⁷ М. М. Дьяконов, *Очерк истории ... Ирана*, с. 220-224; Г. А. Кошелев, *Внутриполитическая борьба в Парфии (вторая половина I в. до н. э. – начало I в. н. э.)*; ВДИ, 1963, N 3, с. 59-67.

⁹⁸ Тацит, *Анналы*, VI, 31.

⁹⁹ Լուկիոս Վիտելլիոսը Սիրիայի կառավարիչն էր (տե՛ս Դիոն Կասսիոս, (LX, 27, 2).

Արտաքանոսի դեմ¹⁰⁰:

Ահա այսպես, իրենց կամքից անկախ աղվանացիները ներքաշվում են պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների ոլորտը: Դատելով Փլավիոսի վկայությունից, աղվանացիներն ու իբերները դժկամորեն են ընդունել կայսեր առաջարկը, խուսափելով անմիջական ռազմական բախման մեջ մտնել պարթևների հետ: Սակայն Տիբերիոսը հարցը լուծում է դիվանագիտորեն: Առիթ դարձնելով իբերական Փառնավազյան ու հայկական Արտաշեսյան դինաստիաների կապը¹⁰¹, նա առաջինների ուշադրությունը հրավիրում է հայոց գահի վրա, որպես Արտաշեսյաններից հետո միակ դինաստիական հավակնորդների: Դա անմիջականորեն պարթևների դեմ ուղղված քայլ էր, քանի որ այդ ժամանակ Հայաստանում թագավորում էր Արտավանի որդի Արշակը: Իբերական թագավոր Փարամանը (35-74 թթ.), ընկնելով կայսեր որոգայթը, հայոց գահի համար առաջ է քաշում եղբոր՝ Միհրդատի թեկնածությունը, իբրև Արտաշեսյանների շառավղի: Այսպիսով Մեծ Հայքին տիրելու համար պարթևա-հռոմեական մրցակցությունում հանդես է գալիս մի նոր ուժ՝ Իբերիան:

Իրենց մտադրության իրականացման ճանապարհին եղբայրները նախ թունավորում են Արշակին, ապա մ.թ. 35 թ. մեծ ուժերով մտնում Հայաստան և գրավում մայրաքաղաք Արտաշատը: Ստանալով ավագ որդու սպանության ու Արտաշատի գրավման լուրը, Արտավան Գ-ն պարթևական զորք ու վարձու բանակ կազմելու համար մարդիկ է ուղարկում և երկրորդ որդուն՝ Օրոդեսին հանձնարարում վրեժխնդիր լինել եղբոր սպանության համար ու տիրանալ հայոց գահին:

Հռոմը հասնում է նպատակին: Սկսվում է պարթևա-իբերական պատերազմ, որտեղ որպես իբերների դաշնակիցներ, հանդես էին գալիս նաև աղվանացիները: Վերջիններիս ներքաշվելը այդ դաշնակցության մեջ, որ անկասկած Հռոմի ազդեցության հետևանք էր, հսկայական գերակշռություն էր տալիս Իբերիային: Իրենց ձեռքում ունենալով Կովկասյան լեռների հիմնական լեռնանցքները, աղվանացիները հեշտությամբ ճանապարհ էին տալիս Փարամանի նվերներով հրապուրված Արտավանի դեմ եկող սարմաթերին ու, հակառակը, արգելակում պարթևներին օգնության շտապողների մուտքը: Իբերա-աղվանական կողմը ուժեղ էր նաև նրանով, որ ապրելով «անտառախիտ լեռներում, սովոր էին գոյության ծանր պայմաններին և այդ պատճառով ավելի դիմացկուն էին, քան պարթևները»¹⁰²: Այսպիսով, պատերազմը տեղի էր ունենում ուժերի խիստ անհավասարության ու պարթևների համար անբարենպաստ պայմաններում: Պարթևական հեծելազորը, որ նրանց հիմնական հարվածող ուժն էր, տեղանքի անհարմարության պատճառով չէր կարողանում գործել իր ամբողջ ուժով: Դրանից օգտվելով, աղվանացիներն ու իբերները «բռնում են պարթևներին, ցած քաշում ձիերից ու հարկադրում նրանց կռվել անհավասար պայմաններում, քանի որ վերևից նրանց վրա էին թափվում հեծյալների հարվածները, իսկ ներքևից խփում էր նրանցից ետ չմնացող հետևակը»¹⁰³: Այստեղ միմյանց դեմ մեղամարտի են դուրս գալիս վրաց թագավոր

¹⁰⁰ Известия древних писателей, т. I, с. 482.

¹⁰¹ Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ այդ ժամանակ Իբերիայում գահակալում էին մոր գծով Արտաշեսյանների ներկայացուցիչները: Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 715-716:

¹⁰² Тацит, *Анналы*, VI, 34.

¹⁰³ Նույն տեղում, VI, 35.

Փարասմանն ու հայոց գահի հավակնորդ Օրոդեսը: Այն ավարտվում է վերջինիս պարտությանը, որն էլ ապահովում է աղվանացիների ու իբերների հաղթանակը¹⁰⁴:

Իբերա-պարթևական այս պատերազմի հետևանքով հայոց գահը անցնում է Փարասմանի եղբայր Միհրդատին, որ Հռոմին ձեռնադրվում փոփոխություն էր: Սակայն իբերա-աղվանական դաշինքը, որ այդքան արդյունավետ էր եղել, շուտով խախտվում է: Բանն այն է, որ Հռոմին հաջողվել էր դարձյալ խախտել անդրկովկասյան ժողովուրդների բարեկամությունն ու միասնականությունը և հասնել իբերների ու աղվանացիների հակադրությանը: Հռոմի այդ «բաժանիր և տիրիր» քաղաքականության իրագործողն Անդրկովկասում իբերների Փարասման թագավորն էր, որն այժմ տարված նվաճողական ծրագրերով, զենքն ուղղում էր երեկվա դաշնակցի՝ Աղվանքի դեմ: Ուժեղացած Իբերիան, որ մինչ այդ Հռոմի ու Պարթևստանի նման պայքարում էր Հայաստանին տիրելու համար, այժմ ձգտում է իրեն ենթարկել Աղվանքը և պատերազմի է դուրս գալիս նրա դեմ: Մեզ հայտնի չեն աղվանացիների ու իբերների միջև տեղի ունեցած այս պատերազմի մանրամասնությունները: Տակիտոսը 50-ական թթ. պատմական իրադարձությունները նկարագրելիս հպանցիկ գրում է, որ Փարասմանը ժամանակին կռվել է ալբանական թագավորի դեմ և օգնության համար դիմել հռոմեացիներին¹⁰⁵: Ուշագրավ է, որ Փարասմանը դիմել է հռոմեացիների օգնությանը: Դա լիովին բացահայտում է Հռոմի երկդիմի քաղաքականությունը անդրկովկասյան երկրներում: Ի դեպ, այդ օգնությանը դեմ է եղել Փարասմանի եղբայրը՝ հայոց վրա թագավորող Միհրդատը: Այս հանգամանքը ուսումնասիրողներին բերել է այնպիսի եզրակացության, թե Փարասմանը նման քայլով նպատակ է ունեցել մի կողմից ցույց տալու, որ ինքը գործում է Հռոմի շահերին համապատասխան և դրանից ելնելով¹⁰⁶, մյուս կողմից՝ նա ցանկացել է օգտագործել Հայաստանում գտնվող հռոմեական զորքերը, որոնց ուժերով էր Միհրդատը պահում իշխանությունը Հայաստանում և վերջինս վախենալով նրանց բացակայության ժամանակ իր անկայուն իշխանությունը կորցնելուց, հակառակվել է եղբորը¹⁰⁷: Անշուշտ հակառակությունը չէր խանգարել Փարասմանին և նա, ունենալով հռոմեացիների եթե ոչ ռազմական օգնությունը, ապա գոնե խրախուսանքը, հարձակվել է Աղվանքի վրա և գուցե ժամանակավորապես նրան ենթարկել իրեն: Այն ժամանակվա ուժեղ Իբերիան կարող էր հասնել հաջողության, մանավանդ, երբ դրան նպաստում էր նաև հռոմեական քաղաքականությունը¹⁰⁸:

¹⁰⁴ Պատերազմի և նրա ելքի նկարագրությունը տե՛ս նաև Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս, էջ 78:

¹⁰⁵ Анналы, XII, 45.

¹⁰⁶ Г. А. Мелукушвили, К истории древней Грузии, с. 342.

¹⁰⁷ Հենց այս հակառակությունն էլ պատրվակ դարձնելով՝ Փարասմանը սեփական գահի անվտանգության նպատակով ուզում էր եղբորը՝ Միհրդատին գահընկեց անել իզուտ որդու՝ Հռադամիզի:

¹⁰⁸ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ենթակա երկրների նկատմամբ Հռոմի վարած երկդիմի ու ենեզ քաղաքականությունը Հայաստանի օրինակով ցայտուն կերպով է բնորոշել Հ. Մանանդյանը: Նա գրում է. «Հռոմեական դիպլոմատիան առաջ էր բերում Հայաստանում խառնակություններ և երկպառակություններ, խորացնում էր երկրում անբարոյացունքը և ներքին կազմալուծումը և չէր ցանկանում, որ Հայաստանում հաստատվեր ուժեղ ու ազնվականությամբ հանդիսավոր դինաստիա» (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Ա, էջ 317): Իրենք՝ հռոմեական պատմիչներն էլ չեն քաջցնում Հռոմի վարած քաղաքականության արատավոր մեթոդները:

Մ.թ. I դարի երկրորդ կեսին իրադրությունն Արևելքում կտրուկ փոփոխվում է: Պարթևական գահը ժառանգում է ձեռներեց ու եռանդուն մի միապետ՝ Վոլոգեսոսը (Վաղարշը՝ 51-75 թթ.), որն իր գահակալության առաջին իսկ օրերից, Արևելքում գերիշխանություն ձեռք բերելու համար, անգիջում պայքար է սկսում Հռոմի դեմ: Հայաստանը գրավելու հռոմա-պարթևական հարաբերություններում ուժերի հարաբերակցությունն այժմ փոխվում է հօգուտ վերջիններիս: Վաղարշակ-Վոլոգեսոսին հաջողվում է Հայաստանի գահը տալ կրտսեր եղբորը՝ Տրդատ Ա-ին և հարկադրել հզոր Հռոմին՝ ընդունելու իր համար ոչ ձեռնադրող այդ փոփոխությունը: Տրդատ Ա-ն մ.թ. 66 թ. հանդիսավորապես թագադրվում է Հռոմում՝ Ներոնի ձեռքով:

Պատմագրության մեջ կարծիքներ կան, որ նույն թագավորը քաղաքական նպատակներով Աղվանքում ևս հաստատել է իր տոհմի ներկայացուցիչներից կամ եղբայրներից մեկին և սկիզբ դրել այնտեղ Արշակունյաց հարստությանը¹⁰⁹: Սակայն այսպիսի իրավիճակ, որ կնշանակեր Պարթևստանի ազդեցության տարածում Աղվանքում, աղբյուրների քննությամբ չի հաստատվում: Ուսումնասիրողների նման կարծիքները հիմնականում կառուցված են Ագաթանգեղոսի այն տեղեկության վրա, որի համաձայն Պարթև Արշակունիները իրենց տոհմակիցներին, իրոք, քաղաքական նպատակներով, որպես գահակալներ նշանակել են սահմանակից երկրների վրա. «Պարթևք իբրև դէպք ի բարի հաջողէին նոցա, զթագաւորութիւն Պարսից, զՀայոց և զՀնդկաց»՝ որ սահմանակիցք են արևելեայ Պարսից, նաև զխստալուծ զազգն Մասքթաց՝ յինքեանս կորգեալ ժառանգէին այսպիսի իմն կարգաւ, երիցագոյնն ի Պարթևաց տոհմէ, որ ապա զԱրշակունի ընկալան անուն...: Եւ որ երկրորդն էր զկնի նորա՝ զՀայաստանեայց առնոյր յինքն զթագաւորութիւն, իսկ որ երրորդն էր՝ զՀնդկաց կալաւ զտէրութիւն զհպաւորն սահմանացն Պարսից: Իսկ չորրորդն ի նոցանէ՝ զՄասքթացն ընկալաւ զիշխանութիւն թագաւորութեան»¹¹⁰: Ինչպես տեսնում ենք, Ագաթանգեղոսի վկայության մեջ Աղվանքի մասին խոսք չկա: Ուսումնասիրողները ելնում են Մասքթաց երկրի և Աղվանքի նույնացման սխալ տեսությունից, որոնք, սակայն, տարբեր երկրներ էին և մինչև մ.թ. V դարի կեսերը պատմության մեջ հանդես էին գալիս առանձին-առանձին: Արդեն իսկ այս հանգամանքը բավական է ցույց տալու, որ

Այսպես, հայոց գահը Հռադամիզի կողմից հանցագործ ձևով ձեռքբերման լուրջ քննելիս, Հռոմի սենատը գտնում է, «որ օտարների ամեն մի ռճրագործություն պետք է բնորոշվի ուրախությամբ, որ ամիսաժեշտ է նույնիսկ նրանց մեջ ատելության սերմեր ցանել, ինչպես այդ հաճախ արել են հռոմեական կայսրերը, որոնք հենց նույն Հայաստանը տվել են իբրև առատաձեռն մկեր, որպեսզի քաղաքացիների մեջ առաջ բերեն երկպառակություններ: Թող Հռադամիզը, ասում էին, ունենա իր իշխանության տակ հանցանքով ձեռք բերածը, միայն թե լինի ատելի և վատամոտ, որովհետև այդ ավելի օգուտ կբերե, քան եթե նա վտարվելու լինի փառքով (Анналы, XII, 48): «Հռոմի քաղաք իշխանավորների այսպիսի տրամադրությունը հավասարաչափ տարածվում էր Վիրքի ու Աղվանքի վրա:

¹⁰⁹ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албани, с. 145; С. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, էջ 258; Բ. Ուլուբաբյան, Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը, Լրաբեր հաս. գիտ., 1971, թիվ 7, էջ 63: Փ. Мамедова, Политическая история... Албани, с. 169 և հայց: Ն. Պիգուլևսկայաի կարծիքով, մ.թ. II դարում Աղվանքում իշխում էր Արշակունյաց հարստությունը (տե՛ս Н. В. Пигулевская, История Ирана с древнеиранских времён до конца XVIII в., А., 1958, с. 40.

¹¹⁰ Ագաթանգեղոս, էջ Գ: Տե՛ս նաև Գ. Զարեհանյան, Հայկական հին դպրության պատմություն, (Դ-ԺԳ դդ.), Վենետիկ, 1897, էջ 207:

մխավում են ուսումնասիրողները՝ կարծելով, թե Աղվանքում ևս պարթևները զանազաններ են նշանակել իրենց տոհմակիցներին: Որ ուսումնասիրվող շրջանում Պարթև Արշակունիները իրենց ներկայացուցիչները և ընդհանրապես որևէ ազդեցություն չունեին Աղվանքում, հաստատվում է նաև մատենագիտական տվյալներով և, առաջին հերթին, այդ մասին հունա-հռոմեական աղբյուրների հաղորդումներով: Նրանք խոսում են Պարթևաց թագավորի միայն երկու երկրների՝ Ատրպատականի ու Հայաստանի վրա թագավորներ նշանակելու և, դրան էլ համապատասխան, սոսկ երկու եղբայր (Բակուր և Տրդատ) ունենալու և լուծմ ընդհանրապես Վաղարշի կողմից որևէ մեկին այլուր թագավոր նշանակելու մասին: Այսպես, Վաղարշին ժամանակակից Հովսեփոս Փլավիոսը գրում է, որ Գոտարզեսի սպանությունից հետո պարթևական գահին հաջորդել է «նրա եղբայր Վոլոգեսոսը, որն իր հայրակից երկու եղբայրներին ևս թագավորություններ վստահեց. ավագին՝ Պակորոսին, նա տվեց Միդիան, իսկ կրտսերին՝ Տրդատին՝ Հայաստանը»¹¹¹: Տակիտոսն էլ է բերում Վաղարշի խոսքերը՝ ուղղված պարթևական ավագանու խորհրդին. «Քանի որ, - ասում է Վաղարշը հավաքվածներին, - այստեղ ներկա գտնվող Տրդատը, ծնված նույն հողից, որից և ես, ինձանից տարիքով փոքր լինելու պատճառով ինձ գիշեց առաջնությունը, ես նրան տվեցի Հայոց թագավորությունը, որը մեր տոհմում համարվում է տիրապետության երրորդ աստիճանը, որովհետև մարերին նախօրոք իր ձեռքի տակ էր առել Պակորոսը: Ինձ թվում է, որ հակառակ եղբայրների միջև հին գծություններին ու երկպառակություններին, ես ինչպես պետք է կարգավորեցի մեր ընտանեկան հարաբերությունները»¹¹²: Որ Վաղարշն ուներ ընդամենը երկու եղբայր, Տակիտոսը շեշտում է նաև այլուր¹¹³: Դրանք հաստատվում են նաև իրենց ընտանեկան հարաբերությունների կարգավորման մասին Վաղարշի վերոբերյալ հայտարարությամբ: Այդպիսի հայտարարություն անելու համար Վաղարշն այլևս վախ չպիտի ունենար իր այնպիսի եղբորից կամ եղբայրներից ու տոհմի այլ ներկայացուցիչներից, որոնք կարող էին հանդես գալ գահի հավակնություններով:

Այդպես է նաև Դիոն Կասիոսի հաղորդումներում: Այստեղ ևս Տրդատը դիտվում է միայն Վաղարշի ու Պակորոսի եղբայրը և որպես այդպիսին էլ նա ներկայանում է Ներոնին: Նա, որ Հռոմ էր գնացել եղբայրներ Վոլոգեսոսի, Պակորոսի և նրանց որդիների հետ, կայսերը դիմելիս ուղղակի ասում է. «Ես, ով վեհապետ, Արսակեսի հետնորդն եմ, Վոլոգեսոսի ու Պակորոս թագավորների եղբայրը, իսկ չո ծառան»¹¹⁴:

Այսպիսով, բերված վկայակոչումները հանգեցնում են մի անառարկելի

եզրակացության. պարթևաց Վաղարշ Ա թագավորը միայն երկու եղբայրների՝ Տրդատին ու Բակուրին է համապատասխանաբար դարձրել Հայաստանի ու Միդիա-Մարաստանի (Ատրպատականի) թագավորներ և ոչ մի հիմք չի թողել Աղվանքում Պարթև Արշակունիների մի ճյուղի գոյության մասին կարծիքի համար:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Աղվանքը թեև ենթակա էր Հռոմին, բայց քաղաքական կողմնորոշմամբ հակված էր դեպի հայ-պարթևական խմբակցությունը: Իբերիայի դաշնակցային անհավատարմությունը, Հռոմից եկող մշտագո վտանգը, նրան կմղեին իր քաղաքական ինքնուրույնությանն ու անկախությանը ոչնչով չսպառնացող այդ խմբակցությունը: Բայց այդպիսի հակվածությամբ էլ հայ-պարթևական ու հռոմեական հակամարտությունների ժամանակ Աղվանքն ունեցել է չեզոք դիրք և զբաղված է եղել սեփական երկրի ներքին կյանքի կառուցման խնդիրներով:

Այդպես ենք կարծում, որովհետև այս ամբողջ քաղաքական բուռն իրադարձությունների՝ Հայաստանի գահի համար իբերա-պարթևական (Հուդամիզդ-Տրդատ) մրցակցության, ապա և պարթևա-հռոմեական 10-ամյա պատերազմի (54-64 թթ.) ու դրանց հաջորդող դեպքերի ժամանակ աղվանացիները քաղաքական ասպարեզում չեն երևում:

Պարթևա-հռոմեական պատերազմներն ավարտվում են նրանով, որ Հռոմի ծերակույտը պաշտոնապես ճանաչում է Տրդատ Ա-ին որպես հայոց թագավոր: Մ. թ. 66 թ. Հռոմում տեղի է ունենում նրա թագադրության հանդիսավոր արարողությունը, որից հետո Տրդատը վերադառնում է Հայաստան: Սակայն «Ներոնի ձեռքից Տրդատի թագ ստանալու արարողության հանդիսությունն ու փառությունը չէր կարողացել սքողել այն փաստը, որ հաղթողները պարթևներն ու հայերն էին»¹¹⁵: Այս հանգամանքը լուրջ հարված էր հասցնում Հռոմի հեղինակությանն Արևելքում, ուստի և հզոր Հռոմը, ի դեմս Ներոն կայսեր, հարկադրված էր խախտված հեղինակությունը վերականգնելու և Արևելքի երկրներին կրկին հպատակեցնելու համար նախաձեռնել մի մեծ արշավանք: Մ. թ. 68 թ. ծրագրվող արշավանքի համար լուրջ աշխատանքներ են տարվում: Ինչպես պատմում են անտիկ հեղինակները, Ներոնն այդ նպատակով նախ 6 ֆուտ հասակ ունեցող նորակոչիկներից կազմում է մի նոր ընտիր լեգեոն և որպես անպարտելիության նշան այն կոչում «Ալեքսանդր Մեծի» փառանգ¹¹⁶, ապա Գերմանիայից, Իլլիրիայից ու Իսպանիայից Հռոմ հրավիրում բազմաթիվ զորամասեր ու այդ ահագին բանակը ուղարկում դեպի Կասպյան դռներ, ըստ Տակիտոսի՝ աղվանացիների, իսկ ըստ Պլինիոսի՝ սարմաթ-ալանների դեմ: Առաջինը գրում է. «Այն բանից հետո, երբ Հռոմում, ուր արդեն կանգնած էր Ներոնի կողմից ծովային հետևակից կազմավորված մի լեգեոն, լեգեոններ եկան նաև Իսպանիայից, քաղաքը լցվեց մինչ այդ չտեսնված (քանակի- Հ. Ս.) զինվորներով: Սրանց պետք է ավելացնել և այն բազմաթիվ զինվորական զորամասերը, որոնց հավաքագրել էր Գերմանիայից, Բրիտանիայից ու Իլլիրիայից և, պատրաստվելով պատերազմի ավանագիցների դեմ, ուղարկեց (նրանց դեպի- Հ. Ս.) Կասպյան լեռնանցքները, բայց ճանապարհից ետ կանչեց Վինդեկսի բարձրացրած

¹¹¹ Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս, էջ 85: Ինչպես երևում է այս վկայությունից, ի տարբերություն Ագաթանգեղոսի և ընդհանրապես հայկական աղբյուրների, Վաղարշից հետո, որպես ավագ եղբայր անտիկ պատմիչները համարում են Բակուրին, իսկ նրա ստանձնած Ատրպատականի թագավորությունը երկրորդը Պարսից տերության մեջ, կրտսեր Տրդատին, իսկ վերջինիս հայոց թագավորությունը՝ երրորդը:

¹¹² Анналы, XV, 2.

¹¹³ Հռոմեական զորավար Պետոսի իշխանություն կնքելու խնդրական նամակին Վաղարշը պատասխանում է, որ ինքը պետք է սպասի իր եղբայրներ Բակուրի ու Տրդատի գալուն, (Анналы, XV, 14), իսկ Տրդատն էլ Հռոմ ճանապարհվելուց առաջ Կորբուլոնից թույլտվություն է խնդրում տեսնելու իր եղբայրներին և, հեռանալով հռոմեական ճամբարից, «Բակուրին գտնում է մարերի մոտ, իսկ Վոլոգեսոսին՝ Էկրատանում» (Анналы, XV, 30).

¹¹⁴ Դիոն Կասիոս, LXIII, 5, 2.

¹¹⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, Խ. Ա, էջ 764:

¹¹⁶ Suetonius, The lives of the Caesars in two volumes, London, 1950, 1960, Nero, XIX, 2.

ապստամբության ճնշման համար»¹¹⁷, իսկ Պլինիոսը ուղղում է. «Նույնիսկ նրանց, ովքեր վերջերս մասնակցել են Կորբուլոնի արշավանքին: Նրանք Կասպյան են անվանում այն դոները Իբերիայում, որոնք կոչվում են Կովկասյան...: Եվ Ներոն կայսեր սպառնալիքը իբր վերաբերվում էր Կասպյան դոներին, այն դեպքում, երբ ենթադրվում էին այն դոները, որոնք իբերների միջով տանում էին դեպի Սարմատների երկիրը»¹¹⁸: Աղբյուրների այս հակապակաս հաղորդումները ուսումնասիրողների մոտ ևս տարակարծություններ են առաջացրել: Թ. Մոմզենը¹¹⁹, Հ. Մանանդյանը¹²⁰, Գ. Մելիքիշվիլին¹²¹ և ուրիշներ գտնում են, որ Ներոնի վերոհիշյալ արշավանքն ուղղված է եղել ալանների դեմ՝ կապված «Կովկասյան մերձսևծովյան շրջաններում հռոմեական իշխանության ամուր հաստատման քաղաքականության հետ» և նպատակադրված «ալանների հարձակումներից ապահովելու Մեոտիս-Կոլքիսյան հին ճանապարհը, որն ուներ առևտրական ապահովելու նշանակություն»¹²²: Այսպիսով, նրանք եզրակացնում են, որ Սակիտոսի հաղորդման մեջ ալանները շփոթվել են աղվանացիների հետ: Գերմանացի գիտնական Վ. Շուրը¹²³, ապա և Կ. Վ. Տրեվերը¹²⁴ գտնում են, որ Սակիտոսի հաղորդման մեջ ոչ մի շփոթություն էլ չկա, և Ներոնի արշավանքը նախատեսված է եղել իրոք աղվանացիների դեմ գնալու համար: Վերջին երկու հեղինակների կարծիքով էլ այդ արշավանքը պատճառաբանված էր Դերբենդի լեռնանցքի կարևորությամբ, որով հաճախ էին հյուսիսային ցեղերը արշավանքների դուրս գալիս դեպի հռոմեական տիրույթները¹²⁵: Մասնավորապես Կ. Վ. Տրեվերը իր կարծիքը հիմնավորելով նաև նրանով, որ եթե Ներոնի նպատակը իսկապես ալանների դեմ արշավելը լիներ, ապա Սակիտոսի հաղորդման մեջ կհիշատակվեին իբերները և ոչ թե աղվանացիները¹²⁶: Նա գտնում է, որ Ներոնը նկատի ուներ Դերբենդի լեռնանցքը, որ նրա արշավանքը պետք է կասեցներ աղվանական թագավորության հզորացման աճը և հսկողության տակ դներ Կասպյան դոները, որոնցից աղվանացիները կարող էին բաց թողնել Ատրպատականի ու Հայաստանի, ինչպես և Փոքր Ասիայի հողագործական շրջանները արշավանքներ կատարող հյուսիսային ցեղերին»¹²⁷: Որ ձեռնարկվող արշավանքը ուղղված է եղել աղվանացիների դեմ, ընդունվում է և այլ հեղինակների կողմից¹²⁸:

Տարբեր նպատակներով հատկացնելով Ներոնին՝ ուսումնասիրողները արշավանքի ձեռնարկումը, այսպիսով, պատճառաբանում են Կովկասյան լեռնանցքներին տիրելու և նրա՝ առևտրական միջազգային ճանապարհները ձեռք բերելու քաղաքականությամբ:

Կովկասյան լեռնանցքներին տիրելը, անշուշտ, հռոմեական քաղաքականության կարևոր մասն էր կազմում: Բայց ուսումնասիրվող շրջանում դրանցից ելնող որևէ

սպառնալիք չկար: Ալանաց (Դարիալի) դուռն ապահով էր նրանով, որ տնօրինում էին «հռոմեական ժողովրդի բարեկամ ու դաշնակից» իբերները, իսկ Դերբենդը պահպանելու համար բավական էին և այն ուժերը, որոնք կարող էին դուրս բերել ինչպես իբերները, այնպես էլ Ներոնի ձեռքից թագ ստացած ու նրա նկատմամբ լավ տրամադրված հայոց թագավոր Տրդատ Ա-ն: Ուրեմն, հակառակ նշված աղբյուրների տեղեկությունների, կարծում ենք, Ներոնի սպառնալիքը ուղղված չէր ոչ մեկի, ոչ էլ մյուսի դեմ: Մի հանգամանքը, որ Ներոնը շատ լուրջ էր նախապատրաստվում այդ արշավանքին, խոսում է նրա ծրագրերի մեծ մասշտաբների մասին, որպիսին չէր կարող լինել աղվանացիների կամ ալանների դեմ նպատակամղված արշավանքը: Կ. Վ. Տրեվերի ճիշտ դիտողությամբ՝ Ներոնի նախապատրաստությունը ինչ-որ փոքր, պատժիչ արշավախմբի մասին չէր, այլ լուրջ պատերազմական գործողությունների¹²⁹: Դա բխում էր Հռոմի վարած քննչից ու արտաքին քաղաքականությունից և ուղղվելու էր այնտեղ, որտեղ ամենից շատ էր այն վտանգվելու: Հռոմի այդպիսի քաղաքականությունը վտանգված էր, ինչպես արդեն տեսանք, պարթևա-հռոմեական հարաբերություններում: Միայն մի նոր հաղթական արշավանքով էր հնարավոր չեզոքացնել վտանգը և բարձրացնել Հռոմեացի դաշնագրով վարկաբեկված Հռոմի վարկը: Եվ Ներոնը խնամքով ու լրջորեն էր նախապատրաստվում դրան: Որ Ներոնի մտահոգացումը ուղղված էր պարթևների դեմ, ցույց են տալիս նաև նրա կենսագիր Սվետոնիոսի ու Դիոն Կասիոսի հաղորդումները, որոնք պատմելով նախատեսվող արշավանքի մասին, պարզապես նշում են, որ կայսեր արշավանքն ուղղված է եղել դեպի Կասպյան դոների կողմը¹³⁰: Իսկ Կասպյան դոներ են կոչվել նաև Կասպից ծովի հարավային մասում գտնվող դոները¹³¹, որոնք հաճախ են հիշատակվել անտիկ հեղինակների կողմից: Հետևաբար, Ներոնի արշավանքի կապակցությամբ պատմիչների հիշատակությունները Կասպյան դոների մասին կարող էին վերաբերել Կասպից ծովի հարավում՝ Ռազայի (Հռե, Ռեյ) մոտ գտնվող դոներին և Ներոնի՝ իր տեսակի ու քանակի մեջ աննախադեպ զինված ուժերով նախապատրաստվող արշավանքն էլ, այսպիսով, ուղղված կլիներ Առաջավոր Ասիայում Հռոմի ամենավտանգավոր ու ուժեղ հակառակորդի՝ Պարթևստանի դեմ: Միաժամանակ կարծում ենք, որ աղվանացիների հիշատակությունը Սակիտոսի հաղորդման մեջ պարզապես գրչական սխալ է, որ առաջացել է Կասպյան կամ Կովկասյան դոների հիշատակման ազդեցությամբ:

Պատմության մեջ այդքան աղմուկ բարձրացրած արշավանքը, սակայն, չի կայանում: Այն շուտով ընդհատվում է նույն Ներոնի կողմից՝ Վինդեկսի¹³² առաջնորդությամբ բռնկված գալլական ապստամբության պատճառով:

Արևելքում պահպանվում է 63 թ. Հռոմեացի դաշնագրով հաստատված քաղաքական իրավիճակը:

¹¹⁷ Tacitus, История, I, 6.

¹¹⁸ Известия древних писателей, т. II, с. 184.

¹¹⁹ Т. Моммзен, История Рима, т. V, с. 356.

¹²⁰ Հ. Մանանդյան, Երկեր, II, Երևան, 1984, էջ 324-338:

¹²¹ Г. А. Меликшвили, К истории древней Грузии, с. 344.

¹²² Հ. Մանանդյան, Երկեր, II, Երևան, 1984, էջ 338:

¹²³ Վ. Շուր, Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, էջ 94 և հաջ.:

¹²⁴ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 121.

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 123: Վ. Շուր, նշվ. աշխ., էջ 104:

¹²⁶ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 124.

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 125:

¹²⁸ В. Ф. Гайдукович, Боспорское царство, с. 331.

¹²⁹ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 123.

¹³⁰ Suetonius, Nero, XIX, 2; Դիոն Կասիոս LXIII, 8, 1.

¹³¹ Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 67, ծանոթ. 1:

¹³² Tacitus, История, I, 6. Մարկոս Մակրինոս Վինդեկսի Գալլիայի ապստամբների առաջնորդն էր՝ Հուլիոս Կեսարի ապօրինի որդու տղան, որով և շատ էր հայտնաբերվում: Ըստ Թ. Մոմզենի, նա ապստամբել էր ոչ այնքան հռոմեացիների լծից ազատագրվելու, որքան հռոմեական իշխանության մեջ վերափոխումներ մտցնելու համար կամ, այլ խոսքով, ժամանակի հռոմեական կայսրության դեմ (Т. Моммзен, История Рима, т. V, с. 83):

Գ. Հյուսիսային ցեղերի ներխուժումներն Աղվանք

Մ.թ. I դարի երկրորդ կեսից ավելի ու ավելի հաճախակի են դառնում հյուսիսային վաչկատուն ցեղերի արշավանքները դեպի Անդրկովկաս ու ավելի հեռու: Այս ցեղերը, որոնք հաճախ, որպես վարձու զորքեր հանդես էին գալիս Անդրկովկասյան երկրների կողմից, այժմ ասպատակության էին ենթարկում նրանց իսկ երկրները: Առանձնապես ծանր էին անդրադառնում ալանների ներխուժումները, որոնք ուղեկցվում էին բերքառատ դաշտերի ամայացմամբ, տնտեսության քայքայմամբ ու բնակչության ոչնչացմամբ:

Ալանների մ.թ. 72 թ. այդպիսի մի արշավանքի մասին է պատմում Հովսեպոս Փլավիոսը և, նրանից էլ օգտվելով, Մ. Խորենացին: Սակայն ո՛չ մեկի և ո՛չ մյուսի մոտ ալանների հարձակմանը ենթարկված երկրների թվում Աղվանքը չի նշվում: Պատմիչների տեղեկությունների համաձայն, նրանք ավերածության, թալանի ու կողոպուտի են ենթարկել միայն Հայաստանն ու Ատրպատականը, գերեվարություններ կատարել և ավար տարել այս երկու երկրներից: «Ալանաց ազգը, - գրում է Հովսեպոս Փլավիոսը, - որը բնակեցրել է Տանայիս (Դոն - Հ. Ս.) գետի և Մեոտիս (Ազովի - Հ. Ս.) լճի շրջակայքը... նպատակ ունենալով արշավել Մեդիա և նրանից ավելի այն կողմ այլ վայրեր ավարառության համար, համաձայնության են գալիս հյուրկանների թագավորի հետ, որը տերն էր այն անցուղու, որ Ալեքսանդր (Մակեդոնացի) թագավորը փակել էր երկաթյա ամուր դարպասներով: Ու քանի որ այդ մուտքը նրանց տրամադրեց, ապա նրանք հոծ բազմությամբ հարձակվեցին մեդացիների վրա, որոնք ոչինչ չէին կասկածում, ավարի մատնեցին բազմաթիվ և ամեն տեսակ անասուններով հարուստ երկիրը, իսկ ոչ ոք չհամարձակվեց նրանց դիմադրել: ... Ծառ հեշտությամբ, առանց մարտի, կողոպուտի ենթարկեցին մինչև Հայաստան ու վերադարձան ամեն ինչ թալանելով: Իսկ (Հայաստանում) թագավորում էր Տիրիդատեսը, որը ռազմերթի ելնելով նրանց դեմ, ճակատամարտ տվեց, բայց քիչ էր մնացել, որ կովի ընթացքում նրանց ձեռքը գերի ընկներ կենդանի: Որովհետև (ալաններից) մեկը հեռվից պարան ձգեց նրա վրա և նրան արդեն կրոներ, եթե (Տիրիդատեսին) չհաջողվեր իր սրով իսկույն կտրել պարանը և անհապաղ ճողոպտել: Մինչդեռ ալանները այդ կովի (ելքից) ավելի գազազած, երկիրը թալանեցին և երկու թագավորություններից էլ մարդկանց հոծ բազմություն և ուրիշ շատ ավար տանելով, նորից վերադարձան իրենց երկիրը»¹³³: «Զայտու ժամանակաւ, - արդեն գրում է Խորենացին, - միաբանեալ Ալանք¹³⁴ լեռնակաճոքն ամենայնիւ, յինքեանս արկանելով և զկէս Վրաց աշխարհին»¹³⁵ մեծաւ

ամբոխի տարածեալ ընդ աշխարհս մեր»¹³⁶: Մատենագիտական այս տեղեկություններում Աղվանքի չհիշատակվելը ուսումնասիրողներին բերել է այնպիսի կարծիքի, թե «Ալբանիան մի կողմ է մնացել Հայաստանն ու Ատրպատականը ցնցող ալանների՝ 72-74 թթ. արշավանքից»¹³⁷: Սակայն հնագիտական պեղումները Ադրբեջանի տարածքում (Մինգեչաուրի շրջանում Կուրի ձախ ափին, Ծամախում և այլուր) բացահայտել են մ.թ. առաջին դարերին վերաբերվող կատակոմբային թաղումներ, որոնք իրենց թաղման ծիսակարգով ու դամբարանանյութերով ամբողջովին նույնական են ողջ Հյուսիսային Կովկասում տարածված ու անվիճելիորեն ալաններից պատկանող նույնատիպ թաղումների հետ և ուսումնասիրողներին հանգեցրել են այն եզրակացության, որ դրանք պատկանում են ալաններին¹³⁸: Այս կարևոր հայտնագործությունները թույլ են տալիս պնդելու, որ մ.թ. I դարի 70-ական թթ. ալանները ներխուժել են նաև Աղվանք, ենթարկել թալանի ու ավերածությունների¹³⁹: Ավելին, նրանք այստեղ մնացել են բավականին երկար ժամանակ: Նույնիսկ ունեցել են իրենց կայուն գորակայանները այստեղ կամ նրան սահմանակից շրջաններում: Դա երևում է «Քարթլիս Ցխովրեբայի» մի հաղորդումից, որի համաձայն ալանները ճամբար էին խփել Կամբեճանում և արշավանքներից հետո իրենց ավարները բաժանել այնտեղ¹⁴⁰: Ի դեպ, Գողթան երգերում էլ որպես ալանների ռազմական ցույց է տրված Կուրի հյուսիսային ափը՝ նույն շրջաններում: Այստեղ է քշում Արտաշեսը (բայց ինչպես կարծվում է Տրդատ Ա-ն¹⁴¹) ալաններին և այստեղից էլ նրան է դիմում ալանաց թագավորի աղջիկը՝ Սաթենիկը, եղբորը գերությունից ազատելու խնդրանքով: «Ժողով է և Արտաշես զիւրոց զօրացն բազմութիւն, և լինի պատերազմ ի մեջ երկոցունց ազգացն քաջացն և աղեղնաւորաց: Սակաւ ինչ տեղի տայր ազգն Ալանաց, և զմնացեալ անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր, և բանակի առ եզերք գետոյն հիւսիսոյ, և հասեալ Արտաշես բանակի ի հարաւոյ, և գետն ընդ մեջ ցոցա:

Բայց քանզի զորդի Ալանաց արքային ձերբակալ արարեալ զօրացն Հայոց անեն առ Արտաշես... և ի չառնուլ յանձն Արտաշեսի առ ի տալ զպատանին՝ գալ թոյր պատանույն յափն գետոյն ի դարաւանդ մի մեծ և ի ձեռն թարգմանաց ձայնէ ի քանակն Արտաշիսի...»¹⁴²:

Այսպիսով, անկասկած է, որ ալանների արշավանքներին ենթարկվել է նաև Աղվանքը և կրել նման ավերիչ արշավանքների բոլոր հետևանքները: Դեպի Աղվանք կատարված այս արշավանքներին, զգալի ուժերով, ինչպես Խորենացին է ասում, մասնակցել են նաև իբերները՝ «զկէս Վրաց աշխարհին»: Դատելով ալանների ու իբերների դաշնակցության փաստից, Աղվանքի վրա հարձակումը տեղի է ունեցել ոչ թե Դերբենդի լեռնանցքով, ինչպես կարծում են որոշ

¹³⁶ Խորենացի, Բ, գլ. Ծ:

¹³⁷ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 127.

¹³⁸ И. Алуев, Г. Асланов, Племена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане, с. 218-237.

¹³⁹ Իբերիան գերծ է մնացել ալանների այս ավերիչ արշավանքից, որովհետև, ինչպես տեսանք Փլավիոսի ու Խորենացու վկայություններից, այն հանդես էր գալիս որպես նրանց դաշնակից: Կարմուս Առաքեա, մ. I, էջ 45-46, (на груз. яз.)

¹⁴⁰ Ա. Գարագաշյան, Զննական պատմություն Հայոց, հ. Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 242-244: Մ. Աբեղյան, երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ ¹⁴¹ 3, Մանանդյան, երկեր, հ. Բ, էջ 16:

¹⁴² Խորենացի, Բ, գլ. Ծ:

¹³³ Известия древних путешественников, т. II, с. 484. Փլավիոսի այս հաղորդման մեջ խառնաշփոթություն կա: Տանայիս գետի և Մեոտիս լճի շուրջը ապրող ալանները չէին կարող համաձայնության գալ Կասպից ծովի հարավարևելյան ափերի մոտ գտնվող Հյուրկանիայի հետ և նրանց բույրավորությամբ Կասպյան դռներով (Ռազա, Հոն, Ռեյ քաղաքի մոտ) անցնել Միդիա (Ատրպատական): Այս խառնաշփոթությունը վերանում և ամն ինչ իր ճիշտ տեղն է ընկնում, երբ հիշյալ «Հյուրկանիան» ուղղում ենք «Իբերիայի» մանավանդ, երբ հունա-հռոմեական աղբյուրներում հաճախ է Իբերիա-Վիրքը անվանել H ca a (տե՛ս Հ. Մանանդյան, երկեր, հ. Բ, էջ 14):

¹³⁴ Մ. Կաղանկատվացին, որ կրկնում է Խորենացուն «ալանքի» փոխարեն սխալմամբ գրում է «աղուանք» (տե՛ս Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ը):

¹³⁵ Մ. Խորենացու այս վկայությունը լիովին արդարացնում է Հյուրկանիայի ուղղումը Իբերիայի:

ռաումնասիրողներ¹⁴³, այլ Իբերիա-Աղվանք սահմանգծի հատվածներից մեկով՝ հավանաբար Կամբեճանի վրայով, որը նաև նրանց ռազմականացմանից մեկն էր:

Ալանների արշավանքները, սակայն, սրանով չեն սահմանափակվում: Նրանք հաջորդ տարիներին ևս իրենց ներխուժումներով իրական սպառնալիք էին ստեղծում ոչ միայն Մեծ Հայքի ու Աղվանքի, այլև Ատրպատականի և Պարթևստանի համար, որի պատճառով էլ Վաղարշ Ա պարթևաց թագավորը ու, ամենայն հավանականությամբ, նաև նրա եղբայրներ Բակուրն ու Տրդատ Ա-ն, որոնք համապատասխանաբար թագավորում էին Ատրպատականում և Հայաստանում, օգնության խնդրանքով դիմում են Հռոմի կայսր Վեսպասիանոսին (69-79 թթ.): Արևելքի այս երկրներին օգնելու մեծ պատրաստակամություն է հայտնում կայսեր որդին՝ Դոմետիանոսը, սակայն հայրը, հաշվի առնելով երկրի տնտեսական ծանր դրությունը¹⁴⁴ մերժում է ընդհանրապես որևէ օգնություն ցույց տալ տուժված երկրներին¹⁴⁵: Այս հանգամանքը նպաստում է, որ ալանները մոտ մեկ ու կես տասնամյակ մնան բերքառատ ու հարուստ Աղվանից երկրում: Հասկանալի է, որ այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում Հռոմի ազդեցությունը այստեղ հավասարվել էր ոչնչի: Հռոմի համար վարկաբեկիչ իրադրությանը վերջ է տրվում միայն 80-ական թթ. վերջին՝ Դոմետիանոսի կողմից: Դառնալով կայսր (81-96 թթ.), նա արշավանքի է դուրս գալիս այս կողմերը, որի արձագանքը Աղվանքի բուն տարածքում հայտնաբերված լատիներեն արձանագրությունն է: Վերջինս, ինչպես արդեն ասել ենք¹⁴⁶, հայտնում է, որ այն թողել է «Դոմետիանոս Գերմանիկոս կայսեր ժամանակ Հուլիոս Մաքսիմոսը՝ XII Ֆուլվիանոս¹⁴⁷ լեգեոնի ցեմտորինը»¹⁴⁸: Անդրադառնալով արձանագրությանը՝ Կ. Վ. Տրեվերը նրա բովանդակությանը ավելացնում է «կառուցեց» բառը¹⁴⁹ և դրանով արձանագրությանը հաղորդում շինարարական բնույթ: Միաժամանակ, նրա իսկ կարծիքով, հիշյալ լեգեոնը կամ նրա առանձին զորամասեր Աղվանքում կատարել են տեղական բնույթի առաջադրանքներ, Կասպից ծովի ափերի ուսումնասիրությանն ուղղված հետախուզական աշխատանքներ և այլն: Նա իր այս կարծիքը հաստատում է հռոմեացիների այն բուռն հետաքրքրությամբ, որ ցուցաբերում էին նրանք Կասպից ծովի հետազոտման համար¹⁵⁰: Լ. Ա. Ելնիցկու կարծիքով, լեգեոնն իր բնույթով պատժիչ ջոկատ էր¹⁵¹, իսկ Վ. Ն. Լևիատովը գտնում է, որ այն Աղվանքում էր գտնվում իրենց իսկ՝ աղվանացիների խնդրանքով, պարթևների դեմ կռվելու համար¹⁵²: Օ. Վ. Կուրյավցևը արձանագրության մեջ հիշատակվող ցեմտորինին

վերագրում է Արևելքի ժողովուրդների ու թագավորների հետ բանակցություններ վարելու դիվանագիտական առաքելություն¹⁵³: Հարցը, սակայն, ավելի ճիշտ պարզաբանել է Լ. Խաչիկյանը: Կապելով Մ. Խորենացու ակնարկների հետ, նա գտնում է, որ գտնված արձանագրությունն արտացոլում է Դոմետիանոս կայսեր կատարած ինչ-ինչ արշավանքներ¹⁵⁴: Իսկ Մ. Խորենացին գրում է. «Աղմուկ շփոթից իմն լեալ յարևմուտս ընդ որ վստահացեալ Արտաշես՝ նշկանեալ ընդդիմանալ հռոմայեցոցն տէրութեանն ոչ տալով հարկս: Իսկ Դոմետիանոսի կայսեր ցասուցեալ՝ զօրս ի վերայ Արտաշիսի առաքէ... ընդդեմ դիպեալ Արտաւազդ արևելեալ և հիւսիսային զօրօքն, հանդերձ ամենայն որդովքն արքայի, և պատերազմեալ՝ սաստկապէս վտանգին: Յորոյ ի վերջո պատերազմին հասեալ Սմբատ հարաւային զօրօքն՝ ընդ մէջ անցեալ ապրեցուցանէ զորդիսն արքայի, յաղթութիւն և զրաւ պատերազմին արարեալ... և հետամուտ եղեալ հալածեաց զզօրսն հռոմայեցոց մինչև ի սահմանս Կեսարոս»¹⁵⁵: Խորենացու նշած «աղմուկ շփոթիցը» հավանաբար 89 թ. Դոմետիանոսի կուսակցության դեմ ուղղված Անտոնինոս Սատուրնինոսի՝ Վերին Գերմանիայի լեգատոսի ապստամբությունն էր, որ էր «իմն լեալ յարևմուտս» և, որից էլ օգտվելով, հայերը նույնպես ապստամբում և հրաժարվում են հռոմեացիներին հարկ վճարելուց: Երկրում ալանների տնօրինության պայմաններում, բնականաբար, Հռոմի նկատմամբ որևէ պարտավորություն չէր կատարում նաև Աղվանքը: Այս ամենը հարկադրում են կայսերը ռազմական արշավանք կատարել դեպի Անդրկովկաս և այնտեղ վերականգնել նախկին դրությունը: Արշավանքը, սակայն, ինքը՝ Դոմետիանոսն, անձամբ չի վարել¹⁵⁶: Դրա համար նա օգտագործել է հենց այդպիսի նպատակների համար Փոքր Ասիայում գտնվող հիշյալ լեգեոնը: Վերջինս ուղևորվելով Հայաստան, իր առանձին զորամասերն էլ ուղարկում է Աղվանք: Հիմնվելով Խորենացու վկայակոչած հաղորդման վրա, կարելի է եզրակացնել, որ այդ լեգեոնը Հայաստանում անհաջողության էր մատնվել¹⁵⁷, մինչդեռ, ինչպես երևում է արձանագրությունից, նրա զորամասերին հաջողվում է դուրս վանել ալաններին Աղվանքից և այնտեղ վերականգնել հռոմեական ազդեցությունը:

Կատարելով իր առաջադրանքը՝ այդ զորամասը կամ զորամասերը այնուհետև մնացել են Աղվանքում, որպես հռոմեացիների ռազմական հենարան, ինչպես աղվանացիներին հնազանդության մեջ պահելու, այնպես էլ երկրի վրայով օտար ցեղերի ներխուժումների դեմ պայքարելու համար: Որ զորամասն ունեցել է ռազմական խնդիր, երևում է նաև որպես ռազմակայան ընտրված տեղանքի դիրքից: Այն շրջապատի նկատմամբ գերիշխող էր, լավ ամրացված բնական ամրոց, որտեղ հեշտությամբ կարելի էր պաշտպանական դիրքեր գրավել: Բացի դրանից երևում են պաշտպանական նշանակության մի կառույցի հետքեր, կառույց, որ

¹⁴³ И. Алиев, Г. Асланов, Племмена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане, с. 218-237.

¹⁴⁴ Н. А. Машкин, История древнего Рима, с. 427.

¹⁴⁵ Suetonius, Domitian, 2. Dio, LXVI, 15, 3.

¹⁴⁶ Տե՛ս վերը:

¹⁴⁷ Սովորաբար հռոմայեցիները իրենց լեգեոններին տալիս էին անդի անուններ, ինչպես օրինակ, «Ալեքսանդր Մեծի փառանգ», «Ապոլոնյան», «Շանթապալաց» և այլն: Այստեղ «Ֆուլվիանոսը» նշանակում է «Շանթապալաց», «Կայծակնապալաց» (տե՛ս վերը):

¹⁴⁸ Տե՛ս վերը:

¹⁴⁹ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 127.

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 128, 345:

¹⁵¹ Л. А. Ельницкий, Северочерноморские заметки, Римляне у Каспийских ворот, с. 194.

¹⁵² В. Н. Левинатов, Азербайджан с V в. до н. л. по III вв. н. л., с. 87.

¹⁵³ Всемирная история, т. II, М., 1955, с. 691.

¹⁵⁴ Լ. Խաչիկյան, Դիտողություն Մ. Խորենացու Հայոց պատմության երկրորդ գրքի ԾԴ- գլխի մասին..., էջ 91-97:

¹⁵⁵ Խորենացի, Բ, գլ. ԾԴ:

¹⁵⁶ «Ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զիրաման նորա և զօրս» (Խորենացի, Բ, գլ. ԾԴ):

¹⁵⁷ Գուցե հռոմեացիների հենց այս անհաջողություններն էին պատճառը, որ այս արշավանքի մասին չեն խոսում ո՛չ Դոմետիանոսի կենսագիրները, ո՛չ էլ մի որիշ պատմիչ: Խորենացու այս հաղորդումը, լրացնելով այդ պակասը, բացահայտում է նաև Դոմետիանոսի քաղաքական լորձոնկունության մի նոր՝ արևելյան կողմը:

տեղանքի դիրքերը ուժեղացնելու համար կանգնեցրել էին հոռմեացիները:

Այսպիսով, մ.թ. I դարի վերջին Աղվանքում դարձյալ վերականգնվում է Հռոմի ազդեցությունը և այդպես էլ թևակոխում իր պատմության երկրորդ դարը:

Դ. Աղվանքը մ.թ. II դարում

Մ. թ. 96 թ. սպանվում է Դոմետիանոսը: Փլաբիոսների հարստությանը փոխարինելու է գալիս Անտոնինոսների հարստությունը որին ևս նախորդների նման վիճակված էր միայն զենքի ուժով պահպանել իր ազդեցությունը Արևելքի երկրներում, այդ թվում և Աղվանքում: Դոմետիանոսի ներքին քաղաքականությամբ պայմանավորված ուժեղ ընդդիմադիր պայքարը, նոր հարստության հաստատվելն ու ամրապնդվելը, կոիվները Ստորին Դանուբի շրջանում՝ նորից ուժեղացած Դակիական թագավորության դեմ, Աղվանքի համար ստեղծել էին այնպիսի քաղաքական իրավիճակ, երբ իրավաբանորեն գտնվելով Հռոմի ազդեցության ոլորտում, ապրում էր փաստական անկախության ու ինքնուրույնության ժամանակաշրջան: Այդ ժամանակ Արևելքում գերիշխում էին պարթևները, որոնք էլ խախտելով Հռոմեացի դաշնագիրը (63 թ.), որի համաձայն հայկական գահի թեկնածու էր առաջադրվում պարթևներից, իսկ հաստատվում Հռոմի կողմից, ինքնագլուխ հեռացնում են հայոց նոր թագավորին՝ Աշխադարին (110-113 թթ.) և առանց Հռոմի համաձայնության նոր թագավոր հաստատում Պարթամասիրին (113-118 թթ.): Վտանգված տեսնելով հոռմեական քաղաքականությունն Արևելքում կայսր Մարկոս Տրայանոսը (98-117 թթ.), որ մինչ այդ հաջողությամբ (106 թ.) ավարտել էր Դակիական պատերազմը, Դակիան կցել Հռոմին և արդեն ի գործ էր խառնվելու արևելքի երկրների գործերին, 114 թ. մեծ ուժերով արշավում է հայերի ու պարթևների վրա և արագորեն վերականգնում նախկին դրությունը:

Տրայանոսի արևելյան արշավանքը վերջ է դնում նաև Աղվանքի քաղաքական անորոշ վիճակին: Այստեղ տեղի են ունենում կառավարական վերնախավի փոփոխություններ: Գահ է բարձրանում Տրայանոսի թեկնածուն: «Տրայանոսը, - գրում է Ռուփոս Փետտոսը, - որը Օգոստոսից հետո մեծացրեց հոռմեական տերության հզորությունը, իսկ Հայաստանը պարթևներից, ոչնչացրեց Մեծ Հայքի ինքնուրույնությունը, միացրեց հոռմեական կայսրությանը, ալբանացիներին թագավոր տվեց և իրեն հնազանդեցրեց իբերներին, կոլխերին ու բոսպորացիներին»¹⁵⁸: Այս հեղինակին կրկնում է և Եվտրոպիոսը, Տրայանոսի նվաճած ժողովուրդների շարքում ավելացնելով նաև սավրոմաթեերին, արաբներին ու օսրոյենացիներին¹⁵⁹: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ հոռմեական կայսրը «թագավոր է տվել ալբանացիներին»: Պետք է ենթադրել, որ նախորդը իր քաղաքականությամբ չի բավարարել հոռմեացիներին և վերջնիցս նրան փոխարինել են իրենց դրածոյով: Ինքնըստինքյան պարզ է, որ Հռոմի կողմից Աղվանքում թագավոր կարգելը նշանակում էր նրա ազդեցության լիակատար վերականգնում երկրում: Նոր թագավորը¹⁶⁰, լինելով նրանց դրածոն, բնականաբար

վարելու էր հոռմեասեր քաղաքականություն և ապահովելու էր հոռմեացիների գերիշխանության անսասանությունը: Սա ուրիշ այլ բան չէր նշանակում, քան Աղվանքի հնազանդեցում Հռոմին, ուստի դժվար է համաձայնվել Կ. Վ. Տրեվերի այն մտքի հետ, թե Տրայանոսի ժամանակ «բացառությամբ Ալբանիայի, ողջ Կովկասը հնազանդվեց Հռոմին»¹⁶¹: Նրան հետևում է և Ֆ. Մամեդովան¹⁶²:

Հոռմեացիների դրածոն, հավանաբար, տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներից էր, որը, սակայն, կարճ ժամանակ, մինչև Տրայանոսի մահն է (117 թ.) մնացել գահին: Դեռևս կայսեր կյանքի վերջին տարիներին Արևելքում վերականգնվում է նախկին դրությունը: Դիոն Կասսիոսը, ամփոփելով Տրայանոսի արևելյան արշավանքի արդյունքները, գրում է. «Այսպիսով, հոռմեացիները, Հայաստանի և Միջագետքի մեծ մասը գրավելով և պարթևներին հաղթելով, իզուր վտանգվեցին և իզուր տանջվեցին: Քանզի պարթևները ևս Պարթամասպատեսին գահազրկելով, նորից սկսեցին կառավարել իրենց սեփական եղանակով»¹⁶³:

Աղվանքը ևս, մյուս երկրների հետ մեկտեղ, վերստին ստանում է իր ինքնուրույնությունը:

Ստեղծված քաղաքական հանգամանքները հարկադրում են Տրայանոսի հաջորդ Պուբլիոս Հադրիանոսին (117-138 թթ.) հրաժարվել Ալեքսանդր Մեծին նմանվելու ձգտումով տարված իր նախորդի հարձակողական-նվաճողական քաղաքականությունից և ընտրել սիրաշահելու ու բարեկամական հարաբերությունները պահպանելու քաղաքականություն: Նա Հայաստանից ետ է կանչում բանակները, Եփրատը կրկին սահման ընդունում երկու երկրների միջև և վերականգնում հայկական թագավորությունը՝ հոռմեական նահանգից վերածելով հոռմեական իշխանության տակ գտնվող երկրի, իսկ աղվանացիների ու իբերների հետ պահպանում «ամենաբարեկամական հարաբերությունները, որի համար էլ առատորեն պարգևներ է բաշխում նրանց թագավորներին, չնայած նրանք չցանկացան գալ իր մոտ»¹⁶⁴: Պատմիչի խոսքերից հետևում է, որ II դարի առաջին կեսին Հռոմի տիրապետությունը նշված երկրներում դարձել էր անվանական և այդ ձևական տիրապետությունը պահպանելու համար իսկ տիրակալը առատ պարգևներ էր բաշխում նրանց թագավորներին նույնիսկ այն դեպքում, երբ վերջիններս կայսեր՝ իրեն ներկայանալու առաջարկը մերժելու համար ենթակա էին պատժի:

Անդրկովկասում Հռոմի ազդեցության թուլացումից շտապում է օգտվել իբերական Փառնավազյան տոհմը: Օգտագործելով Կովկասյան լեռնանցքները տնօրինելու իր հնարավորությունները՝ նա հաճախ է գրգռում հյուսիսային քոչվորական ցեղերին՝ անցնելու այդ դժներով և հարևան երկրներում ասպատակություններ ու ավերածություններ սփռելու: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ևս՝ 30-ական թթ. կեսերին, այդ տոհմի ներկայացուցիչներից

←
թագավոր Ադուանից, զոր Փարսամանն կոչին լատինք (Ալիշան, Ալուանք, Բազմավեպ, թիվ 11-12, էջ 344):

¹⁶¹ К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 129.

¹⁶² Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 123.

¹⁶³ Դիոն Կասսիոս, LXVIII, 33, 1-2.

¹⁶⁴ СМОНП, вып. 4, с. 175.

¹⁵⁸ СМОНП, вып. 4, с. 193.

¹⁵⁹ ВДИ, 1949, N 3, с. 281.

¹⁶⁰ Անհայտ է այս թագավորի անունը: Ալիշանը չգիտես ինչ հիմքով սրան անվանում է «Վարազման

մեկի՝ Փարասման Բ-ի¹⁶⁵ դրոմամբ ալանները հարձակվում են անդրկովկասյան երկրների, այդ թվում և Աղվանքի վրա: Դրա մասին է Դիոն Կասսիոսի հաղորդումը, ըստ որի ուժգին հարձակմամբ ալանները մեծ ավերածություններ են գործել Աղվանքում, ոտնակոխ արել Հայաստանն ու Կապադովկիան և հեռացել միայն շլացած հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ի (117-140 թթ.) նվերներից ու երկյուղած Կապադովկիայի կառավարիչ Փլավիոս Արրիանոսից՝ «Մի երկրորդ պատերազմ սկսեցին ալանները - սրանք մասսագետներ են - Փարասմանի դրոմամբ: Այն մեծապես վնասեց Ալբանիային և Մեդիային, շոշափեց նաև Հայաստանն ու Կապադովկիան, որից հետո ալանները մասամբ համոզվեցին Վոլոգեսոսի ընծաներից, մասամբ էլ վախեցան Կապադովկիայի կառավարիչ Փլավիոս Արրիանոսից և դադարեցրին (պատերազմը)»¹⁶⁷: Ինչպես երևում է այս վկայությունից, ալանների հարձակումից ամենաշատ տուժում են Աղվանքն ու Ատրպատականը: Այն քիչ վնասներ չի հասցնում նաև Հայաստանին, որի պատճառով էլ հայոց թագավոր Վաղարշ Ա-ն 138 թ. դիմում է Հռոմի նոր կայսր Անտոնինոս Պիոսին (138-161 թթ.)՝ բողոքելով Փարասման Բ-ի սադրիչ գործողությունների դեմ: Կայսրը իր մոտ՝ պատասխանատվության է կանչում վրաց թագավորին, սակայն վերջինս գալով Հռոմ, մեծաքանակ թանկագին նվերներով ոչ միայն կարողանում է մեղմել նրա զայրույթը, այլև արժանանալ նոր շնորհների¹⁶⁸:

Օգտվելով կայսեր բարեհաճությունից ու ալանների ներխուժումներից, Փարասման Բ-ն, որի թագավորության տարիները համարվում են իբերական թագավորության հզորության ամենաբարձր շրջանը¹⁶⁹, ավելի լայն գործողությունների ազատություն է ստանում: Նա փորձեր է անում հարևան Աղվանքի հաշվին ընդարձակելու իր սահմաններն արևելքում: Երկու երկրների միջև ընդհարումներ են տեղի ունենում սահմանային հարցերի շուրջը, որոնք էլ առիթ են հանդիսանում հռոմեացիների կրկին միջամտությանը նրանց ներքին գործերին: Դա երևում է հռոմեական պատմիչ Թեմիստոսի նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող դեպքերի նկարագրությունից: «Հռոմեական զորավարները, - գրում է նա, - անցան Կասպյան դուները, դուրս քշեցին ալաններին Հայաստանից և սահմաններ կարգեցին իբերների ու ալբանացիների համար»¹⁷⁰: Հասկանալի է, որ այս հանգամանքը ավելի էր ամրապնդելու հռոմեացիների դիրքերը ճշված երկրներում, ինչը այդ բանը արտահայտված է նաև իրենց՝ հռոմեացի պատմիչների մոտ: Խոսելով Անտոնինոս Պիոս կայսրին հաջորդած Մարկոս Ավրելիանոսի (161-180 թթ.) մասին, Փլավիոս Վոպիսկոսը գրում է. նրա «առջև, ինչպես աստծո՝ խոնարհվում էին ... իբերները, ալբանացիները, հայերը»¹⁷¹: Ստեղծված իրադրությունն առաջացել էր Ավրելիանոսին նախորդող տարիների

իրադարձությունների և նրա օրոք կայացած «հայկական» ու «պարթևական» կոչվող պատերազմների հաղթական ավարտով եւ 166 թ. պարթևների հետ կնքած խաղաղության պայմանագրով, որի համաձայն, բացի պարթևա-հռոմեական սահմանային տեղաշարժերից, որոշվում է նաև, որ Հայաստանն իրեն համար թագավորներ ընտրի տեղական ազնվականության այն ներկայացուցիչներից, որոնք կարժանան Հռոմի հավանությանը¹⁷²: Պետք է ենթադրել, որ համանման վիճակ առաջանում է նաև Աղվանքում: Այստեղ վերականգնվում է իրենց դրածոներն Աղվանից գահի վրա ունենալու այն կարգը, որ մտցրել էր դեռևս Տրայանոսը, և որը խախտվել էր նրա իսկ կյանքի վերջում:

Այսուհետև, երկար ժամանակ՝ մինչև III դարի կեսերը, Աղվանքը գրավոր աղբյուրներում չի հիշատակվում: Աղբյուրների լուրջությունը պետք է բացատրել ընդհանրապես այն հարաբերականորեն կայուն դրությամբ, որ հաստատվել էր անդրկովկասյան երկրներում: Այստեղ գտնվել են զգալի թվով հռոմեական զորմասեր, որոնք կոչված էին պաշտպանելու Հռոմի շահերը երկրամասում: Միշտ է, դա հաստատող հունարեն և լատիներեն արձանագրությունները խոսում են միայն Հայաստանում նրանց գտնվելու մասին¹⁷³, բայց այդպիսի զինված ուժերի առկայությունը նաև Աղվանքում (ու Վիրքում) միանգամայն հնարավոր է, քանզի այդպես էր լինում ամեն անգամ, երբ Անդրկովկասում տեղի էր ունենում Հռոմի ազդեցության վերականգնում: Այդպես էր մ.թ. I դարի 80-ական թթ.: Դոմետիանոսի ժամանակներում, այդպես էր և նրա հաջորդների օրոք: Ենթադրություններ կան, որ Աղվանքը, ինչպես և Հայաստանը ներգրավվել են դեռևս 166 թ. հռոմեացիների ձևավորած ռազմական համակարգի՝ ավելի ստույգ, Կապադովկիան զինվորական համակարգի մեջ¹⁷⁴: Եթե այդպես է, ապա այն Հայաստանի նման ունենալու էր Հռոմի հաշվին պահվող մշտական հեծելազոր և պարտավորվելու էր պաշտպանել Կովկասյան անցքերը¹⁷⁵:

II դարի վերջին՝ 198 թ.¹⁷⁶, Անդրկովկասը մեկ անգամ ևս ենթարկվում է ալանների ավերիչ արշավանքին: Մ. Խորենացին նկարագրում է դրանք և որպես անցուղի ցույց է տալիս Մորա դուռը՝ Դերբենդի լեռնանցքը: «Ի սորա (Վաղարշ Բ-ի - Հ. Ա.) աուրս, - պատմում է նա, - միաբանեալ ամրոխտիսին հիսխականաց, գլխազրաց ասեմ և զբալաց, արտաքս քան զդուռն Մորալ ելանեն..., որք անցեալ վտարին այսր զԿուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամրոխտի մեծաւ և արամբք մարտկօք՝ ցիր դիաթաւ կացուցանէ զամրոխն ընդ երեսս դաշտին, և ձիգ զհետ եղեալ՝ անցանէ ընդ կապանէ Ծորայ»¹⁷⁷: Հյուսիսսայիցների արշավանքը երկրորդվում է, որի ժամանակ, չնայած Վաղարշը կրկին հաղթում է նրանց, սակայն ինքն էլ «մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաորաց»¹⁷⁸: Հոր սպանության վրեժը լուծելու համար ուղքի է ելնում Խոսրով Ա հայոց թագավորը (198-216 թթ.), որը

¹⁶⁵ Այս Փարասմանը վրաց թագավոր Փարասման Ա-ի թոռն էր և բռնությամբ հայոց գահին տիրացած, բայց Հռոմեայի դաշնագրով այնտեղից վերջված Հաղապետի որդին:

¹⁶⁶ Նա II դարի հայտնի պատմիչն էր՝ «Ալեքսանդրի արշավանքը» նշանավոր գրքի հեղինակը:

¹⁶⁷ Դիոն Կասսիոս, LXIX, 15, 1:

¹⁶⁸ Նույն տեղում, LXIX, 15, 3:

¹⁶⁹ История Грузии, т. I, Тбилиси, 1962, с. 64; Г. А. Меликшвили, К истории древней Грузии, с. 353-356.

¹⁷⁰ Известия древних писателей, т. I, с. 697.

¹⁷¹ СМОНП, вып. 4, с. 176.

¹⁷² К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, А., с. 23.

¹⁷³ К. В. Тревер, Очерки по истории... Армении, с. 251-267; М. И. Ростовцев, Новая греческая надпись из Эчмиадзина, «ХВ», т. III, вып. 3, СПб, с. 15.

¹⁷⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 790:

¹⁷⁵ J. Marquart, Eranshahr, էջ 102, ծանոթ. 4:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 102:

¹⁷⁷ Խորենացի, Բ, գլ. ԿԵ:

¹⁷⁸ Նույն տեղում:

Ռյուսիային ցեղերի վրա հարձակվելու համար Կովկաս լեռը նույնպես անցնում է ճորա պահակով¹⁷⁹։ Չնայած այս իրադարձությունների նկարագրություններում աղվանացիները չեն հիշատակվում, բայց և այնպես նրանց մասնակցությունը դրանց ավելի քան հավանական է։ Դեպի Անդրկովկասի խորքերը արշավելիս ալաններն անցել են ճորա պահակով, որով պետք է անցնեին նաև այստեղից վտարվելիս։ Իսկ դա հնարավոր էր միայն Աղվանքի վրայով։ Ահա թե ինչու թե մեկ և թե՛ մյուս դեպքում Աղվանքը ևս կենթարկվեր ալանների ավերիչ արշավանքներին և նրանց կհարկադրեր հայոց բանակի կազմում ունենալու գործուն մասնակցություն՝ ալաններին դուրս վճռելու գործում։

Բացի դրանից, կարծում ենք, այդպիսի գործուն մասնակցությունը աղվանացիներին կպարտադրեր նաև հայոց հետ մեկտեղ միևնույն ռազմական համակարգում գտնվելու հանգամանքը։

Ալանների վրա կատարած հաղթական արշավանքից վերադառնալով, Խոսրով Ա հայոց թագավորը որպես «զիրոյ տէրութեանն նշանակ արձան հաստատո, հելլենացի գրով, որպեսզի յայտ լիցի ընդ հնազանդութեամբ լինել Հռոմայեցոց»¹⁸⁰։ Սա արդեն լուրջ մատենագիտական վկայություն է և հավաստում է, որ Հայաստանը, ուրեմն և նրա հետ քաղաքական ու ռազմական կապերով կապված Աղվանքը, մ.թ. II դարի վերջերին գտնվում էր Հռոմին ենթակա երկրի վիճակում։

Ե. Աղվանքն առաջին Սասանյանների օրոք

III դարը Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ մտավ որպես քաղաքական ու սոցիալական փոփոխությունների ժամանակաշրջան։

Ստրկատիրական հասարակարգը խոր ճգնաժամ էր ապրում։ Նրա ընդերքում վաղուց սաղմնավորված նոր երևույթներն արդեն իրենց զգացնել էին տալիս։ Արտադրողական ուժերի և արտադրական հարաբերությունների միջև առաջացած անհամապատասխանությունը, դասակարգային, սոցիալ-տնտեսական ու այլ հակասություններ, հասարակությանը տանում էին դեպի քայքայում։ Դա արտահայտվում էր ստրկական աշխատանքի շահագործման նոր ձևերի, ստրուկներին որոշ ազատություն տալու, նրանց մոտ շահագրգռվածություն առաջացնելու, բացի պետականից, նաև մասնավոր ճանապարհով արտատնտեսական հարկադրանք կիրառելու, համայնական գյուղացու շահագործումն էլ ավելի ուժեղացնելու մեջ և հասարակական կյանքի այլ բնագավառներում։ Փոխվում էր համայնքի դեմքը։ Համայնքի ազատ գյուղացին աստիճանաբար վերածվում էր կախյալ գյուղացու։ Քայքայման ընթացքը ներթափանցել էր նաև պետական կառավարման ոլորտները. թուլացել էին կենտրոնական իշխանությունները, սրվել հարաբերությունները կառավարող վերնախավում։ Միմյանց էին հաջորդում երկպառակշակ կոիվները, որոնք հանգեցնում էին առանձին, ինքնուրույն քաղաքական կազմակերպությունների առաջացմանը։

Տեղի էր ունենում հին տնտեսակարգի անկման ու նորի կազմավորման

¹⁷⁹ Նույն տեղում։

¹⁸⁰ Նույն տեղում։

գործընթաց, որին նպաստում էր նաև Առաջավոր Ասիայում ձևավորված քաղաքական բարդ իրավիճակը։

Դարասկզբին դեռևս շարունակվում էին պարթևա-հռոմեական հակամարտությունները։ Անտոնինոս Կարակալլայի (211-217 թթ.) պարթևական արշավանքները թեև հռոմեացիներից ցանկալի արդյունք չէին տալիս, բայց ծանր վնասներ էին հասցնում Պարթևքին։ Վերջինս պետականորեն թուլացել էր, ապակենտրոնացել և այլևս ոչ միայն չէր կարողանում լուրջ դիմադրություն ցույց տալ հռոմեացիներին, այլև դիմագրավել այն մեծ շարժմանը, որ ծագել էր Պարսքում Արշակունյաց հարստության դեմ։ Եվ շուտով, անվերջ պատերազմներից հոգնած, ներքին երկպառակություններից ու սոցիալական շարժումներից հյուժված պարթևական երբեմնի հզոր պետությունը տեղի է տալիս և 227 թ. Մարաստանի Որմիզդական կոշվոդ հարթավայրում տեղի ունեցած ճակատամարտում¹⁸¹ վերջնականապես պարտվելով Սասանի թոռ Արտաշիրին, դուրս է գալիս պատմության ասպարեզից։ Նույն թվականին Տիգրանում Արտաշիրը թագադրվում է որպես Իրանի արքայից արքա¹⁸²։ Այսպես, Պարթևքին փոխարինելու է գալիս մի նոր աշխարհակալ պետություն՝ Սասանյան Իրանը։ Առաջավոր Ասիայում գերիշխանության հասնելու համար պայքար է սկսվում Հռոմի ու Սասանյանների միջև, որն իր բնույթով ու ծավալով պակաս համառ, կատաղի ու անզիջում չէր, քան մինչ այդ Հռոմի և Սասանյանների դիմաստիական հակառակորդ պարթևների միջև տեղի ունեցած պատերազմները։ Այդ անեղ պատերազմներին, դարձյալ իրենց շահերին ներհակ, մասնակից էին դառնում հայերը, աղվանացիներն ու իբերները։ Վերջիններս նոր բռնակալի դեմ հաճախ պայքարի էին դուրս գալիս նաև հանուն իրենց գոյատևման իրավունքի։

Սասանյանները, որոնք խնդիր էին դրել վերացնել Արշակունյաց հարստության թուր նյութերը, սկզբից ևեթ թշնամական դիրք են բռնում հայկական ժառանգական Արշակունյաց հարստության հանդեպ և ամեն կերպ ձգտում վերացնել նրանց ու նվաճել Հայաստանը։ Միաժամանակ իրենց համարելով Արեմենյանների ժառանգորդներ՝ նպատակադրվում են վերականգնել աշխարհակալ նախորդների տերության նախկին սահմանները։

Նոր քաղաքական հարաբերություններում, երբ սպառնալից վտանգը այժմ գալիս էր Սասանյան Իրանից, Հայաստանը կամաց-կամաց քաղաքականապես թեքվում է դեպի հռոմեական կախությունը և, հակադրվելով գրադաշտականությանը, որն ընդունվել էր որպես Սասանյանների պետական կրոն և դարձել նրանց նվաճողական քաղաքականության գաղափարական զենքը, հարում նրան նաև կրոնագաղափարական բնագավառում։

Աղվանքը Հայաստանի հետ կազմում էր մի ընդհանուր ճամբար։ Նրանց հետ էր և Իբերիա-Վիրքը։

Սասանյանների մոտքը քաղաքական ասպարեզ նշանավորվում է հայերի,

¹⁸¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 23։ Որոշ ուսումնասիրողներ Որմիզդականի ճակատամարտն ու Իրանի պատմության Սասանյան շրջանի սկիզբը համարում են 224 թ. (տես A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, Paris, 1944, էջ 88)։

¹⁸² Հ. Մանանդյանը (Երկեր, հ. Բ, էջ 71), ապա և Մ.Մ. Դյակոնովը (Очерк истории древнего Ирана, с. 258) և ուրիշներ գտնում են, սակայն, որ Արտաշիրի, որպես Իրանի արքայից արքայի թագադրությունը Տիգրանում տեղի է ունեցել 226 թ.։

աղվանացիների ու վրացիների կոիվներով, որոնք ուղղված էին դիմաստիայի Ռիմմադիր Արտաշիր Ա-ի դեմ: Այդ պաշարը, որ գլխավորում էր հայոց թագավոր Տրդատ Բ-Գ (216-252 թթ.), արտացոլված է հայկական աղբյուրներում՝ Մ. Խորենացու, Հովհան Մամիկոնյանի, Ագաթանգեղոսի ու Ուխտանեսի մոտ: Թեև նրանցից առաջին երկուսը սոսկ հայտնում են, որ հայոց ու պարսից միջև տեղի են ունեցել երկարատև կոիվներ¹⁸³, սակայն վերջիցներս մատնանշում են նաև կոիվների մասնակիցներից՝ աղվանացիներից, իբերներին ու կովկասյան այլ ժողովուրդների: «Իբրև յետ մահուն (Արտավանյա - Հ. Ս.),- գրում է Ագաթանգեղոսը,- հասանելոյ գոժիս այսորիկ առ Խոսրով¹⁸⁴ թագաւորն հայոց ... միւս եւս ի գլուխ տարւոյն սկսանէր ... գունդ կազմել և զօր բովանդակել, գումարել զօրս, ասպատակ դնել Աղուանից և Վրաց, և բանալ զդրունս Ալանաց և զժորայ պահակին, հանել զօրս, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, թաշալել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի դրունս Տիսրոցի»¹⁸⁵: Պատերազմի մասնակիցների նույն թվարկումն է անում և Ուխտանեսը. «Սկսաւ զորածողով լինել Խոսրով արքայն Հայոց և ժողովեաց զօրս Աղուանից և զՎրաց, և զՎինաց, և զՃղբաց, և զԿասբից, և զօրս Հոնաց»¹⁸⁶: Վերջիցներս հայոց թագավորի կոչին արձագանքում են անմիջապես լավ պատրաստված, մեծաքանակ ու մարտականորեն տրամադրված բանակով: Իր քաջությամբ ու մարտական ոգու բարձրությամբ աչքի է ընկել հատկապես այրուծին: Այդ է ցույց տալիս Ագաթանգեղոսի վկայությունը, որ յուրօրինակ հավելում է աղվանացիների ռազմական բարձր հատկությունների մասին անտիկ հեղինակների հաղորդումներից: «Վաղվաղակի,- գրում է նա,- ի թիկունս հասանէին մեծաւ բազմութեամբ ժիր և քաջ առն և ծիոյ և բուռն կազմութեամբ Աղուանք, Լիփինք, և Ճիղբք, Կասպք և այլ եւս, որ ի սմին կողմանց, զի զվրեժն արեանն Արտանայ խնդրեսցեն»¹⁸⁷:

Այսպիսով, Աղվանքը Մեծ Հայքի ու Վիրքի հետ դառնում է այն առաջին երկրներից մեկը, որոնց հետ հարկադրված էին ընդհարվել Սասանյանները քաղաքական ասպարեզում հայտնվելուն պես: Այս առաջին համատեղ կոիվները սկիզբն էին այն մեծ, երկարատև ու դաժան պայքարի, որ այսուհետև մղելու էին հայերը, աղվանացիները, վրացիներն ու կովկասյան մյուս ժողովուրդները Սասանյանների դեմ հանուն իրենց ազատության ու անկախության: Աղվանացիների ու վրացիների մասնակցությամբ մղվող հայ-պարսկական կոիվները, ըստ հայ պատմիչների, տևում են տաս-տասնմեկ տարի¹⁸⁸, որը ընդունվել է որպես հավաստի հաղորդում¹⁸⁹:

Պատմագրության մեջ փորձեր են արվել որոշելու նաև այդ տարիները, սակայն, մի ընդհանուր, բոլորի կողմից ընդունելի տարեթիվ չի որոշվել: Առաջարկվել են

¹⁸³ Խորենացի, Բ, գլ. ՀԱ-ՀԳ: Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 66-67:

¹⁸⁴ Ինչպես իրավագիտերն ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը, հայ-պարսկական այս առաջին կրիվներում եղել է ոչ թե խոսքովը, այլ Տրդատ Բ-ն (տես Երվեր, հ. Բ, էջ 80): Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 25:

¹⁸⁵ Ագաթանգեղոս, էջ 18-19:

¹⁸⁶ Ուխտանես, էջ 70:

¹⁸⁷ Ագաթանգեղոս, էջ 18:

¹⁸⁸Նույն տեղում, էջ 23, Յ. Մամիկոնեան, էջ 67:

¹⁰⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 37:

[illegible]

Թշնամությունը Հոռմի հանդեպ ու պայքարը նրա դեմ նոր ուժգնությամբ շարունակվում է Արտաշիրի որդու՝ Ծապուհ Ա-ի օրոք (241-272 թթ.), որը Սասանյան տերության հետ միասին ժառանգում է նաև հոր նվաճողական քաղաքականությունը։ Նրա ռազմատենչ ցանկություններին խորթ չէր և Անդկովկասի նվաճումը։ Սկսվում են պարսկա-հռոմեական սուր կռիվներ, որոնք ավարտվում են 244 թ. կնքված հաշտության պայմանագրով, որի համաձայն հռոմեական կայսր Մարկոս Հուլիանոս Փիլիպոսը պարսիկներին է զիջում Լիքոստեղբն ու Նասաստանը՝ լայն որ ամեյի միջոց է, Հայաստանի մեծ մասը¹⁹⁷։

Աղվանքը շարունակում է մնալ Հոռոմի «բարեկամը»: Ծապուհը դեռ գրավված էր Հայաստանը վերջնականապես նվաճելու խնդրով և շուտով, Ագաթանգեղոսի վկայությամբ, զրկվում է նաև 244 թ. պայմանագրով Հոռոմին անցած մյուս մասը: «Ջորաժողով լիցեռ, խաղալը, գնալը (Ծապուհը - Հ. Ս.) ասպատակ սիսեռ:

¹⁹⁰ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ, էջ 92: Ինքը՝ Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ այդ ժամանակյան իշոյրը տեղի է ունենում 1929-1930 թվականներին (տե՛ս նույն տեղում):

¹⁹¹ Հայ ժողովրդի սասանություն, հ. 2, էջ 37:

¹⁹² Ագաթանգեղոս, էջ 18:

¹⁰⁾ Նույն տեղում, էջ 23 (ընդգծ. - Հ. Ս.):

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

¹⁰⁵ Խորենացի, Բ, գլ. ՀԲ, ՀԳ:

¹⁰⁰ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ, էջ 92:

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 87:

գլոմմամբ Հայաստան աշխարհին ... և զգօրսն Յունաց փախստական արարեալ, հալածական տանէին մինչև ի սահմանն Յունաց»¹⁹⁸: Հռոմը չէր կարող հանդուրժել իր համար նվաստացուցիչ այդ դրությունը և, ինչպես հաղորդում է հռոմեացի պատմիչ Հուլիոս Կասիտուլիոսը, կայսր Վալերիանոսը (253-260 թթ.), անձամբ գալով Արևելք, փորձում է կասեցնել Ծապուհ Ա-ի բացառիկ նպատակոր հաջողությունները: Կայսեր ու արքայից արքայի միջև 260 թ. Եղեսիայի մոտ տեղի է ունենում մի ճակատամարտ, որտեղ, սակայն, կայսրը չարաչար պարտություն է կրում, գերվում է Ծապուհի կողմից և տարվում Տիգրիս: Այս հաղթանակի մասին Ծապուհը նամակներ է հղում իրեն հայտնի բոլոր ժողովուրդներին, այդ թվում նաև աղվանացիներին ու իբերներին: Այս քաջով արքայից արքան, հավանաբար ցանկացել է, տարած ուժն ցուցադրելով, նախագոյնացնել Աղվանքին ու Վիրքին և հակել իր կողմը: Սակայն ճրանք, արհամարհելով Ծապուհից եկող վտանգը, ոչ միայն չեն ընդունում նրա նամակները, այլև հռոմեական զորավարներին իրենց պատրաստակամությունն են հայտնում Վալերիանոսին գերությունից ազատելու համար օգնական զորքեր տրամադրել: «Իբերները, ալբանացիներն ու տավրոսկյուրները Ծապուհից չընդունեցին նամակները,- գրում է պատմիչը,- այլ իրենց կողմից գրեցին հռոմեական զորավարներին, խոստանալով Վալերիանոս կայսրին գերությունից ազատելու համար (ուղարկել - Հ. Ս) օժանդակ զորքեր»¹⁹⁹: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ Ծապուհը դեռևս ազդեցություն չուներ Աղվանքում, իսկ Հռոմի ու Աղվանքի դիվանագիտական հարաբերություններն այդ շրջանում ավելի էին ամրապնդվել, որի վկայությունը վերոհիշյալ նամակների փոխանակությունն էր երկու երկրների միջև: Ամուր այդ դաշինքով ու իրենց անկախությամբ Աղվանքը համարձակորեն հրաժարվում է ընդունել անեղ Ծապուհի նամակները և, առանց հետևանքներից վախենալու, հռոմեացիներին առաջարկում է իր օգնությունը:

Սակայն նման դրությունը երկար չի պահպանվում: Աղվանացիները ևս շուտով հպատակվում են Ծապուհին: Դա արդեն երևում է Նախշ-է-Ռուստամում Քաաբե-ի-Ջարդուշտ կոչվող շինության վրա նրա թողած եռալեզվյան արձանագրությունից, ուր նշված են Ծապուհի հաղթանակներն ու նվաճած «Ատրպատականը, Հայաստանը, Իբերիան, Մաքեդոնիան»²⁰⁰, Ալբանիան (մինչև) Կապկոհ (և Ալանական)²⁰¹ դոներն ընկած երկրները»²⁰²: Հավանական է, որ Աղվանքի ենթարկումը Պարսկաստանին տեղի է ունեցել 261 թ.: Վալերիանոսի գերության մեջ մեղմելուց ու հայոց թագավոր Արտավազդին²⁰³ գահընկեց անելուց

և սպանելուց հետո, երբ Հայաստանը հայտարարվել է Սասանյան դինաստիայի դաստակերտ (դինաստիական սեփականություն) և արքայից արքայի ժառանգական «դոմեն»²⁰⁴: Այդ ժամանակ միայն Ծապուհի համար ստեղծված կլիման նպաստավոր պայմաններ և ազատ ժամանակ՝ իր նամակները արհամարհաբար չընդունած աղվանացիներին ու մյուսներին հպատակեցնելու համար և կհասներ հաջողության: Սակայն Սասանյանների տիրապետությունն Աղվանքում դեռևս հաստատուն չէր: Դրան ժամանակավորապես վերջ է դնում Հռոմի նոր կայսր Լուկիոս Դոմիտիոս Ավրելիանոսը (270-275 թթ.): Օգտվելով Պարսկաստանում տիրող երկպառակություններից²⁰⁵, նա ետ է գրավում մի շարք երկրներ, որոնց թվում և Աղվանից երկիրը: Ավրելիանոսի հաջողություններն անսահման բարձրացրել էին նրա վարկը այդ երկրների ժողովուրդների աչքում և մեծ հույսեր արթնացրել իրենց ազատագրման համար: Պատմիչ Վուպիսկոսը գրում է. «Նա (Ավրելիանոսը - Հ. Ս.) պարսիկներին, որոնք մինչ այդ ամբարտապանացել էին Վալերիանոսի կործանման պատճառով, ցաքուցրիվ արեց, ի փախուստ դարձրեց և պարտության մատնեց: Նրան սարակիճոսները ... իբերները, ալբանացիները, հայերը նաև Հնդկաստանի ժողովուրդները մեծարում էին գրեթե ինչպես աստծո»²⁰⁶: Սակայն Ավրելիանոսի հաջողությունների հետ կապված հայերի և նրանց հարևանների ազատագրման հույսերը չեն արդարանում: Կայսեր մահից և Վահրարան Բ-ի՝ պարսկական գահը բարձրանալուց հետո Սասանյանները դարձյալ վերականգնում են իրենց տիրապետությունը թե՛ Հայաստանում²⁰⁷, և թե՛ Աղվանքում: Պարսկաստանի կողմից Աղվանքը վերստին գրավված լինելու հանգամանքը փաստարկվում է նրա դրամական գանձերի մեջ մ.թ. III դարի վերջերին պատկանող Սասանյան դրամների առկայությամբ: Գտածոները վերաբերվում են պարսից արքայից արքա Վահրարան (Վահրան, Վռամ) Բ-ի ժամանակներին (276-293 թթ.) և գանձերի պարունակության մեջ բանականապես զգալի գերակշռություն են կազմում (մոտ 200 հատ, մյուսների հատ ու կեսն ունի շրջանի դիմաց)²⁰⁸: Հնագիտական պեղումները լույս աշխարհ են հանել նաև Ծապուհ Ա-ի ժամանակների դրամներ²⁰⁹: Միևնույն ժամանակում Սասանյան դրամների առատությունն արտացոլում է այն իրադրությունը, որում գտնվում էր Աղվանքը: Ուրեմն, այստեղ Սասանյանները հասել էին քաղաքական տիրապետության, որ իրենց դրամներն էին դրել շրջանառության մեջ:

Հետագա ամբողջ ժամանակաշրջանում Արևելքում գերիշխանության հասնելու համար Սասանյան Իրանի ու Հռոմեական կայսրության միջև փոխհիփոխ

← ուսումնասիրություններում ոչ միայն ցույց տրվեց նրա Արշակունի լիելը, այլև որոշվեցին նրա թագադրության ստույգ տարիները (253-261 թթ.): (Տես Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանի թագադրական լիելը Արտավազդ Բ-ի ժամանակ (252/3-261), Լրաբեր հաս. գիտ., թիվ 1, էջ 13-22):

²⁰⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 49:

²⁰⁵ Շապուհին պարսկական գահի վրա կարճ ժամանակով փոխարինում են որդիները՝ Որմիզդ Ա-ն (272-273 թթ.), որ մինչ այդ թագավորում էր հայոց վրա և Վահրարան կամ Վահրան Ա-ն (273-276 թթ.):

²⁰⁶ Известия древних писателей, т. II, с. 176.

²⁰⁷ Մ. Օրմանյան, Ազգայնություն, մաս II, Կոստանդնուպոլիս, 1913, էջ 78:

²⁰⁸ К. Г. Голенко, Заметки об обращении римских монет в Закавказье, ВДИ, 1971, № 4, с. 64; Խ. Մուշեղյան, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, էջ 113:

²⁰⁹ Д. Ж. А. Халилов, Материальная культура..., с. 65.

¹⁹⁸ Ագաթանգեղոս, էջ 35-36:

¹⁹⁹ CMOMPK, вып. 4, с. 175.

²⁰⁰ Արձանագրության պարսկական տարբերակում՝ Sykn, որը, ըստ Ս. Տ. Երեմյանի, հայկական աղբյուրների Բազկան երկիրն է (տես Ս. Տ. Երեմյան, Страна "Махелония", с. 52):

²⁰¹ Առաջարկվել է նաև «Ալբանական դոներ» ընթերցումը E. Honigsmann et A. Maricg, Recherches...

էջ 88-90; A. Maricg, Res gestae divi Saporis, էջ 307:

²⁰² E. Honigsmann ..., Recherches... էջ 11; A. Maricg, Res gestae ... էջ 307:

²⁰³ Այս թագավորի ծագման, անձնավորության ու թագավորության տարիների խնդիրը երկար ժամանակ բանավեճերի նյութ է եղել: Կարծիքներ են հայտնվել, որ նա Արշակունի չէր (Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ, էջ 97), որի պատճառով նրան նույնացրել են մերթ Արտավազդ Մամիկոնյանի (Հ. Ասատրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 245-246), մերթ Արտավազդ Մանդակունու (Ալիշան, Այրարատ, 1890, էջ 374) հետ և այլն: Նորագույն

հաջողությամբ մղվում են արյունահեղ պատերազմներ, որոնք ձեռքից ձեռք էին փոխանցում վերոհիշյալ երկրները և անորոշ վիճակ ստեղծում նրանց համար: Վերջապես դրանք ավարտվում են 298 թ., կողմերի միջև Մծքինում 40-ամյա ժամկետով հաշտության պայմանագրի կնքմամբ:

Մծքինի պայմանագիրը²¹⁰ վճռական դեր է ունենում: Մասնավորապես Մեծ Հայքն ու Իբերիան ազատվում են Պարսկաստանի ենթակայությունից և վերականգնում իրենց թագավորությունները: Հայաստանն անցնում է Հռոմի հովանավորության տակ, ետ ստանում ժամանակին Սասանյանների խլած Անգեղ տուն, Ծոփք, Աղձնիք, Կորդուք և Ծավդեք երկրները, վերամիավորվում և վերամիավորված Հայաստանի թագավոր է հաստատվում 287 թ. հռոմեական, իսկ 293 թ. էլ պարսկական մասում թագավորող Տրդատ Գ-ն²¹¹: Իբերիայի հարցում որոշվում է, որ նրա թագավորը իր բարձրագույն իշխանության նշանները պետք է ստանա հռոմեացիներից²¹²:

Մծքինի պայմանագրում Աղվանքը չի հիշատակվում, որը մղում է այնպիսի հավանական եզրակացության, որ անդրկովկասյան այս երկիրը, հակառակ հաճանքների, հեռու է մնացել պարսկա-հռոմեական պատերազմներից և այդպիսով տեղ չի գտել պայմանագրի որոշումներում: Պայմանավորվող կողմերը շոշափել են միայն պատերազմի մասնակիցների՝ հռոմեացիների դաշնակից Հայաստանի ու, դատելով իբերիայի մասին ընդունած որոշումից, Պարսկաստանի կողմից հանդես եկող Իբերիայի հարցերը: Պարսկա-հռոմեական վերջին պատերազմներում Աղվանքը պահպանել է չեզոքություն, չնայած չի բացառվում ընթացքում պարսկական ագրեսիայի գոյությունն այնտեղ:

Մծքինի պայմանագիրը, այսպիսով, ոչնչով չի փոխում Աղվանքի քաղաքական դեմքն ու աշխարհագրական քարտեզը: Աղվանքը շարունակում է պարփակված մնալ իր պատմական սահմաններում:

Պայմանագրի շնորհիվ Սասանյաններն ամբողջ 40 տարի ձեռնպահ են մնում անդրկովկասյան երկրների ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքական կյանքին միջամտելուց: Մեծ Հայքի, Աղվանքի ու Վիրքի համար նշված տարիները խաղաղության ժամանակաշրջան էին, լի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցող նորորակ տեղաշարժերով: Որպես դրանց բնականոն հետևանք, Աղվանքում վրա է հասնում ստրկատիրական կարգերի ճգնաժամը: Առաջանում են նոր հասարակական հարաբերություններ, որոնք երկրի տնտեսական զարգացումը տանում են ֆեոդալականացման ուղիով:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ԱՂՎԱՆՔԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՐՋԱՆՈՒՄ ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ: ԱՐԾԱԿՈՒՆՅԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ

Ա. Ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորումը

Աղվանքում ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման ու հիմնական արտադրանեղանակ դառնալու, հասարակական կառուցվածքի ու առանձին սոցիալական խավերի իրավական դրության հետազոտությունը բուն տեղական աղվանական գրավոր նյութի բացակայության պայմաններում իրականացվում է բացառապես հայկական աղբյուրների տվյալներով: Սակայն դրանք շատ սուղ են և Աղվանքի ֆեոդալական հասարակարգի նկարագրի մասին հնարավոր է պատկերացում կազմել միայն ընդհանուր գծերով: Ծատ մանրամասնություններ՝ կապված սոցիալական խավերի, նրանց փոխհարաբերությունների, տեղական անվանումների, ըմբռնումների ու գործածության երանգների հետ, գրեթե մնում են անհայտ:

Աղվանքի ֆեոդալական հարաբերություններում առկա բազում մանրամասների ու անդրկովկասյան մյուս երկրների նկատմամբ այդ հասարակարգի առանձնահատկությունների բացը դեռևս չեն կարողացել լրացնել նաև հնագիտական պեղումները:

Աղվանքի ֆեոդալական հասարակարգի հետազոտությանը խոչընդոտում է նաև այն հանգամանքը, որ Աղվանքը իր՝ աշխարհագրորեն միմյանցից խիստ կտրտված տնտեսական շրջաններով ու սոցիալական զարգացման տարբեր մակարդակի վրա գտնվող և այդպես էլ մեկ ընդհանրության չհասած ցեղերի առկայության հետևանքով տնտեսական տարբեր կացութաձևերի խառնարան էր և սոցիալական խավերը, հասարակության կառուցվածքը, սեփականության ձևերն ու հասարակական-սոցիալական այլ կատեգորիաներ արտահայտելու համար չէր կարող ունենալ միանշանակ տերմիններ: Ուստի Աղվանքի ֆեոդալական հասարակարգի հետազոտությունը զգալի դժվարություն է ներկայացնում: Ասենք նաև, որ հիմնահարցի լուծման խնդիր այստեղ չի էլ դրվում: Կանգ չառնելով սոցիալական տերմինների բացատրության վրա (մանավանդ, երբ դրանք վաղուց ստացել են իրենց մեկնաբանությունը մեր պատմագրության մեջ) և չխորանալով սոցիալական հարաբերությունների որակական կողմի քննության մեջ, պարզապես, ցույց է տրվում, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Աղվանքում ևս ծագել և գործում էին ֆեոդալական հարաբերություններ, իրենց բնորոշ ավատատիրական հողատիրությամբ: Որպես խնդրի իրականացման ելակետ նկատի են առնվել Աղվանքի այն շրջանները, որոնք, տնտեսապես ավելի զարգացած լինելով, հիմնականում բնորոշում են երկրի տնտեսական կարգը¹: Աղվանքում այդպիսի շրջաններ էին Ավթարանի ու Ալազանի հովիտները: Բնակիչմայական բարենպաստ

²¹⁰ Петр Патрициу (Византийские историки, перевод с греческого Спиридона Дестуниса, СПб, 1861), с. 304.

²¹¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 62-65:

²¹² Петр Патрициу, с. 304.

¹ А. П. Новосельцев, Генезис феодализма в странах Закавказья, М., 1980, с. 78.

պայմանները, ջրառատ գետերով լավ ոռոգվող² դաշտերը, փարթամ բուսականությունն ու հարուստ ընդերքը տվյալ հովիտները դարձնում էին Աղվանքի տնտեսապես զարգացած այն առաջատար շրջանները, որոնցով հնարավոր է դատել նրա հասարակական-տնտեսական կարգի մասին: Հարցի լուծմանը որոշ դյուրություն է հաղորդում ինչպես սոցիալական շատ տերմինների պահլավական ծագումը (Նախարար, ազատ, ռամիկ և այլն) և հիմնականում իրենց նշանակությամբ գործածությունը Մեն Հայքում, Աղվանքում և Վիրքում, այնպես էլ նշված երկրների ֆեոդալական հասարակարգերի նմանությունը, որի մասին խոսում են հայկական աղբյուրները³: Խնդրին մոտենալով այս տեսանկյունով և հիմք ընդունելով Աղվանքի մերձավոր հարևանների՝ ֆեոդալական հասարակարգերի ծագման նախադրյալները, կարելի է ենթադրել, որ Աղվանքում ևս նախորդ տնտեսական հասարակագի նկատմամբ գերազանցության հասնելու կարևոր գործոնները լուրջ տեղաշարժերն էին, որոնք տեղի էին ունեցել մինչև այդ տիրող արտադրական հարաբերություններում և պայմանավորել հին կարգերի ճգնաժամն ու նորի հաղթանակը: Աղվանքի տարածքում կատարված հնագիտական պեղումներն ընդգծում են բարձր մակարդակ, որին հասել էր Աղվանից հասարակարգը տնտեսական զարգացման ընթացքում: Պեղումները լույս աշխարհ են հանել գյուղատնտեսական տարբեր մթերքների մնացորդներ, բազմաթիվ աշխատանքային գործիքներ ու տնային գործածության իրեր, որոնք աչքի են ընկնում իրենց կատարելությամբ: Դրանք խոսում են այն մասին, որ այդ ժամանակներում զարգացման նոր աստիճանի էին հասել հողագործությունն ու անասնապահությունը, մետաղամշակությունն ու արհեստագործությունն ընդհանրապես: Հայտնաբերված գյուղատնտեսական այնպիսի գործիքներ, ինչպիսիք էին գերանդին, մանգաղը, փոցխը և այլն ցույց են տալիս, որ երկրագործական աշխատանքներում երկաթյա գործիքների կիրառումը հաստատուն տեղ է գտել, որի շնորհիվ էլ կատարելագործվել էր հողի մշակումը և աճել բերքատվությունը: Այսպիսի պայմաններում, բնական է, գնալով բարձրանում է հողի արժեքը: Այն դառնում է արտադրության հիմնական միջոց: Վերջին հանգամանքը պայմանավորում էր, որ երկրի հասարակական կյանքում ձևավորվեց այնպիսի հարաբերություններ, որոնցում վճռական գործոն է դառնալու արտադրության հիմնական միջոցի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը: Երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում ձևավորվում են նոր՝ ֆեոդալական հարաբերություններ, որոնք կառուցվում են հողի նկատմամբ ունեցած իրավունքի հիմքի վրա:

Հայտնի է ֆեոդալիզմի ծագման երկու ուղի՝ գյուղական համայնքի զարգացման, որի ժամանակ ազատ համայնականը վերածվում էր ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացու և ստրուկների՝ ուղղակի ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացու

փոխարկման: Ելնելով ֆեոդալիզմի ծագման այս ընդհանուր դրույթից, կարելի է ենթադրել, որ Աղվանքի տնտեսապես զարգացած շրջաններում նոր տնտեսակարգի մուտքը տեղի է ունեցել հենց այդպիսի ավանդական ուղիներով: Բացառված չէ, որ նրանց հետ մեկտեղ ֆեոդալականապես կախյալ գյուղացու փոխարկման գործընթացը տեղի է ունեցել նաև այլ, միջանկյալ ուղիներով:

Նոր տնտեսաձևի ձևավորումն Աղվանքում տեղի է ունենում IV դարից: Այդպիսի եզրակացության է հանգեցնում Աղվանից Ուռնայր թագավորի ճառը՝ ուղղված իր զինվորներին Զիրավի ճակատամարտից առաջ: «Յանձն լիցի ձեզ,- դիմում է նա իր զինվորներին,- չիշելով ի ժամանակին իբրև ձերբակալ արասցուք զգօրս Յունաց, զբազումս ի ճոցանէն ապրեցուցիք, զի կալեալս կապեալս տարցուք յաղթանս⁴ ի գործ կաւագործութեան, գաղատս որմաշէնս պիտոյից մերոց քաղաքաց ապարանից և այլոց պիտոյից»⁵: Ինչպես նկատվել է մեր պատմագրության մեջ, Ուռնայրի ճառի մեջ խոսքը գերիներին թագավորական ու նախարարական տիրույթներում բնակեցնելու և նրանց աշխատանքային ուժն այնտեղ օգտագործելու մասին է⁶: Նշված ժամանակաշրջանի Աղվանքում ֆեոդալական հարաբերությունների առկայությունն են մատնանշում ուրիշ հայ պատմիչներ ևս, որոնք, երկրի հասարակական կյանքի սոցիալական կառուցվածքը, սոցիալական տարբեր խավերն ու սեփականության զանազան տեսակները արտահայտելու համար օգտագործում են «թագավոր», «նախարար», «ազատ», «շինական», «տանուտեր», «երդ», «ազգ», «ազգապետ», «եկն-եկվոր», «կալվածք», «վիճակ», «սեպհական» և ֆեոդալական հարաբերություններին բնորոշ նման շատ այլ տերմիններ:

Այսպիսով, ուսումնասիրվող շրջանում Աղվանքը թևակոխել էր իր զարգացման ֆեոդալական շրջանը՝ աստիճանաբար ձեռք բերելով այդ տնտեսակարգին բնորոշ գծեր:

Ինչպես հատուկ է բոլոր ֆեոդալական հասարակարգերին, Աղվանքում ևս հասարակությունը բաժանված էր երկու հիմնական դասակարգերի՝ ֆեոդալների, որոնք ընդհանուր առմամբ կազմում էին «ազատների» դասը և ֆեոդալականապես կախյալ ու ազատ գյուղացիների, որոնց սոցիալական կարգավիճակը արտահայտվում էր «անազատ», «ռամիկ» կամ «շինական» տերմիններով: Նույն տերմինները ցույց են տալիս, որ յուրաքանչյուր դաս և դասակարգ իր հերթին բաժանվում էր ենթախմբերի: Վերին կամ «ազատների» դասին պատկանում էին թագավորը, նախարարները, բարձր հոգևորականությունը և ազնվականության մյուս ներկայացուցիչները: Նրանք ունեին մեծ արտոնություններ: Ստորին դասի մեջ մտնում էին, բացի նշված գյուղացիներից, նաև քաղաքացիները՝ առևտրականներն ու արհեստավորները: Հասկանալի է, որ դասերն ու դասակարգերը հասարակության մեջ իրենց զբաղեցրած դիրքի համապատասխան էլ ունեին իրավունքներ ու պարտավորություններ:

Աղվանքի ֆեոդալական հասարակությանը ևս հատուկ էր դասային աստիճանակարգությունը՝ կրտսերի նվիրապետական կախվածությունը ավագից:

⁴ Ստ. Մախաչյանը, ելնելով ձեռագրերից մեկի տարբերությունից, կարդում է «յւղուանս» և դա՛նչու է (տես Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, էջ 236):

⁵ Բուզանդ, Ծ, գլ. Դ:

⁶ А. П. Новосельцев, Генезис феодализма..., с. 181.

² Страбон, XI, IV, 3.

³ Եղիշեն, օրինակ, գրում է, որ Հայաստանում ռազմագնդերը կազմավորվում էին ազատներից, ազատորդիներից ու ռստամիկ մարդկանցից, ավելացնելով, որ Վիրքում և Աղվանքում ևս բանակներն ստեղծվում էին նման ձևով (Եղիշեն, էջ 10): Նշված երկրների հասարակարգերի նմանությունը է դիտվում նաև Հազկերտին տված Վարդանի պատասխանում. «Բազումք են յայս երկից աշխարհաց յազատորդեայ, որք են աւագ քան զիս և զսիւս և աւուրք, և շատ են, որ ի խոնարհ են» (Փարպեցի, Բ, գլ. ԻԶ):

Ֆեոդալական Եկեղեցու անկախության ամենաբարձր աստիճանի վրա Աղվանքում նույնպես կանգնած էր թագավորը, իսկ թագավորության վերացումից հետո՝ մարզպանը:

Աղվանքի հասարակական ավատական սանդուղքի երկրորդ աստիճանի վրա թագավորից հետո նախարարներն էին, որոնք, ենթադրվում է⁷ դուրս էին եկել անտիկ շրջանի աղբյուրներում հիշատակվող «հեգեմոնների» միջավայրից: Նախարարների դասը ևս միատարր չէր: Բաժանման հիմքում ընկած էր ավագությունը «և գահու և ատուրք», որն էլ պայմանավորել է նրանց մեջ կրտսերի և փոքրագույնի կախվածության սկզբունքը ավագից:

Նախարարները բացի այն, որ անհրաժեշտության դեպքում թագավորի կամ իշխանի կանչով ներկայանում էին իրենց զորքերով, այսինքն՝ կատարում էին նաև վասալական պարտավորություններ, արքունիքում վարում էին նաև զործակալական պաշտոններ և նստում մայրաքաղաքում: Այլ խոսքով, նրանք իրականացնում էին երկրի կառավարումը, որի հիմքը գործակալական համակարգն էր: Դրանցից Աղվանքի պետական-կառավարման համակարգում աղբյուրները հիշատակում են հազարապետության գործակալությունը: Ըստ հիշատակությունների, իրենց համար ծանր օրերին օգնության խնդրանքով էին հասնում և գալիս «հազարապետն Աղուանից սուրբ եպիսկոպոսան Հայաստան»⁸ կամ Աղվանի եկեղեցական ժողովին մասնակցել և ընդունած որոշումն իր մատանիով կնքել-հաստատել է Աղվանից Միրհորիկ անունով հազարապետը⁹: Հազարապետի պարտականությունն էր պետական շինարարությունը և հարկերի սահմանումը: Նրան էին ենթարկվում քաղաքային ու գյուղական համայնքները: Աղվանից թագավորության անկումից հետո այդ պարտականությունն անցնում է Սասանյան Իրանի արքունիքում գործող զարիկպետին:

Դժվար չէ ենթադրել, որ Աղվանքում ևս «մեծի դատավորութեան» գործակալությունը գտնվել է երկրի հոգևոր առաջնորդի ձեռքում: Թե ուրիշ ինչ գործակալություններ են եղել Աղվանքում, հայտնի չէ: Աղբյուրները լուրս են: Բայց ելնելով հիշյալ գործակալությունների գոյության փաստից, կարելի է ենթադրել, որ այստեղ ևս թագավորները երկիրը կառավարել են այն նույն գործակալությունների միջոցով, ինչպես և Հայաստանում Արշակունիների ժամանակաշրջանում:

Քաղաքական իշխանության նմանվող Եկեղեցու անկախության համակարգ է ունեցել նաև հոգևորականությունը:

Աղվանից երկրի բանակը նույնպես ծառայում էր թագավորին և ենթակա էր նրան: Բանակը կազմավորվում էր հիմնականում ազատներից, նրանց որդիներից ու ոստանիկներից: Բանակների կազմման սկզբունքը երևում է Եղիշեի մի հաղորդումից, ըստ որի Հազկերտ Բ-ի պահանջով Մեծ Հայքը «գունդ կազմեր ի Հայոց Մեծաց զազատ և զազատորդի և յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ, ըստ նմին օրինակի ի Վրաց և յԱղուանից»¹⁰: Պատերազմների ժամանակ այն գլխավորում էր թագավորը, բայց և ուներ իր գերագույն հրամանատարը՝

սպարապետը: Բանակը բաղկացած էր ինչպես ազատներից հավաքագրվող հեծելազորից, այնպես էլ ստորին դասերից համալրվող հետևակից: Ելնելով նրանից, որ հայոց բանակում գործում էր նաև ռազմիկ հեծյալներից բաղկացած «ռազմիկ պրոմիս»¹¹, կարելի է ենթադրել նմանօրինակ հեծելազորի գոյությունը նաև Աղվանից բանակում: Դժվար է որևէ բան ասել նրա թվական կազմի մասին, սակայն մի բան պարզ է, որ խաղաղ ժամանակ պահվող զորամասերը պատերազմի դեպքում ավելանում էին ինչպես մյուս նախարարների զորքերով, այնպես էլ աշխարհազորայիններով և բաժանվում էին առանձին զորատեսակների: Զորքի զինավարժությունը չէր սահմանափակվում միայն ճիզակով ու սուսերով: Նրանց ռազմական լրիվ հանդերձանքը կազմում էին ժամանակի բոլոր տեսակի զենքերը՝ նետ ու աղեղը, սուրը, կարճ սուսերը, ճիզակը, վահանը և այլն:

Աղվանքում (և ոչ միայն Աղվանքում) հողի գերագույն տերը համարվում էր թագավորը, բայց ֆեոդալականացման գործընթացի խորացման համեմատ, հողը տրոհվում էր առանձին ֆեոդալ նախարարների միջև՝ դառնալով նրանց սեփականությունը: Սակայն թագավորը մնում էր երկրի ամենամեծ հողատերը: Հողատերեր էին նաև թագավորական ընտանիքի անդամները: Ցավոք, աղբյուրներում նյութերի պակասության պատճառով առայժմ դժվար է խոսել ընտանեկան կամ տոհմական հողատիրությունից անհատական, ընտանիքի առանձին անդամներին հողի անցման գործընթացի և այդպիսի հողատիրության էության մասին: Բայց նման հողատիրության գոյության փաստեր կան ինչպես թագավորական ընտանիքի, այնպես էլ խոշոր նախարարական տների անդամների համար, որոնք սկսում են հանդես գալ որպես առանձին հողատեր-ֆեոդալներ: Ինչպես սրանք, այնպես էլ խոշոր ֆեոդալ-նախարարները հողը տիրում էին ժառանգական-սեփականատիրական իրավունքով, մի կարևոր հանգամանք, որ նշանակում է, թե Աղվանքում ևս գործում էր հողատիրության «հայրենական» ձևը: Հողատիրության այդ ձևի առկայության լավագույն օրինակ է Աղվանից թագավոր Վաչեի վարքագիծը: Թողնելով թագավորությունը, նա «հանցեալ միայն զսեփականն առնուլ բաժին իւր, զոր ի հօրէն էր առեալ հազար երդ, առ զայն ի (Պերոզ - Հ. Ս.) թագաւորէն և նստաւ ի նմա միայնակեցօք հանդերձ»¹²: Այս վկայակոչումը ոչ միայն ցույց է տալիս «հայրենական» հողատիրության գոյությունը Աղվանքում և նրա ժառանգական բնույթը, այլև մատնանշում է, որ ժառանգական սեփականությունն էր համարվել նաև տվյալ հողային տարածքի վրա տեղավորված բնակիչները, երդերը կամ ծխերը: Ժառանգական սեփականություն էին նաև նույն տարածքում գտնվող լճերը, գետերը, արտոտավայրերը, անտառները: Պետք է ենթադրել, որ Աղվանքի ավատատիրական համակարգում գործում էր հողատիրության մյուս ձևը ևս՝ «պարզականը»:

Ֆեոդալական հասարակարգի ժամանակ խոշոր ֆեոդալ-հողատեր էր նաև եկեղեցին:

VII դարի կեսերից արաբները սկսում են իրենց նվաճումները, իսկ VIII դարի սկզբներին արդեն հաստատվում Անդրկովկասում: Արաբների տիրապետության հաստատումը խիստ բացասաբար է անդրադառնում հատկապես ֆեոդալական

⁷ Նույն տեղում, էջ 134, 163:

⁸ Եղիշե, էջ 70: Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Բ:

⁹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԻԶ: Կանոնագիրը Հայոց, հ. Բ, Աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 100:

¹⁰ Եղիշե, էջ 10:

¹¹ Փարսեցի, Գ, գլ. ՀԸ:

¹² Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ժ:

տնտեսության վրա: Տեղի են ունենում որակական փոփոխություններ: Տնտեսական կյանքում ի հայտ է գալիս մի նոր երևույթ՝ կոմենդացիայի ինստիտուտ, որի պայմաններում տնտեսապես թույլ և սակավագոր գյուղացին ձգտում էր ձեռք բերել որևէ զորեղ հովանավորի աջակցությունը, որը, սակայն, ժամանակի ընթացքում փոխարինվում էր կախվածությամբ և ենթարկվածությամբ: Հովանավորություն ստանալու այս ձևը տարածվում է ոչ միայն գյուղացիների, այլև ավագանու շրջանում:

Ֆեոդալական Աղվանքի հասարակարգի հակադիր կողմում էին բոլոր շահագործվող խավերը՝ ֆեոդալականապես կախյալ ու ազատ գյուղացիները, արհեստավորները, մանր առևտրականները, քաղաքի աշխատավորությունը ու նրանք, ովքեր, ինչպես ասել ենք, ընդհանուր անունով կոչվում էին «ռամիկներ»: Սրանք էլ կազմում էին երկրի հիմնական հարկատու դասը:

Աղվանից աշխարհում մյուս դասը արհեստավորությունն էր: Նրանք հիմնականում ապրում էին քաղաքներում, կազմում քաղաքային բնակչության ավելի ստորին խավը ու իրենց գոյության միակ միջոցը գտնում էին զանազան արհեստներ բանեցնելով: Երկրի հարուստ ընդերքն ու բնական պայմանները նպաստավոր նախադրյալներ էին ստեղծում տարբեր տեսակի արհեստների զարգացման համար: Զիրավի ճակատամարտից առաջ Ուռնայր Աղվանից թագավորի զգուշացումը զինվորներին ձերբակալվելիք հակառակորդի կենդանի ուժին ողջ թողնելու և տանելով իրենց քաղաքներում որպես որմնադիրներ, կավագործներ և այլն աշխատացնելու վերաբերյալ, խոսում է նման արհեստների գոյության և դրանք քաղաքներում կենտրոնացված լինելու մասին: Իսկ Աղվանքի տարածքում կատարված հնագիտական պեղումների ժամանակ գտնված նյութերը, նշված արհեստների գոյությունը ուսումնասիրվող երկրում ապացուցելով հանդերձ, մատնանշում են նաև ուրիշ՝ մետաղագործության, փայտամշակության, ապակեգործության, մետաքսագործության ու սրանցից բխող այլ արհեստների առկայություն: Լայն զարգացում է ստանում նաև տեխնիկական կուլտուրաների մշակումը: Բանեցնելով զանազան արհեստներ, արհեստավորությունը, այնուամենայնիվ, շարունակում էր կապված մնալ հողին և զբաղվել գյուղատնտեսությամբ:

Գյուղատնտեսության և արհեստագործության զարգացումը խթանում է նաև առևտրին: Եվ, իրոք, աշխույժ առք ու վաճառքի մասին վկայությունների շատ ենք հանդիպում աղբյուրներում: Զարգացած էր ոչ միայն ներքին, այլև տարանցիկ առևտուրը: Ծուկա վաճառահանման էին դուրս բերվում հիմնականում տեղական արհեստավորության արտադրության ապրանքներն ու գյուղատնտեսական մթերքները: Արտահանվում էին քարախոնկ, տորոն, ձիեր, ջորիներ¹³: Աղվանքը ցամաքային ճանապարհով կապված էր Դվինի, Տիֆլիսի, ծովային ճանապարհով՝ Կասպից ծովի, իսկ սրա միջոցով էլ՝ Իրանի, Հնդկաստանի ու արևելյան այլ երկրների հետ:¹⁴

Առևտրի ու արհեստների կենտրոններ էին քաղաքները: Զարգանում էր նաև երկրի մայրաքաղաք Կապադակը՝ ձեռք բերելով ֆեոդալական քաղաքի տեսք:

¹³ СМОМПК, вып. 29, с. 7, 25; вып. 38, с. 14, 97.

¹⁴ СМОМПК, вып. 29, с. 9, 25, 31, 33; вып. с. 17, 97, 101.

Աղվանից մարզպանության կազմավորումից հետո մայրախաղաքի իր դերը Կապադակը զիջում է Պարտավին, որն էլ սկսած 462 թվականից դառնում է Աղվանից մարզպանության կենտրոնը, իսկ 789 թ.՝ Արմինիայի ոստիկանի գլխավոր նստավայրը Դվինից հետո¹⁵: Կադանկատվացին այն անվանում է «զմեծն Պարտա»¹⁶, իսկ արաբ հեղինակները հիացմունք ու զարմանք են հայտնում, երբ որևէ առիթով խոսում են այդ ճոխ ու հարուստ քաղաքի մասին¹⁷: Քաղաքային բնակչությունը միատարր չէր ոչ էթնիկական, ոչ էլ սոցիալական առումով: Բնակչության գերակշռող մասը կազմում էր արհեստավորությունը: Սրանք կողքին կային նաև մեծ թվով հողագործներ և օրավարծով աշխատողներ: Նրանք բոլորը միասին հայտնի էին մեկ ընդհանուր «քաղաքացի» անունով: Աղբյուրները Աղվանքում, Կապադակից բացի, այլ քաղաքների մասին չեն խոսում, ուստի դժվար է որևէ բան ասել դրանց ու քաղաքային մարմինների վարչական գործառույթների մասին:

Այսպիսով, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Աղվանքում գործում էին ֆեոդալական հարաբերություններ՝ ավատատիրական խոշոր հողատիրությամբ, պաշտոնակարգության համակարգով և սոցիալական տարբեր դիրքերի վրա գտնվող խավերով:

Սակայն անհրաժեշտ է նաև նշել, որ արտադրության ֆեոդալական եղանակը միակ տիրապետող տնտեսաձևը չէր ողջ Աղվանքում: Բազմակացությամբ տնտեսությունը ֆեոդալական Աղվանքի հասարակական-տնտեսական առանձնահատկությունն էր: Ինչպես արդեն ասել ենք, աշխարհագրորեն միմյանցից կտրտված, տնտեսական ու մշակութային զարգացմամբ իրարից զանազանվող շրջաններում գործում էին այլազան հարաբերություններ: Տնտեսապես չափազանց պարզունակ և իրենց զբաղմունքին հարիր կյանքով էին ապրում քոչվոր անասնապահ ցեղերը՝ ալպիական մարգագետիններով հարուստ Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթայի հարավային փեշերին ու մերձկասպյան հարթավայրերում: Է՛լ ավելի պարզունակ կյանքով էին ապրում ձկնորսությամբ զբաղվող ցեղերը Կասպից ծովի մերձափնյա շրջաններում, իսկ Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթայի կիրճերում ու բարձրադիր անտառային գոտիներում բնակվող ցեղերն իրենց կենցաղով ու տնտեսական հարաբերություններով զիջում էին ճուլհակ վերջիններիս:

IV-VII դարերում Աղվանքում գոյություն ունեին նաև ստրուկի աշխատանքի վրա հիմնված տնտեսություններ:

¹⁵ Ա. Տեր-Պետրոսյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 71, 263:

¹⁶ Կադանկատվացի, Ա, Գլ. Ե:

¹⁷ СМОМПК, вып. 29, с. 7, 17, 19; вып. 38, с. 7.

Բ. Արշակունյաց հարստությունն Աղվանքում

IV դարում ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորմանը զուգընթաց Աղվանքի քաղաքական կյանքում տեղի էին ունենում կազմավորվող հասարակարգին համապատասխան փոփոխություններ, որոնց հետևանքով տեղի նախկին (հավանական է տեղական) թագավորական տանը փոխարինելու է գալիս նոր հարստություն, որը, դատելով Մ. Կաղանկատվացու հաղորդումից, Արշակունիների մի ճյուղն էր Աղվանքում: Կաղանկատվացին գրում է. «Եւ թիւ անուանցն յԱռանայ մինչև զբաշն Վաշագան, որ էր ի մեծ ազգէն Արշակունեաց, չէ յայտ. և զտոցայն ստոյգն, թէ յորմէ տոհմէ են, չունիմ ասել: Եւ որք ըստ կարգի կացին թագաւորք Աղուանից տասն. անուանք են այսորիկ. Վաշագան Քաջ, Վաշէ, Ուռնայր, Յաւազան, Մերհաւան, Սատոյ, Ասայ, Եսվաղէն, Վաշէ, ապա բարեպաշտն Վաշագան՝ արքայն Աղուանից»¹⁸:

Պատմագիտության մեջ այս հարստությունը դիտվել է որպես Մասքթաց Արշակունիների մի ճյուղը և նրա հիմնադիր է համարվել, այսպես կոչված, «Մասքթաց թագավոր» Սանեսանը¹⁹: Մասքթաց երկիրը նույնացնելով Աղվանից աշխարհի հետ՝ նրա այդ կարծեցյալ տիրակալը հայտարարվել է Աղվանից թագավոր²⁰, իսկ ունեցությունները հայոց գահի նկատմամբ որակվել են որպես պալքար իբր նախօրոք բռնագրավված «այլանական» մարզեր Ուտիքի ու Արցախի ետգրավման, ողջ Աղվանքի միավորման և Հայաստանը իրեն ենթարկելու համար²¹: Միաժամանակ, ելնելով սույն մտացածին եզրակացությունից և շահարկելով Կաղանկատվացու հաղորդումը, թե «Իսկ ի վախճանելն Տրդատայ Սանատրուկ ոմն թագաւորեաց Աղուանից ի Փայտակարան քաղաքի և եկաց ընդդիմակաց Հայոց»²², Փայտակարանը նույնպես համարվել է Աղվանքի մարզերից մեկը²³:

Հենց սկզբից ասենք, որ Սանեսանի՝ Աղվանից թագավոր լինելու միտքն ինքնին արդեն ճիշտ չէ այն պատճառով, որ նա հորջորջվում է «Մասքթաց երկրի» թագավոր, երկիր, որն ըստ VII դարի հայոց «Աշխարհացոյցի» ուներ իր սեփական աշխարհագրական սահմանները և Աղվանից աշխարհից առանձին, ինքնուրույն երկիր էր: Դա հաստատում է նաև Բուզանդի հետևյալ տեղեկությունը. (Սանեսանը - Հ. Ս.) եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր»²⁴: Ի դեպ, հենց այս հաղորդումն է, որ ուսումնասիրողներին թույլ է տվել կարծելու, թե Կուրը Սանեսանի հարավային սահմանն էր, ուրեմն և Սանեսանի երկիրն (Մասքթաթը) ու Աղվանքը նույնական են և, հետևաբար, Սանեսանն էլ Աղվանքի թագավորն էր: Մինչդեռ

Բուզանդի տեղեկությունը ավելի շուտ ցույց է տալիս Սանեսանի գործողությունների հաջորդականությունը: Այսինքն՝ Սանեսանը նախ անցել է Մասքթաց երկրի սահմանը՝ «ըստ իւր սահմանն», ապա նոր միայն Կուր գետը՝ «ընդ գետն մեծ ընդ Կուր»:²⁵ Ասվածի հետևությունը Բուզանդի հաղորդումը պետք է հասկանալ այնպես, թե Սանեսանը «եկավ անցավ իր սահմանից այն կողմ (ապա և մեծ Կուր գետը)» և սկսվեց, տարածվեց Հայաստանում²⁵: Բուզանդն ունի մի ուրիշ հաղորդում ևս, որ նույնպես սխալ հետևությունների տեղիք է տալիս: Նրանում խոսվում է այն մասին, որ Մանուկ Գրիգորիսը կաթողիկոս է նշանակվում Վրաց և Աղվանից երկրների վրա, և սրան որպես բացատրություն ավելացվում, «այսինքն՝ Մասքթաց սահմանների» վրա: «Եհաս (Գրիգորիսը - Հ. Ս.) յեպիսկոպոսութեան աշխարհին Վրաց և Աղուանից, այս ինքն սահմանացն Մասքթաց»²⁶: Հաղորդման մեջ վերջին կապակցությունը, որ ուրիշ ոչ մի տեղ չի հիշատակվում, անկասկած, հետագայի հավելագրում է իբրև բացատրություն, Աղվանից և Մասքթաց աշխարհների նույնացման սխալ կարծիքի արգասիք: Այնպես որ Բուզանդի հաղորդումները չեն կարող հիմք լինել Աղվանից և Մասքթաց աշխարհների նույնացման և դրա հիման վրա Սանեսանին Աղվանից թագավոր ճանաչելու համար: Ասվածը հաստատվում է նաև նույն դարի 30-40-ական թթ. Սանեսանի մասնակցությամբ Հայաստանում և Արևելյան Անդրկովկասում տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունների ընթացքի վերլուծությամբ:

Սանեսանը պատմության ասպարեզում երևում է IV դարի 30-ական թթ. հայկական թագավորական իշխանության ու կենտրոնացված պետականության դեմ ուղղված երկպառակտչական կոիվներում, որ հաճախ տեղի էին ունենում Շապուհ Բ-ի սադրանքով և աջակցությամբ: Նրա մասին Բուզանդը խոսում է որպես Մանուկ Գրիգորիսի սպանության կազմակերպիչ, Հայաստանի վրա հյուսիսային վաշկատուն ցեղերի արշավանքի նախաձեռնողի ու ղեկավարի և նրան հորջորջում «մասքթաց թագավոր» տիտղոսով²⁷:

Նույն ժամանակաշրջանում (330-338 թթ.) հայոց վրա հյուսիսայինների մի այդպիսի հարձակման, նույն հաջորդավորների գլխավորությամբ նրանց դեմ երկու՝ Վաղարշապատում և Օշականի մոտ գտնվող առապար վայրում ճակատամարտ տալու, նրանց գլխովին ջախջախելու մասին է պատմում և Խորենացին, որը, սակայն, հյուսիսայինների գլխավոր գործադրամասնատարին անվանում է Սանատրուկ²⁸: Հիշյալ իրադարձություններին առնչվող երկու հաջ պատմիչների ակնառու նման հաղորդումները միմյանցից տարբերվում են լույս նրանով, որ գլխավոր գործող անձը մեկի մոտ հանդես է գալիս Սանեսան, իսկ մյուսի մոտ՝ Սանատրուկ անունով: Հետևաբար, ինչպես բխում է այդ հաղորդումներից, Բուզանդի Սանեսանն ու Խորենացու Սանատրուկը միևնույն անձնավորությունն են, մի հանգամանք, որ, բացառությամբ առանձին դեպքերի²⁹, հիմնականում

¹⁸ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԵ:

¹⁹ С. Т. Еремян, Политическая история Албании III-VII вв., с. 310-311.

²⁰ M. Brosset, Extraits de l'histoire des Aghovans en armenien par Moïse Caghancatovatsi (Additions et éclaircissements à l'Histoire de la George, SPb, 1851). Բ. Ուրուբայան, Գրվագներ..., էջ 147: Բ. Հարությունյան, Մագքթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը Հայաստան, Լրաբեր հաս. գիտ., 1981, քիվ 6, էջ 74: Ը. А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 108-109, 182.

²¹ Н. Гулиев, Торговые связи Кавказской Албании в раннем средневековье, Баку, 1972, с. 9-10; Т. Мамедов, Кавказская Албания в IV-VII вв., с. 13; Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 98.

²² Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԲ:

²³ Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 97-100.

²⁴ Բուզանդ, Գ, գլ. Է:

²⁵ Հմմտ. «Եկավ (Սանեսանը - Հ. Ս.) իր սահմաններից դեմը, անցավ մեծ Կուր գետը (Հ. Սանեսանը, երկեր, հ. Բ, էջ 148):

²⁶ Բուզանդ, Գ, գլ. Ե:

²⁷ Նույն տեղում, գլ. Զ:

²⁸ Խորենացի, Գ, գլ. Թ:

²⁹ Բ. Հարությունյան, Մագքթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը: Նրան է հետևում և Ա. Հակոբյանը: Տե՛ս նրա Албания-Алуанк..., с. 108.

ընդունված է ուսումնասիրողների կողմից: Նրանց նույնությամբ մասին մեր եզրակացությունը հաստատվում է նաև Արշակունիներից սերված լինելու վերաբերյալ պատմիչների հաղորդումներով: Ըստ Բուզանդի, Սանեսանը «մի ազգաւորութիւն էր» հայոց թագավորի հետ, իսկ ըստ Խորենացու՝ հայոց Տրդատ Գ թագավորի ազգակիցն էր: Նա պատմում է, որ ընդառաջելով Փայտակարան քաղաքի վերակացուների կամ Հայոց արևելից կողմանց գործակալների խնդրանքին, Տրդատ թագավորը Մանուկ Գրիգորիսին Փայտակարան է ուղարկում. «Հանդերձ Սանատրուկա ոմամք յիւրմէ ազգէն Արշակունեաց»³⁰: Նրանց նույնությունը ապացուցվում է նաև հայոց գահի նկատմամբ ունեցած իրենց նպատակամղվածությամբ, որի մասին խոսք կլինի ստորև, և այն տրամաբանական հիմքով, որ Սանատրուկի սպանած Գրիգորիսին կրկին անգամ չէր կարող սպանել Սանեսանը:

Այստեղ թերևս պարզաբանման կարիք ունի մի հանգամանք. այն դեպքում, երբ, ըստ Խորենացու, Սանատրուկը իրեն Փայտակարանում թագավոր էր հռչակել Գրիգորիսի սպանությունից հետո, Բուզանդը պատմում է, որ Գրիգորիսին Սանեսանը ընդունել է արդեն որպես թագավոր: Բայց ուշադիր ընթերցելով Խորենացու հաղորդումները և համոզվելով, որ նա մանրամասնությամբ ծանոթ է իրադարձություններին, գտնում ենք, որ այդ տարբերությունն առաջացել է դեպքերի ընթացքից Խորենացու առաջ ընկնելուց, որի ժամանակ նա նախ պատմել է Գրիգորիսի սպանության մասին: Հակառակ դեպքում անհնար է պատկերացնել, թե Խորենացին, որ Վատնյան դաշտը գիտե որպես պատանի կաթողիկոսի սպանության վայր, իսկ Փայտակարանը՝ Սանատրուկի նստոցի՝ թույլ տար անճշտություն, որից բխեր մի այնպիսի անհնար միտք, թե Սանատրուկ մեկնել է Մաքթթաք երկիր, սպանել Գրիգորիսին ու, վերադառնալով Փայտակարան, իրեն հռչակել հայոց թագավոր: Բայց, այնուամենայնիվ, ինչո՞ւ է Բուզանդը նրան Մաքթթաք թագավոր անվանում այն դեպքում, երբ Խորենացին նրան գիտե որպես հայոց Տրդատ թագավորի ազգակիցը: Բանն այն է, որ երբ Սանատրուկը իրեն հռչակում է հայոց թագավոր, Փայտակարանը դարձնում է ռազմատեղի և ողջ Հայաստանում թագավորելու նպատակով գործ գումարելով, պատրաստվում է արշավանքի: Նրան կանխում է գահի իսկական հավակնորդը՝ Տրդատի որդի Խոսրով Կոտակը, որը, հռոմեական կայսր Կոստանդիանոս Մեծից օգնություն ստանալով, հայկական գործերի հետ, կաշսեր պալատական կառավարիչ Անտիոքոսի գլխավորությամբ, ուղարկում է Սանատրուկի վրա³¹: Վերջինս զգալով,

որ անկարող է դիմադրել հայ-հռոմեական միացյալ զորքերին, «պարսկական զօրօք լցեալ զքաղաքն Փայտակարան»³², փախչում է Ծապուհ Բ-ի մոտ՝ ապավինելով նրան: Այսպես էլ պատերազմական գործողություններ չսկսելով, Անտիոքոսը «հրաման տալ առիւ զիշխանութիւն պառակտելոցն նուազեցուցանել. և իւր ժողովեալ զհարկն՝ առ կայսր գնայր»³³, համարելով իր առաքելությունն ավարտված: Թվում էր, թե ճնշված է հայոց գահի համար մղվող այդ երկպառակտչական պայքարը: Սակայն Խորենացու հաղորդումը, թե Սանատրուկը հյուսիսայինների օժանդակությամբ հարձակում է գործել Հայաստանի վրա, ցույց է տալիս, որ կրած անհաջողությունը վերջ չէր դրել նրա ձգտումներին և ո՛չ նա, և ո՛չ էլ Ծապուհը չէին հրաժարվել հայոց գահը ձեռք գցելու մտքից: Ուստի Սանատրուկ-Սանեսանը երկրորդ անգամ է արշավում Հայաստան, այս անգամ օգնական ուժի դեր հատկացնելով հյուսիսային վրանաբնակ ցեղերին, որոնց նա իր կողմն էր գրավել զանազան խոստումներով և նրանց թալանի տենչն ու վայրենի ողջ ուժը ուղղել Մեծ Հայքի վրա:

Այնուհետև ծավալվող իրադարձությունների մասին տեղեկություններ հաղորդող Խորենացուն միանում է Փ. Բուզանդը: Վերջինս, որ ոչինչ չի հաղորդում (գուցե՛ն չգիտի) վերը նկարագրված դեպքերի մասին, ավելի մանրամասն տեղեկություններ ունի հաջորդող դեպքերի նկարագրություններում: Բուզանդի հաղորդումներից էլ սկսվում է հայոց գահի համար մղվող պատերազմի երկրորդ շրջանը³⁴, որի ժամանակ արշավանքը հայոց վրա տեղի է ունենում արդեն Մաքթթաք երկրից: Այս հանգամանքն այնպիսի հնարավոր ենթադրության հիմք է տալիս, որ առաջին անհաջողությունից հետո Պարսկաստան փախած Սանատրուկը, նախապատրաստվելով նոր հարձակման, Ծապուհից նախօրոք ստացած կարգադրության համաձայն, Պարսկաստանից անցել է կովկասյան խառնիճաղանջ ցեղերի մոտ՝ նրանցից բանակ կազմելու միտումով և հասել հաջողության: Անցնելով հյուսիսային ցեղերի մոտ, նրանց համակրանքը շահելու, նրանցից բանակ հավաքագրելու և ցանկալի ձևով օգտագործելու նպատակով, Սանատրուկը նախ դավաճանափոխ է լինում³⁵, հետևաբար, ընդունում նոր անուն՝ Սանեսան և ապա ստանում «Մաքթթաք թագավոր» տիտղոսը: Այդ անունով ու տիտղոսով էլ նա մտնում է Բուզանդի «Պատմության» մեջ:

Այսպիսով, անկասկած է, որ երկու հայ պատմիչները միմյանց լրացնելով, խոսում են միևնույն պատմական իրադարձությունների մասին և, որ Սանատրուկ-Սանեսանը նույն անձնավորությունն է՝ կենտրոնախույս տրամադրություններ ունեցող հայ Արշակունի, որ կոչվում էր հայոց գահի համար, և է՛լ ավելի էր նախատիքի արժանի, քանզի «գործությամբ օտար ազգաց խորհելը

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում:

³² К. В. Тревер, Очерки по истории ... Албани, с. 188.

³³ Քրիստոնեությունից հրաժարվելու որպես հավաստիացում Սանատրուկ-Սանեսանը հալածանքների է ենթարկում քրիստոնյաներին, չխնայելով նույնիսկ իր սեփական զավակներին: Այդ մասին ունենք Կաղանկատվացու վկայությունը, որում Սանեսանի որդիները համոզու են գալիս քրիստոնեական անվանումներով՝ սուրբն Մովսէս, սուրբն Դանիէլ, սուրբն Եղիա: «Սորա որդիք գլով Սանեսանայ արքային Մաքթթաք, որը աշակերտեալ սրբոյն Գրիգորիսի, և ԳԴ և Հայր քնով նստա... գորոց զիտե եկեալ արիւնաբբուն Սանեսան՝ ի սուր սուսերի արկ զնոսա ի Թ Նաւասարդի ամսոյ (Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Ե):

³⁰ Խորենացի, Գ, գլ. Գ: Դատելով Խորենացու «գործակալը կողմանցն արևելից հիսիսայ, վերակացուք հեռաւոր քաղաքին, որ կոչի Փայտակարան» (տե՛ս նույն տեղում), կարելի է եզրակացնել, որ Տրդատ Գ-ի ազգակից՝ ծագումով Արշակունի այս Սանատրուկը ուղարկվում է Փայտակարան, ստանձնելով նաև համանուն գավառի իշխանությունը: Գուցե դա է հիմք տվել ավելի ուշ շրջանի հայ պատմիչ Կ. Գանձակեցուն, որ գրի. «Սանատրուկ, որ կողմանցն Աղուանից (իմա՝ Հայոց Արևելից կողմանց - Հ. Ս.) վերակացու կարգեալ էր ի Տրդատայ» (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 16-17): Մաղաքիա արքեպիսկոպոսի քիչ չափազանցված խոսքերով «Սանատրուկ Արշակունին, որ հիսիսակողմանցն բղելիս էր դրածո Տրդատեն, և Գուգարաց և Փայտակարանից նահանգներին գատ, Վրաց և Աղուանից երկրներուն վրայ ալ գերիշխանութիւն կվարեր, և Կովկասեան բազմաճոցի ցեղերուն վրա ազդեցութիւն ունէր, հիսիսեմ մինչև Մաքթթաք երկիրը և հարավեմ մինչև Ատրպատական» (տե՛ս Ազգապատում, մասն Ա, էջ 138):

³¹ Խորենացի, Գ, գլ. Զ:

տիրել թուրքումն Հայոց»³⁶: Նա էր Փայտակարան ուղարկված Տրդատ Գ-ի ազգակիցը և այդ ազգակցությունը էր պատճառը, որ Խոսրով Կոտակը, տեսնելով Սանեսանի կտրված գլուխը, լալիս է ասելով. «Եղբայր իմ էր ազգաւ Արշակունի»³⁷: Եվ քանի որ «եղբայր» բառը Բուզանդն օգտագործում է արշակունից ազգականությունն ցույց տալու համար³⁸, ապա տարօրինակ չէ, որ Սանատրուկ-Սանեսանը, լինելով Տրդատ Գ-ի ազգակիցը, կարող էր նրա որդու կողմից անվանվել «եղբայր» և ողբակոծվել: Այդպես կընդունվեր միայն մոլորված ազգականի մահը:

Ինչպես Փ. Բուզանդի, այնպես էլ Մ. Խորենացու հաղորդումներից պարզ երևում է, որ Սանատրուկ-Սանեսանի պայքարը ծավալվում էր միայն ու միայն հայոց գահի համար: Խորենացին գրում է, որ երբ Փայտակարան է հասնում հայոց թագավոր Տրդատ Գ-ի մահվան լուրը, Սանատրուկ-Սանեսանը անմիջապես իրեն հայտարարում է հայոց թագավոր. «Իսկ Սանատրուկ թագ կապեալ ինքեան՝ ունի զքաղաքն Փայտակարան, զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել թուրքումն Հայոց»³⁹: Ավելի քան հավանական է, որ Սանատրուկը հայոց գահի նկատմամբ ցուցաբերած նկրտումները շղարշել է նրա հանդեպ ունեցած իր, իբր օրինական պահանջով, որպես Արշակունի, քանզի հայ պատմիչների հաղորդումների համաձայն, միայն Արշակունիները իրավունք ունեին թագ կրելու⁴⁰: Ուշագրավ այս փաստը մեկ անգամ ևս ընդգծում է, որ Սանատրուկ-Սանեսանի ողջ գործունեությունը պտտվել է Հայաստանի ու նրա գահի շուրջը: Բուզանդի պատմելով էլ Սանեսանի արշավանքներն ուղղված էին հատկապես հայոց դեմ: Երբ Գրիգորիսը քարոզներով փորձում է հյուսիսայիններին ետ կանգնեցնել ավարառուական արշավանքների կատարելու մտադրությունից, նրանք միմյանց ասում են. «Այս խորհուրդ Հայոց թագավորին է. գաա յղել առ մեզ, զի այսու ուսմամբ խափանեցե՞ն զմեր արշավանս ասպատակութեան հինի յաշխարհէն իւրմէ, այլ եկեալք զսա պակասեցուցուք ի միջոյ և մեք ի Հայս արշավեսցուք, աւարա զմեր աշխարհս լցցուք»⁴¹: Որ, իսկապես, Սանատրուկ-Սանեսանի հիմնական նպատակը հայոց գահին տիրելն էր, ցույց է տալիս նաև այն հանգամանքը, որ նա, գրավելով Վաղարշապատը, մնում է այնտեղ «բուն գնդաւն, անթիւ, անհամար զօրոքն

հանդերձ»⁴² կարծելով, թե գրավելով հայոց մայրաքաղաքը, ձեռք է բերել և հայոց գահը: Այն փաստից, որ Սանատրուկ-Սանեսանը հաստատվել է Վաղարշապատում՝ իր մոտ պահելով «բուն գունդը», իսկ մնացածը, սփռվելով Հայաստանով մեկ, կողոպուտի են ենթարկել երկիրը, կարելի է ենթադրել, որ առաջինը եղել է նրա նախարարական բանակը, որպիսին ֆեոդալական հասարակարգում ունենում էին բոլոր նախարարները, իսկ վերջինները՝ հյուսիսայինները, որոնց, ի վարձատրումն նրանց ծառայության, Սանատրուկ-Սանեսանը թույլ էր տվել ազատ, անարգել թալանել երկիրը:

Այսպիսով, հայ պատմիչներից բերված ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի վկայակոչումներն ամառարկելիորեն ցույց են տալիս, որ Սանատրուկ-Սանեսանի նպատակը, հայոց գահին տիրելն էր, և նրա կոխվածքը մղվում էին սուկ «թագաւոր Հայոց Մեծաց» դառնալու նրա փառասիրական տենչը բավարարելու նպատակով:

Այս ամենը պարզորոշ վկայում է, որ նա չէր կարող լինել Աղվանից թագավորը և պայքարել իր համար օտար թագավորության միավորման համար: Իսկ Փայտակարանի, որպես Աղվանից մարզերից մեկը լինելու մասին կարծիքը հեշտությամբ ժխտվում է աղբյուրների տեղեկությունների հիման վրա: Վերջիններից «Աշխարհացոյցը» Փայտակարանը տասներկու գավառներով հիշատակում է որպես հայոց տասնհինգ նահանգներից մեկը և հենց այդպիսին էլ նկարագրում⁴³: Որ Փայտակարանը համանուն քաղաքով հայոց նահանգներից մեկն էր և Սանատրուկի՝ այնտեղ իրեն թագավոր հռչակելով չէր դադարել այդպիսին լինելուց, ճշում է և Խորենացին: Խոսելով ուսումնասիրվող դեպքերի մասին, պատմահայրը գրում է, որ Անտիոքոսը «հրաման տալ առիւ զիշխանութիւն պառակտելոցն»: «Պառակտվածների իշխանություն» կարող էր անվանվել մեկ ամբողջությունից հեռացած, պառակտված մասը: Իսկ եթե դրան ավելացնենք, որ Խորենացին, առանց Փայտակարանը նվաճելու մասին խոսքի, միայն հայտնում է, որ պառակտվածների իշխանությունը թուլացնելու նպատակով Անտիոքոսը հրամայում է ավարի ենթարկել Փայտակարանը և սուկ արքունի հարկն է վերցնելով հեռանում, տարակույս չի մնում, որ Փայտակարանը հայոց մարզ էր և կենտրոնախույս ուժերի շնորհիվ պառակտվել էր հայոց միաբանությունից ու այնտեղ գտնվող Տրդատի ազգակից Սանատրուկի միջոցով ձգտել էր ինքնուրույնության:

Հայոց գահի շուրջը ծավալված ամբողջ իրադարձությունների գործում մասնակիցներն էին աղվանացիները: Այսպես, երբ պատրաստվելով արշավանքի՝ Սանատրուկը Փայտակարանում զորք է գումարում, նրան օգնության են գալիս նաև Աղվանից նախարարներն իրենց զորագնդերով, բայց Անտիոքոսի գլխավորած հայ-հռոմեական բանակի հարձակումից սարսափահար, փախչում և ապաստանում են Ծապուհի մոտ⁴⁴: Խորենացին գրում է, որ Սանատրուկը Պարսկաստան է փախել «յանդերձ Աղուանից նախարարօք»⁴⁵, իսկ

³⁶ Խորենացի, Գ, գլ. Գ:

³⁷ Բուզանդ, Գ, գլ. Է:

³⁸ Այս իմաստով «եղբայր» բառը բացի Սանատրուկ-Սանեսանի համար երկու անգամ գործածելուց, Բուզանդը նույնքան անգամ գործածում է նաև Մուշեղ Մամիկոնյանի համար, Մանվել Մամիկոնյանի (Ե, գլ. ԼԷ) և Մեհրուժանի հանդեպ (Ե, գլ. ԽԳ), Մամիկոնյան տիկնանց (Ե, գլ. ԽԶ) և Գեոկի համար Տիրիքի հանդեպ (Դ, գլ. ԺԵ): Ավելի մանրամասն տե՛ս Հ. Մ. Սվազյան, Աղվանից թագավորության շրջակայաց ճյուղի սկզբնավորումը, էջ 164-165:

³⁹ Խորենացի, Գ, գլ. Գ:

⁴⁰ «Քանզի,- գրում է Խորենացին,- ի վախճանեալ երանելոյ Տրդատայ՝ մեծ իշխանն Բակուր, որ քրեաշխն Աղծնաց կոչէր, տեսեալ զՍանատրուկ թագաւորեալ ի Փայտակարան՝ զնոյն խորհեցաւ և ինքն. թեպետև ոչ թագաւորել, զի ոչ էր Արշակունի (տե՛ս Խորենացի, Գ, գլ. Դ): Նույնը տեսնում ենք և Փ. Բուզանդի մոտ. Մանվել Մամիկոնյանը Վարազդատին Արշակունի չի համարում, ուստի, նրա կարծիքով, ապօրինի է տիրում հայոց գահին, և առաջարկում է հեռանալ երկրից, եթե չի ուզում մեռնել իր ձեռքով: Վարազդատն էլ պատասխան խոսքում ընդգծում է իր Արշակունի ծագումը և որպես այդպիսին պաշտպանում հայոց թագավոր լինելու իր իրավունքը (տե՛ս Բուզանդ, Ե, գլ. ԼԷ):

⁴¹ Բուզանդ, Գ, գլ. Զ:

⁴² Նույն տեղում, գլ. Է:

⁴³ Աշխարհացոյց, էջ 33:

⁴⁴ Կաղանկատվացու սխալ կարծիքով հայ-հռոմեական այս գործը շարժվել է «ի վերայ Աղուանից» (Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԲ):

⁴⁵ Խորենացի, Գ, գլ. Զ:

Կաղանկատվացին՝ «գօրօքն Աղուանից»⁴⁶։ Աղվանացիները Սանատրուկ-Սանեսանին չէին լքել նաև այն ժամանակ, երբ նա բանակ հավաքագրելու միտումով անցել էր Մասքթաց երկիր։ Դա երևում է Խորենացու հաղորդումից, ըստ որի Գրիգորիսի սպանությունը Մասքթաց երկրում տեղի էր ունեցել նաև աղվանացիների սադրանքով։ «Ի դաեւելոյ նորին Սանատրուկոյ և այլոց ոմանց արանց Աղուանից սպանին զերանելին», գրում է Խորենացին⁴⁷, որից էլ միանգամայն պարզորոշ բխում է, որ աղվանացիները չէին կարող մասնակցել Մանուկ Գրիգորիսի սպանությանը, եթե չգտնվեին Սանատրուկ-Սանեսանի ռազմական ճամբարում։ Խրովարար Սանատրուկ-Սանեսանի արշավուղին, սկսվելով Մասքթաց երկրից, անցնում էր Աղվանքի տարածքով։ Ուստի նկատի ունենալով այս հանգամանքը, ինչպես նաև մինչև արշավանքը աղվանացիների կատարած ակտիվ դերը նշված իրադարձություններում, հավանական կլինի ենթադրել, որ աղվանացիները ևս մասնակցում էին արշավանքին։ Բացի դրանից, դա նրանց կարող էր պարտադրել Ծապուհ Բ-ն, որ տիրակալի դիրք ուներ այդ երկրում և շահագրգռվածություն արշավանքի հաջող ելքի համար։ Այս գործում իր քաղաքական հաշիվներն ունեցող պարսից Ծապուհ Բ-ն, մտածելով իր վաղեմի հակառակորդ Հռոմի նկատմամբ գերիշխանության հասնելու մասին, բայց չկարողանալով անմիջական ռազմական գործողություններ սկսել, քանի որ նրա ձեռքերը կապում էր Մծբինի պայմանագիրը, նրա դեմ ապագա պայքարում թիկունքը ապահովելու նկատառումներով, օգտագործում էր զանազան նախարարական երկպառակություններն ու խռովությունները։ Ուստի, Սանատրուկ-Սանեսանի գործողությունների մեջ տեսնելով իր ցանկությունների իրականացման ամենահարմար միջոցը, ըստ ամենայնի խրախուսում էր դրանք։ Ծապուհի սադրիչ դերի մասին համերաշխորեն հաղորդում են թե՛ Մ. Խորենացին և թե՛ Մ. Կաղանկատվացին։ Ըստ առաջին պատմիչի, Սանատրուկը արշավանքն սկսել էր «ի գաղտնի հրամանն Ծապուհոյ»⁴⁸, իսկ ըստ երկրորդի՝ «հրամանալ Ծապուհոյ»⁴⁹։ Պատմիչների հաղորդումները հաստատվում են նաև նրանով, որ Ծապուհը պատրաստակամորեն և սիրահոժար ընդունում և ապաստան է տալիս Անտիոքոսից հալածված Սանատրուկ-Սանեսանին ու Աղվանից նախարարներին։ Այս փաստը բացահայտում է նաև մասնավորապես Հայաստանի կենտրոնական իշխանության դեմ ուղղված ամեն մի երկպառակտչական շարժում, խրախուսելով այն՝ թուլացնելու Ծապուհի քաղաքականությունը։ Նկարագրվող իրադարձություններում իրենց քաղաքական հաշիվներն ունեին նաև աղվանացիները, ուստի և Սանատրուկ-Սանեսանի՝ հայոց թագավոր լինելու ձգտումները պարարտ հող էին գտնում նրանց մոտ։ Ինչպես ամենուր, այնպես էլ Աղվանքում գոյություն ուներ ավատատիրարական կարգերին հատուկ իշխանության ու թագավորական հարստության դեմ ուղղված ընդդիմություն, ուստի հավանական է կարծել, որ այս իրադարձությունների մասնակիցները հենց դժգոհ նախարարական-ազնվականական տարրերն էին, որոնք դրանցում տեսնում էին քաղաքական փոփոխությունների ամենահարմար պահը, իսկ ի դեմս Ծապուհ Բ-ի

⁴⁶ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԲ։

⁴⁷ Խորենացի, Գ, գլ. Գ։

⁴⁸ Նույն տեղում, գլ. Թ։

⁴⁹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԲ։

լայն օժանդակությունը վաշտող Սանատրուկ-Սանեսանի՝ իրենց նկրտումների կենսագործողին։ Պատերազմում կրած անհաջողությունն էլ ավելի է խորացնում իշխանության համար պայքարը և, ի վերջո, հանգեցնում հին թագավորական հարստության փոխարինմանը նորով։ Դատելով քաջ Վաչագանին տրված բնորոշումից, թե նա «էր ի մեծ ազգէն Արշակունեաց»⁵⁰ Աղվանքում հաստատվել էր Արշակունյաց հարստություն։ Հաշիվ առնելով Աղվանից նախարարների ակտիվ մասնակցությունը Սանատրուկ-Սանեսանի միջադեպում և, վերջինիս ունեցած քաղաքական ազդեցությունը Աղվանքում ու նրա սահմաններից դուրս, Ծապուհի ռազմական ու քաղաքական օգնության ու հովանավորության նրա վայելումը, տրամաբանական է կարծել, որ նոր հարստության հիմնադիրները սերում էին Սանատրուկ-Սանեսանից։ Նա իր գործողություններով լուրջ հիմքեր էր ստեղծել դրա համար, իսկ գրավելով հայոց գահն ու մեկ տարի այնտեղ թագավորելով, սերնդակիցների համար թողել էր թագավորական տոհմ կոչվելու, հետևաբար և թագավորելու հավակնություններ ունենալու մեծ նախադրյալներ։ Ձախտվելով հայոց գահին տիրանալու հարցում և հայ զորականների հարվածներից փախչելով ու ապաստանելով Աղվանքում, Սանատրուկ-Սանեսանի սերունդները, օգտվելով այնտեղ տիրող քաղաքական իշխանության համար մղվող երկպառակտչական կոիվների հետևանքով առաջացած խառնակ վիճակից, ընդգրկվում են այդ պայքարի մեջ։ Ունենալով Աղվանից դժգոհ ազնվականության աջակցությունը, ինչպես նաև որպես Պարսից քաղաքականության կրողների՝ Ծապուհի խրախուսանքն ու օգնությունը, նրանք շուտով հասնում են Աղվանքում թագավորելու պատվին և, այսպիսով, հիմք դնում Աղվանից թագավորական հարստության Արշակունյաց ճյուղին։

Պատմագիտության մեջ հայտնվել է այն թյուր կարծիքը, թե Ծապուհը, ընդհանրապես լինելով Արշակունիների թշնամի, չէր կարող թույլ տալ նոր Արշակունյաց ճյուղի հաստատում Աղվանքում⁵¹։ Սակայն Ծապուհի վերաբերմունքը նոր հարստության հանդեպ, խնամիական կապերի հաստատումը վերջինիս առանձին ներկայացուցիչների հետ⁵², ցույց են տալիս, որ նման կարծիքը ոչ միայն սխալ է և անընդունելի, այլ նույնիսկ հակառակը։ Նոր հարստության հաստատում Աղվանքում քաղաքականապես ձեռնտու էր նաև Ծապուհ Բ-ին։ Իր օժանդակությամբ թագավորական գահ ստացած նոր հարստության գլխավորությամբ Աղվանքն էր դառնում Ծապուհ Բ-ի քաղաքականության կենսագործողը Անդրկովկասում։

Արշակունյաց հարստությունը Աղվանքում հեշտությամբ չի հասնում թագավորական իշխանության։ Այն հարկադրված էր հաղթահարելու տեղական իշխող վերնախավի դիմադրությունը և ուժով տիրանալու գահին։ Դա հաստատվում է նույն Վաչագան Քաջի մասին Կաղանկատվացու մի ուրիշ հաղորդմամբ, ըստ որի նոր հարստության առաջին ներկայացուցիչը «միանգամայն տիրեաց» կողմանցս Աղուանից»⁵³, այսինքն՝ կատարելապես տիրեց Աղվանքին, որին նա կարող էր հասնել ամեն կարգի դիմադրություն հաղթահարելով, վճռական

⁵⁰ Նույն տեղում, Ա, գլ. ԺԵ։

⁵¹ Փ. Мамедова, Политическая история... Албаниа, с. 183-184.

⁵² Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Թ։ Տե՛ս նաև ստորև։

⁵³ Նույն տեղում, Ա, գլ. Զ։

Ա. Աղվանքը IV դարի 40-50-ական թթ.

Արշակունյաց հարստության տիրապետությունը նշանավորվեց Աղվանքի վրա հյուսիսային քոչվորական ցեղերի հարձակումով: Վերջիններս, որ Սանատրուկ-Սանեսանի քաղաքական միջադեպի ժամանակ նրա ու աղվանացիների դաշնակիցներն էին, այժմ ավարառության նպատակով արշավում են Աղվանք: Հավանական է, որ նրանց մոտ այդպիսի միտք հղացվել էր դեռևս Սանատրուկի բանակի կազմում Աղվանքով Հայաստան արշավելիս: Այն ժամանակ, ինչպես իրավացիորեն նշում է Կ. Վ. Տրեվերը, այդ հարձակումից Աղվանքը չէր տուժել¹, բայց ահա դրանից որոշ ժամանակ անց նրանց նոր խմբերը արշավում են Աղվանք, գրավում և, հաստատվելով այնտեղ, չորս տարի շարունակ կեղեքում: Երկիրը դարձնելով ռազմական հենակետ, հյուսիսայինները այստեղից անընդհատ հարձակումներ են կազմակերպում դեպի հարևան Մեծ Հայքի պետությունը, ավերածություն ու կողոպուտ սպիռելով նաև այստեղ: Այս պարագան, բնականաբար անհամագտացնում է հայոց թագավոր Տիրանին (338-344 թթ.): Հյուսիսայինների չորսամյա տիրապետությունը Աղվանքում լուրջ հարված էր նաև Սասանյան Պարսկաստանի հեղինակությանը: Հարկավոր էր վերականգնել նախկին ազդեցությունը երկրում և Ծապուհ Բ-ն ձեռնամուխ է լինում նրանց արտաքսմանը, գործի մեջ ներգրավելով նաև հայոց Տիրան թագավորին: «Ծապուհ Որմզդեան առ Տիրան մեր արքայ առաւել սէր հաստատեաց, - գրում է Խորենացին, - մինչև զօրավիզ օգնականութեան ելեալ՝ թափէ զնա յարձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որք միաբանեալ ելին արտաքս քան զկապանն Շորայ և բանակեցան ի սահմանս Աղուանից ամս չորս»²: Կաղանկատվածից էլ է գրում այս մասին, միայն թե, ըստ նրա, ոչ թե Ծապուհ Բ-ն է օգնել Տիրանին՝ ազատվելու հյուսիսայիններից, այլ հակառակը՝ Տիրանն է օգնության հասել արքայ արքային: «Թագաւորեալ Տիրանայ Հայոց՝ առնէ խաղաղութիւն ընդ Պարսս և լեալ օգնական Ծապուհ, թափէ զնա ի յարձակմանէ հիւսիսայնոցն, որք ամս չորս բնակեալ յԱղուանս նեղէին զՀայս»³: Ինչպես երևում է հայ պատմիչների վկայություններից, հայ-պարսկական բանակները հարձակվում են ավարառու ցեղերի վրա, դուրս վճռում Աղվանքից և այնտեղ կրկին վերականգնում Պարսկաստանի ազդեցությունը: Աղբյուրները չեն խոսում վաչկատուն ցեղերին Աղվանքից արտաքսելու գործում աղվանացիների ունեցած մասնակցության մասին: Սակայն անորամաքանական կլիմայի կարծել, թե աղվանացիները, որոնց տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա խիստ քաջասարար էր անդրադառնում հյուսիսայինների չորսամյա բնակությունը, կարող էին հեռու մնալ այդ գործողություններից:

Աղվանքում ծավալվող նշված պատմական իրադարձությունների ժամանակ իշխանության գլուխ էր կանգնած Վաչագան Քաջը: Աղբյուրների ու, հատկապես, Կաղանկատվացու սակավախոսությունը հնարավորություն չի տալիս ստույգ որոշելու նրա թագավորության տարիները, բայց ելնելով վերը նկարագրված

¹ К. В. Тревер, Очерки по истории ... Албании, с. 197.

² Խորենացի, Գ, գլ. ԺԲ:

³ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԳ:

գործողությունների շնորհիվ միայն:

Այնքանով որքանով ենթադրվում է, որ Աղվանից թագավորական հարստության Արշակունյաց ճյուղը սերում է Սանատրուկ-Սանեսանից, ապա նրա իշխանության գլուխ անցնելու ժամանակաշրջանը, պարզ է, որոշվելու է նրա հետ կապված իրադարձությունների ժամանակագրության և հիմնականում Սանեսանի արշավանքի տարեթվի պարզաբանումով: Ի դեպ, այդ հարցով զբաղվել են նաև այլ ուսումնասիրողներ: Մարկվարտը, ապա Մանուկյանն ու ուրիշներ Սանեսանի արշավանքի տարին համարում են 335 թ.⁴, Բ. Հարությունյանը՝ 331-332 թ.⁵, իսկ Ֆ. Մամեդովան՝ 336-337 թթ.⁶: Բայց ելնելով Սանատրուկ-Սանեսանի նույնական լինելու փաստից և դատելով Խորենացու վկայությունից, որ Սանատրուկ-Սանեսանը իրեն հայոց թագավոր է հռչակել Տրդատ Գ-ի մահից՝ 330 թ. հետո կարելի է եզրակացնել, որ Սանատրուկի հայոց թագավոր հռչակվելը, Անտիոքոսի գալուստն ու առաջինի փախուստը Պարսկաստան տեղի է ունեցել 330-331 թթ.: Այդ փախուստից որոշ ժամանակ անց նա հասնում է Մասքթաց երկիր, և նրանցից ու կովկասյան լեռնային ցեղերից մի մեծ բանակ հավաքագրում: Մինչև նա արշավանքի նախապատրաստության մեջ էր, ճամբար է հասնում Մանուկ Գրիգորիսը, որը ողջախոհության կոչող քարոզի համար հատուցում է կյանքով: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Գրիգորիսի սպանությունը կատարվել է 336 թ.⁷: Եվ քանի որ պատմական փաստերի համաձայն նրա սպանությունից հետո է Սանատրուկ-Սանեսանը, որին այլևս ոչ ոք չէր խանգարում, մտադրությունն իրականացնելու նպատակով արշավում Հայաստան, ապա ծրագրված արշավանքը կարող էր տեղի ունեցած լինել լույ 336 թ.: Այնուհետև Հայաստանում մեկ տարի թագավորելուց և 337 թ. Օշականի ճակատամարտում ջախջախվելուց հետո Սանատրուկ-Սանեսանի սերունդները բանակի մնացորդների հետ վճռվում են Հայոց երկրից և ընդգրկվում Աղվանից գահի համար ծավալված պայքարի մեջ ու հասնում հաջողության:

Այսպիսով, Արշակունյաց հարստությունը Աղվանքում հաստատվում է IV դարի 30-ական թթ. վերջերին, սերում էր հայ Արշակունիներից և նրա առաջին ներկայացուցիչն էր Քաջ Վաչագան Արշակունին:

⁴ J. Marquart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932, "Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2. Հ. Մանուկյան, Երկեր, հ. 2, էջ 148: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 34:

⁵ Բ. Հարությունյան, Մասքթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը, էջ 77:

⁶ Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 98.

⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 79:

իրադարձությունների ժամանակագրական հաշվումներից, կարելի է հնարավոր տարեթվեր համարել 338-342 թթ.: Նույն պատճառով դժվար է խոսել նաև նրա վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության մասին: Իրավացի է կոնս, երբ գրում է. «Մովսես Կաղանկատվացին բերում է աղվանից թագավորների անունները, որոնք իսկապես միայն անուններ են, առանց գործերի և ժամանակագրական տվյալների»⁴: Այս հանգամանքը պատճառ է դարձել, որ նա նույնիսկ հայտարարվի Կաղանկատվացու հնարածը⁵: Մինչդեռ Վաչագան Քաջը պատմական անձնավորություն է, թագավորել է IV դարի 30-ական թթ. վերջերին-40-ականների սկզբներին և, ինչպես կարելի է ենթադրել, վարել է մի այնպիսի քաղաքականություն, որով պահպանել է բարեկամությունը Ծապուն Բ-ի հետ:

Վաչագան Քաջի քաղաքական գործունեության շարքում թերևս կարելի է դասել նաև Տիրան թագավորի և Ծապուն Բ-ի հետ հյուսիսայինների դեմ ուղղված պատերազմի մասնակցությունը, որի ժամանակ էլ՝ 342 թ., գուցե, Արշակունյաց հարստությունը կորցրել է իր ներկայացուցչին: IV դարի 40-ական թթ. սկզբներին Աղվանքի քաղաքական կյանքում տեղի են ունենում լուրջ իրադարձություններ: Այդ ժամանակ ընդվզում է Աղվանքի ենթակայությունից դուրս գալով՝ իր հպատակությունն անմիջականորեն Պարսկաստանին է հայտնում Ցրի բերդաքաղաքը: «Բերդաքաղաքն անուանեալն Ցրի ապստամբեալ յԱղուանից թագաւորէն և ձեռն տուեալ ի պարսից արքայն», - գրում է Կաղանկատվացին⁶: Դատելով Կաղանկատվացու մի շարք այլ հաղորդումներից, Ցրի քաղաքը գտնվում էր Շղբաց երկրում⁷, որ նշանակում է, թե Աղվանից թագավորի դեմ ապստամբել էր Շղբաց երկիրը: Պատմագիտության մեջ այս երկիրը դիտվել է որպես Աղվանքի ազգագավառներից մեկը, իսկ ճիշդերը՝ աղվանական ցեղեր⁸: Բայց այս կարծիքը սխալ է և հեշտությամբ ժխտվում է մատենագիտական տվյալներով: Ըստ վերջիններիս, ճիշդերը հյուսիսային վայրի ցեղեր էին, հայտնի էին դեռևս Պլինիոսին և ապրում էին Կովկաս լեռան հյուսիսային լանջին՝ Աղվանքի սահմաններից դուրս: «Սկսած Աղվանքի սահմաններից, - վկայում է Պլինիոսը, Կասպից ծովի արևմտյան ափի երկարությամբ ապրող ժողովուրդների ու ցեղերի նկարագրությունը հարավից հյուսիս անելով, - լեռան ամբողջ երկարությամբ ապրում են ճիղբերի վայրենի ցեղերը»⁹: Ժիղբերին Աղվանքի սահմաններից դուրս՝ հարևան Սարմաթիայում է տեղադրում նաև «Աշխարհացոյցը»¹⁰: Եվ վերջապես Կաղանկատվացին էլ հարկ է համարել հատուկ շեշտելու, որ ազգագավառը գտնվում է Աղվանքի իշխանության ներքո՝ «յԱղուանից իշխանութեանն»¹¹, հանգամանք, որի կարիքը չէր զգացվի, եթե այն իրոք լիներ Աղվանքի մարզերից մեկը: Ուստի հավանական է կարծել, որ ինչ-որ ժամանակ Շղբաց երկիրը նվաճվել է Աղվանքի թագավորների կողմից: Թե երբ է դա կատարվել, դժվար է ասել, սակայն փաստ է, որ IV դարի 30-ական թթ. սկզբին, երբ Մանուկ Գրիգորիսը քարոզչական գործունեությամբ հասել էր այնտեղ, այն արդեն կրում էր Աղվանքի ազդեցությունը: Ժիղբերը

Սանատրուկ-Սանեսանի խառնիճաղանջ բանակի ցեղային միավորներից էին և նրա ռազմական դաշնակիցն ու ավարի բաժնեկիցը: Այնուհանդերձ նրանք չէին հաշտվել Աղվանքի ենթակայության տակ գտնվելու մտքի հետ և, օգտվելով խառն իրադրությունից, որ կարող էր առաջացած լինել հյուսիսայինների չորսամյա տիրապետությանը վերջ դնելու կոիվների ու Վաչագան Քաջի մահվան հետևանքով, ապստամբում են և ձեռք մեկնում պարսից արքային: Ցրի քաղաքը լցվում է պարսիկներով: Ապստամբները վերջիններիս օգնությամբ աշխատում են արմատախիլ անել քրիստոնեությանն առաջին ծիլերը երկրից, որպես իրենց ավարառուական ցանկություններից ու ընչաքաղցությանը հագուրդ տալուն խանգարող գլխավոր արգելամիջոց: Դրա համար նրանք բռնում են դեռևս քարոզչական գործունեության ժամանակ Գրիգորիսի կողմից եկեղեցու սպասավոր կարգված երեցին ու նրան աշակերտող ճիղբ մանկանը, առաջարկում թողնել քրիստոնեությունը, սակայն մերժում ստանալով սպասում նրանց¹²: Աղբյուրները լուծում են ապստամբության վախճանի մասին: Դատելով նրանից, որ Աղվանքում քրիստոնեությունը դեռ ընդունված պաշտոնական կրոն չէր, կարելի է մտածել, որ Աղվանքը անտարբեր է մնացել այդ շարժման նկատմամբ և ճիղբերն էլ բավարարվել են իրենց երկրում քրիստոնեության ամրապնդման վտանգը վերացնելով: Պարսիկների մասնակցությունն էլ շարժմանը, որոնց թիկունքին կանգնած էր Ծապուն Բ-ն, հարկադրել է Աղվանից ազնվականությանը ներողամտորեն նայել դեպքերին: Նկարագրելով Շղբաց երկրի ապստամբությունը, Կաղանկատվացին նշում է, որ այն տեղի է ունեցել «առ Քաջին Վաչեի՝ Աղուանից արքայի»¹³: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Քաջ Վաչագանին Աղվանքի գահի վրա 342 թ. փոխարինել էր Քաջ Վաչեն: Ցավոք, նրա գործունեությանը վերաբերող այլ հաղորդումներ չկան, որի համար նա էլ, ինչպես և իր նախորդը, համարվել է հնարովի¹⁴: Սակայն մի բան պարզ է. այնպիսի խոշոր իրադարձության հետ կապված նրա անվան հիշատակումը, ինչպիսին Շղբաց երկրի ապստամբության փաստն է, ցույց է տալիս, որ նա գոյություն է ունեցել և Աղվանից թագավորացանկում նրա զբաղեցրած տեղը, ըստ Կաղանկատվացու, իրական է, այնքան իրական, որ Կաղանկատվացին V դարի կեսերին ապրած և գործած նրա անվանակցից՝ «սուրբ Վաչեից» տարբերելու համար, նրան տալիս է «Քաջ» մականունը: Այսպիսով, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Քաջ Վաչեն էր Աղվանքի թագավորը և նրա դեմ էր ապստամբել Ցրի բերդաքաղաքը:

Քաջ Վաչեի օրոք Սասանյան Պարսկաստանը ժամանակի քաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված Աղվանքի և ընդհանրապես հպատակ երկրների նկատմամբ վարում էր մեղմ, հանդուրժողական քաղաքականություն: Պատրաստվելով Հայաստանի ու Միջագետքի համար պատերազմի դուրս գալ Հռոմեական կայսրության դեմ և ցանկանալով դրանում օգտագործել հպատակ երկրների զինված ուժերը, նա այդ երկրներին ինքնուրույն կառավարվելու հնարավորություն էր տալիս և նրանց թագավորներին ու կառավարիչներին պարսից արքունիքում ու պետական վարչական կազմում բարձր դիրքերի արժանացնում: Աղբյուրների վկայությունների համաձայն, այդպիսի բարձր դիրք պարսից արքունիքում ուներ նաև Աղվանքի թագավորը, որին դրա համար

⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 153:

⁵ Ն. Ալինյան, Մովսես Դասխուրանցի..., էջ 63:

⁶ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԴ:

⁷ Նույն տեղում, Ա, գլ. ԺԴ, ԺԵ:

⁸ К. В. Тревер, Очерки по истории ... Албании, с. 46.

⁹ Известия в древних писателях ..., т. II, с. 182.

¹⁰ Աշխարհացոյց, էջ 27:

¹¹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԴ:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Ն. Ալինյան, Մովսես Դասխուրանցի..., էջ 63:

կոչում էին «շահնդար»¹⁵: Նա իր զորագնդերով IV դարի 50-ական թթ. պարսկա-հռոմեական պատերազմների ժամանակ Շապուր Բ-ի անբաժան ուղեկիցն էր: Աղվանից թագավորը, որի անունը հայտնում է միայն Կաղանկատվացին (որպես Վաշե), ակտիվ մասնակցում էր 359 թ. Ամիդ քաղաքի պաշարման ու գրավման համար մղվող ճակատամարտին գտնվելով անմիջապես Շապուր Բ-ի կողքին: Ամիդանոսը, որ պաշարված քաղաքի պարիսպներից տեսել է պարսկական անհաշիվ զորքերը և նրանց մեջ «իր հանդերձանքի ծիրանիով փայլող» Շապուր Բ-ին, այսպես է նկարագրում այնտեղից բացվող տեսարանը. «Նրա մոտ (Շապուրի - Հ. Ս.) ձախ կողմից գնում էր Գրումբատը՝ խիոնիտների»¹⁶ նոր թագավորը...: Այս կողմից գնում էր ալբանների թագավորը, իր դիրքով ու պատվով առաջինի հետ հավասար, ետևից՝ իրենց հեղինակությամբ ու իշխանությամբ աչքի ընկնող զանազան հրամանատարներ»¹⁷: Աղվանից զորագնդերը զբաղեցրել են չորս կողմից շրջապատված Ամիդ քաղաքի հյուսիսային կողմը: «Պարսիկները շրջապատել էին քաղաքը պարսպի ողջ երկարությամբ, - գրում է ականատես հեղինակը, - արևելյան մասը ... բաժին էր ընկել խիոնիտներին ..., հյուսիսային կողմը գրավել էին ալբանները»¹⁸:

Շապուր Բ-ին հաջողվում է կոտրել ամիդյանների դիմադրությունը և 73-օրյա պաշարումից հետո գրավել քաղաքը: Ամիդի գրավումից հետո Առաջավոր Ասիայում սկսվում է խաղաղության մի ժամանակաշրջան, որն ավելի շուտ ժամանակ շահելու, դաշնակիցներ որոնելու և նոր պատերազմի նախապատրաստության լարված ու համառ պայքարի մի շրջան էր:

Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում Աղվանքը շարունակում էր մնալ պարսից քաղաքականության կրողը Անդրկովկասում:

Բ. Աղվանից Ուռնայի թագավորը և հայ-աղվանական հարաբերությունները նրա օրոք

IV դարի 60-70-ական թթ. Աղվանքում թագավորում էր հայ մատենագիտության մեջ քաջ հայտնի Ուռնայի թագավորը: Ըստ մատենագիտական տվյալների, նա էր «քեռայր Շապուրի Պարսից արքայի՝ քաջագոր այր, որ ի մեծամեծ պատերազմունս զհույակապ անուն ժառանգեաց, ի մեջ Հայաստանեայց նշան հաղթութեան կանգնեալ»¹⁹: Ուռնայի արքան Մ. Կաղանկատվացու հաղորդումների համաձայն, հունաց Կոստանդիանոս կայսեր (306-337 թթ.) և հայոց Տրդատ թագավորի (298-330 թթ.) ու Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակակիցն էր: Եթե դա այդպես էր, ուրեմն նա Աղվանքում պետք է թագավորած լիներ IV դարի սկզբներին: Ուսումնասիրողները հենց այդպես էլ կարծել են: Ք. Պատկանյանը, օրինակ, գտնում է, որ Ուռնայը ապրում էր չորրորդ հարյուրամյակի առաջին քառորդում²⁰: Մ. Բարխուտարյանցի կարծիքով, «Ուռնայի գահակալած է երևում Տրդատի հանդիմանք, մոտավորապես Փրկչական 300-301 թթ.»²¹: Ֆ. Մամեդովան նրա թագավորության տարիներ է համարում 313-371 թթ.²²: Կարելի էր հավատալ և՛ պատմիչին, և՛ նրա տեղեկության հիման վրա եզրակացություններ կառուցող ուսումնասիրողներին, եթե հայ պատմիչներ Խորենացին, Բուզանդն ու Նաև ինքը՝ Կաղանկատվացին, չփիշատակեին Ուռնային որպես Պապ թագավորի (370-374 թթ.) ժամանակակցի ու Շապուր արքայի զինակցի, Ջիրավի հայտնի ճակատամարտում (371թ.): Ստացվում է այնպես, որ դեռևս դարասկզբին թագավորելու տարիք ունեցող Ուռնայը նույն դարի 70-ական թթ. այնքան կորովի ու առողջ էր, որ նույնիսկ մասնակցում էր պատերազմների: Չնայած դրա անհնարինությանը, Ֆ. Մամեդովան հավատում է դրան, օրինակ բերելով Շապուր Բ. Երկարակյացի թագավորության տևական ժամանակամիջոցը²³: Բայց ուսումնասիրողը անտեսել է այն պարագան, որ Շապուր Բ-ի գահակալության երկարատևությունը պայմանավորված էր նրանով, որ նա թագավոր էր հռչակվել դեռ օրորոցից²⁴, իսկ այդ տարիքում հասկանալի է, չէր կարող կանգնած լինել պետության ղեկի առջև, մինչդեռ Ուռնայը Տրդատի ու Կոստանդիանոսի օրոք արդեն ինքնուրույն թագավորելու տարիքի պետք է լիներ, որ փոխհարաբերությունների մեջ մտած լիներ նրանց հետ: Ուրեմն, Ջիրավի ճակատամարտում կովող Ուռնայի արքան Կոստանդիանոսի, Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակակիցը չէր կարող լինել, և նրա անվան հիշատակումը նրանց կողքին չի համապատասխանում պատմական իրականությանը: Կաղանկատվացու հաղորդումը ուսումնասիրողներին նաև հիմք է ծառայել երկու Ուռնայի ենթադրելու համար²⁵: Սակայն, ինչպես ցույց է տրվել վերևում, մինչև IV դարի 50-ական թթ.

¹⁵ Այդպես էին ընդհանրապես անվանում Մասանյանները իրենց հպատակ երկրների կառավարիչներին: Տե՛ս L'Iran sous les Sassanides par Arthur Christensen, p. 101; Н. Пугачевская и др., История Ирана ..., с. 46.

¹⁶ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Բակտրիայում ուժեղ պետություն կազմած ցեղերից մեկը: Տե՛ս М. М. Дьяконов, Очерк по истории Ирана, с. 402, стр. 51; Р. Фрау, Наследие Ирана, с. 310-311.

¹⁷ Аммиан, XVIII, 6, 22.

¹⁸ Նույն տեղում, XIX, 2, 3.

¹⁹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Թ: Պատմիչի այս խոսքերից ելնելով, Հր. Աճառյանը, հետևելով Բրոսսեին, հայտնում է նույնիսկ Շապուրի քրոջ և Ուռնայի կնոջ անունը՝ Ասայ (տե՛ս Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 220):

²⁰ История армян, с. 305.

²¹ Մ. Բարխուտարյանց, Պատմություն Աղուանից, հ. Ա, էջ 55:

²² Ф. Мамедова, Политическая история... Албани, с. 186.

²³ Նույն տեղում, էջ 261:

²⁴ Е. Крымский, История Сасанидов, М., 1904, с. 37.

²⁵ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երևան, 1948, էջ 204, Ն. Ալիմյան, Մոլոխու Կասխուրանցի..., էջ 61:

Աղվանքում թագավորում էին Վաչագան Ա և Վաչե Ա թագավորները, որոնց պատմականությունն ու թագավորության նշված ժամանակաշրջանները որոշվել են այդ ժամանակներում տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններով:

Ուստի ոչ միայն ճիշտ չէ Ուոնայրի թագավորության սկիզբը դարասկզբին դնելը, այլև երկու Ուոնայր լինելու ենթադրությունը: Ելնելով այն ստույգ իրողությունից, որ Ջիրավի ճակատամարտում՝ 371 թ. Ուոնայրն արդեն թագավոր էր, տրամաբանական է կարծել, որ նա Աղվանքի թագավորական գահ էր բարձրացել դարի 60-ական թթ.:

Ուոնայրի թագավորելով հայ-աղվանական հարաբերությունները մտնում են նոր փուլ: Եթե Սանատրուկ-Սանեսանի միջադեպում աղվանացիները հանդես էին գալիս սոսկ որպես նրան օժանդակող ուժեր, ապա այժմ նրանք իրենք են ռազմական արշավանքներ նախաձեռնում դեպի Հայաստան: Օգտվելով Ծապուռի ձեռնարկումների ու հայ նախարարների երկպառակությունների հետևանքով Հայաստանում 30-60-ական թթ. առաջացած քաղաքական ծանր կացությունից, աղվանացիները հարձակվում են Հայաստանի վրա և տարածքներ նվաճում: Նրանք գրավում են Հայաստանի հյուսիսարևելյան գավառները՝ Ուտի-Առանձնակը, Ծակաշենը, Գարդմանը, Կողթը և այլ գավառներ, որոնք, Բուզանդի խոսքերով արտահայտված «շուրջն էին զնովա»²⁶: Ընդհանրապես այդ շրջանում Աղվանքը հանդես էր գալիս որպես Պարսկաստանի դաշնակից և ակտիվ մասնակցում դեպի Հայաստան կատարվող նրա արշավանքներին: Այսպես, երբ 371 թ. գարնանը Ծապուռի Բ-ն մեծաքանակ բանակով ներխուժում է Հայաստան, նրա հետ էին նաև աղվանից զինվորները՝ թագավոր Ուոնայրի գլխավորությամբ:

Բուզանդը գրում է. «Իսկ իբրև զօրահատուցն առնէր Ծապուռի Պարսից թագաւորն զգօրս իւր ի վերայ աշխարհին Հայոց և ի վերայ զօրացն Յունաց, Ուոնայր արքայ Աղուանից անդ էր առ թագաւորն Պարսից»²⁷: Բացի վասակական պարտավորվածությունից, Ուոնայր արքան այս պատերազմին մասնակցում էր նաև անձնական փառք և հասրտություն ձեռք բերելու հույսերով: Երբ հայ ժողովուրդը, օգնություն ստանալով հռոմեացիներից, ուտքի է ելնում իր անկախությունը պաշտպանելու, և կողմերի միջև ճակատամարտը դառնում է անխուսափելի, նա ճակատամարտից առաջ պարսից արքային խնդրում է Մուշեղի դեմ մարտի վարումը վստահել իրեն, իսկ զինվորներին կարգադրում է չսպանել գերիներին, այլ պահել, տանել Աղվանք՝ շինարարական ու այլ ծանր աշխատանքներում օգտագործելու նպատակով²⁸:

Ճակատամարտը տեղի է ունենում 371 թ., Նպատ լեռան մոտ, Ջիրավի դաշտում: Այն սկսվում է հայերի բուռն գրոհներով: Նրանց հարձակման թափից երերում է պարսից բանակը և շուտով դիմում փախուստի: Ճակատամարտի ժամանակ Մուշեղ սպարապետը, որին արդեն հասցրել էր զգուշացնել պարսից բանակում գտնվող Մերուժան Արծրունին հատկապես հայերի դեմ կռվելու Ուոնայրի ցանկության մասին, կռվով մոտենում է աղվանից զինվորին, կոտորում նրանց և հարկադրում նույնպես փախուստի դիմել: Տեսնելով կռվի նման ընթացքը, Ուոնայր արքան ևս փորձում է փախչելով ազատվել, սակայն, նրան հասնում է Մուշեղը և, նիզակի կոթով ծեծելով փախչող թագավորի գլուխը, ասում. «Ծնորհս կալ, զի այդ թագաւոր

ես և թագ ունիս. ես ոչ սպանից զայդ թագաւոր, թէ կարի նեղ հասցէ ինձ» և մեծահոգաբար թույլ է տալիս հեռանալ²⁹: Խորենացու հաղորդմամբ էլ պատերազմում «ի վերին օգնականութենէն զօրացեալ հասարակ զօրքն Յունաց և Հայոց, դիակամքք թշնամեաց լցին զդաշտն ամենայն և զմնացորդսն ամենայն ի փախուստ շրջեալ հալածեցին: Ընդ որս և զՈւոնայր Աղուանից արքայ, խոցոտեալ ի Մուշեղայ որդոյ Վասակայ Մամիկոնենի, հանին ի պատերազմի»³⁰: Այս դեպքերն արտացոլված են նաև Կաղանկատվացու մոտ, որը, սակայն, իրադարձություններն այնպես է ներկայացնում, կարծես թե պատերազմը մղվում է Պապ թագավորի ու Մերուժանի միջև: «Մեռանի Արշակ,- գրում է Կաղանկատվացին,- և թագաւորէ Պապ. ապստամբի Մեհրուժան Արծրունի՝ զԱքիտոփելին խորհեցեալ զկորուստն անձին իւրոյ. լինի մեծ պատերազմ ի մէջ Պապայ և Մեհրուժանայ: Յայնժամ քաջն Ծերգիր՝ ղեկաց արքայ մեռանի ի ձեռաց Ապանդարատայ Կամսարականի: Անդ առնու խոց մեծ արքայն Աղուանից Ուոնայր ի Մուշեղէ Մամիկոնէ՝ Վասակայ որդոյ»³¹:

Հայերի այս հաղթական ճակատամարտից հետո փոխվում է Ուոնայր արքայի վերաբերմունքը Հայաստանի ու, մասնավորապես, Մուշեղի նկատմամբ: Կամենայով երախտահատույց լինել Մուշեղին Ջիրավի ճակատամարտում իր նկատմամբ ցուցաբերած մեծահոգության համար, նա գաղտնի լուր է ուղարկում նրան՝ հայտնելով Հայաստանի վրա կրկին անգամ Ծապուռի հարձակվելու մտադրության մասին³², որով և փրկում է հայոց աշխարհը պարսիկների նոր, անսկնկալ հարձակման վտանգից և ապահովում հայերի հաղթանակը նոր կռվում ևս:

Հայ-պարսկական պատերազմներից հետո Մուշեղը ձեռնամուխ է լինում Հայաստանից անջատված նահանգների վերամիավորմանը, այնուհետև հատուկ արշավանք է ձեռնարկում դեպի Աղվանք, հաղթում և հարկադրում վերադարձնել իւրված նահանգները: Ապա պատանդներ վերցնելով ու երկու երկրների միջև սահման վերահաստատելով Կուր գետը, վերադառնում է հայրենիք: Մուշեղ Մամիկոնյանի Աղվանք կատարած արշավանքի ու նրա արդյունքների մասին հատուկ՝ «Յաղագս Աղուանից» վերնագրով գլխում պատմում է Բուզանդը: «Առնէր պատերազմ,- գրում է նա,- ընդ երկիրն Աղուանից հարկանէր զնոսա ի հարուածս անհնարինս: Եւ թափէր ի նոցանէ բազում գաւառս զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն, զՈւտի, զԾակաշէն, զՋորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլ որ շուրջն էին զնովա սահմանք գաւառք: Եւ զԿուր՝ որպէս և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին և ի գլխաւորացն բազումս սպանանէին. և զմնացորդսն ի հարկի կացուցանէին, և պանդանոս ի նոցանէ առնուին»³³: Այսպես, շուրջ մեկ տասնամյակ տիրելուց հետո, Աղվանքը

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Խորենացի, Գ, գլ. ԼԷ:

²⁸ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԳ:

²⁹ Բուզանդ, Ե, գլ. Ե:

³⁰ Նույն տեղում, Ե, գլ. ԺԳ: Ուշադրության է արժանի այն, որ Աղվանքից ետ վերցված հայկական նահանգի ու գավառների քվում հիշատակվում է միայն Արցախի Կողթ գավառը: Այս փաստը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Աղվանքն իր նվաճումների ժամանակ ողջ Արցախը չէր, որ գրավել էր: Դա նախատվում է նաև նրանով, որ Բուզանդը հայոց թագավորի դեմ ընդդառնված նահանգների վերահանգադնեցման պատմությունն անկախ, Արցախին տեղ է հատկացնում այդ նահանգների շարքում և ինչպես յուրաքանչյուրի, այնպես էլ նրա հնազանդեցման պատմությանը միջորում է մի առանձին գլուխ «յաղագս Արժախայ» հատուկ խորագրով (տես, Բուզանդ, Ե, գլ. ԺԳ):

²⁶ Բուզանդ, Ե, գլ. ԺԳ:

²⁷ Նույն տեղում, Ե, գլ. Դ:

²⁸ Նույն տեղում:

ստիպված ետ է վերադարձնում Հայաստանից գրաված գավառները և քաշվում իր նախկին Կուրով անցնող սահմանը: Ավելին, հարկեր վճարելով ու պատանդներ տալով, այն սկսում է կրել Հայաստանի ազդեցությունը: Վերջին շրջանում հայերից կրած տուկալի պարտություններից հետո, Շապուհ Բ-ն հարկադրված էր հաշտվելու ստեղծված իրադրության հետ:

Աղվանքի համար այս խոտվաճուղ գամանակներին հաջորդում է խաղաղության մի ժամանակաշրջան, որը նպաստում է երկրի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի զարգացմանը: Հասարակության ներսում ի հայտ են գալիս նոր երևույթներ: Զարգանում է հասարակական միտքը, քրիստոնեությունն Աղվանքում հռչակվում է որպես պետական պաշտոնական կրոն: Ուռնայրը դառնում է Աղվանքի առաջին քրիստոնյա թագավորը, որը IV դարի 70-ական թթ. երկրորդ կեսին քրիստոնեությունն հայտարարում է պետական կրոն այսպիսով նմանվելով հայոց Տրդատ թագավորին, ծնունդ տալով նրան Տրդատի ժամանակակիցը, ուրեմն և նրա համահավասարը լինելու վարկածին³⁴:

Դժվար է ասել, թե երբ և ինչ հանգամանքներում է վախճանվել Ուռնայրը: Զիրավի ճակատմարտից ու քրիստոնեությունը նրա կողմից պետականորեն ընդունելու մասին հաղորդումներից հետո, աղբյուրներում նա այլևս չի հիշատակվում: Միայն կարելի է ենթադրել, որ նա մահացել է քրիստոնեությունն ընդունելուց ոչ շատ ուշ:

IV դարի 80-ական թթ. դարձյալ սրվում է Հայաստանի համար պայքարը Սասանյան Պարսկաստանի ու Հռոմեական կայսրության միջև, որն էլ 387թ. հանգեցնում է Մեծ Հայքի բաժանմանը երկու բռնապետությունների միջև: Տարածված է այսպիսի կարծիք. Աղվանքի թագավորները, օգտվելով Մեծ Հայքի բաժանումից, հաջողեցրել են իրենց միացնել և կամ, որ առավել սխալ է, ետ վերադարձնել Արցախ և Ուտիք նահանգները³⁵: Բայց բաժանումը, երկիրը ազդեցության ոլորտների տրոհելուց բացի, ուրիշ և ոչ մի (ոչ տնտեսական, ոչ քաղաքական և ոչ էլ նույնիսկ տարածքային) փոփոխությունների չի ենթարկում: Դա վկայում է Եղիշեի հանրահայտ հաղորդումը՝ բաժանումից հետո Հայաստանում ստեղծված քաղաքական իրադրության մասին: «Թեպէտ և գանձն յարքունիս Պարսից երթայր,- գրում է Եղիշեն,- սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմ, վասն որոյ և աստուածապաշտութիւնն բարձրագլուխ կամակորութեամբ երևելի լիներ յաշխարհին»³⁶: Այնպես որ բաժանումից հետո էլ Մեծ Հայքը պահպանելով քաղաքական ու տնտեսական հզորությունը, ի վիճակի էր հակահարված հասցնելու իր տարածական ամբողջականությանը սպառնացող ամեն մի վտանգի: Բացի դրանից, ոչ հայ և ոչ

էլ օտարազգի որևէ մատենագիր ակնարկ անգամ չի անում այդ ժամանակաշրջանում Աղվանքի կողմից նման ունեցությունների մասին: Հետևաբար նրան վերագրվող ինչ-ինչ նվաճումները սոսկ ուսումնասիրողների երևակայության արդյունք են: Քրիստոնեությունը նոր ընդունած Աղվանքի վրա 387 թ. քաղաքական ակտը ոչ մի ազդեցություն չի թողնում և այն նույն վարչական կառուցվածքով, աշխարհագրական ու քաղաքական սահմաններով թևակոխում է իր պատմության հինգերորդ դարը:

³⁴ Պատմագրության մեջ որպես Աղվանքում քրիստոնեության պաշտոնապես ընդունման տարեթիվ առաջարկվել են 313 (Փ. Мамедова, Полумическая история... Албаниа, с. 5) և 315 թթ., ընդ որում վերջին դեպքում ժխտելով այն, որ Ուռնայրն էր պաշտոնապես քրիստոնեությունը ճանաչել որպես պետական կրոն (տե՛ս, А. Акопян, Албания-Алуанк ..., էջ 126 և հայ.): Բայց քանի որ այդ հարցը պահանջում է հատուկ ուսումնասիրություն, առայժմ չենք անդրադառնում դրան:

³⁵ К. В. Тревер, Очерки по истории ... Албаниа, с. 201, И. Гулиев, Торговые связи ..., с. 10; Cyril Toumanoff, Studies..., էջ 132.

³⁶ Եղիշե, էջ 6: Տե՛ս նաև Բ. Ուլուբաբյան, Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի նախամարզապանական շրջանի վարչաքաղաքական վիճակի հարցի շուրջ, Բե՛շ, թիվ 2, էջ 149-164: Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կացությունը 387-451 թթ., Բե՛շ, 1976, թիվ 2, էջ 77-85:

**Գ. Եսվաղեն՝ Աղվանից արքա: Սասանյան Պարսկաստանի
ճնշման սաստկացումն Աղվանքում: Կրոնափոխության առաջարկը
և անդրկովկասյան երկրների ընդվզումը**

Ռազմական գործողություններն Աղվանքում

IV դարի վերջերին (395 թ.) ձևավորված Արևելյան Հռոմեական կայսրության Բյուզանդիայի ու Սասանյան Պարսկաստանի միջև շարունակվում էր պայքարը Փոքր Ասիայում ու Անդրկովկասում գերիշխանության հասնելու համար: Այդ պայքարում կամա թե ակամա ներթափվում էին նաև անդրկովկասյան երկրները՝ դաշնակցելով մերթ մեկի, մերթ մյուսի հետ: Սակայն, եթե Հայաստանը գրեթե միշտ հանդես էր գալիս Բյուզանդիայի կողմում՝ ընդդեմ Պարսկաստանի, ապա Վիրքն ու Աղվանքը, ելնելով քաղաքական հանգամանքներից, ավելի շատ հարում էին Պարսկաստանին:

Նոր դարի արշալույսին Աղվանքում թագավորում էր Եսվաղեն (Արսվաղեն) անունով մի Արշակունի: Նա ըստ Մ. Կաղանկատվացու, Աղվանից թագավորացանկում հաջորդում է Հռչական (կամ Վաչական Բ), Մրհավան, Սատո, Ասա թագավորներին և, ի տարբերություն նրանց, պատմական անձնավորություն է: Նրա մասին տեղեկություններ են հաղորդում հայ մատենագիրներից բոլոր նրանք, ովքեր անդրադարձել են հայոց գրերի գյուտին և ընդհանրապես դրանց ստեղծողի՝ Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեությանը: Վերջինիս լուսավորչական գործունեությունը Աղվանքում սերտորեն կապված է այս թագավորի անվան հետ, որի անմիջական օժանդակությամբ էլ նա ձեռնամուխ է եղել տեղում դպրոցների ստեղծմանը³⁷: Ըստ Ստ. Օրբելյանի հաղորդման, Եսվաղենը Ծապուն Ա-ի քրոջ թոռն էր: «Իսկ թագաւորն Եսվաղէն Աղուանից, որ էր առաջին Ծապիոյ Արտաշէրեան՝ Պարսից թագավորի թոռն քուեր»³⁸: Այստեղ, ամենայն հավանականությամբ, Սյունյաց պատմիչը շփոթում է Ծապուն Բ-ին Ծապուն Ա-ի հետ: Դա դժվար չէ պարզել, քանի որ IV դարի թագավորը չէր կարող լինել III դարում ապրած Ծապուն Ա-ի քրոջ թոռն: Ուրեմն Եսվաղենը, լինելով Ծապուն Բ-ի քրոջ թոռն, նաև Ուննայի թոռն էր, որովհետև, ըստ Կաղանկատվացու արդեն վկայակոչված հաղորդման, վերջինիս կինը հենց Ծապունի քույրն էր: Սա մի կարևոր հանգամանք է, որ ընդգծում է Աղվանքում Արշակունյաց թագավորական հասրտության ժառանգական բնույթը:

Պատմագիտությունը միայն մոտավորապես կարող է ցույց տալ Եսվաղեն թագավորի գաճակալության շրջանը, այն էլ Մ. Կաղանկատվացու թողած մի տեղեկության շնորհիվ: Աղվանից երկրի պատմիչը, կրկնելով իր նախորդներին՝ Մաշտոցի կողմից աղվանական այբուբենի հորինման մասին, ավելացնում է նաև, որ հայ գիտնականի այցը Աղվանք և աղվանից գրերի գյուտը տեղի է ունենում «յորում ժամանակի Թէոդոս Փոքր Յունաց էր կայսր և Վուամշապուր Հայոց թագավոր, և Յազկերտ Պարսից արքայ և Արսվաղէն Աղուանից թագավոր»³⁹: Այս մեջբերումից պարզվում է, որ Եսվաղենը, լինելով բյուզանդական կայսր Թեոդոս

Փոքրի (408-458 թթ.), պարսից Հազկերտ Ա թագավորի (399-420 թթ.), հայոց թագավոր Վուամշապուրի (400/401-414 թթ.⁴⁰) ժամանակակիցը, Աղվանքում պետք է թագավորած լիներ V դարի առաջին երկու տասնամյակում, ուստի հավանական է համարել Ն. Ալիևյանի նշած 414 թ., որպես նրա թագավորության սկիզբ⁴¹: Պատմության համար անհայտ է նաև Աղվանից այս թագավորի մահվան թվականը, բայց և այնպես Մ. Բարխուտարյանը այն համարում է 444 թ.⁴²:

Որքան էլ հիշյալ թագավորի կյանքն ու գործունեությունը անհայտ են մնացել պատմությանը, բայց այն, որ նա մեծ աջակցություն ու օժանդակություն է ցույց տվել Մաշտոցին, բնութագրում են նրան որպես առաջադեմ, քաղաքական իրադրություններում ճիշտ կողմնորոշվող, պարսկական քաղաքականությանը ընդդիմադիր, խելացի քաղաքական գործիչ, որ գիտակցելով ժամանակի խառը վիճակը, Սասանյան Պարսկաստանի ազգաձուլման քաղաքականությանը հակադրել է դպրության ստեղծումը: Երկրի լուսավորության գործը եղել է նրա ներքին քաղաքականության հիմնական գիծը: Ինչպես վկայում են աղբյուրները, նա հրամայում է Աղվանքում բացել դպրոցներ, հավաքել մանուկներին, ուսուցանել տարբեր գիտություններ ու բոլորի համար ռոճիկ սահմանել: Եպիսկոպոս Երեմիայի հետ նա մեծ ոգևորությամբ լծվում է սուրբ գրքերի թարգմանության գործին: Կորյունի մի հաղորդումից երևում է, որ թագավորը լուրջ պայքար է ծավալել հեթանոսական կրոնը արմատախիլ անելու և քրիստոնեությունը երկրում արմատավորելու ուղղությամբ: Դրա համար նա նախ և առաջ հոգ է տանում, որ ժամասացության լեզուն՝ ժողովրդի մեծամասնության համար անհասկանալի հունարենը փոխարինվի նրան հասկանալի լեզվով: «Դարձյալ,- գրում է Մաշտոցի աշակերտը,- առաւել ևս երկիւղածն յաստուծոյ արքայն Աղուանից՝ միամիտ փութով հրաման տայր սատանայակիր և դիւամուլ ազգին սաստիւ՝ թափել զերծանել յունայնավար հնացելոցն և հնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Քրիստոսի»⁴³: Թե որքան մեծ նշանակություն է նա տվել գրի ու լուսավորության տարածմանն Աղվանքում, ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ, ըստ Ստ. Օրբելյանի, Աղվանքում լուսավորչական աշխատանքները գլխավորող Անանիա Սյունաց եպիսկոպոսին, որպես երախտագիտության բարձրագույն արտահայտություն, պարգևատրում է թագավորական ոսկեգունդ գլխով ու դրոշով, որի վրա կար պատվական խաչ⁴⁴ մետաքսյա ոսկեհյուս նուրբ հյուսվածքով երիզված:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում քոչվորական ցեղերի հարձակումները դառնում են ավելի հաճախակի: Անցնելով Կովկասյան լեռնանցքներով, նրանք հաճախ մեծ ուժերով ներխուժում են Արևելյան Կովկաս, իսկ այնտեղից էլ Պարսկաստան ու Բյուզանդիա՝ ավերի, կողոպուտի ու թալանի ենթարկելով իրենց նանապարհին ընկած երկրները: Սասանյաններն սկզբից և եթ լարված պայքար են ծավալում քոչվոր ցեղերի դեմ՝ գործի դնելով իրենց ռազմական, քաղաքական, տնտեսական ու գաղափարական ողջ զինանոցը: Քոչվոր հրոսակախմբերի դեմ Սասանյանների մղած պայքարում իր ստրատեգիական դիրքով առանձնահատուկ

³⁷ Կորյուն, ԺԸ, Խորենացի, Գ, գլ. ԾԴ: Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Գ:

³⁸ Օրբելյան, գլ. ԺԶ:

³⁹ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Գ:

⁴⁰ Հայագիտության մեջ վիճարարության առարկա է Վուամշապուրի թագավորության սկզբի հարցը, սակայն նրա վախճանի ժամանակի մասին, որ տեղի է ունեցել 414 թ., տարակարծություն չկա:

⁴¹ Ն. Ալիևյան: Մովսես Դափնուրացի ..., էջ 166:

⁴² Մ. Բարխուտարյան, Պատմություն Աղուանից, հ. Ա, էջ 75:

⁴³ Կորյուն, գլ. ԺԷ:

⁴⁴ Օրբելյան, գլ. ԺԶ:

նշանակություն է ձեռք բերում Աղվանքը: Ուստի Պարսկաստանը մեծ ուժեր է կենտրոնացնում այստեղ և քոչվորների ճանապարհը փակելու համար ձեռնարկում պաշտպանական ամրությունների կառուցման վիթխարի աշխատանքներ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ առաջին պաշտպանական ամրությունը Կովկաս լեռան ու Կասպից ծովի միջև՝ այնտեղ, որտեղ լեռնաբազուկը ամենից շատ է մոտենում ծովին, կառուցվել է Հազկերտ Բ-ի (438-457 թթ.)⁴⁵ և Աղվանից այս թագավորի օրոք: Դա այն ամրությունն է, որ ընկած է այժմյան Բեշ-Բարմակ անունով լեռան և Կասպից ծովի միջև: Հայ մատենագիտության մեջ այն հայտնի է «Խորսվեմ», «Պահակ Հոնաց», «Պահակ Որմունց» անուններով⁴⁶: Ամրությունների կառուցման աշխատանքներն ընկած էին ժողովրդի ուսերին: Այդ մասին է Կաղանկատվացու վկայությունը. «Բազում ծախիք թագաւորացն Պարսից մաշեալ էր զաշխարհ իւրեանց՝ գումարել ճարտարապետս և հնարելով ազգի ազգի նիւթս ի շինուածս մեծաքանչ գործոյն, զոր փակեցին աղխեցին ընդ լեռն Կաւկաս և ընդ մեծ ծովն Արեւելից»⁴⁷: Միայն կառուցողական աշխատանքները չէին, որ վիթխարի ծախսեր էին պահանջում: Ամրությունները հսկում էին մեծ թվով զինվորներ, որոնց պահելու համար ահագին գումարներ էին պետք: Քանի որ վաշկատուն ցեղերի հարձակումներից տուժում էր նաև Բյուզանդական կայսրությունը, ապա Սասանյանները կարողանում են հասնել նրան, որ 422 թ. կնքում են մի պայմանագիր, որով բյուզանդացիները պարտավորվում են հոգալ լեռնանցքների պահպանման համար պահանջվող ծախսը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ լեռնանցքների պահպանման գործում ներգրավվել են հատկապես Սյունիքից հավաքագրված զինվորները, որոնք արաբական աղբյուրներում հիշատակվում են «սիսաջան», «սիլասիջներ» անվանումներով⁴⁸: Այսպիսի եզրակացությունը հաստատվում է նաև այն փաստով, որ Դարիալի լեռնանցքը ժամանակին հանձնված էր Վասակ Սյունեցուն՝ ի պաշտպանություն, որն էլ նա իրականացնում էր սիսականցիներից կազմված զորքերով:

Եսվաղենի թագավորության վերջին շրջանում Աղվանքը Պարսկաստանի կողմից ենթարկվում է նոր փորձությունների:

438 թ. Պարսկաստանում Վահրամ Ե թագավորին հաջորդում է որդին՝ Հազկերտ Բ-ն (438-457 թթ.): Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ դաժան և կոպիտ մի բռնակալ, խռովությունների ու արյունահեղությունների սիրահար, որ իր թագավորության հենց սկզբից «եզիտ սատանայ իւր գործակից»⁴⁹, ու իր կատաղի բնավորության ողջ թույլը թափում էր անդրկովկասյան ժողովուրդների վրա: Հազկերտ Բ-ն թագավորության հենց առաջին տարում «դիմել ի վերայ զօրացն

Յունաց, որք առ Մծբնին»⁵⁰ և «բազում գաւառս Հոռոմոց աւերեաց ասպատակաւ, և զամենայն եկեղեցիս հրձիգ արար, կուտեաց զաւար և զգերի և ահաբեկ արար զամենայն զօրս աշխարհին»⁵¹: Այս հաղթանակներից հետո բյուզանդական կայսր Թեոդոսիոս Բ Փոքրը (408-450 թթ.) ամբողջովին ենթարկվում է Հազկերտին և պատրաստակամությամբ կատարում նրա ամեն մի պահանջը⁵²:

Զհանգստանալով ձեռք բերածով, Հազկերտ Բ-ն որոշում է հարձակվել քուշանների վրա՝ տերության հյուսիսային սահմանները նրանց սպառնալիքներից պաշտպանելու մտադրությամբ: Նա նպատակադրվում է արշավանքին մասնակից դարձնել նաև Մեծ Հայքի, Աղվանքի ու Վիրքի զինված ուժերին: Դրանով արյաց արքան, մի կողմից թշնամու նկատմամբ թվական գերակշռություն էր ձեռք բերում, մյուս կողմից թուլացնում էր այդ երկրների պաշտպանունակությունը՝ դյուրացնելով իր քաղաքականության անցկացումը տեղերում: Ինչպես պատմում է Եղիշեն, նա հրովարտակներ է ուղարկում հպատակ ժողովուրդներին և հատկապես Հայոց, Աղվանից ու Վրաց երկրներ՝ պահանջելով նրանցից այրուձի կազմել ու հանդիպել իրեն՝ Ապար աշխարհում⁵³: Հրամանի համաձայն շուտափույթ կազմված բանակներն անհապաղ գնում են Հազկերտ Բ-ին ընդառաջ:

Պատերազմը ձգձգվում է, որի ընթացքում այդ երկրները ամեն տարի նորակոչիկներ են ուղարկում Հազկերտին: Չնայած պատերազմում Հազկերտը շոշափելի առավելության չի հասնում, սակայն ապահովում է իր երկիրը քուշանների, ապա և ի դեմս խալլանդուրների՝ հյուսիսային ցեղերի ներխուժումների վտանգից՝ ձեռնամուխ լինելով որդեգրած վաղեմի ծրագրի իրականացմանը՝ քրիստոնեության վերացմանն ու անդրկովկասյան երկրներում զրադաշտականության տարածմանը: Մասնավորապես Աղվանքում այդ ուղղությամբ Հազկերտի վարած քաղաքականության մասին Կաղանկատվացին գրում է. «Ի ժամանակս Յազկերտի ամբարշտի վառէր, բորբոքէր սատանայ ի միտս նորա բառնալ զքրիստոնեութեան կրօնս: Եհաս հրաման սաստկագոյն յաշխարհս Աղուանից՝ թողուլ զհաւատս և հնազանդ կալ ոռգական աղանդոյն՝ կրակապաշտութեան»⁵⁴: Հազկերտ Բ-ն փորձում է դա անել նախ Հայաստանում, որը քրիստոնեության հիմնական պատվարն էր տարածաշրջանում: Պարսից արքունիքում այն կարծիքին էին, որ եթե Մեծ Հայքը ընդուներ զրադաշտականությունը, ապա նրա տարածումը մյուս երկրներում այլևս դժվարության չէր հանդիպի: «Յորժամ Հայք սրտիս մեր լինին՝ Վիրք և Աղուանք այնուհետև մեր իսկ են», - ասում է պարսից մեծ վեզիր Միհրներեսենը Հազկերտին⁵⁵: Նպատակին հասնելու համար պարսից արքան ամենից առաջ «ի ներքոյ պահ դրանն արգելոյր զբազմութիւն այրուձիոյն Հայոց, զՎրաց և զԱղուանից և զամենեցուն՝ որ էին հաւատացեալ ի սուրբ աւետարանին Քրիստոսի»⁵⁶: Դրանից հետո կրոնափոխության առաջարկներով հրովարտակներ է ուղարկում Հայոց, Աղվանից և Վրաց երկրները⁵⁷: Կրոնափոխության առաջարկը, սակայն, թե՛

⁴⁵ С. Т. Еремян, Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов, Изв. АрмФАН, 1941, N 7, с. 34; Его же, Политическая история..., с. 316.

⁴⁶ Մշխարհացոյց, էջ 27, Եղիշեն, էջ 43, 78, 142, Փարպեցի, գլ. ԼԵ: Սրա և մյուս պաշտպանական ամրությունների ավերակները XVII դարից սկսած զրավել են տարբեր ժամանակների ճանապարհորդների և ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Դրանց առաջին մանրակրիտ ուսումնասիրությունը կատարել է Ե. Պախոմովը (Е. А. Пахомов, Крупнейшие памятники сасанидского строительства в Закавказье, Проблемы истории материальной культуры, 1983, N 9-10).

⁴⁷ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԱ:

⁴⁸ С. Т. Еремян, Сюния и оборона..., с. 37-38.

⁴⁹ Եղիշեն, էջ 6:

⁵⁰ Խորենացի, Գ, գլ. ԿԷ:

⁵¹ Եղիշեն, էջ 7:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 10:

⁵⁴ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Բ:

⁵⁵ Փարպեցի, գլ. ԻԱ:

⁵⁶ Եղիշեն, էջ 19:

⁵⁷ Փարպեցի, գլ. ԻԲ:

աղվանացիների ու վրացիների և թե հայերի կողմից կտրուկ մերժվում է: Ջալրացած Հազկերտը երկրորդ հրովարտակով իր մոտ է կանչում երեք երկրների նախարարներին: Նրանք ի վերջո որոշում են գնալ, բայց այն հաստատ մտադրությամբ, որ երեք չեն համաձայնվի «ուրանալ զԱրարիչն երկնի և երկրի»⁵⁸: «Եւ այսպէս միաբանեալք ուխտիւք և եղմամբ երեքեան աշխարհին Հայք, Վիրք, Աղուանք, գնացին ի դուռն», - գրում է Ղ. Փարպեցի⁵⁹: Կաղանկատվացու վկայությամբ, աղվանացիներն էլ էին «միաբան լուխտն Հայաստանեայց»⁶⁰: Ղ. Փարպեցին հակաճան-հանվանե թվարկելով Տիգրան մեկնած հայ իշխաններին, վրացիներից անվանապես հիշելով Աշուշա բոլեշխին և «այլ տանուտեարք աշխարհին», Աղվանքից գնացածներից և ոչ մեկի անունը չի տալիս: Վերջիններիս չի հիշատակում նաև Եղիշեն, բայց ելնելով բոլոր հաղորդումներից, որոնց համաձայն աղվանացիները ևս հայերի ու վրացիների հետ կրում էին ճակատագրի նույն հարվածները, կարծում ենք, որ Աղվանից երկիրը եւս ուներ իր ներկայացուցիչները մահապարտության գնացող այդ պատգամավորութեան մեջ:

Պատգամավորներին անմիջապես ներկայացնում են արյաց արքային, որն էլ զայրացած նախատելով նրանց ընդդիմության համար, կրկնում է պահանջը, միաժամանակ սպառնալով չարաչար պատիժներով փոխհատուցել նրանց համառությունը: «Եթե այլազգագոյն ինչ խորհիք, - ասում է Հազկերտը ներկաներին, - և արդարև յորում միտս և մոլար օրէնս ցայժմ կեցեալ եք և ի մեմ յամատեալ պնդիք դուք, Հայք, Վիրք և Աղուանք՝ առ ոչինչ համարիմ զայնչափ ի ձէնջ օգուտս և զվաստակս, այլ կնաւ և որդւոք և ազգաւ կորուսանէմ ի միջոյ»⁶¹: Նախարարներն անելանելի վիճակից դուրս գալու միակ միջոցը գտնում են կեղծ ուրացության մեջ⁶²: Հազկերտ Բ-ն ցնծությամբ է ընդունում նրանց որոշումը, անմիջապես կազմակերպում է զորաշտական կրոնի ընդունման արարողությունը և մեծամեծ պատիվներով ու արքայական նվերներով, գյուղերի ու ագարակների շնորհումով ճանապարհում հայրենիք՝ կարգադրելով իրենց երկրներում ևս տարածել մոգականությունը: Նախարարների հետ գնում էին նաև մեծ թվով աչուռնի և «բազմութիւն մոգուցն», որոնց հանձնարարված էր «յերեսին յաշխարհսն կարգել զխաբեութեան դպրոցս և ուսուցանել առհասարակ զբնաս, զարս և զկանայս, զուսմունս մոգուցն»⁶³:

Այդպես նրանք պետք է վարվեին նաև Աղվանից և Վրաց երկրների հետ, որովհետև արքունիքից հրաման ունեին «որպէս Հայոց աշխարհին, նույնպես և Վրաց և Աղուանից և Լիհնաց, Աղծնեաց և Կորդուաց և Ծաւղէից և Դասն և որ այլևս ուրեք ուրեք ի ծածուկ յիշխանութեանն Պարսից ունէին զքրիստոնեութիւն»⁶⁴: Հազկերտի հրամանով մոգական կրոնը երեք երկրներում պետք է վերջնականապես հաստատված լիներ մեկ տարվա ընթացքում՝ «մինչև ի նաւասարդէ ի նաւասարդ»⁶⁵: Հնարավոր անպատեհությունից խուսափելու համար Հազկերտ Բ-ն Պարսկաստանում որպես պատանդներ պահում է վրաց Աշուշա բոլեշխին և Վասակ

Սյունեցու որդիներին՝ Բաքիկին ու Ատրներսեհին:

Ըստ որոշ ուսումնասիրողների, պատանդ է եղել նաև Աղվանից թագավոր Վաչեհ⁶⁶:

Բաժանվելով՝ նրանք ուխտում են անհրաժեշտության դեպքում օգնել միմյանց⁶⁷: Ուրացության լուրն ավելի շուտ է տեղ հասնում, քան նախարարները: Ծանր գույժը ցնցում է մարդկանց, համախմբում և նախապատրաստում մեծ դեպքերի:

Դրությունն ավելի վատթար էր Աղվանքում: Բացի այն զորաբանակից, որ «ի դրանէ եկին», ինչպես հայտնում են Եղիշեն ու Կաղանկատվացի⁶⁸, այստեղ էր գտնվում նաև հոնաց պատերազմից վերադարձած պարսից 10 հազարանոց բանակը⁶⁹: Բայց դա դեռ բոլորը չէր: Պարսից արքունիքից եկած զորաբանակը իր հետ բերել էր նաև մոգերի ստվարաթիվ մի խումբ՝ 300 հոգի: «Եւ թող զերկոսեանդ, - լալահառաչ պատմում է հայերին օգնության խնդրանքով եկած Աղվանից հազարապետը, նկատի ունենալով հոնաց արշավանքից վերադարձած ու Տիգրանից եկած բանակները, - այլևս երեք հարիւր վարդապետ ածեալ են ընդ ինքեանս»⁷⁰: Սրանք գալով Աղվանք, «պատակտեցին զաշխարհն, զոմանս յինքեանս արկին, կամէին զեկեղեցիս ձեռնարկել, հրամանաւ արքայի ստիպեն զամենեսեան և ասեն, «եթէ կամաւ յանձն առնուք զօրէնս՝ պարգևս և պատիւ գտանք ի մմանէ և թողութիւն հարկաց արքունի լիցի ձեզ, ապա եթէ կամաւ զայդ ոչ առնէք, հրաման ունենք ի գիւղս և ագարակս շինել ատրուշանս և զվոսմական կրակն ի ներքս դնել, և կացուցանել մոգս և մոգպետս օրէնսդիրս աշխարհիս: Եւ եթէ ստամբակէ որ, մահուամբ սատակի. և կին և որդիք այնպիսոյ անաշխարհիկ լինիցին»⁷¹:

Աղվանք ներխուժած պարսկական բանակները հաստատվում են երկրի տարբեր քաղաքներում ու բերդերում: Ծառ եկեղեցիներ մոգերի ձեռքով վերածվում են ատրուշանների: Երկիրը ենթարկվում է դաժան բռնությունների ու թալանի: Բնակչության մեծ մասը՝ նախարարները և շինականները, չդիմանալով պարսիկ զինվորների ու մոգերի սանձարձակություններին, հեռանում են երկրից և ապաստան գտնում Կովկասի ձերպերում: Աղվանքին սպառնում է տնտեսական ու քաղաքական անկման վտանգը: Ծանր վիճակը ստիպում է Աղվանից երկրի հազարապետին եպիսկոպոսի հետ գնալ հայերի մոտ, պատմել նրանց այդ մասին և, նախնական ուխտի համաձայն, օգնություն խնդրել⁷²: Հայերը խոստանում են օգնություն՝ միաժամանակ քաջալերելով ու հուսադրելով ետ են ուղարկում՝ պարսիկներին մի կերպ խաբելու ու եկեղեցիների անխախտությունը առժամանակ պահպանելու խորհրդով, մինչև ստեղծված դրությունից դուրս գալու ելքը գտնելը: Միակ ելքը ապստամբությունն էր՝ Բյուզանդիայի օգնությամբ: Այդ նպատակով նրանք դեսպանություն են ուղարկում Թեոդոս Բ կայսեր մոտ: Կայսրը խոստանում է օգնել, սակայն վերահաս մահը խանգարում է նրան կատարելու խոստումը: Նոր

⁶⁶ Փ. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 190.

⁶⁷ Փարպեցի, գլ. ԻԸ:

⁶⁸ Եղիշեն, էջ 70, Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Բ:

⁶⁹ Կարծիքներ կան, որ սա սահմանապահ այն զորամասն էր, որ գտնվում էր Աղվանքում և միշտ գտնվելով Շուրա Պահակում (Դերբենդում), կոչված էր պահպանելու Պարսկաստանի հյուսիսային սահմանները թուրք-ցեղերի ներխուժումներից (տես՝ Միքայել Փորթուգալ փաշա, Եղիշեի վարդապետի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին և քննադատությունը, Վենետիկ, 1903, էջ 29 և ծանոթ. 5 նույն էջում: Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 12):

⁷⁰ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Բ, Եղիշեն, էջ 70:

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² Նույն տեղում:

⁵⁸ Նույն տեղում, գլ. ԻԵ:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Բ:

⁶¹ Փարպեցի, գլ. ԻԶ:

⁶² Նույն տեղում, գլ. ԻԷ, Եղիշեն, էջ 50:

⁶³ Փարպեցի, գլ. ԻԸ:

⁶⁴ Եղիշեն, էջ 51:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 52:

կայար Մարկիանոսը, ի ցավ ապստամբների, ոչ միայն հրաժարվում է օգնել, այլև հայտնում է Հազկերտ Բ-ին նրանց մտադրության մասին: Որքան էլ ծանր էր մերժողական պատասխանը, այնուամենայնիվ ապստամբները շարունակում են պայքարը: Սակայն, երբ պարսից արքունիքում հայտնի է դառնում ապստամբների օգնելու բյուզանդացիների մերժումը, Սասանյանները որոշում են զենքի ուժով հնազանդեցնել ըմբոստ հպատակներին: Նրանք Փայտակարանում կուտակում են մեծաթիվ բանակ և պատրաստվում խեղդելու ժողովրդական շարժումները նախ Աղվանքում, ապա Հայաստանում: Փարպեցին գրում է. «Միհրներսես Արեաց հազարապետը եկեալ ի Փայտակարան քաղաք՝ գունդ կազմէ և ընդ Աղուանս արծակէ ի Հայս»⁷³: Այդ մասին իմանալով, հայոց բանակում գտնվող աղվանից ազատները (հեծելազորը) շտապում են Աղվանք⁷⁴, ապա հայոց բանակն է բաժանվում երեք մասի և մի մասը Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ուղարկվում է Աղվանք՝ «ի վերայ մարգպանին Ճորայ, որ եկեալ էր աւերել զեկեղեցիսն Աղուանից»⁷⁵: Դեռ հայկական զորքերը Աղվանք չհասած, Վասակ Սյունեցին տեղեկացնում է Ճորա մարգպան Սեբուխտին Վարդանի զորքի փոքրաթիվ լինելու մասին: Սեբուխտը կամ, ինչպես Կաղանկատվացին է նրան անվանում, Մերսեբուխտը⁷⁶, իսկ ըստ Փարպեցու՝ «գորագլուխք Պարսից»⁷⁷, շտապում է թույլ չտալ Վարդանի բանակին մտնելու Աղվանք և մեծաթիվ զորքով անցնում է Կուր գետը և ճամբար խփում Խաղխաղ քաղաքի մոտ: Սեբուխտը առանց այն էլ իր հսկա բանակը համալրել էր կովկասյան առանձին երկրների՝ Բաղասականի ու Լփինքի զորագնդերով: Հայերը և, պետք է ենթադրել, նաև աղվանացիները, չսարսելով պարսկական բանակի թվային գերակշռությունից, խիզախորեն հարձակվում են նրանց վրա ու, Եղիշեի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «զաջ թեն բեկեալ՝ զձախոյ կողմամբն արկեալ, սրոյ ճարակ զամենեսան տային ընդ երեսս դաշտին և փախստական առնէին մինչև յամուր տեղիս մայրեացն առ խորագոյն դարիւքն Լոփնաս գետոյ»⁷⁸: Այս խիզախ հարձակումը մեծ հաջողություն է բերում հայերին: Նրանց «առ լոյժ յանդուգն յարձակմանէ բազումք այն էին, զոր գետատոյզ առնէին, քան զանկեալսն սրով ի ցամաքի: Եւ ի բազմութենէ անկելոցն յստակ ջուր գետոյն յարին դառնայր, և ոչ գտանէր ոք ի նոցանէ ամենկին ապրեալ և թաքուցեալ յանտառախիտ մայրիսն դաշտաց»⁷⁹: Կոչվում Արշավիր Արշակունու ձեռքով սպանվում է Լփնաց թագավորի եղբայր Վուրկը: Սակայն հայերն էլ չեն խուսափում կորուստներից: Այստեղ նահատակվում է Դիմաքսյան Մուշը, և վիրավորվում Գազրիկը՝ Բաղասական թագավորների կողմից⁸⁰: Այնուհետև, առաջին խոշոր հաղթանակից թևավորված, «զօրքն Հայոց» անցնելով ողջ Աղվանքով, մաքրում է երկիրը պարսիկներից, նրանց դուրս վճռելով այն բոլոր բերդերից, քաղաքներից ու ամրություններից, որոնցում հաստատվել էին, քանդում ատրուշանները, սպանում մոգերին: Տեսնելով հայոց բանակի մեծ հաղթությունը, Աղվանից երկրի շատ նախարարներ ու ազատ մարդիկ,

շինականներ, որոնք փախել-թաքնվել էին Կովկասյան լեռներում, վերադառնում են հայրենիք, համալրում հայոց բանակը և ընդգրկվում ռազմական գործողությունների մեջ: Հայ-աղվանական միացյալ բանակը, շարժվելով դեպի Ճորա դուռը՝ «առնուին քանդէին զպահակն, և կոտորէին զգօսն, որ ի ներքս բնակեալ էին և զդուռն տային ի ձեռն Վահանայ, որ էր յազգէ թագատրացն Աղուանից»⁸¹: Այնուհետև նույն Վահանից⁸² հաղթողները ուղարկում են հոների մոտ՝ վերջիններիս հետ միաբանության ուխտ կնքելու, որն էլ հաջողությամբ իրականացվում է:

Դեպքերի նման անսպասելի շրջադարձից սարսափած, պարսից արքունիքը դիմում է փորձված և իր սիրած միջոցին՝ ապստամբների մեջ երկպառակություն սերմանելով ջլատել նրանց ուժերը և առանձին-առանձին ջախջախել: Այդ պարտականությունը դրվում է Վասակ Սյունեցու վրա, որի ջանքերով էլ Սասանյաններին հաջողվում է սեպ խրել ոչ միայն հայ-աղվանական, այլև հայ-վրացական դաշնակցության մեջ: Եղիշեն գրում է, որ Վասակը «բակեաց և զմիաբանութիւն աշխարհի Վրաց, ի Հայոց, և Աղուանիցն ոչ ետ յառաջ խաղալ»⁸³: Վասակ Սյունեցին պառակտչական գործունեություն է ծավալել «ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին ի Տմորիսն և ի Կորդիսն, յԱրցախ և յԱղուանս, ի Վիրս և յաշխարհն Խաղտեաց. յղէր պնդէր, զի ասպանչականութեան ոք արժանի մի արասցէ»⁸⁴: Միաժամանակ փորձելով կանխել իրենց դեմ բարձրացող ապստամբության ալիքը, Սասանյանները նաև որոշ զիջումների են գնում, բայց և ռազմական լուրջ պատրաստություն տեսնում՝ սովարաթիվ բանակ կազմելով ու այն ուժեղացնելով ռազմական փղերի երամակներով: Բյուզանդիա՝ Մարկիանոս կայսեր մոտ, գաղտնի ուղարկված մի դեսպանությամբ համուզվելով, որ նա դեռ պահպանում է ապստամբներին չօգնելու իր որոշումը, նրանք հավաքագրված հսկա բանակը Միհրներսեսի գլխավորությամբ շարժում են ապստամբների վրա: Սակայն արդեն ոչինչ չէր կարող կասեցնել ապստամբության ոգով տոգորված հայերին, և նրանք ուղքի են ելնում՝ թողոփելու պարսկական լուծը: Դրա պատասխանը Ավարայրի ճակատամարտն էր, որը տեղի ունեցավ 451 թ. մայիսի 26-ին: Վասակ Սյունեցու պատակով չգործունեությունը տվել էր իր արդյունքը: Ավարայրի ճակատամարտում հայերը մեծ-մեծակ էին կանգնած հզոր Պարսկաստանի դեմ: Չնայած հայոց հետ ունեցած պայմանին, Աղվանքը չէր մասնակցում այդ ճակատամարտին, չէր մասնակցում նաև պարսից կողմից:

Ավարայրի ճակատամարտը հաղթանակ չբերեց կողմերից և ոչ մեկին. «այլ քաջք ընդ քաջս ելեալ՝ երկողքն կողմանքն ի պարտութիւն մատուցեցան»⁸⁵:

Ավարայրի ճակատամարտից հետո պատերազմը պարսիկների դեմ ընդունում է տեղական մեծ ու փոքր կոիվների բնույթ: Ուշացած, բայց օգնության են հասնում հոները, որոնք, իրենց հերթին, հարձակվելով Աղվանքում գտնվող պարսից զորաբանակների վրա, մեծ ջարդ են տալիս և բազմաթիվ գերիներ ու ավար տանում: Դրությունը շտկելու և իրենց ազդեցությունը Աղվանքում ու մյուս տեղերում վերահաստատելու նպատակով պարսից արքունիքը զորահրամանատար Մուշկան

⁷³ Փարպեցի, գլ. ԼԳ:

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Եղիշե, էջ 74:

⁷⁶ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Բ:

⁷⁷ Փարպեցի, գլ. ԼԵ:

⁷⁸ Եղիշե, էջ 76:

⁷⁹ Նույն տեղում, Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Բ:

⁸⁰ Եղիշե, էջ 76-77:

⁸¹ Եղիշե, էջ 78: Փարպեցի, գլ. ԼԵ:

⁸² Մ. Բարխուտարյանը ներառում է, որ այս Վահանը կարող էր լինել Վաչե Բ-ի եղբայրը (տե՛ս Մ. Բարխուտարյան, Պատմություն Աղուանից, Կ. Ա, էջ 76, ծանոթ. 2):

⁸³ Եղիշե, էջ 93:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 94:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 119:

Նյութալավորտի գլխավորությամբ «զօրուն գումարէր յաշխարհն Աղուանից և Լիւնաց և Ծղրաց և ի Հենմատակաց և ի Թաւառապարաց և ի Խիբիովան, և յամենայն ամրականս, զորս աւերեալ էր գնդին հոնաց վասն ուխտին Հայոց»⁸⁶: Այս արշավանքներով Սասանյանները փաստորեն վերականգնում են իրենց ազդեցությունը նշված երկրներում: Բայց և այնպես նրանք այլևս չէին կարող շարունակել իրենց նախկին քաղաքականությունը Աղվանքում և մյուս երկրներում: Շակատամարտը հնարավորություն է տալիս Մեծ Հայքին մնալու քրիստոնեության պատվարը տարածաշրջանում և պարսից քաղաքագետներին ստիպելու փոխել իրենց քաղաքականությունը ոչ միայն Հայաստանում, այլև Աղվանքում և Վիրքում: Դ. Փարպեցու վկայությամբ, Հազկերտ Բ-ն Վասակ Սյունու փոխարեն հայոց մարզպան նշանակված Ատրորմիզդին «յանձն առնէր հրովարտակով զմարդիկն Հայոց չընդոստուցանել, այլ սիրով նուանել, և զպաշտօն քրիստոնեութեանն համարձակապես ունել ամենեցուն»⁸⁷: Նույն կարգադրությունը պետք է արված լիներ նաև Աղվանքի ու Վիրքի համար, չնայած այդ մասին պարզորոշ վկայություններ չկան:

Աղվանքը կրում էր պարսից ազդեցությունը:

Դ. Վաչե Բ Աղվանից թագավորը: Հակասասանյան շարժումն Աղվանքում և նրա ճնշումը

Վաչե Բ-ի՝ Աղվանքի թագավորի մասին տեղեկություններ են հաղորդում ինչպես Եղիշեն, այնպես էլ Մ. Կաղանկատվացին, այն տարբերությամբ սակայն, որ Եղիշեն թագավորի անունը չի նշում: Չնայած պատմագրության մեջ եղած այդ որոշակի հաղորդումներին, այնուամենայնիվ Եղիշեի «Աղվանից արքան», որը Կաղանկատվացուն հայտնի չէ, թե որտեղից «Վաչե» անունով է ճանաչ, կրկին ուսումնասիրողների կողմից չի ընդունվել որպես պատմական անձնավորություն⁸⁸: Որ միշտ չէ այսպիսի եզրակացությունը, ապացուցվում է հենց նրանով, որ Աղվանից թագավորի մասին Եղիշեի բերած հատվածը ունի իր ներքին տրամաբանական կապը պատմության նյութի հետ և ամբողջացնում է նկարագրվող պատմական իրադարձությունները: Այսպես, Եղիշեն խոսելով 450-451 թթ. ապստամբության պատճառով աքսորված հայ նախարարների՝ հայրենիք վերադառնալու ձգձգումների մասին, ի թիվս խանգարիչ հանգամանքների, նշում է նաև Աղվանից այս թագավորի ապստամբությունը պարսից արքայի դեմ⁸⁹: Այսպիսով, Վաչե Բ-ն ոչ միայն պատմական, այլև իր թագավորության ամբողջականությանն ու անկախությանը նախանձախնդիր անձնավորություն էր:

Ավանդությունը Վաչե Բ-ին ևս կապում է Սասանյանների հետ: Ըստ պատմական աղբյուրների, նա Պերոզի քրոջ որդին էր⁹⁰, այսինքն՝ Հազկերտ Բ-ի թոռը:

Վաչե Բ-ն, ըստ Մ. Բարխուտարյանցի, Աղվանքում սկսել է թագավորել 444 թ.⁹¹, կամ, այլ խոսքով, Աղվանից գահի վրա հաջորդել է Եսվաղեհին: Պետք է ասել, որ նշված թվականի հավանականությունը բավական մեծ է, քանի որ Հազկերտ Բ-ն Հայոց, Աղվանից և Վրաց երկրներին դավանափոխության հրաման է ուղարկում 447-448 թթ., իսկ Վաչեն, նրա մասին եղած հաղորդումների համաձայն, քրիստոնյա էր և Հազկերտը «արար բռնութեամբ զնա մոզ»⁹²: Որտեմ Վաչե Բ-ն մինչև 447 թ., այսինքն՝ մինչև Հազկերտ Բ-ի դավանափոխության՝ առաջարկը, արդեն թագավորում էր Աղվանքում:

Գործելով անդրկովկասյան երկրների համար ծանր ու արհավիրքներով լի ժամանակաշրջանում, նա վարած քաղաքականությամբ համակիր էր հայոց հակասասանյան դիրքորոշմանը և ընդհանուր պայքարում հանդես էր գալիս նրա կողմից: Բայց Աղվանքում ռազմական գործողությունների ավարտից հետո, պարսից արքունիքի վարած մի կողմից որոշ զիջողական, մյուս կողմից էլ պառակտչողական քաղաքականության հետևանքով, Վաչե Բ-ն չի կարողանում մասնակցել Ավարայրի ճակատամարտին: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս հետագա դեպքերը, նա դեռ տարված էր պարսկական լծից ազատագրվելու գաղափարով և պատեմ առիթ էր փնտրում պայքարի դուրս գալու Սասանյանների դեմ: Առիթը ներկայանում է 457 թ. Հազկերտի մահով և նրա երկու որդիների միջև գահի համար ծագած պատերազմով: Օգտվելով նրանց զբաղվածությունից

⁸⁶ Եղիշեն, էջ 127-128:

⁸⁷ Փարպեցի, գլ. Խ:

⁸⁸ Ն. Ալիմյան, Մովսես Դասխուրյանցի ..., էջ 80-96:

⁸⁹ Եղիշեն, էջ 119:

⁹⁰ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ժ, Եղիշեն, էջ 197:

⁹¹ Մ. Բարխուտարյանց, Պատմություն Աղուանից, Կ. Ա, էջ 75:

⁹² Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ժ:

Աղվանքի թագավորը նախ ինքն է թողնում առերևույթ ընդունած մոգական կրոնը, ապա քրիստոնեությունը հայտարարում է վերստին պետական պաշտոնական կրոն: Նա քրիստոնեական հավատի է բերում նաև մորն ու կնոջը, որոնք «ի բնէ մոգ էին»⁹³: Երկու տարի, քանի դեռ թագաժառանգ եղբայրները կոչվում էին միմյանց դեմ, Աղվանքում ծաղկում է քրիստոնեությունը, եկեղեցիներում վերականգնվում է ժամասացության կարգը, զարկ տրվում լուսավորությանը: Երկիրն ապրում է անկախ ու ինքնիշխան կյանքով:

Երկու տարի կովելուց հետո Հազկերտի որդիներից կրտսերը՝ Պերոզը, հաղթելով եղբորն ու տիրելով հոր գահին, մտահոգվում է երկրի բախտով: Նրա առաջին գործը լինում է Աղվանքի կրկին հնազանդեցումը: Այդ նպատակով նա իր բանակները շարժում է Աղվանքի վրա: Թագավոր Վաչե Բ-ն, չուզեցալով դարձյալ ենթարկվել Սասանյան Իրանի ազդեցությանը, պատրաստվում է պատերազմի: Նա դաշինք է կնքում մասթուրների ու տասնմեկ այլ լեռնաբնակ ցեղերի հետ և կենաց ու մահու կռիվ սկսում Պերոզի դեմ: «Իսկ արքայն Աղուանից, գրում է Կաղանկատվացին, ոչ կամեցաւ նուաճել անդրէն ի ծառայութիւն, այլ խռամատեաց զպահակն Չողայ և անցոյց յայն կոյս զգօրսն Մասքթաց: Միաբանեաց ընդ իւր և զմետասան թագաւորսն զլեռնորդեայսն և ընդդէմ եկաց պատերազմաւ Արեւաց գնդին»⁹⁴: Անկախության համար մղվող նոր պատերազմը սկզբում ապստամբների համար ընթացում է մեծ հաջողությամբ: Վաչեն ու նրա դաշնակիցները համատեղ ուժերով մի քանի անգամ ծանր պարտությունների են մատնում արքունի բանակներին⁹⁵: Պերոզը, զգալով մոտավորապես պարտությունը, ցանկանում է պատերազմն ավարտել դիվանագիտական միջոցներով և երկու-երեք անգամ դիմում է Վաչեին կռիվներին վերջ տալու առաջարկով: Ամենայն հավանականությամբ այդ առաջարկներն ուղեկցվել են առատ խոստումներով: Բայց Աղվանից արքան, որ լավ ծանոթ էր պարսից արքաների նեղ գաղափարականությանը, մնում է անդրդվելի: Քաջատեղյակ լինելով հայերի հանդեպ նրանց ունեցած վարվելաձևին, նա ոչ միայն մերժում է Պերոզին, այլև «գրով և պատգամաւ յանդիմանէր զնա (Պերոզին - Հ. Ս.) վասն զուր անբելոյն զաշխարհն Հայոց»⁹⁶: Տույց տալու համար, թե պարսից արքունիքը ինչպես է վարձառատույց լինում հավատարմության դիմաց, նա «յիշեցուցանէր և զմահ նախարարացն և զչարչարանս կապելոցն», «որոց փոխանակ կեանս տալոյ սիրոյն և վաստակոց զարևան հատեք» և վերջացնում իր որոշման մեջ հաստատ մնալու հայտարարությամբ. «լավ լիցի ինձ չարչարանօք մեռանել, քան ուրացութեամբ կեալ»⁹⁷: Տեսնելով, որ իր առաջարկները մերժվում են, Պերոզը անցնում է վճռական գործողությունների: Մարդիկ ուղարկելով խալլադուրների երկիրը, և, հոներից կազմելով մի հսկա վարձու բանակ, Պերոզը այն Ալանաց դռներով շարժում է Վաչե Բ-ի վրա: Բանակը, որի վիթխարի քանակը ընդգծելու համար Կաղանկատվացին նմանեցնում է «համատարած ծովի»⁹⁸, համալրվում է նաև ռազմական փղերի երամակներով: Ավելի պատկերավոր է բանակի զինավառության նկարագիրը, որ միաժամանակ նաև նրա՝ տարբեր զորատեսակներից կազմված լինելու

վկայությունն է: Այն, ըստ Կաղանկատվացու, տարատեսակ հեթանոսներից կազմված մի խումբ բազմություն էր՝ «ահաւոր գազանօք, խառնադրոշմն նշանօք, բազմաձայն փողօք, գալարափող գոչմամբ, անտառախիտ միգակօք, ճառագայթաւոր սուսերօք, ոսկեկմբեայ վահանօք, թանձր և ստուար մկնդօք»⁹⁹:

Պատերազմը տևում է մի ամբողջ տարի: Պարսկական բանակի ուժգին հարվածներից ջլատվում են ապստամբների ուժերը, ցաք ու ցրիվ լինում զորքերը: Մարդկային ու նյութական կորուստները հասնում են ահավոր չափերի: Երկիրն ընկնում է տնտեսական ծանր կացության մեջ: Սակայն Աղվանքի սակավաթիվ բանակը հերոսական դիմադրություն է ցույց տալիս: Նրանց խիզախ հարձակումներից պարսկական բանակից շատերը ջախջախվում են, շատերն էլ կոտորվում տանջալից հիվանդություններից: Կաղանկատվացին գրում է. «Եւ թեպէտ պակասեցան և ցրուեցան զօրք նորա (Վաչեի - Հ. Ս.), սակայն, զնա ոչ կարացին անել ի հաւանս, այլև հարուածք մեծամեծք հասին ի վերայ նոցա՝ էր որ կոտուվ և էր որ չարաչար ախտիպ ծիրեացան»¹⁰⁰: Եւ յերկարել պաշարմանն՝ Մեծ Կողմն աշխարհին աներեցաւ, այլ ոչ ոք ի նմանէն բաժանեցաւ»¹⁰¹: Այնուամենայնիվ կովող կողմերի ուժերը խիստ անհավասար էին և ապստամբները, ի վերջո, տեղի են տալիս: Անկախության համար ծագած ապստամբությունը ճնշվում է 461 թ.: Որպես ապստամբության ճնշման տարեթիվ Ֆ. Մամեդովան մատնանում է 463 թ.¹⁰², որը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ: Եղիշեի տվյալներով, Հազկերտի որդիների միջև գահակալական կռիվները, ընդվզումներն ու ապստամբությունը Աղվանքում «եղեն մինչև ի հինգերորդ ամի Պերոզի արքայից արքայի»¹⁰³: Իսկ այս հինգ տարիները, որոնցում Եղիշեն ներառում է նաև եղբայրների վարած գահակալական կռիվները, որոնք հայտնի են, սկսվել էին 457 թվականին, կազմում են 457-461 թթ.:

Այսպիսով, հակասասանյան շարժումը Աղվանքում տևում է հինգ տարի՝ 457-461 թթ. և ճնշվում հակառակորդի գերակշիռ ուժերի շնորհիվ: Ճնշելով ապստամբությունը, Պերոզը սկսում է դաժան հաշվեհարդար տեսնել ապստամբների հետ: «Իբրև զկատաղեալ շուն» Պերոզը մոլեգնում է երկրում: Նրա հրամանով «յոյժ անթիվ անմեղաց անձինք խողխողեալ լինէին սրով չարին: Այլ և կանայք տղալովքն հանդերձ արտօսրահառաչ ձայնի գերեալ լինէին յօտար աշխարհի դառն ստրկութիւն»¹⁰⁴: Նա նոր թափով է ձեռնամուխ լինում քրիստոնեության վերացմանը, դրա համար օգտագործելով բոլոր հնարավոր միջոցները՝ բռնություն ու դաժանություն, զրպարտանք, կապանքներ ու բանտ, նաև առատ խոստումներ ու պարգևներ: «Բազում նախարարս Հայոց, Վրաց և Աղուանից ի մոգութիւն դիւապաշտութեանն առածեալ կործանեաց, դառնութեամբ գրում է Կաղանկատվացին, և ոմանս բռնութեամբ, և զոմանս պարգևօք մեծամեծս իշխանութիւնս ընձեռելով, և տեղիս տեղիս ատրուշանս կանգնեալ զօրանայր կրակալոյց պաշտամունք դիցն աղտեղութեան: Եւ ազգի ազգի աղանդք չարախոս սատանայի յոլովեալ թշուառացուցանէին զհիքացեալ մարդիկ աշխարհիս Աղուանից, զորս ամենապիղծն զրպարտէր ապստամբութեամբ պատճառաւ»

⁹³ Նույն տեղում, Ա, գլ. Ժ:

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Նույն տեղում:

⁹⁸ Նույն տեղում, Ա, գլ. ԺԱ:

⁹⁹ Նույն տեղում, Ա, գլ. ԺԶ:

¹⁰⁰ Հավանաբար համաճարակային հիվանդություն է, որ բռնկվել է պարսից բանակում:

¹⁰¹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ժ:

¹⁰² Փ. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 191-192.

¹⁰³ Եղիշե, էջ 199:

¹⁰⁴ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԶ:

⁹³ Նույն տեղում, Ա, գլ. Ժ:

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Նույն տեղում:

⁹⁸ Նույն տեղում, Ա, գլ. ԺԱ:

⁹⁹ Նույն տեղում, Ա, գլ. ԺԶ:

¹⁰⁰ Հավանաբար համաճարակային հիվանդություն է, որ բռնկվել է պարսից բանակում:

¹⁰¹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ժ:

¹⁰² Փ. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 191-192.

¹⁰³ Եղիշե, էջ 199:

¹⁰⁴ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԶ:

կապանօք և բանտիւք նեղէր և ակամայ ի մոգութիւն խոնարհեցուցանէր»¹⁰⁵:

Ապստամբության ճնշումից հետո Պերոզը Վաչե Բ-ին հեռացնում է գահից: Չնայած պատմիչի հավաստիացումներին, թե Վաչեն ինքն է հրաժարվել, որին, ի դեպ, հավատում են Ն. Ակինյանն ու Կ. Վ. Տրեվերը¹⁰⁶, Պերոզն ինքն է զրկում նրան գահից, թույլ տալով վերցնել միայն իր սեփական կալվածքը, «զոր ի հօրէն էր առեալ հազար երդ»¹⁰⁷: Կյանքի մնացած մասը անցկացնել այնտեղ: Պատմիչը չի նշում թե որտեղ, քայց որ Վաչե Բ-ն հայրական կալվածքն ընտրել է որպես «ապաշխարության» վայր, ենթադրել է տվել, թե նա մեկնել է ճախնիների երկիրը, իբր Չող¹⁰⁸: Կարծիք է հայտնվել նաև, որ Վաչեն գահից հեռացվելուց հետո մեկնել է Կուրի աջափնյակում գտնվող Ավետարանոց գյուղը¹⁰⁹: Սակայն, թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ ենթադրությունները ճիշտ չեն: Առաջին կարծիքը կազմվել է՝ ելնելով Աղվանից և Չողում նստող Մասքթաց թագավորների ենթադրյալ ազգակցական կապից, իսկ երկրորդը՝ Վաչե Բ-ին վերաբերվող վարքագրական ավանդության հիման վրա, գյուղի անվան առաջացումը կապելով Վաչե Բ-ի հետ, ամենայն հավանականությամբ նպատակ ունենալով ընդգծելու նրա ծագման աստվածային բնույթը և բարձրացնել հեղինակությունը:

Հեռացվելով գահից, Վաչեն մնացել է հայրական կալվածքում, որը, հնարավոր է, գտնվել է աղվանից արքունիքի շրջապատում՝ ուստանում, իսկ սա էլ երկրի մայրաքաղաքում՝ Կապադակում: Հավանական է, որ նա այստեղ պահվել է որպես պատվավոր գերի:

Այսպիսով, ճնշելով Աղվանից երկրի ապստամբությունը, Պերոզ արքան հեռացնում է Աղվանից թագավոր Վաչե Բ-ին գահից: Նա դառնում է վերջին թագավորը Աղվանքում: Նրանից հետո Պերոզը, ելնելով անդրկովկասյան երկրների նկատմամբ վարած Պարսկաստանի ընդհանուր քաղաքականությունից, վերացնում է Աղվանից թագավորական իշխանությունն ու այն վերածում մարզպանության:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԱՂՎԱՆԻՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄ

Աղվանից մարզպանության կազմավորումը, որը երկրի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքում առաջ բերեց լուրջ որակական փոփոխություններ, տարածքային վերափոխումներ առաջացրեց նաև Արևելյան Անդրկովկասի վարչաքաղաքական բաժանումներում: Դրանից էլ ելնելով, ուսումնասիրողները նրա կազմավորումը ավելի շուտ դիտել են որպես տարածքային փոփոխություններով պայմանավորված մի գործընթաց և, անտեսելով քաղաքական, վարչական ու տնտեսական մյուս գործոնները, նրա առաջացման ժամանակն ու պատճառները որոշել են ըստ այդ փոփոխությունների: Եվ քանի որ Աղվանքը իր քաղաքական ու տնտեսական կյանքի ոլորտներով սերտորեն կապված էր Մեծ Հայքի հետ, ուստի նրանք գտնում են, որ 387 թ. արևելյան երկու խոշոր տերությունների միջև Մեծ Հայքի բաժանումից անմիջապես հետո, պարսկական մասում մարզպանություն ստեղծելիս, նրանից անջատում են Արցախ և Ուտիք նահանգները, տրվում Աղվանքին և նույն՝ 387 թ. այն ևս վերածում մարզպանության¹: Հետագայում, երբ աղբյուրների ուսումնասիրությունից եզրակացվեց, որ մարզպանությունը Հայաստանում կազմավորվել է միայն Արշակունյաց հարստության վերացումից հետո՝ 428 թ., իսկ մինչ այդ հիշյալ նահանգները եղել են Հայաստանի կազմում, նույն ժամանակ տեղաշարժվեց նաև Աղվանից մարզպանության կազմավորման տարեթիվը՝ մինչև վերը նշված թվականը²: Եղել են նաև կարծիքներ, որ Աղվանքը սկսել է կառավարվել մարզպաններով Վաչե Բ-ի գահից հեռանալուց հետո՝ 461³ կամ 463 թ.⁴:

Աղվանից մարզպանության կազմավորման թվականը ճշտելիս ուսումնասիրողները ելնում են նրանից, որ հայ մատենագիտությունը հիշատակում է Սեբուխտ անունով մի պարսիկ պաշտոնյայի, նրան հորջորջելով «Շորա մարզպան» տիտղոսով և նրա գործունեության ժամանակաշրջանը դնելով 450-451 թթ.⁵: Հիմք ընդունելով այս հիշատակությունը և ելնելով Շորա, Չողա կամ Մասքթաց ու Աղվանից երկրների նույնացման սխալ մտայնությունից, նրանք գտնում են, որ հիշյալ Սեբուխտը Աղվանքի մարզպանն էր, հետևաբար և Աղվանից մարզպանությունը կազմավորվել էր մինչև նրա գործունեությունը, այսինքն մինչև 450 թ. և կենտրոնն էլ մինչ Պարտավը, ըստ Սեբուխտի նստավայրի, եղել է՝ Չողը:

¹ С. Т. Еремян, Политическая история Албании III-VIII вв., с. 314, Ա. Շ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, էջ 18:

² Բ. Ուլուբաբյան, Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը, էջ 53, 60: Ույնյի՝ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի վարչաքաղաքական վիճակի հարցի շուրջը, էջ 149, 160: Նույնի՝ Խաչենի իշխանությունը X-XIV դարերում, Երևան, 1975, էջ 57: Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կազմությունը 387-451 թթ., Բեձ, 1976, էջ 89, 91: А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 118.

³ В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда, с. 29; К. В. Тревер, Очерки по истории... Албании, с. 225.

⁴ Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 192.

⁵ Б. Арутюнян, Административное деление Закавказских владений сасанидского Ирана согласно труду Елише (Кавказ и Византия, вып. 1, Ереван, 1979, с. 23); А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 118.

¹⁰⁵ Նույն տեղում:

¹⁰⁶ Ն. Ակինյան, Մովսես Դավթուրյանի ..., էջ 89: К. В. Тревер, Очерки по истории ... Албании, с. 214-215:

¹⁰⁷ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. Ժ:

¹⁰⁸ С. Т. Еремян, Идеология и культура Албании III-VII вв., с. 324.

¹⁰⁹ Ս. Զալալեանց, Դանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 248:

Ավելին, նրանց կարծիքով ով էլ մարգապանական կարգավիճակ մտցնել, Սասանյաններն Աղվանքում պահպանել են թագավորական իշխանությունը: Բայց նման կարծիքները ժխտվում են աղբյուրների և, առաջին հերթին, Եղիշեի ու Փարպեցու տեղեկությունների քննությամբ: Այսպես, երբ Վարդան Մամիկոնյանը, ընդառնալով Աղվանքից եկած հազարապետի օգնության խնդրանքին, փոքրաթիվ ուժերով մեկնում է Աղվանք, Վասակը դեսպանների միջոցով հայտնում է Սեբուխտին, թե «զգուհն երրորդ արարի ընդ Վարդանայ յԱղուանս»⁶: Եթե Սեբուխտը լիներ Աղվանքի մարգապան, ապա Վասակը հագիվ թե հարկ համարեր շեշտելու Վարդանի՝ հատկապես Աղվանք մեկնելու փաստը: Տվյալ դեպքում երկուսին էլ կբավարարեր լույս Վարդանի արշավանքը սկսելու մասին տեղեկությունը: Եղիշեի մի ուրիշ վկայությամբ, նույն Սեբուխտը «եկեալ էր աւերել զեկեղեցիսն Աղուանից»⁷, որից երևում է, որ Եղիշեն Սեբուխտի մասին խոսում է այնպես, ինչպես կխոսեր դրսից եկած օտարի մասին: Ուրեմն, անկասկած է, որ նա Աղվանքի մարգապանը չէր: Նա կարող էր լինել Հոնաց երկրից վերադարձած պարսկական այն գնդի հրամանատարը, որի մասին Աղվանից աշխարհի հազարապետը պատմում էր հալերին. «որ էր ի կողման աշխարհին հոնաց, դարձաւ այսրէն, եկն եմուտ յաշխարհս մեր»⁸:

Այս կարծիքը ավելի է հիմնավորվում Փարպեցու՝ նույն դեպքերի մասին պատմությամբ: «Իշխանն Սիւնեաց Վասակ վաղվաղակի գաղտ դեսպանս առնէր առ Միհրներսեհ հազարապետն Արեաց և զիւր նենգաւոր խորհուրդն (հայոց գնդերը երեք մասի բաժանելու մասին - Հ. Ս.) նամակաւ ծանուցանէր նմա: Նույնպես արար նամակ և առ Նիխորական Սեբուխտ և առ այլ աւագս, զորս արարեալ էր Միհրներսեհի ի վերայ Հայոց»⁹: Փարպեցու վկայությունը հավաստում է, որ Սեբուխտը մեկն էր այն ավագներից, որ բերել էր Միհրներսեհը հայոց վրա հարձակվելու համար, և Աղվանքի մարգապանը լինել չէր կարող: Եվ, վերջապես, եթե նա Չողում Աղվանից մարգապանն էր, ապա պատմիչը նրան ավելի շուտ կանվաներ Աղվանից, քան թե «Չողա մարգապան», որովհետև մարգապանությունը կրում էր «Աղվանից» անունը: Երբեք էլ մարգապանները չեն կոչվել իրենց նստավայրի անունով՝ Աղվանքում՝ «Պարտավի մարգապան», իսկ Հայաստանում՝ «Արտաշատի» կամ «Դվինի» մարգապան: Սեբուխտը, այսպիսով, ավելի շուտ, Հոնաց երկրից վերադարձած պարսկական գնդի և Շորա Պահակի պահպանման համար այնտեղ մշտապես պահվող այրուձիու հրամանատարն էր և, հավանական է, նաև տեղի (Չողի ռազմական շրջանի) քաղաքացիական բարձրաստիճան իշխանավորը, որն էլ իրավունք է տալիս նրան մարգապան կոչվելու, քանի որ մարգապանները մարմնավորում էին քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունը: Սեբուխտի մասին աղբյուրները լուր մեկնեցին որ հայ-աղվանից միացյալ բանակը գրավում է Շորա Պահակը և այնտեղ զորահրամանատար նշանակում Վահանի¹⁰: Համոզված ենք՝ ոչ ոք չի պնդի, որ այդ փաստով Վահանը դառնում է Աղվանից մարգապան:

Այսպիսով, ճիշտ չէ ի դեմս Սեբուխտի տեսնել Աղվանքի մարգապանի,

⁶ Եղիշե, էջ 75:

⁷ Նույն տեղում, էջ 74:

⁸ Նույն տեղում, էջ 79:

⁹ Փարպեցի, զլ. I-Դ (ընդգծ. Հ. Ս.):

¹⁰ Եղիշե, էջ 78:

մարգապանության կազմավորումը դնել 451 թ. առաջ և ենթադրել, թե Սասանյանները մարգապանություններ կազմավորելիս մի շարք երկրներում դեռ պահպանում էին թագավորական իշխանությունը: Ասվածի հետևությամբ ճիշտ չէ նաև այն, որ Աղվանից մարգապանության կենտրոնը սկզբնական շրջանում եղել է Չողը:

Մարգապանությունների ստեղծումը Սասանյան Պարսկաստանի համար ինքնանպատակ չէր, այլ բխում էր հպատակ երկրների կառավարման-վարչական անհրաժեշտությունից և թելադրված էր ժամանակի քաղաքական-տնտեսական պահանջներով:

V դարում Սասանյան Պարսկաստանի հասարակությունն ընթանում էր ֆեոդալական ուղիով: Նոր կարգերին համապատասխան փոխվել էին նաև կառավարման հին ձևերն ու մեթոդները ինչպես բուն, այնպես էլ նվաճված երկրներում¹¹: Սասանյանների առջև դրվել էին նոր, ավելի հեռուն գնացող նպատակներ. վերջնականապես իրենց ենթարկել Մեծ Հայքն ու Անդրկովկասը, դրանք դարձնել պարսից տերության մի մասը, հասնել աշխարհակալ տիրապետության: Այդ նպատակով ձեռնարկված միջոցառումների շարքում առաջին քայլը մարգապանությունների ստեղծումն էր, որոնք կազմավորելիս Սասանյաններն ամենից առաջ վերացնում էին թագավորական իշխանությունները: Այնուհետև նրանք նախարարներին էին զրկում իրենց իրավունքներից, նրանց փոխարեն երկրի գլխավոր պաշտոններում նշանակելով պարսիկների, եկեղեցուն և հոգևորականությանը վերածում հարկատու դասի ու, ապա անցնում ինքնուրույնությունների տարբեր դրսևորումների աստիճանական վերացմանը: Որ Սասանյանները մարգապանություններ ստեղծելիս նախ և առաջ վերացնում էին թագավորական իշխանությունները, վկայում են Մշիխա Ջեխայի և Պրոկոպիոս Կեսարացու հաղորդումները: «Արևելքի բոլոր թագավորներին հաղթելով, փոխարենը (պարսիկները) իրենց ենթակա կառավարիչներ ու մարգապաններ էին նշանակել»¹²: Նույնը հաստատում է Պրոկոպիոս Կեսարացին մասնավորապես Վիրքի օրինակով: «Այն ժամանակից, երբ բարբարոսների (վրացիների - Հ. Ս.) մեծամեծները թագավոր Գուրգենի հետ միասին որոշեցին ապստամբություն բարձրացնել ..., պարսիկները թույլ չէին տալիս, որ իրենց թագավոր կարգեն»¹³: Պատմիչի հիշատակած այս ապստամբությունը տեղի է ունեցել 523 թ., որի ճնշումից հետո վերացվում է թագավորությունը Քարթլիում և երկիրը սկսում է կառավարվել մարգապաններով¹⁴:

Սասանյան Պարսկաստանի այդօրինակ քաղաքականությունն էլ ավելի ակնհայտ է երևում Հայաստանի օրինակով, ուր միայն 428 թ., Մեծ Հայքում Արշակունյաց թագավորության վերացումից հետո, ստեղծվեց մարգապանություն:

457-461/462 թթ. ապստամբությունը ճնշելուց հետո, Պերոզը, որն այլևս վստահ չէր, թե այն չի կրկնվելու և հակասասանյան բոլոր հնարավոր շարժումները մեկնելով շուտ վերջ տալու ձգտումով, հեռացնում է Աղվանից թագավորին գահից և Աղվանքը վերածում մարգապանության: Այսպիսի եզրակացությունը, բացի

¹¹ Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի Սասանյան Պարսկաստանի հասարակական ու քաղաքական կառուցվածքի մասին մանրամասն տե՛ս М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, с. 278-292.

¹² Մշիխա Ջեխա, Աղիաբենի եկեղեցու պատմությունը, Ասորական աղբյուրներ, էջ 84:

¹³ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պատերազմների մասին, էջ 154:

¹⁴ История Грузии, т. I, с. 110.

մարզպանությունների ստեղծման Սասանյանների սկզբունքից ելնող տրամաբանական հիմքից, ունի նաև մատենագիտական հիմք: Մ. Կաղանկատվացին հաղորդում է, թե ինչպես Վաչե Բ-ին գահից հեռացնելուց հետո «ամենաշար և ամբարիշտ թագաւորն պարսից (Պերոզը - Ն. Ս.) զայրագնեալ մոլեգնէր իբրև զկատաղեալ շուն՝ կամէր բառնալ զամենայն թագաւորութիւնս աշխարհի, միանգամայն շարժել եկեղեցիս, բառնալ զկարգ քրիստոնեութեան և հաստատել, կարգել յիրում իշխանութեան զմոլեգնութեան դիապաշտութիւն»¹⁵: Վկայակոչված հատվածի ընդգծված տողերը ցույց են տալիս Աղվանքի քաղաքական կյանքում Պերոզի մտցրած նոր վարչական փոփոխությունները: «Կամէր բառնալ զամենայն թագաւորութիւնս» արտահայտությունը չէր նշանակում սոսկ թագավորական իշխանության, այլ ընդհանրապես այն ամենի վերացում, ինչը պայմանավորում էր երկրում նրա գոյությունը: Իսկ թագավորության վերացումը նշանակում էր նոր քաղաքական ռեժիմ, երկրում նոր վարչակարգի ստեղծում: Այդպիսին ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կարող էր լինել միայն ու միայն մարզպանական վարչակարգը: Այս հարցում առանձնակի կարևորություն ունի գահից հեռացվելիս միայն հազար երդ, որպես հայրական ժառանգություն, Վաչե Բ-ին տալու մասին Մ. Կաղանկատվացու վկայությունը: «Իսկ սա (Վաչեն - Ն. Ս.) գրում է հայ պատմիչը, - հանցաւ միայն զսեպհականն առնուլ բաժին իւր, զոր ի հօրէն էր առեալ հազար երդ»¹⁶: Ինչպես երևում է Վաչե Բ-ին թույլատրվել էր վերցնել միայն հորից ժառանգություն ստացածը: Նրա իրավասությունից դուրս էին մնացել արքունական կալվածքները, որոնք անցել էին հաղթողին, տվյալ դեպքում Պարսկաստանին, իսկ սա նշանակում է, որ Պարսկաստանը յուրացրել էր Աղվանից արքունիքի կալվածքները, մի միջոցառում, որ կիրառում էին պարսիկները մարզպանություններ ստեղծելիս:

Այսպիսով, Աղվանից մարզպանությունը ստեղծվել է Վաչե Բ-ին գահից հեռացնելուց և թագավորական իշխանության վերացումից հետո, այն է՝ 461 թվականին:

Ընդունելով, որ Աղվանից մարզպանությունը կազմավորվել է 461 թ., կարող է ծագել մի շատ բնական հարց: Ինչո՞ւ Աղվանքում այն ավելի ուշ է ստեղծվում, քան ասենք, Մեծ Հայքում: Արդեն ասվել է, որ Պարսկաստանը մարզպանություններ էր հիմնում Անդրկովկասում լիակատար տիրապետության հասնելու նպատակով: Պարզ է, որ այդպիսի քաղաքականություն պարսից արքունիքը պետք է անցկացներ առաջին հերթին, իրենց համար ավելի հարմար օգտավետ և կարևոր երկրում: Դրանից հետո նույն քաղաքականությունը մյուս երկրներում արդեն դժվարությունների չէր հանդիպի: Պարսից թագավորության համար նման մի երկիր էր Մեծ Հայքը: Ղ. Փարպեցին մեկից ավարի վկայություններ ունի, Աղվանքի ու Վիրքի համեմատությամբ, Հայոց երկրի դերի, հեղինակության ու ազդեցության վերաբերյալ՝ պարսից արքունիքի ունեցած բարձր կարծիքի մասին¹⁷: Հետևաբար, Սասանյանները պետք է որ Անդրկովկասը վերջնականապես իրենց ենթարկելու առաջին քայլը անեին նախ Հայաստանը ենթարկելով: Ուստի, այստեղ էլ մարզպանությունը ավելի շուտ է կազմավորվում, քան մյուս երկրներում:

Շուտով Պարսկաստանի համար կարևորվում է նաև Աղվանքի դերը: Կովկասյան քոչվոր լեռնականների հաճախակի ներխուժումները վտանգի տակ են դնում ինչպես Սասանյանների՝ Անդրկովկասում ամուր կերպով հաստատվելու ծրագրի իրականացումը, այնպես էլ անմիջական սպառնալիք էին ստեղծում սեփական երկրի անվտանգության համար: Հյուսիսային վաչկատուն ցեղերի ներխուժումը Անդրկովկաս կանխելու, ինչպես նաև Կովկասյան լեռնանցքներին տիրելու համար Սասանյաններն Աղվանքը ևս վերածում են մարզպանության, որի մարզպանը, կրոնով ու գաղափարով հավատարիմ Պարսկաստանին, պարսից իշխանության քաղաքականության իրագործողը պետք է լիներ Աղվանքում:

Մարզպանության կազմավորմամբ վերանում է թագավորական իշխանությունն Աղվանքում: Այստեղ հաստատվում է մարզպանական վարչակարգ:

Աղվանից մարզպանության ստեղծումը, սակայն, միայն քաղաքական փոփոխություններ չի առաջացնում: Այն իր հետ բերում է նաև տարածքային փոփոխություններ: Սասանյանները Մեծ Հայքից անջատում և Աղվանքին են միացնում հայոց եզերական նահանգներ Ուտիքն ու Արցախը, ձևափոխությունների ենթարկում երկու երկրների աշխարհագրական տարածքը: Գրում է «Աշխարհացոյցը». «աշխարհ Ալբանիա, այսինքն Աղուանք, յեկից Վրաց, յերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչև ցՀայոց սահմանաւ առ Կուր գետով ... աստի ցԿուր զամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց»¹⁸: Մի փոքր հետո նշում է նաև, որ «Հայաստանից հանված» երկրամասը Ուտիքն ու Արցախն են իրենց գավառներով: «Արցախ յերի կալով Սիւնեաց. ունի գաւառս երկոտասան. զՄիւսն Հաբանդ, զՎակունիս, զԲերձոր, զՄեծիրանս, Մեծկունենս, զՀարճլանս, զՄուխանս, զՊիանս, զՊաճկան, զՍիսականիս, զԿոտակ, զՔուստիփառէնս, զԿոխտ, յորում լինի քարախունկ. զայս ամենայն Աղուանք ունին հանեալ ի Հայոց» և «Ուտի առ մտից կալ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ. ունի գաւառս զօր Աղուանք ունին՝ ելթն». Արանոտ, Տրի, Ռոտպացեան, Աղուե, Տուչբատակ, Գարդման, Շիկաշեն, Ուտի Առանձնակ, յորում Պարտաւ քաղաք»¹⁹: Հաղորդելով այս մասին՝ «Աշխարհացոյցի» հեղինակը, ցավոք, չի հայտնում նշված փոփոխությունների գոնե մոտավոր ժամանակը: Ուստի ուսումնասիրողները, ցանկանալով որոշել այն, ինչպես ասացինք, հայոց նշված նահանգների անջատումն ու Աղվանքին միացումը կապում են Մեծ Հայքի բաժանման, կամ Արշակունյաց հարստության վերացման հետ, կամ էլ գտնում, որ այն կարող էր տեղի ունեցած լինել «450-451 թթ. հայերի՝ պարսկական տիրապետության դեմ բարձրացրած ապստամբության պարտությունից հետո կամ անմիջապես 451 թ., կամ էլ 451-481 թթ. ընթացքում»²⁰: Եղած կարծիքներից մեկի համաձայն էլ Ուտիքն ու Արցախը Աղվանքին միացվել են առանձին-առանձին, Ուտիքը՝ 428 թ., իսկ Արցախը՝ 451 թ հետո²¹: Այս հարցում իրենց հատուկ դիրքորոշումն ունեն ադրբեջանցի ուսումնասիրողները, որոնք խնդրո առարկա նահանգներն համարում են սկզբից ևեթ Աղվանքի կազմում գտնվող հիմնական մարզեր²² և դրանով, փաստորեն, նրանց անջատման կամ միացման հարցն ինքնըստինքյան դուրս թողնում: Այսպես վարվելով, նրանք անտեսում են

¹⁸ Աշխարհացոյց, էջ 28-29:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 33:

²⁰ Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կազմությունը, էջ 92:

²¹ А. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 113-114.

²² Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 101, 104.

¹⁵ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԶ (ընդգծ. - Ն. Ս.):

¹⁶ Նույն տեղում, Ա, գլ. Ժ:

¹⁷ Փարպեցի, գլ. ԻԱ, ԻԲ, ԶԸ:

սկզբնաղբյուրների (Փավստոս Բուզանդ, Անանիա Շիրակացի) հաղորդումները կամ էլ, լավագույն դեպքում, հայտարարում, թե դրանք չեն համապատասխանում Աղվանքի ու Հայաստանի անտիկ ու վաղ միջնադարյան շրջանների պատմական իրականությունը²³։ Բայց ինչպես էլ նրանք մոտենան հարցին, որքան էլ ձգտեն անտեսել պատմական աղբյուրների հաղորդումները, կամ նրանց անհամապատասխանության մասին հայտարարություններով փորձեն ազատվել դրանցից, փաստերը համառորեն վկայում են, որ Ուտիքն ու Արցախը լինելով հայոց նահանգներ, որոշակի ժամանակաշրջանում կտրվել են մայր երկրից և տրվել Աղվանքին։ Պատմական աղբյուրների հաղորդումների քննությունից պարզվում է, որ Արևելյան Անդրկովկասի պատմական աշխարհագրությունը խաթարած այդ իրադարձությունը կարող էր տեղի ունենալ լինել 451 թ. հայոց ապստամբությունից հետո, քանի որ Եղիշեն ունի հաղորդումներ, որոնց համաձայն Ուտիքն ու Արցախը մինչև 451 թ. ու դրանից հետո էլ դեռ գտնվում էին հայոց կազմում։ Պատմելով մինչև հայոց ապստամբությունը Վասակ Այունեցու երկպառակտչական գործունեության մասին, պատմիչը գրում է, որ նա իր գործունեությունը ծավալել էր «յամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիսն, և ի Կորդիսն, յԱրցախ և յԱղուանս, ի Վիրս և յաշխարհն Խաղտեաց»²⁴, որից պարզ երևում է, որ Արցախն ու Աղվանքը դեռևս մի ընդհանուր վարչական միավոր չէին կազմում, և Վասակը նրանց առանձին-առանձին էր դիմում։ Ավարայրի ճակատամարտից հետո ընկած դեպքերի մասին խոսելով, Եղիշեն գրում է, որ շատ հաշվախատականներ էլ ապաստան են գտնում Արցախի անտառներում²⁵, որ նույնպես նշանակում է, թե այն դեռ իրենց հայրենիքի մի մասն էր կազմում։ Ուրեմն կարելի է եզրակացնել, որ Արցախն ու Ուտիքը Հայաստանից անջատվել և Աղվանքին էին միացվել ավելի ուշ ժամանակներում, այլ խոշոր քաղաքական իրադարձությունների ժամանակ։ Ավարայրի ճակատամարտից հետո այդպիսի խոշոր իրադարձությունը Աղվանից մարզպանության կազմավորումն էր, որը, բացի քաղաքականից, Սասանյանների համար ուներ նաև տնտեսական նշանակություն, որովհետև նրանք մարզպանությունների կազմավորելիս, հարկահանության համակարգի կենտրոնացման նպատակով²⁶, տարբեր վարչաքաղաքական կացության երկրներից ստեղծում էին նաև մեկ միասնական, հարկատու միավոր։ Ուտի Սասանյան արքունիքը Աղվանից մարզպանության կազմավորման ժամանակ հաշվի էր առնելու պետության համար կարևոր այդ պայմանը և ևս նոր վարչաքաղաքական կազմավորումը միաժամանակ հարկային միավորի վերածելու նպատակով բուն Աղվանքին կցելու էին նրան սահմանակից երկրներ և այդպիսով ստեղծելու իրենց անհրաժեշտ վարչական հարկային միավորը։ Աղվանքի համար այդպիսի սահմանակից մարզեր էին Ուտիքն ու Արցախը, որոնք էլ մարզպանության կազմավորման ժամանակ կցվում են Աղվանքին։

Այսպիսով, հայոց նահանգների համար բախտորոշ այս փոփոխությունը կարող էր տեղի ունենալ Աղվանից մարզպանության կազմավորման ժամանակ՝ 461 թ., քանի որ մարզպանության կազմավորման ակտը քաղաքական, տնտեսական ու

վարչական ձեռնարկում էր և պահանջում բոլոր հարցերի միաժամանակյա լուծում²⁷։ Անհրաժեշտ է հատկապես ընդգծել, որ հայոց նշված նահանգները սուկ կցվում կամ միացվում են Աղվանքին և ոչ թե «վերադարձվում են» կամ «նվաճվում» նրա թագավորների կողմից, կամ էլ, որն ավելի սխալ է, «վերամիավորվում են» նրա հետ²⁸։ Հայտնի է, որ Վ. Մամեդովայի, Ուտիքը, Արցախն ու Գուգարքը 387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո «իրավաբանորեն կրկին ամրացվում են այն երկրների հետ, որոնց կազմի մեջ մտնում էին հնուց ի վեր»²⁹։ Այսպիսի կարծիքները, դեպքերի ոչ միշտ գնահատման արդյունք են և, ինչպես տեսանք, հակասում են Աղվանքի ու Հայաստանի պատմության իրական ընթացքը լուսաբանող հայկական աղբյուրների հաղորդումներին։

Այսպիսով, հայտնակ երկրների նկատմամբ Սասանյան Պարսկաստանի վարած նվաճողական քաղաքականության հետևանքով, Անդրկովկասում 461 թ. ստեղծվում է մի նոր վարչաքաղաքական միավոր՝ Աղվանից մարզպանությունը, որն ընդգրկում էր «բուն աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կորայ եւ Կովկաս լերին»³⁰ և հայկական Ուտիք ու Արցախ նահանգները։ Քաղաքական ու վարչական փոփոխությունների հետևանքով առաջացած այս նոր միավորի սահմանները հյուսիսում կազմում էին նույն Կերատուցյան լեռները, արևելքում՝ Կասպից ծովը, արևմուտքում՝ Իբերիան, իսկ հարավում, Ուտիքի ու Արցախի միացման շնորհիվ, արդեն Արաքս գետը։ Նոր ձևավորված ամբողջ տարածքը կրում էր մարզպանության ամենամեծ ու հիմնական միավորի՝ «Աղուանք» անունը, որն այժմ ստանում է նոր իմաստ ու դառնում ողջ տարածքի, այդ թվում և հայոց Ուտիք ու Արցախ նահանգների ընդհանուր աշխարհագրական անվանումը։

Այսպես, Ուտիքի ու Արցախի վրա տարածվում է «Աղուանք» անունը, որպես նույնանուն մարզպանության բաղկացուցիչ մարզեր, իսկ Արաքսը դառնում է սահման Հայաստանի և Աղվանից մարզպանության միջև։

Աղվանից մարզպանության կենտրոն է դառնում Պարտավ քաղաքը, որն էլ վերակառուցվում է ու հարմարեցվում Պերոզի կողմից՝ այդ նպատակի համար։ Եվ հաշվառելի հաղորդումը, թե «ի հրամանն Պերոզի՝ պարսից արքայի, շինեցաւ ի վաշէէ Պերոզապատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտավ»³¹ ոչ թե պետք է դիտել որպես քաղաքի հիմնադրում, այլ ավելի շուտ նրա հարմարեցում մարզպանության մայրաքաղաքի նոր դերին³²։ Այսուհետև այստեղ էին նստում Աղվանից մարզպանները։

Աղվանքի առաջին մարզպանը, ըստ երևույթին, Ղ. Փարպեցու մոտ

²⁷ Միևնույն ժամանակ Սասանյանները Մեծ Հայքից անջատում և Ատրպատականին ու Իբերիային են միացնում Փայտակարանն ու Գուգարքը, որ Հայաստանը բուլցանելու, նախ այնտեղ, ապա և ամբողջ Անդրկովկասում ամուր կերպով հաստատվելու նպատակ էր հետապնդում։ Չնայած Շիրակային այն պարզորոշ հաղորդմանը, թե Փայտակարանը միացվել է Ատրպատականին («Աշխարհացոյց», էջ 33), այնուամենայնիվ աղբյուրների ուսումնասիրողները պնդում են, թե Փայտակարանը IV դարից կամ նրա երկրորդ կեսից եղել է Աղվանքի մարզերից մեկը (տես Մ. Мамедов, Кавказская Албания в IV-VII вв., с. 13; Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 97-98)։

²⁸ К. В. Тревер, Очерки по истории ... Албании, с. 58, 201; J. Marquart, Eranšahr, էջ 118։

²⁹ Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 127։

³⁰ Աշխարհացոյց, էջ 29։

³¹ Կառնկլատվացի, Ա, գլ. ԺԵ։

³² Աղբյուրները հաճախ են պարսից արքաներին քաղաքաշինական գործունեություն վերագրում այնտեղ, որտեղ կատարվել են սուկ վերակառուցման աշխատանքներ։

²³ Նույն տեղում, էջ 53 և հաջ.։

²⁴ Եղիշեն, էջ 94։

²⁵ Նույն տեղում։

²⁶ Ինչպես արդեն նկատվել է պատմագրության մեջ, հարկահանության համակարգի կենտրոնացումն էլ տարբերվում էր անդրկովկասյան երկրները եվրոպական պետությունների համապատասխան համակարգերից (տես А. П. Новоселов, Генезис феодализма, с. 231)։

Ռիչարտակող Զարմիր Հազարավուխտն էր: Այդպես ենք կարծում, որովհետև այն ժամանակ, երբ Հայաստանի մարզպան է հիշատակվում Ատրվշնասպ Յոզմանդյանը, Հազարավուխտը հորջորջում է Աղվանքում գտնվող պարսից զորքերի զորագլուխ³³: Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ մարզպանները, բացի քաղաքացիական իշխանությունից, ունեին նաև զինվորական իշխանություն, ինչպես դա երևում է Վահան Մամիկոնյանին տրված «զսպարապետն հայոց և մարզպան», «զօրաւարն Հայոց և մարզպան»³⁴ տիտղոսներից և որ զորագլուխը նաև երկրի մարզպանն էր³⁵, ապա ավելի քան հավանական պիտի համարել Հազարավուխտի՝ Աղվանքի մարզպան լինելը:

Նոր մարզպանության ստեղծումով ավելի ամուր զգալով Անդրկովկասում Սասանյան Պարսկաստանը եռանդագին շարունակում է այն վերջնականապես իրեն ենթարկելու գործը, ձգտում հաստատուն կերպով ամրանալ Կասպից ծովի ողջ արևմտյան ափագծի շրջանում և լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ է տանում հյուսիսային վաչկատուն ցեղերի ներխուժումը կանխելու համար: Ուսումնասիրվող շրջանում առանձնապես վտանգավոր էին պատմության ասպարեզում հայտնված խազարները, որոնք ժամանակավորապես տիրելով ափագծի երկարությամբ ընկած ազգագավառներին, իրենց ասպատակություններով անհանգիստ ու խռովահույզ վիճակ էին ստեղծում Սասանյանների տիրապետության համար: Ուստի Կավատ Ա (488-531 թթ.) և Խոսրով Ա Անուշիրվան (531-578 թթ.) արյաց արքաները իրենց նվաճումների սլաքն ուղղում են դեպի հյուսիս և շուտով նվաճում Կասպից ծովի արևմտյան ափին գտնվող Խսրվանը, Ծրվանը, Չոդը, Ղեկաց և Թավասպարաց ազգագավառները, ընդհուպ մինչև Դերբենդ, ապա նաև այն իր շրջապատով³⁶: Նվաճված ողջ տարածությունները Սասանյանները միավորում էին Աղվանից մարզպանությանը՝ դեպի հյուսիս շարժելու և զուգընթաց կառուցելով նաև պաշտպանական ամրություններ³⁷: Նման տարածքային աճից հետո Աղվանից մարզպանությունն ընդարձակվում է արդեն հյուսիսում՝ հասնելով մինչև Դերբենդի ամրությունները:

Ավարտուն ու վերջնական տեսք ստացած Աղվանից մարզպանությունն, այսպիսով, ընդգրկում է «բուն աշխարհն Աղուանից», Հայաստանից անջատված Ուտիք, Արցախ նահանգները և Կասպից ծովի արևմտյան ափին ընկած Խսրվան, Ծրվան, Չոդ, Ղեկաց ու Թավասպարաց ազգագավառները: Այս ամբողջ տարածքը, հասկանալի է, դարձյալ կրելու էր նույն «Աղուանք» անվանումը: Բայց տեղին ու անհրաժեշտ է ավելացնել, որ, չնայած ճշված բոլոր նահանգներն ու գավառները կազմում էին մեկ վարչական միավոր՝ Աղվանից մարզպանություն, ընդհանուր կառավարչի՝ մարզպանի գլխավորությամբ, սակայն, նրանց միջև ոչ մի օրգանական կապ չկար, և նրանք ավելի շուտ միմյանցից անկախ, ներքին ինքնավարությամբ, ինքնուրույն քաղաքական միավորներ էին, քան կենտրոնացված, ուժեղ մի վարչական կազմավորման բաղկացուցիչ մարզեր: Ի դեպ, դրան մեծապես նպաստում էին ինչպես ավատատիրական հասարակարգին

հատուկ տնտեսական ու քաղաքական մասնատվածությունը, այնպես էլ իրենք՝ պարսից արքաները, չորաքանչյուր մարզի վրա առանձին կառավարիչ նշանակելու ու նրանց տիտղոսներ շնորհելու իրենց քաղաքականությամբ³⁸:

Մարզպանությունների կազմավորմամբ ամբողջովին ենթարկվելով Սասանյան Պարսկաստանին, վերոհիշյալ երկրները մեկ անգամ ևս ենթարկվում են նրա անսահման լուծի թնությանը: Դա այս անգամ դրսևորվում է նվաճված ու ենթակա երկրների ավելի ու ավելի կենտրոնացմամբ: Ելնելով վարչաքաղաքական կառավարման նպատակահարմարությունից, Սասանյանները նոր բաժանումների են ենթարկում իրենց ողջ երկիրը, ըստ կողմերի բաժանելով չորս մասի՝ քուստակների: Այսպիսի քուստակներից մեկում հյուսիսայինում «որ է կողմն Կալկասու լեռանց» և որի համար էլ ստանում է «Քուստ ի Կալկոն» անունը, ընդգրկվում են «աշխարհ երեքտասան, Ատրպատական, Արմն (որ է) Հայք, Վարջան՝ որ է Վիրք, Ռան՝ որ է Աղուանք, Բալասական, Սիսական, Առե, Գեղան, Ծանճան, Դլմունք, Դմբավանդ, Տապստան, Ռան, Ամլ ...»³⁹: Քուստակների ստեղծումով, որոնց գլուխ կանգնած էին պատգոսպանները, ամբողջանում էր պարսից քաղաքականությունը Մեծ Հայքում, Աղվանքում, Վիրքում և դրանց հարևան մանր երկրներում:

Այսպիսով, Աղվանից մարզպանության կազմավորման ողջ գործընթացն ընդգրկել է երկարատև մի ժամանակամիջոց և ընթացել երկու փուլով.

1. 461 թ. Աղվանքի թագավոր Վաչե Բ-ին հեռացնելուց հետո, մինչև Պարսկաստանի նվաճումները Կասպից ծովի արևմտյան ափին:

2. Այդ նվաճումներից մինչև մերձափնյա երկրների վերջնական ենթարկումն ու Աղվանից մարզպանությանը միացումը, ժամանակագրական առումով մինչև VI դարի երրորդ քառորդը:

Առաջին փուլում, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական փոփոխությունների հետ մեկտեղ, նրանց կցվում են հայոց Ուտիք ու Արցախ նահանգները, մարզպանության սահմանները հարավում ընդարձակելով ու հասցնելով մինչև Արաքս գետը, իսկ երկրորդ փուլում ընդարձակումը ընթանում է արդեն հյուսիսում՝ ներառելով Կերաունյան լեռներից հյուսիս ընկած ազգագավառները, մինչև Դերբենդ:

Աղվանից մարզպանությունը էթնիկական կազմով միատարր, մի ամբողջական կենտրոնացված քաղաքական կազմավորում չէր: Այն ձևավորող քաղաքիչ մարզերն ու ազգագավառները, շարունակելով իրենց գոյությունը որպես ինքնուրույն վարչական միավորներ, պայմանավորում են ողջ մարզպանության էթնիկական խաչաբերվածությունը: Նախկին բուն Աղվանքի առանց այն էլ ոչ միատարր ազգաբնակչությունը կողքին ապրում էին այնքան տարբեր ժողովուրդներ ու էթնիկական խմբեր, որքան մարզեր ու ազգագավառներ էին մտնում մարզպանության կազմի մեջ:

³³ Փարպեցի, գլ. ԿԶ:

³⁴ Նույն տեղում, գլ. Դ:

³⁵ Նույն տեղում, գլ. ՀԹ, ԶԸ:

³⁶ Баладзори, Книга завоевания стран, с. 6; Յակուտ ալ-Համալի, Աշխարհագրական քառյկերը (Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 17):

³⁷ С. Т. Еремян, Политическая история Албании III-VII вв., с. 316.

³⁸ Баладзори, Книга завоевания стран, с. 7.

³⁹ Աշխարհացոյց, էջ 40:

ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
(V դարի երկրորդ կես - VI դար)Ա. Ազատագրական շարժումներն Անդրկովկասում:
Վաչագան Գ Բարեպաշտ

461 թ. ապստամբության ճնշումից հետո Պերոզ արքան արևելյան բռնակալին հատուկ դաժանությամբ սկսում է հաշվեհարդար տեսնել ապստամբների հետ: Նա «զայրագնեալ մոլեգներ իբրև զկատաղեալ շուն» և «արինք ... հեղույր յերկիր»¹: Արյաց արքայի դաժանությանը զոհ էին գնում ոչ միայն ապստամբության անմիջական մասնակիցները, այլև «յոյժ անթիւ անմեղաց անձինք խողխողեալ լինէին սրով չարին»², որոնց թվում նաև բազում կանայք ու երեխաներ: Երկրի շատ բնակիչներ գերեզմարվում և տարվում են օտար երկրներ, վաճառքի հանվում: Նորից առաջ է քաշվում հավատափոխության հարցը, կրկնապատկվում են բռնությունները: Բազմաթիվ նախարարներ ենթարկվում են անլուր չարաբանքների: Նրանցից շատերին զրկելով ժառանգական իրավունքներից ու կալվածքներից, ոմանց էլ «կապանօք և բանտիք» նեղելով՝ Պերոզը «ակամա ի մոգութիւն խոնարհեցուցանէր»³: Երկրում լայնորեն տարածվում են զրադաշտականությունն ու կրոնական զանազան աղանդներ: Ինչպես Աղվանքում, այնպես էլ անդրկովկասյան մյուս երկրներում, Պերոզի վարած քաղաքականության մասին Մ. Կաղանկատվացին գրում է. «Բազում նախարարս Հայոց, Վրաց և Աղուանից, ի մոգութուն դիւապաշտութեան առածեալ կործանեաց՝ և զոմանս բռնութեամբ, և զոմանս պարգևօք մեծամեծս իշխանութիւնս ընձեռելով և ի տեղիս տեղիս ատրուշանս կանգնեալ՝ զօրանայր կրակալոյց պաշտամունք դիցն աղտեղութեան: Եվ ազգի ազգի աղանդք չարախոհն սատանայի յոլովեալ թշուառացուցանէին զհիքացեալ մարդիկ աշխարհին Աղուանից»⁴: Այս ամենին ավելանում է նաև հեփթաղների դեմ մղվող պատերազմի ողջ ծանրությունը: Երկարատև պատերազմի համար տարեցտարի ավելացող հարկերն ու զորակոչերը ծանր վիճակ էին ստեղծում Հայաստանում և նրան հարևան երկրներում: Ողջ երկրամասը տնջում էր խուլ դժգոհությունից և պատեն առիթ փնտրում ազատագրական պայքարի դուրս գալու: Առիթը շուտով ներկայանում է, երբ Պերոզը, հեփթաղներից կրած իր նախորդ պարտությունների (459 և 478 թթ.) ու գերության⁵ խալտառակության համար վրեժխնդրի լինելու ցանկությամբ տարված, ամբողջ երկրից հավաքելով պարսկական ու դաշնակից զորքերը⁶, շարժվում է հեփթաղների վրա: Օգտվելով Պերոզի բացակայությունից, Մեծ Հայքը, Աղվանքն

ու Վիրքը ոտքի են կանգնում՝ թոթափելու պարսկական լուծը: Սերեռսը, որի վկայությունն ամբողջացնում է նաև Պերոզի՝ Անդրկովկասում վարած քաղաքականության՝ Կաղանկատվացու նկարագրությունը, ապստամբության դրդապատճառները տեսնում է հենց այդ քաղաքականության մեջ. «Եւ եղեւ յամս Պերոզի արքայի Պարսից բարձումն ամենայն իշխանութեանցն և կարգաց և արինաց քրսիտոնեութեան, և այնպիսի վտանգ մեղութեան հալածանաց և քամահանաց ի վերայ հասեալ իշխանաց, մինչ զի ի բաց ընկեցին յինքեանց զլուծն ծառայութեան»⁷:

Ազատագրական շարժումները տարածաշրջանում, ինչպես եզրակացնում ենք Ղ. Փարպեցու մի վկայությունից, առաջինը սկսում են աղվանացիները: Փարպեցին գրում է. «Լինել բանկարծակի խոռվութիւն յուզմանց յաշխարհին Վրաց. Վախթանգ սպանանէր զբոլեշխն զանօրէնն Վազգէն յամի քսաներորդի հինգերորդի Պերոզի արքայի: Զոր լուեալ Հայոց աշխարհիս մարդկան յորոց բովանդակին բազումք այն ամ լԱղուանս էին, յապստամբ ամրականացն կոռի, որոց բովանդակին զօրագլոյս էր Զարմիր Հազարավոխտ»⁸: Բերված վկայությունից պարզվում է, որ վրաց թագավորը ապստամբել էր, երբ Աղվանքում այն արդեն սկսվել էր: Ամրանալով երկրի բերդերում ու ամրոցներում, ապստամբ աղվանացիները լուրջ հարվածներ էին հասցնում պարսկական զորքերին և հարկադրում նրանց զորագլուխ Զարմիր Հազարավոխտին՝ վճռական գործողություններով ճնշել շարժումը: Այդ նպատակով, բացի իր տրամադրության տակ եղած պարսկական զորքերից, Հազարավոխտը օժանդակ ուժեր է բերում նաև Հայաստանից և փորձում նրանց օգնությամբ վճռել ապստամբության բախտը: Մինչ նրանք գտնվում էին պատերազմական վիճակի մեջ, 482 թ. ապստամբում է և վրաց թագավոր Վախթանգ Գորգասարը (456-502 թթ.): Նա նախօրոք սպանում է բոլեշխ Վազգէնին, որ պարսիկների դրածոն էր և հսկում էր թագավորի գործունեությունը, որին արդեն և ոչ առանց հիմքի կասկածում էին ապստամբության նախապատրաստման մեջ եւ ապստամբում է, որի լուրն է հասնում Հայաստան և (արդեն ապստամբած) Աղվանքում գտնվող հայերին:

Աղվանից, ապա և Վրաց աշխարհում բռնկված այս ապստամբությունների խթան պարսից արքունիքը համարում էր Սասանյանների հանդեպ հայ ալազանու մինչ այդ ունեցած հնազանդ վերաբերմունքի փոփոխությունը: Պարսկական վերնախավի կարծիքով, քանի դեռ նրանք հանդուրժում էին պարսիկների իշխանությունը, «Վիրք և Աղուանք չիշխէին բնաւ թիրեւ զանձինս և զայլազգագոյնս ինչ խորհել»⁹: Եվ իրավացի էին նրանք, քանի որ շուտով ապստամբության կենտրոն է դառնում Մեծ Հայքը, իսկ նրա առաջնորդ՝ Վահան Մամիկոնյանը¹⁰։ Պարսից ուժերը այժմ ուղղվում են միայն Վահան Մամիկոնյանի դեմ՝ ձգտելով նրա շուտափույթ ջախջախմամբ վերջ տալ ապստամբությանն ամբողջ երկրում:

Ապստամբությունը տևում է չորս տարի և ավարտվում 484 թ., երբ հեփթաղների դեմ պատերազմներից մեկում սպանվում է Պերոզը, և նրան փոխարինում է եղբայրը՝ Վաղարշ Ա-ն (484-488 թթ.)¹¹:

¹ Սերեռս, գլ. Ը:² Փարպեցի, գլ. ԿԶ:³ Փարպեցի, գլ. ԶԸ:⁴ Ըստ Կաղանկատվացու Վաղարշը Պերոզի հորեղբայրն էր (Տեն Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԷ):⁵ Նույն տեղում:¹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԶ:² Նույն տեղում:³ Նույն տեղում:⁴ Նույն տեղում:⁵ Ըստ աւորի պամիչ Յոշվա Մտիլիտի, հեփթաղների դեմ մղած կռիվներից մեկում գերի է ընկնում Պերոզը և գոռոզաբար այնքան փրկագին է խոստանում ազատության համար, որ այդքան գումար չգտնելով պետական զանձարանում, հարկադրված որդուն՝ Կավատին թողնում է որպես պատանդ (տես Ժամանակագրություն, 10):⁶ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պատերազմների մասին, I, 4:

Պարսից նոր թագավորը, որը բնութագրվում է նաև որպես «խոնարհ և խաղաղասեր մարդ»¹², շտապում է հարթել դրությունը և ամեն ինչ բարդելով եղբոր՝ Պերոզի վրա, սկսում հաշտության բանակցություններ վարել Վահան Մամիկոնյանի հետ: Վերջինս առաջարկում է այնպիսի պայմաններ, որոնք ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Աղվանքի ու Վիրքի համար, բացի կրոնական ազատությունից, ապահովելու էին նաև նախկին նախարարական արտոնությունները: Պարսկաստանի քաղաքական անկայուն վիճակը, ներքին ու արտաքին վտանգները ստիպում են Վաղարշ Ա-ին ընդունել Վահան Մամիկոնյանի առաջարկած պայմանները և այն հաստատելու համար Նվարսակ ուղարկել իր զորականներից Նիխոր Վշնասպանին: Վերջինս գալով Նվարսակ, 484 թ. հայոց զորավարի հետ կնքում է պայմանագիր, որը հայտնի է Նվարսակի պայմանագիր անունով¹³:

481-484 թթ. ապստամբությունը վճռական նշանակություն է ունենում երեք երկրների համար: Պարսկաստանը ստիպված փոխում է վերաբերմունքը և սկսում վարել համեմատաբար մեղմ, հանդուրժողական քաղաքականություն: Վերականգնվում են տեղական ազնվականության իրավունքներն ու արտոնությունները, շատ իշխաններ կրկին տեղ են կանգնում իրենց կորցրած տիրույթներին: Ձեռք է բերվում կրոնի ազատություն:

Որպես Նվարսակի պայմանագրի ուղղակի հետևանք, հայոց մարզպանի պաշտոնը սկսում է վարել Վահան Մամիկոնյանը: Աղվանից մարզպանության իշխանության գլուխ է անցնում նույնպես տեղական ազնվականության ներկայացուցիչը՝ Վաչագան Գ-ն (485-510 թթ.)՝ Բարեպաշտ մականունով: Ըստ պայմանագրի, հպատակ երկրների կառավարիչները մեկնելու էին Տիգրան՝ վավերացնելու իրենց վստահված բարձրագույն իշխանությունը: Եվ ահա, Նվարսակի պայմանագրի կնքումից հետո՝ 485 թ. գարնանը, երբ Վահան Մամիկոնյանը մեկնում է Տիգրան՝ Հայաստանի «տանուտեր և սպարապետ» հաստատվելու համար, Աղվանից նախարարներն էլ, իրենց հերթին «առնուին զՎաչագան յիրեանց հայրենի թագաւորական զարմէն քաջարութեանց, իմաստուն և վարժ խոհականութեամբ, բարձր և վալելուչ հասակաւ, որդի Յազկերտի՝ եղբօր Վաչի՝ արքային Աղուանից և տարեալ (Տիգրան - Հ. Ա.) թագաւորեցուցանէին ի ձեռն Վաղարշու արքային Պարսից»¹⁴:

Արշակունիների նոր ներկայացուցչի կառավարության գլուխ անցնելու ժամանակը Ֆ. Մամեդովան համարում է 487 թ.¹⁵, որը, սակայն հավանական չենք գտնում: Ըստ Մ. Կաղանկատվացու, նա իշխանության գլուխ է անցնում Վաչե Բ-ի գահից հեռացվելուց՝ 461 թ. հետո, երեսուն տարի անց¹⁶, ուրեմն՝ 490-491 թթ.: Սակայն փաստը, որ նրան «թագավոր» է կարգել Վաղարշ Ա-ն, որի գահակալության տարիները 484-488 թթ. են, բացառում է այդ տարեթիվը ևս: Ուստի կարծում ենք, Վաչագան Բարեպաշտը իշխանության գլուխ է անցել, երբ Վաղարշը

հատկապես զբաղվում էր անդրկովկասյան երկրների հարցով և, նրանց առաջնորդներին հրավիրել էր իր մոտ՝ Տիգրան, իշխանության բարձր նշանները հանձնելու համար: Դա, ինչպես տեսնում ենք Վահան Մամիկոնյանի օրինակով, տեղի է ունենում 485 թ., որն էլ թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Վաչագան Գ Բարեպաշտն էլ իշխանությունն ստանձնել է նույն՝ 485 թվականին:

Վաչագան Բարեպաշտի ու նրա գործունեության մասին միակ աղբյուրը Մ. Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմությունն» է: Ըստ դրա, Վաչագանը Վաչե Բ-ի եղբոր՝ Հազկերտի որդին էր¹⁷, այլ խոսքով, շատավիճակալի թագավորական տան, որ մինչ այդ թագավորում էր Աղվանքում: Սա հաստատվում է նաև Կաղանկատվացու այլ հաղորդումներով: «Ի քաջէն Վաչագանայ մինչև ի Վաչե թագաւորք էին Աղուանից թուով Թ ըստ կարգի, յորոց տասներորդն էր բարեպաշտ և աստուածասէր թագաւորն Վաչագան՝ Աղուանից արքայ»¹⁸ կամ «ես թիւ աւուրցն յԱռանայ մինչև ցջաջն Վաչագան, որ էր ի մեծ ազգէն Արշակունեաց, չէ յայտ և զսոցայն ստոյգն, թէ յորմէ տոհմէ են, չունիմ ասել: Եւ որք ըստ կարգի կացին թագաւորք Աղուանից տասն անուանք են այսօրիկ. Վաչագան քաջ, Վաչե, Ուռնայր, Յաւազան, Մերհաւան, Սատոյ, Ասայ, Եսվաղէն, Վաչե, ապա բարեպաշտն Վաչական՝ արքայ Աղուանից»¹⁹:

Այսպիսով, 485 թ. Աղվանից մարզպանության շրջանակներում, իշխանության գլուխ է կանգնում ծագումով Արշակունի Վաչագան Գ Բարեպաշտը, որը նաև եղավ այդ հարստության վերջին ներկայացուցիչը: Նրա ընտրությունը պատահական չէր: Դա Նվարսակի պայմանագրից բխող պահանջի բավարարումն էր, որի համաձայն անդրկովկասյան երկրներում բարձրաստիճան պաշտոնյաներ ընտրելիս պարսիկները պետք է խստորեն հաշվի առնեին ընտրյալի տոհմիկության աստիճանը և ժառանգական իրավունքները: Նոր թեկնածուն, լինելով տոհմիկ ազնվական և ի լրումն դրա «ի թագաւորական տոհմէ» լիովին հարմար էր այդ բարձր պաշտոնի համար:

Վաչագան Բարեպաշտը պատմիչի կողմից որակվել է որպես «թագավոր», իսկ նրա իշխանության տարիները՝ թագավորական ժամանակաշրջան: Ուսումնասիրություններում այս փոփոխությունը դիտվել է իբրև ընդհանրապես մարզպանության վերացում և Աղվանից թագավորության վերականգնում²⁰: Ժամանակի քաղաքական պայմանների թելադրանքով իշխանության գլուխ անցած Վաչագան Բարեպաշտի «թագավորությունը» ըստ էության, Պարսկաստանի անկայուն քաղաքական վիճակով պայմանավորված և անմիջապես արյաց արքային ենթակա մի քաղաքական կազմավորում էր, որի գլուխ կանգնած էր տեղական ազնվականության ներկայացուցիչը: Պատմիչի համար նա թագավոր էր, որովհետև ոչ միայն «թագաւորական զարմէ էր», այլև՝ պարսիկ մագպանների ավելի քան քառորդ դար տևած իշխանությունից հետո երկրի գլուխ էր կանգնել խելացի, գործունե և եռանդուն քաղաքական գործիչ, որն իր եկեղեցապաշտ գործունեությամբ «ոչինչ նուազ գոլ ... քան զարևմտականին տիրող Կոստանդիանոս կայսր կամ զԱրշակունին Տրդատիոս՝ Մեծաց Հայոց փրկութեան գողոյ»²¹: Հնարավոր է նաև, ելնելով ժամանակի պահանջից, պարսից արքունիքը,

¹⁷ Նույն տեղում, գլ. ԺԳ, ԺԷ:

¹⁸ Նույն տեղում, գլ. ԺԳ:

¹⁹ Նույն տեղում, գլ. ԺԵ:

²⁰ Փ. Մամեդով, *Политическая история... Албаниа*, с. 193.

²¹ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԻԳ:

¹² Բացի երկրում ծավալված խուլ դժգոհությունից, որն առաջացել էր տնտեսության քայքայումից ու անվերջ պատերազմներից, Պարսկաստանը, ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու, Պերոզի պարտության, երկու տարի ընկավ հեփթաղների գերիշխանության տակ՝ հարկ վճարելով նրանց (Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, *Պատերազմների մասին*, I, 4):

¹³ Փարպեցի, գլ. ԴԵ, ԴԶ:

¹⁴ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԷ:

¹⁵ Փ. Մամեդով, *Политическая история... Албаниа*, с. 193.

¹⁶ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԶ:

սիրաշահելու միտումով, որպես թագավորական տոհմից սերված ներկայացուցիչ, թողնում է նրան կրելու «թագավոր» տիտղոսը, որը, անկասկած, ուներ անվանական քնույթ:

Նորանշանակ «թագավորը» իշխանության գլուխ է անցնում որպես Աղվանից մարզպանության ողջ տարածքի գերագույն գլխավոր սյուզերեն: Բայց քանի որ Աղվանից մարզպանության կազմավորումով ու մայրաքաղաքի Պարտավ փոխադրումով մարզպանության տնտեսական ու քաղաքական կարևոր կենտրոն էր դարձել Կուրի աջափնյակը՝ Ուտիք ու Արցախ նահանգների տարածքը, Վաչագանի իշխանությունն էլ, կենտրոնացնելով այնտեղ, սկսում է աստիճանաբար գործել հիմնականում այդ շրջաններում: Ուշադրություն դարձնելով իր ենթակայության տակ գտնվող մյուս մարզերին էլ, նրա քաղաքական գործունեությունը ծավալվում է գլխավորապես նշված (հայաշխարհի) շրջանակներում և ուղղվում նրանց շենագմանը, բարեկարգմանն ու բարգավաճմանը: Եվ այդ ժամանակաշրջանից սկսած, նկատվում է Աղվանից մարզպանության աստիճանական տարաբաժանման և նրա յուրաքանչյուր մասում նոր կառավարող տների քաղաքական իշխանության գլուխ անցնելու միտում:

Վաչագան Բարեպաշտի վարած արտաքին քաղաքականության մասին պատմագրությունը տվյալներ չունի: Ենթադրվում է, որ նա, ստանալով իշխանությունը Վաղարշից, աշխատել է պարսից արքունիքում պահպանել իր հանդեպ եղած բարյացակամությունը և, հնարավոր է այդ նպատակով էլ իրեն փեսա է դարձնում Վաղարշի եղբոր որդուն՝ Աբլ-Աբասին, վերջինիս քրիստոնեությունը ընդունելուց հետո: Նա բարեկամական հարաբերություններ է հաստատում նաև Սյունյաց իշխանի ու եպիսկոպոս Գյուտի հետ, որոնց օգնությամբ էլ Արաքսի ափին բերդ է կառուցում և մոտակա վանքի կրոնավորներին պաշտպանելու համար իր փեսա Աբլ-Աբասին բնակեցնում այնտեղ: Այնուհետև Վաչագանն ու Աբլ-Աբասը նույն իշխանի թյուլովությամբ հիշյալ վանքի համար առանձնացնում են հինգ գյուղ և հաստատում նրա «յուտեստի» սահմանները: «Դարձեալ յետ աւուրց,- գրում է Ստ. Օրբելյանը,- մկրտեցին (սյունեցները - Հ. Ս.) և զեղբոր որդի նույն թագաւորին Պարսից (Վաղարշ Ա-ի - Հ. Ս.) Աբլ-Աբաս անուն. և փեսայացուցին Վաչագանայ՝ Աղուանից արքայի և շինեցին բերդ յեզր գետոյն (Երասխայ - Հ. Ս.) զի անդ բնակեալ պահեստ գեղարարս: Իսկ Աբլ-Աբաս և Վաչագան խնդրեալ յիշխանէն Սիւնեաց սահման հատին վանիցն և ետուն հինգ գիւղ»²²:

Ներքին քաղաքականության հարցերում, ըստ հաղորդումների նա եղել է ազատ և ինքնուրույն: Անցնելով իշխանության գլուխ, Վաչագան Գ-ն, օգտվելով Նվարսակի պալմանագրով ընձեռված դավանանքի ազատությունից, երկրում քրիստոնեությունը հայտարարում է ազատ դավանանքի պետական կրոն և պարսից արքաների կողմից բռնությամբ քրիստոնեական հավատը թողածներին կրկին վերադարձնում իրենց հայրերի կրոնին, նախօրոք ինքը ևս ազատվելով կեղծ ուրացությունից²³:

Այսպիսով, իր ձեռքում կենտրոնացնելով երկրի կառավարման երկու հզոր լծակները՝ քաղաքական ու տնտեսական իշխանությունը, և այն ամրապնդելով վերականգնված քրիստոնեական գաղափարախոսությամբ, Վաչագան Բարեպաշտն անցնում է տերության քաղաքական ինքնուրույնության

ամրապնդմանն ու տնտեսական վերելքին ուղղված միջոցառումների իրականացմանը: Եվ որպես այդ ծրագրի հաջող իրականացման պայման, նա վերականգնում է բոլոր նախարարների ժառանգական իրավունքները և նրանց վերադարձնում Պերոզի կողմից խլված կալվածքները: Ինչպես գրում է Կաղանկատվացին, Աղվանքի արքան «հրաման տալի ամենայն կողմանց իւրոյ թագաւորութեանն, զորոց չարին Պերոզի հանեալ էր, զթագաւորութիւնն և զիշխանաց զհայրենի և զքնիկ իշխանութիւնն բարձեալ էր, անդրէն առ յիրաքանչիւրսն դարձուցանէր զտէրութիւնն»²⁴: Այնուհետև նա ձեռնամուխ է լինում իր երկրի ներքին դրությունը կայունացնելու խնդրին: Նրա օրոք «բազում հակառակութիւնք լինէր ի մէջ աշխարհականաց և եպիսկոպոսաց և քահանայից, քորեպիսկոպոսաց, ազատաց և ռամկաց»²⁵: Ուստի, դասակարգերի ու սոցիալական տարբեր խավերի, աշխարհիկ մարդկանց ու հոգևորականության մեջ ծագած գոտություններին վերջ տալու նպատակով, Վաչագան Գ Բարեպաշտը 488 թ. Աղվանում²⁶ հրավիրում է եկեղեցական ժողով, որտեղ ընդունվում է կանոնական մի որոշում, որով օրենսդրորեն վավերացվում է ֆեոդալների իրավունքը հողի ու մարդկանց վրա, հաստատվում են ժողովրդից գանձվող հարկերի ու զանազան տուրքերի որոշակի չափեր, սահմանազատություն մտցվում է կեղեցական աստիճանակարգության մեջ և սահմանվում ավագից կրտսերի նվիրապետական կախման կարգն ապահովող պարտավորություններ²⁷: Կազմված լինելով նախարարների ու եկեղեցական գործիչների կողմից, Աղվանի ժողովի կանոնները կրում են ֆեոդալական հասարակարգի սոցիալական կնիքը և դասակարգային քնույթ ունեն:

Իր տերության բարեկարգմանը նախանձախնդիր Վաչագան Գ-ն աշակրջորեն հետևում է քրիստոնեությունը երկրում արմատավորելու, երկիրը զանազան աղանդներից մաքրելու, տեղերում եկեղեցիներ ու դպրոցներ հիմնելու շնորհակալ գործին՝ ամենաձանր պատիժների ենթարկելով բոլոր նրանց, ովքեր փորձում էին հակառակվել բարեկարգումներին: Կաղանկատվացու վկայությամբ՝ նա «պատուհաս մեծ և տուգան ի վերայ ածէր և կարգէր որ ոք բազին արասցէ և դիւր հարցցէ, և կամ եթէ զհնչ և իցէ, որ դից աղտեղեաց պաշտօն տարցի և զկարգս

²⁴ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԷ:

²⁵ Նույն տեղում, գլ. ԻԶ:

²⁶ Աղվանը Ուտիքի համանուն գավառի կենտրոնն էր այժմյան Գյուլիստան գյուղի մոտակայքում (տե՛ս Ս. Տերմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 34):

²⁷ Աղվանի ժողովի կանոնները բազմիցս գրավել են ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Դրանք բնութարկվել են և՛ որպես իրավական, և՛ որպես սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վավերագրական փաստաթղթեր, սակայն միանշանակ գնահատականի չեն արժանացել (մանրամասն տե՛ս Բ. Ուլոբաբյան, Դավազներ..., էջ 165-183: Նույնի՝ Դարձյալ Աղվանի ժողովի գումարման տարբերվի մասին, Լրաբեր հաս. գիտ. 1969, թիվ 6, էջ 51-60): Գիտական բանավեճերի ժամանակ առաջ են բաշխվել գիտության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող այնպիսի կեղծ դրույթներ, որոնց համաձայն դրանք իբրև վաղ միջնադարյան Աղվանքի իրավական ու պատմական վավերագրեր են, որոնք, նախապես գոված լինելով աղվաններին, հետագայում իբրև բարգամակ են հայերեն (տե՛ս Բ. Мамедова, Источники албан... как историческ., с. 153-157): Այսպիսի կարծիքները, մտացածին են և պատմական հիմք չունեն: Աղվանի ժողովի կանոնները մեզ են հասել իրենց բնագրային լեզվով և գուտ հայկական իրավաբանական մտքի արգասիք են՝ ծագելով հայկական միջնադարյան և սովետական դարապահության ժամանակներից: Դրանք նախատեսված էին ամբողջ մարզպանական Աղվանքի եկեղեցական քեմի համար, որն էլ պայմանավորել է ժողովին ու նրա կանոնների ընդունմանը Կապադակի ու Յովդյ եպիսկոպոսների մասնակցությամբ (տե՛ս Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԻԶ):

²² Օրբելյան, գլ. ԻԱ:

²³ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԻԶ:

քրիստոնեության ամբողջ և հաստատուն ոչ պահեստ: Եւ զկախարդս և զդիպս և զքրորմս յետ միանգամ և երկիցս խրատելոյ և դարձեալ ի նմին չարութեան գտանիցի ի գործ, յայնժամ չարաշար տանջանօք և գանիւք, կապանօք ի դուռն արքունի հասուցեալ՝ մեծագոյն պատուհաս կրեսցեն: Եւ զբազում կախարդս այնուհետեւ, և զդիպս, և զքրորմս՝ զոմանս խեղելով, և զոմանս շլօթակ առնելով և զոմանս ի ստրկութիւն արկանելով, և զլուծիս խրատելով՝ տուեալ զքրիստոնէական կնիքն՝ առնէր ուսեալս աստուածագիտութեան ճանապարհին»²⁸:

Վաչագան Բարեպաշտի գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում երկրի լուսավորության, մշակութային կյանքի ու դպրության զարգացմանը նվիրված միջոցառումները: Այդ ուղղությամբ նրա թափած ջանքերն ապարդյուն չեն անցնում: Վերանում են այնպիսի հեթանոսական սովորություններ, ինչպիսիք էին՝ մատնահատությունը ու դեղատվությունը, որոնց հիմքում ընկած էր մարդկային զոհաբերության ծիսակատարությունը: Մի դեպքում զոհին ողջ-ողջ մաշկում ու մորթին նվիրաբերում էին քրմերին, իսկ մյուս դեպքում թույլին միջոցով սպանում էին տարեկան մեկ հոգու՝ չխորշելով զոհեր ընտրել նաև իրենց հարազատների միջավայրից: Հատուկ դպրոցներ հիմնելով, Վաչագան Գ-ն այնտեղ է հավաքում աղանդավորների երեխաներին, «զմանկունս կախարդացն և դիպաց, և քրմաց, և մատնահատաց, և դեղատուաց» և «հրամայէր ի դպրոցս ունէլ և ուսուցանել զաստուածեղէն ուսումն և տեղեակս առնէլ վարուց քրիստոնեութեան, առ ի հաստատել ի հաւատս երրորդութեանն և ուղղել յաստուածապաշտութիւն զիւրեանց ամբարիշտ հայրունեան ազգս»²⁹: Նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում դպրոցներին ու հետևում դրանց գործունեությանը: Պատմիչի վկայությամբ, նա ուսուցիչներ է կարգում և ռոնիկ սահմանում, հաճախակի այցելում դպրոցներ և հետևում դասավանդմանը, հաճախ էլ երեխաների հետ միասին մասնակցում սուրբ գրքերի ընթերցումներին³⁰: Երկրում լուսավորության, գրի, մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործում Վաչագան Գ-ի ցուցաբերած ջերմեռանդության ու ակտիվ գործունեության մասին է խոսում այն ավանդությունը, ըստ որի, նա իբր կառուցել է տարվա օրերի թվով, այսինքն՝ 365 կամ 366 եկեղեցի³¹: որպես կրթության ու լուսավորության տեղի: «Երկիւաղծն Աստուծոյ» այդպես էր վարվում իր ենթակայության տակ գտնվող բոլոր վայրերում՝ «Արցախայ ամուր աշխարհին յիւրում ծառայութեան» «և ի Կամբէնս և յԱղուանս» կարգելով «տեղեաց տեղեաց եպիսկոպոսունս, և երիցունս, և հայեցողս»³²:

Լինելով կրթված անձնավորություն, Վաչագան Գ- Բարեպաշտը աշակրջորեն հետևում էր ժամանակի առաջադեմ գաղափարներին: Նամակագրական լայն կապեր ուներ ժամանակակից նշանավոր հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչների հետ՝ պարզելով կյանքի ու մահվան մի շարք խնդիրներ³³:

Ավելի քան քառորդ դար իշխում է Վաչագանը, պատմիչի բնորոշմամբ, «յով

բարեմիտ, և բարերար, և յաշխարհաշէն, և խաղաղասէր գոլով»³⁴: Վաչագան Գ Բարեպաշտը վախճանվում է 510 թ.՝ փեսայի հետ միասին, տարօրինակ և կասկածելի հանգամանքներում, իր երկրի սահմաններից դուրս՝ Բարկուշատում³⁵: Այդ մասին հաղորդում է Ստ. Օրբելյանը՝ գրելով. «Ապա մեռան ի Բարկուշատ թագաւորքն Վաչագան և Աբլ-Աբաս»³⁶: Հավանական է՝ նրանք զոհ են գնացել պարսիկների կրոնահալած քաղաքականությանը: Թերևս դա է ապացուցում այն փաստը, որ լսելով նրանց մահվան լուրը՝ պարսկական մեծաթիվ զորքը հանկարծակի ներխուժում է Աբլ-Աբասի պաշտպանությանը հանձնված վանքը և կոտորում կրոնավորներին³⁷:

Վաչագան Գ Բարեպաշտը Արշակունյաց հարստության վերջին ներկայացուցիչն էր, որ ունեցավ բարձրագույն պետական իշխանություն: «Յետ մահուն նորա սկսաւ նուազել ազգն այն»³⁸ և դուրս եկավ պատմության ասպարեզից: Նրա մահից հետո պարսկական արքունիքը տեղական ներկայացուցիչների փոխարեն Աղվանից կառավարիչներ է նշանակում արդեն պարսիկ պաշտոնյաների: Մինչդեռ Վաչագանի կառավարման ժամանակներից սկզբնավորված Ուտիքի ու Արցախի աստիճանական առանձնացումով ինչպես նաև Պարսկաստանի վարած քաղաքականության հետևանքով, Աղվանից մարզպանությունը գնում է դեպի տրոհում:

²⁸ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԺԷ:

²⁹ Նույն տեղում, գլ. ԺԸ:

³⁰ Նույն տեղում: Հայոց արևելից կողմերում լուսավորության և դպրության տարածման ուղղությամբ Վաչագան Գ-ի ծավալած գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Ուրտաբեյան, Վաչագան Բարեպաշտը և Հայոց արևելից կողմանց լուսավորական-մշակութային կյանքի վերելքը, Սովետական մանկավարժ, 1969, թիվ 3, էջ 82-86:

³¹ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. ԻԳ:

³² Նույն տեղում, Ա, գլ. ԺԷ:

³³ Նույն տեղում, գլ. ԻԴ, ԽԵ:

³⁴ Նույն տեղում, գլ. ԺԷ:

³⁵ Բարկուշատը՝ նախկին Քաշունիքը: (Օրբելյան, գլ. Ի, ԻԱ) Սյունյաց նահանգի 9-րդ գավառի՝ Բարքի անվանումն էր:

³⁶ Օրբելյան, գլ. ԻԱ:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. ԻԳ:

**Բ. Քաղաքական իրադարձությունները VI դարում:
Աղվանից մարզպանության տրոհումն ու «Աղուանք» նոր
հասկացության առաջացումը**

VI դարի սկզբներին ողջ Անդրկովկասը, ապա նաև Փոքր Ասիան ենթարկվում են խազարներից ցեղակից հոգն-սաբիրների ավերիչ արշավանքներին: Առաջին իսկ արշավանքի ժամանակ՝ 516 թ., նրանք հաստատվում են Ուտիքի Խաղխաղ քաղաքում և, ճամբար խփելով այնտեղ, ասպատակությունների են դուրս գալիս շրջակա գավառներում՝ Արցախում, նախկին բուն Աղվանքի տարածքում և Վիրքում: Կաղանկատվացին գրում է. «Թագաւորն Ռոսմոսոբեան³⁹ իւրովք զօրօքն և թորելական գնդին գումարեալ՝ ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և անց յայս կոյս Կուրական գետոյն՝ տարածեալ յՈւտիացոց գաւառն: Եւ անեալ նստուցանէր զղակիշն իւր մերձ ի Խաղխաղն քաղաք: Եւ անդէն արս երիս ընտրեալ զորավարս՝ ոստիկանս առնէր ի վերայ գնդին մեծի և բովանդակեալ գումարէր ի ձեռս նոցա զմետասան զօրացն բազմութիւն և հրամայէր յերիս առաջս առնել՝ ասպատակել ի վերայ աշխարհին Աղուանից, Հայոց և Վրաց»⁴⁰: Յրվելով Արևելյան Անդրկովկասի տարբեր մասերում, նոր ասպատակիչները գերեվարում են մարդկանց ու թալանում նրանց երկրները: Կաղանկատվացին նշում է, որ հոգների թագավորը ասպատակություններից ճամբար էր վերադառնում «բազմաճուղ գերութեամբն և մեծամեծ աւարօքն»⁴¹: Արևելյան Անդրկովկաս կատարած այս վայրագ արշավանքներն անմիջական սպառնալիք էին ստեղծում նաև պարսից տերության համար, ուստի և Սասանյաններն ստիպված էին լրջորեն զբաղվել իրենց հյուսիսային տիրույթների ու սեփական երկրի անվտանգության հարցերով և պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկել: Այժմ, ի տարբերություն Հայաստանի ու Վրաստանի, բացառիկ նշանակություն է ձեռք բերում Աղվանից մարզպանությունը, որի վրայով էին անցնում նրանց՝ դեպի Պարսկաստանի խորքերը տանող արշավուղիները: Պարսկաստանին ենթակա հենց այս երկրում էլ Սասանյանների գործունեությունն արտահայտվում է հյուսիսայինների դեմ մղվող պատերազմներով ու, նրանց դուրս քշելուց հետո, ազատված տարածքներում զանազան ամրություններ կառուցելով, տեղական իշխանական տներին արտոնություններ տալով, կառավարելու իրավունք ու բարձր տիտղոսներ շնորհելով, ամրացվող բնակավայրերում ժողովուրդներ բնակեցնելով և այլ ձեռնարկումներով: Առաջինը Պերոզի որդի Կավատն էր (488-531 թթ.), որ մտահոգվելով իր տերության անվտանգության հարցերով՝ «դժվարին պատերազմի»⁴² է դուրս գալիս նրանց դեմ Հայոց արևելից կողմերում և Կասպից արևմտյան ափին ընկած

³⁹ Այս անվանումը բանասիրության մեջ տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել: Ք. Պատկանյանը գտնում է, որ այն Կովկասից հյուսիս ապրող ժողովուրդների աստվածաշնչյան անվանումն է (տե՛ս История армян, էջ 311), Կ. Վ. Տրեվերը այն համարում է ցեղանուն և այդ բառի առաջին «рос» վանկի մեջ տեսնում սլավոնական ցեղերի էթնիկական անվանումը՝ եզրակացնելով, որ այդ հաղորդումը, հնարավոր է, հիշատակություն է սլավոնների առաջին արշավանքների մասին (տե՛ս Очерки по истории... Албании, էջ 227): Վ. Առաքելյանի կարծիքով՝ այն «հոների թագավորի» գրական ճանապարհով իրրիված անունն է» (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 231, ծանոթ. 123): Ավելի հավանական է Ք. Պատկանյանի կարծիքը:

⁴⁰ Կաղանկատվացի, Ա, գլ. ԻԹ:

⁴¹ Նույն տեղում, գլ. Լ:

⁴² Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պատերազմների մասին, I, 10:

ազգագավառներում: Այդ մասին արդեն պատմում են արաբ պատմիչներն ու, ամենից առաջ, Բալաձորին: Վերջինս գրում է. «Հյուսիսայինների հարձակումը, դրդեց Կավատին, Պերոզ արքայի որդուն (նրանց դեմ) ուղարկել իր մեծ զորավարներից մեկին՝ 12 հազար (զինվորով): Նա մտավ Առանի մարզը և գրավեց Ար-Ռաս (Արաքս - Հ. Ա.) գետի ու Ծիրվանի միջև ընկած ողջ տարածությունը»⁴³: Գրեթե բառացի նույն պատմությունն են անում նաև Իբն ալ-Ասիրը և Յակուտ ալ-Համավին⁴⁴: Կավատը, սակայն, չի բավարարվում նշված մարզերի սոսկ գրավումով: Արաբ պատմիչների վկայությամբ, նա ամրացնում է Աղվանից մարզպանության կենտրոն Պարտավը՝ վերանվանելով իր անունով՝ Պերոզ-Կավատ, ապա անցնում է Կապադակի, որպես հյուսիսային ցեղերի արշավանքների դեմ պատվարի, վերակառուցմանը⁴⁵: Կավատի ամբողջ գործունեությունն ամփոփված է արաբ պատմիչի հետևյալ հաղորդման մեջ. «Նրա (նախորդ ուղարկված զորավարի - Հ. Ա.) հետևից շարժվեց Կավատ արքան, որը կառուցեց Առանում Բալական քաղաքը, Պարտավ քաղաքը՝ ամբողջ երկրի (զինավոր քաղաքը) և Կաբալա, որն է Խազար քաղաքը»⁴⁶: Յակուտ ալ-Համավին նույն պատմությունն անելիս ավելացնում է, որ Կավատը կառուցել է նաև Ծաքիի ու Կամիրանի դռները⁴⁷: Այնուհետև Կավատ արքան արքան շարժվում է դեպի հյուսիս և, հաջողությամբ դուրս մղելով այնտեղ հաստատված հյուսիսայիններից, այդ երկրներն ու ազգագավառները միավորում է Աղվանից մարզպանության հետ, վերջինիս սահմաններն ընդարձակելով մինչև այժմյան Գիլգիլյալ գետը: Այնուհետև նվաճված վայրերում դիրքերն ամրապնդելու և հյուսիսայինների ներթափանցումներն այնտեղ կասեցնելու նպատակով, Կավատը հիշյալ գետի երկարությամբ կառուցում է պաշտպանական պարիսպների մի շարք՝ երկրորդ շարքը, որը հայտնի է Ապգուտ-Կավատ անունով⁴⁸, իսկ նրա շուրջը հիմնում, ըստ արաբ պատմիչների, մեծ թվով քաղաքներ, բայց, ամենայն հավանականությամբ, զինվորական ավաններ: Իբն ալ-Ֆակիրը գրում է. «(Կավատը - Հ. Ա.) կառուցեց աղյուսե պարիսպ և այդ պարսպի երկարությամբ հիմնեց 360 քաղաքներ»⁴⁹: Այդպես և Իբն Խորդադբեն ու Կուդաման⁵⁰: Սակայն հաղորդումներում նշված թվով քաղաքների կառուցումը բացարձակապես անհնարին է: Բացառությամբ

⁴³ Баладзорн, Кнуга завоевания стран, с. 6.

⁴⁴ Իբն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, էջ 39-40, Յակուտ, Աշխարհագրական բառարան, էջ 17:

⁴⁵ Քաղաքների վերակառուցման այս աշխատանքները, որ կատարել է Կավատը, արաբ պատմիչներին սխալմամբ կարծել են տվել, թե դրանք կառուցվել են նրա կողմից, որն, իհարկե, ճիշտ չէ: Կապադակյե հիշատակվում է դեռևս Պլինիոսի կողմից և այն էլ որպես Աղվանի մայրաքաղաք, իսկ Պարտավը վերակառուցվել էր նրա հոր՝ Պերոզի կողմից:

⁴⁶ Баладзорн, Кнуга завоевания стран, с. 6. Բ. Խալաբյանը այս հատվածը բարձրանում է այսպես. «Կավատը ... չինեց ... Կաբալայ խազարների դեմ (տե՛ս Արաբացի մատենագիր, էջ 29): Այսպես է նաև թ. Նալբանդյանի թարգմանության մեջ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 17): Ավելի հավանական են այս թարգմանությունները, որովհետև Կավատի ձեռնարկումներն ուղղված էին հյուսիսային ցեղերի արշավանքների դեմն առնելու նպատակին, որն էլ ճիշտ են արտահայտում նշված վերջին թարգմանությունները:

⁴⁷ Յակուտ, էջ 17: Ծաքիի ու Կամիրանի (ըստ Բալաձորի՝ Կամիրեանի (էջ 6), իսկ ըստ Խալաբյանի՝ Կամրեանի (էջ 31, ծանոթ. 1, 2) դռների կառուցումը Բալաձորին վերագրում է Խոսրով Ամուշիրվանին (տե՛ս էջ 6):

⁴⁸ Աշխարհացոյց, էջ 27:

⁴⁹ СМОНП, вып. 31, с. 15.

⁵⁰ СМОНП, вып. 32, с. 15.

Շապորան կամ Շաբրան քաղաքների այդ վայրերում⁵¹ ուրիշներ չեն բարձրացել Ուստի, կարծում ենք, որ արաբ պատմիչների նշած քաղաքները ավելի շուտ եղել են գորակալանքներ: Այս միտքը հաստատվում է նաև նրանով, որ Բաբ ու Աբվաթի կամ Դերբենդի կառուցմամբ դրանք փաստորեն դառնում են ավելորդ և վերանում են⁵²:

531 թ. վախճանվում է Կավատը և նրա թողած կտակի համաձայն, պարսկական գահն անցնում է նրա կրտսեր որդիներից Խոսրով Ա Անուշիրվանին (531-578 թթ.), որը շարունակում է Անդրկովկասում ամուր հաստատվելու հոր քաղաքականությունը: Նրա թագավորության տարիները համընկնում են նոր-նոր պատմության ասպարեզ դուրս եկած խազարների արշավանքներին, որոնք անցնելով Դերբենդի լեռնանցքով և հայտնվելով Աղվանքում, անխնա ասպատակում էին երկիրը, որին զոհ էին գնում մարդիկ ու մշակութային արժեքներ, թալանվում ու հրկիզվում էին եկեղեցիներ: Հաճախակի կրկնվող ավերիչ արշավանքներից փրկվելու համար Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը 552 թ. Չողից տեղափոխվում է Պարտավ: «Գերեցալ ի Խազրաց աշխարհս Աղուանից, գրում է Կաղանկատվացին,- հրկեզ եղեն եկեղեցիք և կտակարանք: Ապա լերկորդ ածին Խոսրովու՝ արքայից արքայի, յորժամ զսկիզբն հայ թուականին եղին⁵³ ի սույն ամին փոխեցին զաթոռ հայրապետութեանն Աղուանից ի Չորա քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտավ ևսն հինահալած արշաւանաց թշնամեացն խաչին Բրսիտոսի»⁵⁴:

Նոր ու վտանգավոր հարևանի հայտնվելը անհանգստացնում է ինչպես Բյուզանդիային, այնպես էլ Պարսկաստանին: Խազարները ոչ միայն ավերածություններ էին կատարում նրանց ենթակայության տակ գտնվող երկրներում ու, հատկապես, Աղվանքում, այլև իրենց ասպատակությունների ալիքը հասցնում էին մինչև նրանց բուն տարածքները: Ուստի նրանք խազարների դեմ պայքարելուց բացի, ստիպված էին մեծ ուշադրություն դարձնել Կովկասյան լեռնանցքների պահպանությանը: Դրանք Սասանյան Պարսկաստանի հյուսիսում վարած նվաճողական քաղաքականության ամենախոցելի տեղերն էին, և պատահական չէ, որ մի ամբողջ դար՝ V դարի կեսերից մինչև VI դարի երկրորդ կեսը⁵⁵, արյաց արքաները ամենայն ջանասիրությամբ զբաղված էին այդ լեռնանցքներն ամրապնդելու խնդրով, դրա համար շինակելով ոչ մարդկային և ոչ էլ դրամական միջոցներ⁵⁶: Սրանց շինությունները մեծ թափ են ստանում հատկապես Խոսրով Ա-ի օրոք, որն էլ հենց ամենաակտիվ ու նախաձեռնող թագավորն էր պարսից արքաների մեջ՝ Կովկասյան լեռնանցքները փակելու գործում: Հետևելով հորը՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափի երկայնությամբ ամրապնդվելու և խազարների արշավանքների ճանապարհը փակելու հարցում, նա շարունակում է նվաճումները դեպի հյուսիս և դրան զուգընթաց հաջողությամբ ծավալում լայն շինարարական աշխատանքներ: Արաբ մատենագիրները

բավականաչափ տեղեկություններ են թողել նրա նվաճումների, պաշտպանական հզոր կառույցների և ընդհանրապես նրա քաղաքական, վարչական ու ռազմական գործունեության մասին: Նրանք Խոսրով Ա Անուշիրվանին են վերագրում Կասպից ծովի արևմտյան ափին գտնվող այնպիսի քաղաքների ու ամրությունների կառուցումը, ինչպիսիք են՝ Շաբորանը, Մասքաթը, Դուրծուկի դոները, Գարդմանի բերդը, Կարկառը, Բաբ Ալանը, Բաբ ուլ-Աբվաթը և, որ ամենանշանակալիցն էր նրա շինարարական գործունեության մեջ, Դերբենդի պարսիպները⁵⁷: Վերջիններիս կառուցումը Խոսրով Անուշիրվանին է վերագրում նաև հայ պատմիչ Սեբեոսը: «Այս Խոսրով,- գրում է նա,- ի ժամանակս իրոյ թագաւորութեանն կապեաց զՊահակն Շորայ և Աղուանից»⁵⁸: Արաբ պատմիչները զամրանքի ու հիացմունքի խառը զգացումով են նկարագրել Դերբենդի ամրությունները⁵⁹: Դա Կասպից ծովի և Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի միջև եղած միակ անցքը փակող՝ մի ծայրով լեռների գագաթները հասնող, մյուսով ծովը մտնող, անմատչելի մի պարիսպ էր, որի կառուցմամբ, լեռնանցքը պահպանելու համար, արաբ մատենագրի խոսքերով արտահայտված, «բավական էր 100 մարդ, այն դեպքում, երբ նախկինում նրա պահպանության համար նա կարիք ուներ 50 հազար մարդու»⁶⁰: Հոյակապ այդ կառույցի քարերը միացված էին երկաթե գամերով և լցված էին արմինով: Այն ուներ յոթ անցում, որոնցում տեղավորված էին «սիյասիջիդների»՝ անցումները պահպանող զորքերի զորակալանքները⁶¹: Աշխատանքների համար պահանջվող անընդհատ բանվորական ուժ և այլ միջոցներ ապահովելու նպատակով Խոսրով Ա-ն անցկացնում է աշխարհագիր ու մտցնում նոր հարկային համակարգ: Աշխատապարհակը դառնում է կարևորագույն հարկերից մեկը: Մարդիկ մեծ խմբերով թշվում են աշխատելու: Ապա նվաճված տարածքներում ամրապնդվելու և կառավարելու համար նա ընտրում է տեղական իշխանների ու, նրանց շնորհելով թագավորական տիտղոսներ ու սահմաններ հաստատելով, կանգնեցնում է իշխանության գլուխ: Մասուդին հաղորդում է, որ Խոսրով Ա-ն, վերջացնելով Բաբ ուլ Աբվաթի կառուցումը, այդ շրջանները «բնակեցնում էր ժողովուրդների՝ իրենց թագավորներով, նշանակում էր յուրաքանչյուրին չին, շնորհում տիտղոս և սահմաններ անցկացնում»⁶²: Նույնը ավելի որոշակիորեն հաղորդում է Բալաձորին. «Ընտրում էր Անուշիրվանը,- գրում է նա,- թագավորներ և նշանակում էր նրանց, նրանցից յուրաքանչյուրին շնորհելով շահական իրավունք առանձին մարզերի վրա: Դրանցից էին լեռների Խաքանը, ալսինքն՝ Սերիի (գահի) տիրակալը՝ Վահրարգանշահ տիտղոսով, Գիլանի թագավորը՝ ինքը՝ Գիլանշահը և Տաբարասարան շահը և ալ-լակզերի թագավորը՝ Գուրջանշահ տիտղոսով, Մասքութների թագավորը՝ Լիրանշահ տիտղոսով և Ծիրվանշահ կոչվող Ծիրվանի թագավորը»⁶³: Արաբ պատմիչները շեշտելով, որ արյաց արքաներն իրենց համար հուսալի մարդկանցով էին բնակեցնում այդ սահմանային մասերը, ընդգծում են նաև նման միջոցառումների հիմնական նպատակը: Ալ-Իսթահրին գրում է. «Այս վայրերը բնակեցվեցին տարբեր մարզերից գաղթեցրած, նրանց կարծիքով

⁵¹ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 73:

⁵² СМОНП, вып. 31, с. 15. Իբն ալ-Ասիր, էջ 40:

⁵³ Կաղանկատվացին շփոթում է: Խոսրով Ա-ի թագավորության երկրորդ տարին 532 թ. է, իսկ Հայոց թվականության սկիզբը՝ 52 թ.:

⁵⁴ Կաղանկատվացի, Բ. զլ. Դ:

⁵⁵ Ն. Պալստոմլի հաշվումներով՝ մինչև 567 թ. (տե՛ս Е. А. Пахомов, К истолкованию пехлевийских надписей Дербенда, Известия Азерб. научно-исслед. института, т. I, вып. 2, Баку, 1926):

⁵⁶ Կաղանկատվացի, Բ. զլ. ԺԱ:

⁵⁷ Балазори, էջ 5, Յակուտ, էջ 103, СМОНП, вып. 31, с. 15, 17.

⁵⁸ Սեբեոս, զլ. Թ:

⁵⁹ СМОНП, вып. 29, с. 13, вып. 31, с. 18; вып. 38, с. 40-41.

⁶⁰ СМОНП, вып. 31, с. 17.

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 23:

⁶² Նույն տեղում, вып. 38, с. 41.

⁶³ Балазори, с. 7.

պաշտպանության համար հուսալի վերաբնակիչներով և ողջ բնակեցված վայրերը, որոնց տիրում էին նրանք, թողնվում էր նրանց բացարձակ օգտագործմանը, առանց պետության համար որևէ ծախսերի, առանց այս կողմերի նկատմամբ հոգսերի ու առանց միջամտության նրանց գործերին: Այս ամենն արվում էր այն ուժեղ ցանկությունից, որպեսզի այդ մասը բնակեցվեր հուսալի մարդկանցով և դրանով իսկ պաշտպանվեր զանազան թշնամական թուրք և «քլաֆիր» ցեղերից: Այստեղ սահմանի պաշտպանության համար բնակեցվածների թվում էր Տաբարսարան ցեղը, իսկ վերջիններիս հետ հարևանությամբ՝ Ֆիլան և Լակզ անուններով հայտնի ցեղերը. հատկապես վերջինները բազմամարդ էին և քաջ: Բացի այդ, այնտեղ կային Լիրան, Շարվան և այլ ցեղեր: Յուրաքանչյուր ցեղի համար կարգվում էր բնակության հատուկ վայր, որը նրանք պարտավոր էին պաշտպանել: Նրանք բազմաթիվ էին և ուժեղ, ունեին ինչպես հեծյալ, այնպես էլ հետևակ (բանակ)⁶⁴:

Այսպիսի միջոցառումներով Խոսրով Ա-ն այս թագավորներին ոչ միայն պահում էր իրեն հյու կամակատարների դերում, այլև նրանցից յուրաքանչյուրին շնորհելով ինքնիշխան դեր իրենց տիրույթներում, նպաստում էր երկրի պաշտպանությանը:

Բայց Խոսրով Ա-ի նման քաղաքականությունն իր հետ բերում է և հակառակ գործընթաց. երկրամասը մասնատվելով բաժանվում է մանր վարչական միավորների՝ իրենց սեփական տիրակալներով:

Մասնատման գործընթացն ավելի արագ էր ընթանում մարզպանության Կուրի ձախսափնյակն ընդգրկող կամ նախկին բուն Աղվանքի տարածքում: Այստեղ քաղաքական մասնատվածությունը մեկը մյուսից էլ ավելի է հեռացնում առանց այն էլ աշխարհագրորեն կտրուվածության հետևանքով միմյանց հետ տնտեսական թույլ կապերի մեջ գտնվող և այդպես էլ կենտրոնացման չհասած առանձին ազգագավառները: Քաղաքական ու տնտեսական բաժանվածությունն էլ իր հերթին խորանում էր այն էթնիկական փոփոխություններով, որոնք պայմանավորված էին «խոսրովների» անցկացրած միջոցառումներով: Արյաց արքաների կարծիքով հուսալի նոր ցեղերի վերաբնակեցումները, պաշտպանական կառույցներում աշխատելու համար տարբեր ժողովուրդներից կատարած հավաքագրումները, զորակայաններում լեզվով ու կրոնով տարատեսակ զորքերի կենտրոնացումը, խիստ փոփոխում են նշված շրջանի առանց այն էլ ոչ միատարր էթնիկական կազմը: Արաք մատենագիրները հայտնում են, որ այդ վայրերում ապրում էին յոթանասուցից ավելի ցեղեր, որոնք միմյանց հետ հաղորդակցվում էին թարգմանչի միջոցով⁶⁵: Եվ քաղաքական, տնտեսական ու էթնիկական բաժանվածության հետևանքով նոր վաչական-իրավական կազմավորումների վերածված ազգագավառները ժամանակի ընթացքում այնքան են ամրապնդվում, որ հետագայում հանդես են գալիս որպես առանձին, ինքնուրույն իշխանություններ, իրենց իշխանական տների, տվյալ աշխարհագրական վայրի ու ցեղերի անվանումներով: Այսպես, Բալաժորին գրում է, որ Անդրկովկասի այս շրջաններում նվաճումների էլած արաք զորավար Սալմանը, VII դարի կեսերին անցնելով Կուր գետը և հաղթելով նրանից հյուսիս ընկած զանազան ժողովուրդների, նրանց առաջնորդների հետ առանձին-առանձին հաշտություն է կնքում: Նա, հաղորդում է արաք պատմիչը, «գրավում է Կաբալան և հաշտություն է կնքում Շաքիի ու Կամիլերանի տերերի հետ՝ հարկեր վճարելու պայմանով: Սալմանի հետ այդպիսի

հաշտություն են կնքում նաև Խաչգանի բնակիչները, Շիրվանի թագավորը և լեռների մնացած թագավորները. այսպես նրան են ներկայանում Շիրվանահը, Լիրանահը, Տաբարսարանահը և Մասքաթի և Շաքիրանի և Բաբ (Դերբենդ) քաղաքի բնակիչները»⁶⁶: Ավելի ուշ, մի ուրիշ արաք զորավարի՝ Մասլամայի հետ են «շտապում հաշտություն կնքել լեռների թագավորները. այսպես նրան են ներկայանում Շիրվանահը, Լիրանահը, Տաբարսարանահը, Ֆիլանահը և Ջուրջանահը, ինչպես նաև Մասքաթի տիրակալը»⁶⁷: Այսպիսով, դառնալով առանձին քաղաքական կազմավորումներ և պատմության մեջ հանդես գալով ինքնուրույն ու նոր անվանումներով՝ Գիլան, Լակզ, Լիրան, Շիրվան, Տաբարսարան և այլն, Աղվանից մարզպանության նախկին մարզերի համար բնականաբար ավելորդ է դառնում մինչ այդ ընդհանուր «Աղուանք» աշխարհագրական անվանումը, որն էլ շուտով, տեղի տալով, դադարում է նրանց համար գործածական լինելուց: Ավելին, նոր ցեղերի ու ժողովուրդների հոսքը նպաստում է, որ եկվորներն իրենց մեջ ձուլվելով տեղի անմիատարր բնակիչներին՝ աղվանացիներին, էթնիկական փոփոխությունների սկիզբը դնեն: Այդ փոփոխություններն էլ ավելի մեծ թափ են ստանում արաքների հաստատումով և վարած քաղաքականությամբ: Նրանք էլ ավարտում են երկրամասի էթնիկական ձուլման գործընթացը: Արդեն VIII դարում աղվանացիներ, որպես նախկին Աղվանքի բուն բնակիչներ, այնևս գոյություն չունեն: Ձուլվելով եկվոր մանմեղականներին, նրանք դուրս են մղվում պատմության ասպարեզից:

Այն ժամանակ, երբ Կուրի ձախսափնյակում տեղի էին ունենում նկարագրվող փոփոխությունները, Աղվանից մարզպանության Կուրի աջափնյակում ընկած մասում, կամ որ նույնն է՝ Ուտիքում և Արցախում, կազմավորվում է ևս մի ինքնուրույն իշխանություն՝ Առանշահիկների իշխանությունը: Ի տարբերություն Կուրից հյուսիս ընկած մարզերի, այս իշխանությունն իր հաջ բնակչությամբ էթնիկապես միատարր էր, որն էլ նրան ապահովում էր ձուլման վտանգից:

Աղվանից մարզպանությունը քայքայված էր: Սրա հետևանքով «Աղուանք» հասկացությունը կորցնում է մարզպանության ողջ տարածքն արտահայտող նախկին ընդարձակ իմաստը և տարածքային առումով սկսում է գործածելի դառնալ միայն նրա հարավային մարզերի՝ Ուտիքի ու Արցախի համար, որոնք այդ անվանումը կրում էին մարզպանության կազմավորումից սկսած՝ 461 թ.: Այսուհետև Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած և Առանշահիկների իշխանության ներքո գտնվող այդ տարածությունը սկսում է պատմության մեջ հանդես գալ «Աղուանք» անվամբ, որը նշված քաղաքական ու էթնիկական փոփոխությունների հետևանքով ստացել էր նոր իմաստ և արտացոլում էր միայն ցույց տրված երկրամասը:

⁶⁴ СМОМПК, вып. 29, с. 15.

⁶⁵ СМОМПК, вып. 29, с. 13, вып. 31, с. 33, вып. 38, с. 40.

⁶⁶ Балалзори, с. 14.

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 17:

ՆՈՐ ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆԻՑ ԱԾԽԱՐՀԸ VII-VIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄԵՐՈՐԴ

ՆՈՐ ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐ: ՄԻՀՐԱՆՑԱՆ ԻԾԽԱՆԱԿԱՆ ՏՈՀՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՆՈՐ ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ

Ա. Նոր անվանակոչված Աղվանքի քաղաքական սահմանները և հարակից հարցեր

Վերը նկարագրված քաղաքական ու էթնիկական փոփոխությունների հետևանքով «Աղուանք» անվանումը ստանում է նոր իմաստ՝ ընդգրկելով նախկինից տարբեր մի տարածություն, որի սահմաններն հյուսիսում անցնում էին Կուր գետով, հյուսիս-արևմուտքում՝ Հնարակերտ ամրոցով, հարավ-արևելքում՝ Արաքս գետով, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Արցախյան, Սևանի ու Մուրղուզի (Միափորի) լեռներով: Այլ խոսքով, այս «Աղուանքը» ներառում է հայոց եզերական նահանգներ Ուտիքն ու Արցախը կամ «ուտեացոց» ու «ծաղեացոց» իշխանությունները՝ դրանք բնակեցրած ցեղերով՝ ուտիացիներով, գարդմանացիներով, ծաղեացիներով ու գուգարներով:

Դժվար չէ նկատել, որ այս «Աղուանքը» իր սահմաններով ու բնակիչներով ամբողջովին տարբերվում է անտիկ հեղինակների նկարագրած 26 ամենատարբեր ցեղերով բնակեցված բուն Աղվանքից, որի սահմաններն, ինչպես տեսանք, անցնում էին հյուսիսում՝ Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթայի Կերաունյան ճյուղով, հարավում՝ Կուր գետով, արևելքում՝ Կասպից ծովով, իսկ արևմուտքում՝ Ալազան գետով:

Այսպիսով, Աղվանից մարզպանության տրոհումից հետո «Աղուանք» անունը կրում են հայոց Ուտիք և Արցախ նահանգները:

«Աղուանք» անվանումը աստիճանաբար ամրապնդվում է այս տարածքի վրա: Իրենց միասնական քաղաքական իշխանության, էթնիկական միատարրության, տնտեսական ու մշակութային միասնականության ու բարձր զարգացածության շնորհիվ Արցախի ու Ուտիքի միացյալ քաղաքական կազմավորումը տեղական իշխանական Առանշահիկ տոհմի գլխավորությամբ տեղ չէր թողնում այնպիսի փոփոխությունների համար, ինչպիսիք կային մարզպանության Կուրից հյուսիս ընկած տարածքում և բացառում է «Աղուանք» տեղանվան փոփոխությունը, որը նշված նահանգների համար ավելի շուտ աշխարհագրական, քան քաղաքական անվանում էր:

Սկսած այդ ժամանակաշրջանից, հայ պատմիչների աշխատություններում «Աղուանք» անվանումը գործածվում է հիմնականում նոր իմաստով և հանդես գալիս որպես նշված տարածքին նաև տրվող «Հայոց Արևելից կողմանք», «Կողմն Արևելից», «Հյուսիս Արևելից կողմանք», «Խորին աշխարհ Հայոց», «Խորին Հայք» անվանումներին հոմանիշ հասկացություն: Դրա ցայտուն արտահայտությունը XI-XII դարերի հայ պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցու հաղորդումն է, «Աշխարհ

Աղուանից, որ ասի՝ խորին աշխարհ Հայոց»¹:

Հայկական հին մարզերին տրված նոր անվանումով էլ XVIII դարում հայ պատմական գիտության մեջ առաջանում է «Աղուանք Հայոց» աշխարհագրական ու քաղաքական հասկացությունը²:

Նույն երկրամասը արաբական աղբյուրներում կոչվում էր «Առան»:

Այս նոր անվանակոչված Աղվանքում կամ Ուտիք-Արցախյան հայաաշխարհում VI դարի վերջերից, դարձյալ պարսից քաղաքականության հետևանքով, բարձրանում է մի նոր հարստություն՝ Միհրանյան իշխանական հարստությունը, որին վիճակված էր նշանակալից դեր խաղալ երկրամասի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում:

«Աղուանք» աշխարհագրական անունը կրող Ուտիք-Արցախյան քաղաքական կազմավորման իշխանական գահի վրա Միհրանյանների բարձրանալը աղբյուրագրական հետազոտողների կողմից դիտվել է որպես նոր թագավորական հարստության բարձրացում բուն Աղվանքում, իսկ նրա ներկայացուցիչները՝ նրա թագավորների ավանդույթների շարունակողներ: Նրանցից Թ. Մամեդովը, օրինակ, գրում է. «VI դարից սկսած բարձրանում է Միհրանյանների աղվանական թագավորական դինաստիան»³ և ապա, այդ դինաստիայի ներկայացուցիչներին շարունակ կոչում է թագավորներ⁴: Ֆ. Մամեդովան էլ չնայած նրանց չի մեծարում թագավորական տիտղոսով, այնուամենայնիվ, որպես իր հետազոտության արդյունք, գրում է. «Հետազոտությունը թույլ է տալիս խոսելու երկրի կառավարիչների՝ ալբանական Արշակունի թագավորների (I-IV դդ.) և նրանց փոխարինած Միհրանյան մեծ իշխանների (VII-VIII դդ.) հաջորդականության և անընդմեջության մասին»⁵: Այսպիսի դատողությունների աճիմն լինելը բավականին պարզությամբ ցույց են տալիս հենց միայն Միհրանյանների տիրույթների սահմանները, որոնք իրենց տարածքային ընդգրկումներով և ծածան ժամանակաշրջանով կտրուկ տարբերվում էին բուն Աղվանքի սահմաններից: Երկու նույնանուն երկրները միմյանցից տարբերվում էին նաև իրենց էթնիկական կազմով ու քաղաքական կառուցվածքով:

Կաղանկատվածից, իր «Պատմության» մեջ Միհրանյանների մասին խոսելիս, բազում անգամներ նրանց տիրությունը անվանում է «իշխանություն», իսկ այդ տան ներկայացուցիչներին՝ «իշխաններ»: Այսպես, գրքի գլուխներից մեկը վերնագրելով «Կարգելն Վաղարշակյա զնախագահութիւնն Աղուանից»⁶, նա դրանով տարբերակում է «Աղուանք» կոչված երկրների քաղաքական կառուցվածքները:

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 230:

² «Աղուանից աշխարհի, կրկին առմամբ հիշատակի սա ի գիրս մեր. զմի ի փոխանակ այնր աշխարհին որ է ընդ մեջ Կուր գետոյ և Կասպից ծովու մինչև ի Դաքքանդ և սա կոչի Աղուանք Շիրուանայ կամ Շիրուան, երկրորդ ի մասնավորի փոխանակ այնր մասին Հայաստանի, որ պարտնակէ յինքեան գերիս աշխարհս այս գլխի, զԱրցախ և Փայտակարան և զմասն ինչ յայնկոյս Կուր գետոյ և սա կոչի հատկապէս՝ Աղուանք Հայոց, որ կաթողիկոսարանն Աղուանից ի Գանձասար» (տե՛ս Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տետն 1784 թ., յօրինելի ի հայր Միքայել վարդապետէ Զամշեանց, Կ. Պ., Երևան, 1984, էջ 131, նոր էջակալմամբ): Այդ տարածքը «Աղվանից Հայք» է կոչում նաև Ստ. Կամայանցը (տե՛ս նրա «Անհայտ գաղափարի իմն Հայաստանի», Վաղարշապատ, 1914, էջ 146-147 և հաջ.):

³ Т. Мамедов, Кавказская Албания в IV-VII вв., с. 21.

⁴ Նույն տեղում, էջ 22:

⁵ Ф. Мамедова, Политическая история... Албании, с. 241.

⁶ Կաղանկատվածից, Ա, գլ. Դ: (ընդգծ. - Հ. Ս.):

Նույնը նա անում է և մի ուրիշ տեղում: «Եվ Միրհեանն, որ ի Սասանեան տոհմն էր եկեալ ի Պարսից, հաստատեցաւ ի նախարարութիւն»⁷, իսկ պատմելով Միրհանյան իշխան Ջուանշիրի մասին, գրում է. «Արդ՝ այս երբեակք տասներեակք և տարիք երեք, յոր սկսաւ տէր բազմամեծար զբարեյաղթ իշխանն Աղուանից առնել, ի չորից ազգաց թագաւորաց աշխարհակալաց պատուել և մեծարել յոյժ... Մի որ տղայական բարութ և անհմաստ խորհրդով փոքր վարկանելով զսորայս տիրողութիւնս յաղագս ոչ ունելոյ թագ և եթ ի գլուխ, ծայրայապաւիշ թագաւորական պատուոյ, յոգնավայելոյ մեծութեան»⁸: Երկու կարծիք լինել չի կարող. Միրհանյանների կառավարությունը իշխանություն էր, իսկ նրանք ընդամենը իշխաններ: Իշխելով Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած տարածքում, նրանք չէին կարող լինել աղվանական թագավորների հաջորդները, առավել ևս ապահովել նրանց կառավարման անընդմեջությունը Աղվանք-Ալբանիայում, որի հարավային սահմանը վերջանում էր այնտեղ, որտեղ սկսվում էր Միրհանյանների Ենթակա երկրի հյուսիսային սահմանը:

Բ. Միրհանյան տոհմը նորանվանակոչված Աղվանքում

Միրհանյան տոհմը նոր անվանակոչված Աղվանից աշխարհում թեև պատմության ասպարեզ է իջնում VI դարի վերջերին, սակայն դա չի խանգարում, որ արդեն VII դարի սկզբներին դառնա տեղի իշխանական այն տոհմը, որը երկու դար շարունակ՝ մինչև 821 թ. իրեն վերապահի Աղվանից «առաջին իշխան» տիտղոսը կրելու իրավունքը:

Միրհանյանների՝ Աղվանքում կամ Ուտիք-Արցախում իշխանական գահին տիրելու և նրանց ծավալած քաղաքական ու տնտեսական գործունեության մասին միակ աղբյուրը Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմությունն» է, որի երկրորդ գրքի հիսուներկու գլուխներից քսանինը (ԺԷ-ԽԵ) հատկացված է ուսումնասիրվող տոհմի պատմությանը: Նշված գլուխներից էլ, սակայն, միայն Բ գրքի ԺԷ գլուխն է պարունակում Միրհանյանների նախնական պատմությունը՝ տոհմի հիմնադիր Միրհանից մինչև աղվանից մեծ իշխան Ջուանշիրը:

Միրհանյան տոհմը սերում է պարսից թագավորների զարմից և ուսումնասիրվող երկրամասում հաստատվում այսպես. պարսից Որմիզդ թագավորի (578-590 թթ.) սպանությունից ու Վահրամ Չուբիհի խռովության ճնշումից հետո նորընծա արաց արքան՝ Որմիզդի անշափահաս որդի Խոսրով Բ Փարվեզը (590-628 թթ.), դրությունը երկրի ներսում շտկելու և հոր սպանողներից վրեժխնդիր լինելու նպատակով կոտորում է դավադրության մասնակիցներին ու պարագլուխներին՝ իր Բնդու և Վստամ քեռիներին ու նրանց ազգակիցներից վաթսուն հոգու: Այդ սպանդի ժամանակ ազգակիցներից մեկը՝ Միրհան անունով, իբր արքայի վրեժխնդրությունից խուսափելու համար, մոտ երեսուն հազար ընտանիքով հեռանում է Պարսկաստանից՝ ցույց տալով, թե մտադիր է անցնել Խոսրովին թշնամի խազարների մոտ: Այս հանգամանքը, ըստ Մ. Կաղանկատվացու, լուրջ մտահոգություն է պատճառում Խոսրովին, և նա շտապում է Միրհանին կանխել: Մի գրությամբ նրան իրավունք է տալիս ընտրելու բնակության վայր, որտեղ կամենա, եթե չի ցանկանում ապրել բուն Պարսկաստանում: Միրհանը այդ ժամանակ հասած է լինում «յուտի գաւառ՝ մերձ ի քաղաքն մեծ Պարտավ: ... Եվ ի գալ հրովարտակին՝ պատահի նմա ի սարտոն գաւառին Գարդմանայ: ... Եւ տեսեալ զբարեյաւութիւն աշխարհին՝ հանեցաւ ի նմա լինել բնաբար: Եւ շինեաց յիւր անուն քաղաք մի՝ կոչելով զնա Միրհավան»⁹: Նոր վայրում դիրք և հեղինակություն ստեղծելու համար նրանք շուտով խնամիանում են տեղի տիրապետող իշխանական տան՝ Առանշահիկների հետ, իրենց փեսա դարձնելով նրանցից Ջարմիր Առանշահիկին: Այնուհետև գավառի իշխանությանը տիրելու համար, ապագա պաշարում մրցակցությունից հեռացնելու նպատակով, Միրհանն ընտրելով հարմար պահ իր մոտ է հրավիրում նրանց նշանավոր մարդկանցից տասներկու հոգու, դավով սպանում և դառնում գավառի տերը: Միրհանին հաջորդում են որդիները՝ «Արմայէլ, որ ծնաւ զՎարդ, Վարդ ծնաւ զքաջն Վարդան, որ շինեաց զբերդն Գարդմանայ զերիս ամս»¹⁰: Այս Վարդանն ավելի հեռուն գնացող նպատակներ էր հետապնդում, քանի որ սկսել էր բերդեր կառուցել Գարդմանում: Նրան, հավանաբար, այլևս չէր բավարարում սոսկ Գարդմանի տեր լինելը: Չնայած տեղական իշխանական տների հետ ունեցած խնամիական կապերին, Վարդանը

⁷Նույն տեղում, Գ, գլ. ԻԳ: (ընդգծ. - չ. Ս.):

⁸Նույն տեղում, Բ, գլ. ԻԸ (ընդգծ. - չ. Ս.):

⁹Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԷ:

¹⁰Նույն տեղում:

որը երկրամասում տիրապետության հասնելու համար դիմում է խարդավանքի «եւ նենգեալ ի սիրտ իւր զճախնական ազգս Հայկազնեանց Եռանշահիկս... կոչէ որպէս ի սէր իմն ի ճաշ և հաց կորստեան գործեալ նոցա տայ ուտել ի ճաշի անդ արեամբ իւրեանց: Արար գլխատումն արանց վաթսնից, միայն թողույր ի նոցանէն զփեսայացեալն իւրում ցեղին Զարմիրն Եռանշահիկ: Այսպէս եղև նոցայն տիրել Աղուանից»,- եզրափակում է պատմիչը և շարունակում թվարկել քաջ Վարդանից հետո եկող Միհրանյաններից. «Սորա (Վարդանից - Հ. Ս.) լինի որդի Վարդ, Վարդ ծնանի զՎարազման և զԾուշիկ տիկին և զՎարազ Գրիգոր՝ առաջին իշխանն Աղուանից, որ էառ զմկրտութիւն ի Վիրոյէ՝ Աղուանից կաթողիկոսէ: Վարազ Գրիգորի լինին որդիք չորք՝ Վարազ Փերոժ, Զիւանշիր, յեզուտ Խոսրով, Վարազման»¹¹:

Միհրանյան տոհմի ծագումնաբանական պատմությունը պատմագիտության մեջ բավական կասկածների տեղիք է տվել: Այդ տեղեկության մեջ առաջին անգամ անհամապատասխանություն է գտել Մ. Բրոսսեն¹², որին կրկնել է Ք. Պատկանյանը¹³: Խնդրո առարկա հարցը բարձրացրել է նաև Հ. Մանանդյանը: Ապացուցելու համար, որ Մ. Կաղանկատվացին X դարի հեղինակ է և ոչ թե VII , Հ. Մանանդյանը որպես կովան բերում է հենց Միհրանյան տոհմի ծագումնաբանական պատմությունը: Նա գրում է. «Արդեն տարօրինակ է, նույնիսկ պատմականորեն անհնարին, որ այս վեց սերունդները Միհրանից՝ Խոսրով Փարվեզի (590-628 թթ.) ազգականից սկսած, մինչև Զիվանշիր իշխանը (իշխել է ըստ մեր հեղինակի 637 թվականից), մի քանի տասնամյակում են իշխել»¹⁴: Այլ խոսքով, գիտնականը կասկածի տակ է առել այս հատվածի պատմականությունը: Այնուհետև Հ. Մանանդյանի վերոհիշյալ կարծիքը կրկնել են Ն. Աղոնցը, Ն. Ակինյանը, Կ. Վ. Տրեվերը, Զ. Դոուսթը և Կ. Թումանովը¹⁵:

Միհրանյան տոհմի ծագումնաբանական պատմությունը առասպել է համարվել նաև նորագույն աշխատություններում¹⁶: Նշված ուսումնասիրողների կարծիքով, Միհրանից մինչև Զուանշիր իշխել են վեց սերունդ, որոնք չեն տեղավորվում Կաղանկատվացու ցույց տված ժամանակահատվածում: Հետևաբար պատմիչի տեղեկությունը կարող է ճշգրտման կամ էլ, եթե այն հավաստի է պետք է Միհրանյանների մուտքը Աղվանք հետ տանել որոշ ժամանակով¹⁷: Այսպիսի առաջարկություն անելիս նրանք հենվում են Կաղանկատվացու Ա գրքի ԻԶ գլխի այն տեղեկության վրա, ըստ որի իբր Միհրանյան Քաջ Վարդանը մասնակցել է

488 թ. Աղվեհում Վաչագան Բարեպաշտի գումարած եկեղեցական ժողովին: Սակայն պատմագիտության մեջ արդեն ցույց է տրվել նման կարծիքի սխալ լինելը, կարծիք, որ առաջացել էր տարբեր ժամանակներում ապրող և միևնույն «Քաջ Վարդան» անունը կրող այլ անձնավորություններից թյուրիմացաբար նույնացնելուց¹⁸: Ուստի ճիշտ չէ Միհրանյանների Աղվանք գալու ժամանակաշրջանը ետ տանել և Կաղանկատվացու մեղադրել ժամանակագրությունը խախտելու մեջ:

Միհրանյան տոհմի վեց սերունդները՝ Միհրանից մինչև Վարազ-Գրիգորը ներառյալ, ըստ պատմիչի, իշխել են 590թ. (Խոսրով Բ Փարվեզի գահակալումից ու Միհրանի կարծեցյալ փախուստից) մինչև Աղվանից մեծ իշխան Զուանշիրը, որը, ինչպես կարծել են ուսումնասիրողները, իշխել է 636 թ., բայց իրականում 642 թ.¹⁹, այսինքն՝ 46-47 (թեկուզ 50-52) տարվա մի ժամանակամիջոցում, որն, իրոք, քիչ է, եթե որդին հաջորդել է հորը: Բանն այն է, որ որդին հորը հաջորդելու ենթադրության հնարավորություն տալիս է նաև Կաղանկատվացու շարունակողն իր հաղորդումներով, ըստ որոնց՝ Միհրանյանները Աղվանքին տիրել են «որդի ի հորէն առնելով»²⁰: Ուսումնասիրողները այս հարցի կապակցությամբ առաջ են քաշել զանազան տարբերակներ՝ փորձելով լուծել առաջացած անհամապատասխանությունը: Սակայն կա խորհելու առիթ տվող մի շատ կարևոր հանգամանք, որին ուշադրություն չեն դարձրել ուսումնասիրողները, բայց և որը վճռական նշանակությունի ունի հարցի պազաբանման համար:

Ըստ «Պատմության» շարադրանքի, Միհրանյան տոհմի ամենանշանավոր ներկայացուցիչ՝ Զուանշիրի սպանությունից հետո (638 թ.) Աղվանից իշխանական գահը անցնում է նրա եղբորորդուն՝ Վարազ-Տրդատին. «Տեառք տոհմից, կուսակալք, կողմնակալք, մեծամեծք, նախարարք և ամենայն իշխանք աշխարհից այսորիկ ժողովեալք առ մեծ արքեպիսկոպոսն Եղիազար՝ ... հաճեցան առժամայն հաւանութեամբ ընտրել զՆախարար ոմն աւագ որ մեծարեալն էր կայսերակերպ պատուով զապուրիպատի պատրկութեան ստացեալ պատիւ, որոյ անուն էր Վարազ-Տրդատ՝ որդի Վարազ-Փերոժի՝ եղբոր Զիւանշիրի»²¹: Վարազ-Տրդատը փաստորեն Աղվանից առաջին իշխան է նշանակվել այն դեպքում, երբ Զուանշիրն ուներ բյուզանդական Կոստանդ Բ կայսեր կողմից պատրիկության տիտղոս ստացած որդիներ²²: Անմիջական ժառանգ չէր նաև կրկին Զուանշիր անունով մի ուրիշ «մեծ իշխան»՝ Ստեփանոսի որդի Վարազ-Տրդատ Գ-ն և այլն: Ուրեմն, Միհրանյան տոհմում միշտ չէր, որ իշխանությունն անցնում էր իշխանի անմիջական ժառանգին, չնայած պատմիչի «որդի ի հորէն առնելով» տեղեկությանը: Ի դեպ, Միհրանյան տոհմում հաճախ իշխանությունն անցել է ոչ թե ավագ որդուն, այլ կրտսերին: Իրենց հայրերի կրտսեր որդիներն էին «զՎարազ Գրիգոր՝ առաջին իշխանն Աղուանից»²³ և վերջինիս «զերկորդ» որդին ... Զիվանշիր խրոխտ և սիգողաճեմ»²⁴: Վերջապես պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ

¹¹ Նույն տեղում:

¹² История агван, с. 341.

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ A. Manandian, Beitrage zur albanischen Geschichte, Leipzig, 1897, . 13.

¹⁵ Ն. Աղոնց, Զննություն Մովսես Կաղանկատվացու («Ամսիտ», 1939 թիվ 6, էջ 4): Ն. Ակինյան, Մովսես Դասխուրանցի, էջ 66, K. B. Trever, Очерки по истории ... Албании, с. 236; The History of the Caucasian Albanians, p. 107, s. 3, Cyril Toumanoff, Studies..., p. 478-479.

¹⁶ A. A. Акопян, Албания-Алуанк..., с. 196.

¹⁷ K. B. Trever, Очерки по истории ... Албании, с. 236; Ն. Ակինյան, Մովսես Դասխուրանցի ..., էջ 37; Cyril Toumanoff, Studies..., p. 478. Վերջինս Միհրանյան տոհմի համար կազմել է մի նոր ժամանակագրություն՝ Միհրանից մինչև Վարազ-Գրիգորը իշխած յուրանաբանչյուր իշխանի համար սահմանելով գահակալության 30 տարի (տե՛ս նույն տեղում, էջ 479, ծանոթ. 178): Նմանօրինակ առաջարկություն՝ Միհրանյանների հանդեմ գալը ետ տանել անում է Զ. Բունիատյանը, միաժամանակ Կ. Թումանովի հետևությամբ, բայց, առանց ամուրը տալու, առաջարկելով յուրանաբանչյուր իշխանի համար իշխանության 30 տարի (տե՛ս 3. Буниатов, Albanica – III, Известия АН АЗССР, 1964, N 4, с. 90): Н. Алиев, Ф. Османов, Бассейн рек..., с. 201.

¹⁸ Ս. Հովհաննիսյան, Աղվեհի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ, ՊԲՀ, 1967, թիվ 4, էջ 269:

¹⁹ Տե՛ս ստորև:

²⁰ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. Ի:

²¹ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԼԶ:

²² Նույն տեղում, Բ, գլ. ԻԲ:

²³ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԷ:

²⁴ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԷ, ԺԸ:

անմիջական ժառանգականության տպավորություն ստեղծող Կաղանկատվացու երկի շարունակողն է, որը, խոսելով իր համար հեռավոր ժամանակների մասին և հաջորդաբար թվարկելով Աղվանից առաջին իշխաններին, սխալմամբ կարծել է, թե նրանք անմիջական ժառանգներ են եղել, և այդպես էլ մատուցել է ընթերցողին: Այսպիսով, Միհրանյան իշխանների՝ Աղվանքում վերջնականապես հաստատվելու կարծանալ ժամանակամիջոցում հաջորդականությունը պետք է դիտել ոչ թե հորից որդուն անմիջականորեն փոխանցվելու կարգով, որի ժամանակ Մ. Կաղանկատվացու նշած ժամանակամիջոցը իրոք չէր բավականացնի, այլ նույն տոհմի տարբեր ժառանգների միմյանց հաջորդելու օրինաչափությամբ: Հարցին մոտենալով այս տեսանկյունով, Միհրանյան իշխանների այսպիսի արագ հաջորդականությունը դառնում է տրամաբանական և պատճառաբանված քաղաքական հանգամանքներով: Միհրանյաններն Աղվանք էին եկել նվաճելու և տեղական Առանշահիկ իշխանների դարերով սրբագործված իրավունքի հաշվին էին ուզում իշխանություն ձեռք բերել, որը և, բնականաբար, հանգեցնում էր նրանց դիմադրությանը: Առանշահիկներն, ամենայն հավանականությամբ, բոլոր միջոցներով ջանացել են վերացնել իրենց գահի հավակնորդ Միհրանյաններին: Վերջիններս էլ իրենց հերթին միջոցների մեջ խտրություն չեն դրել Առանշահիկների նկատմամբ գերիշխանության հասնելու համար: Հիշենք Միհրանի ու նրա ծոռ Քաջ Վարդանի կազմակերպած դավադիր խնջույքները, խնամիական կապերի հաստատումն Առանշահիկների հետ և այլն²⁵: Նրանք կենաց և մահու պայքար են մղել, որի ժամանակ, բնականաբար, գահակալների հաջորդականությունն արագանալու էր: Այդ է պատճառը նաև, որ պատմիչը նույնպես չի խոսում այս տոհմի վեց ներկայացուցիչների մասին, այլ միայն թվարկում է նրանց: Վեց սերունդներից նա միայն երկուսի՝ Միհրանի ու Քաջ Վարդանի գործունեության մասին է խոսում: Առաջինի, որ եկավ Աղվանք ու նենգորեն սպանեց տասներկու նշանավոր իշխանների ու, երկրորդի, որ բերդ կառուցեց երեք տարում և նմանվեց իր նախապապին՝ «հաց կորստեան» տալու գործում:

Միհրանյանների՝ Պարսկաստանից գալու պատմությունը Ն. Ակինյանին հանգեցրել է մի այնպիսի եզրակացության, թե աշխատության «խմբագիրը ձգտում կցուցնէ Աղուանից ինչպես թագավորները, նույնպես իշխանները Արշակունցի և Սասանյան ծագումն սերած հավատացնել»²⁶: Բայց ճիշտ չէ այս պատմության մեջ փնտրել հեղինակի ինչ-որ ցանկություններ և չտեսնել Պարսկաստանի՝ դարեր շարունակ երկարաձգվող զավթողական քաղաքականությունը, որ նա վարում էր Մեծ Հայքում, Աղվանքում և Վիրքում: Հայաստանի առաջին բաժանումը Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև և Անդրկովկասում վերջնականապես ու ամուր կերպով հաստատվելու նրա ջանքերը, բավականին պերճախոս են վերը նշված միտքը հաստատելու համար: Հայոց Արևելից կողմերում կամ նոր անվանակոչված Աղվանքում Միհրանյան տոհմի հաստատվելը և Պարսկաստանի նույն քաղաքականության շարունակությունն էր և ուներ իր պատճառները: Պարսկաստանի սահմանները IV-V դարերում գնալով ընդարձակվում էին և ավելի ու ավելի մոտենում կովկասյան քոչվոր ցեղերով բնակեցված տարածություններին, հաճախ ենթարկվելով ընչաքաղց քոչվորների հարձակումներին: Նրանց ճանապարհը փակելու և իրենց հյուսիսային սահմանները պաշտպանելու համար,

²⁵ Տես վերը

²⁶ Ն. Ակինյան, Մովսես Դավթուրյանի..., էջ 66:

Սասանյաններն, ինչպես արդեն վերևում տեսանք, չխնայեցին ո՛չ նյութական, և ո՛չ էլ մարդկային միջոցներ: Եվ դա արվում էր՝ Անդրկովկասում տիրապետության հասնելու համար: Այդպիսի քաղաքականությունը վաղուց էր որդեգրված Տիգրանի կողմից և չէր թուլացել նաև Խոսրով Բ-ի օրոք, մահավաճել էր 591 թ. Հայաստանը կրկին բաժանվել էր Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև: Ստեղծված պայմաններում այլևս նպատակահարմար չէր նվաճված երկրները կառավարել սոսկ մարզպանների միջոցով: Անհրաժեշտ էր ուժեղացնել պարսկական տարրը և հատկապես Ուտիքի Գարդման գավառում, որը Հայաստանի ու Վրաստանի երկրորդ բաժանումից հետո ձեռք էր բերել կարևոր ռազմավարական դիրք: Գտնվելով Բյուզանդիային ենթակա հայկական ու վրացական հողերի անմիջական սահմանակցությամբ, Բյուզանդիայի հնարավոր ոտնձգությունները դեպի Պարսկաստանի ազդեցության շրջաններ տեղի էին ունենալու հենց այստեղից: Ուտի նրա տիրակալների առջև ծառացել էր Սասանյան ինքնակալության արևմտյան սահմաններն այդ ոտնձգություններից պահպանելու ծանր ու պատասխանատու խնդիրը: Այսպիսի պայմաններում Խոսրով Փարվեզը չէր կարող հենվել տեղական իշխանների վրա, չնայած այնտեղ նստած էր պարսից մարզպանը: Պետք էր ավելի իրական ուժ, կրոնով ու գաղափարով հավատարիմ Պարսկաստանի զավթողական քաղաքականությանը: Եվ նա գտնում է այդ ուժը: Միհրանը, ինչպես ասվեց, իր հետ վերցնելով երեսուն հազար ընտանիք, տեղափոխվում է նոր անվանակոչված Աղվանք և բռնությամբ հաստատվում Գարդմանում:

Ամրապնդվելով Ուտիքի Գարդման գավառում, Միհրանյանները փոխարինելու եկան նրա նախկին բուն հայկական նախարարական տանը: Թվում էր, թե նրանց հաստատվելով ու Գարդմանի հայ նախարարական տան վերացումով կամ ժամանակավորապես քաղաքական կյանքից հեռացումով, ողջ գավառը նոր հարստության ազդեցության տակ կկորցնի՝ հայկականությունը: Բայց տեղի է ունենում հակառակը, Միհրանյաններն իրենք են աստիճանաբար հայանում, ընդունելով քրիստոնեական կրոնը: Մ. Կաղանկատվացին գրում է. «Եվ Միհրանն, որ ի Սասանեան տոհմէն էր եկեալ ի Պարսից, հաստատեցաւ ի նախարարութիւն. և անուանք նոցա որդի ի հօրէ առնելով՝ են այսոքիկ. Միրն, Արմայէլ, Վարդ, քաջ Վարդան, որ հաւատացեալ ի Քրիստոս և ոչ շինողն Գարդման բերդոյ»²⁷:

Ընդունելով քրիստոնեություն, ապա խնամիական կապեր հաստատելով տեղական հայ իշխանական տների ներկայացուցիչների հետ, մահավաճող հայ գրի ու գրականության առկայության պայմաններում²⁸, Միհրանյանները վերջնականապես հայանում են և հանդես գալիս որպես հայկականության ջատագովներ՝ յուրացնելով հայ ավագանուն հատուկ սովորույթները:

Սկզբնական շրջանում Միհրանյաններն ամփոփված էին Գարդման գավառում և, ինչպես երևում է նրանց տրվող «Գարդմանայ տեառն» տիտղոսից²⁹, այն վերածում են հայրենական կալվածքի, ապա առաջին իսկ հնարավորության

²⁷ Կաղանկատվացի, Գ, գլխ. (ընդգծ. - Հ. Ս.): Ս. Կանյանը գտնում է, որ «ոչ շինողն Գարդման բերդոյ» պետք է սրբագրել «որ շինողն Գարդման բերդոյ» (Տե՛ս նրա «Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի», էջ 160, ծանոթ. 2): Այս ուղղումը շատ հավանական է, մանավանդ որ Կաղանկատվացին ունի հենց այդ հաստատող վկայություն. «զբաշն Վարդան, որ շինեաց գերդոն Գարդմանայ» (Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԷ):

²⁸ Ա. Շ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը:

²⁹ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԻԱ, Ծ:

դեպքում, կարողանալով գերիշխանության հասնել գլխավոր հակառակորդների՝ Առանշահիկների նկատմամբ, իրենց հռչակում են Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած տարածության վրա իշխելու հավակնություն ունեցող միակ իրավատերերը:

Առաջինը Միհրանյան տոհմից, որ հասնում է նշված ողջ տարածքում իշխելու պատվին, Վարազ-Գրիգորն էր՝ Միհրանից հետո 6-րդ իշխանը: Դա է վկայում ոչ միայն նրա համար գործածվող «գառաջին իշխան Աղուանից» տիտղոսը, որը Միհրանյաններն սկսում են կրել նրանից սկսած³⁰, այլև 20-ական թթ. վերջում Աղվանքում տեղի ունեցած դեպքերի ժամանակ երկրի մայրաքաղաք Պարտավում նստող Գալշաք անունով մեկի՝ որպես Աղվանից աշխարհի իշխանի, հիշատակությունը: «Գալշաք, որ առաքեալն էր ի Խոսրովայ պետ և իշխան աշխարհիս»³¹, «որ պահէր և ունէր զքաղաքն Պարտաւ»³²: Խազարների հարձակումից ահաբեկված, այս իշխանի փախուստից ու Խոսրով Բ Փարվեզի սպանությունից հետո և 628 թ. Վարազ-Գրիգորի Աղվանից առաջին իշխան նշանակումով³³ միայն Միհրանյանները հասնում են ողջ Աղվանից աշխարհում իշխելու պատվին:

Այսպիսով, Միհրանի ժառանգները, լինելով շրջաֆալաց ու հեռատես քաղաքական գործիչներ, ժամանակի ընթացքում կարողանում են իրենց տիրապետությունն ամրապնդել Կուրի և Արաքսի միջագետքում՝ դառնալով այն իշխանական հարստությունը, որ միայն իր ձեռքում էր կենտրոնացնում քաղաքական իշխանությունը: Ավելին, իրենց հզորության գագաթնակետին՝ Ջուանշիր իշխանի օրոք, նրանք այդ իշխանությունը տարածում են նույնիսկ Կուրի ձախակողմյան տարածքի որոշ մասի վրա ևս³⁴: Հարկ է ընդգծել, որ վերջում նշված որոշ տարածությունների ենթակայությունը Միհրանյաններից կրում էր ավելի շուտ ժամանակավոր ու անվանական բնույթ: Նրանց քաղաքական գործունեությունը հիմնականում ծավալվում էր Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած տարածքում՝ Ուտիքում և Արցախում կամ ժամանակի հասկացողությամբ՝ Աղվանք-Առանում:

Այսպիսով, Միհրանյան իշխանական հարստությունը, բարձրանալով իր տարածքով ու էթնիկական կազմով «Ալբանիայից», բոլորովին տարբեր մի երկրամասում, այնպիսի խառը ժամանակներում, երբ արաբները սկսել էին բախել Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի դռները, իսկ հյուսիսից խազարները հյուսիսային ամեն տեսակ ցեղերի հետ ավարառության նպատակներով հանգիստ չէին տալիս Կովկասի հարավային լանջին ապրող ժողովուրդներին, կարողանում են հասնել քաղաքական ու տնտեսական հաջողությունների՝ պահպանելով իրենց երկրի ներքին ինքնուրույնությունը:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱԾԽԱՐՀԸ ՄԻՀՐԱՆՅԱՆ ԻԾԽԱՆՆԵՐԻ ՕՐՈՋ (590-821 թ.թ.)

Ա. Աղվանքը մինչարաբական նվաճումները

Նոր հարստության հաստատվելը Աղվանքում նշանավորվում է 603-604 թվականների մի ապստամբությամբ: Ն. Աղոնցի կարծիքով, այս թվականներից «քաղաքական ընդհանուր կացությունը հիմք չի տալիս ենթադրելու որևէ ապստամբական շարժում Աղվանքում»¹: Բայց որ VII դարի սկզբներին պարսից տերության դեմ տեղի է ունեցել ապստամբություն և դաժանորեն ճնշվել է Խոսրով Բ-ի կողմից, երևում է «Պատմության»՝ Աղվանքի կաթողիկոս Վիրդյին նվիրված գլխից: Վիրդյն քսանհինգ տարի շարունակ գտնվել է «առ դրանց Խոսրովու», որովհետև վերջինս նրան «յանցական գտեալ ընդ ապստամբողս մեծամեծաց իշխանաց աշխարհին Աղուանից, որք ապստամբեցան յարքայէն Պարսից և կորեան անկան բազումք ի նոցանէ ոմանք ի սուր, ոմանք ի խեղութիւնս անդամոց և ոմանք տարագրեալք յաշխարհս հեռաւորս»²: Աղվանից երկրում տեղի ունեցած ապստամբության մասին հիշատակվում է նաև Կյուրիոն վրաց կաթողիկոսի՝ Յուրտավի եպիսկոպոսին՝ Մովսեսին ամբաստանող նամակում, որն ուղղված էր Վրկանից մարզպան Սմբատ Բագրատունի հայ իշխանին: Նամակում հայտնվում է մարզպանին, որ վերոհիշյալ Մովսեսը «վասն չար գործոց իւրոց գաղտ ի գիշերի փախստական գնաց եւ յապստաբս (Աղուանից) չոգաւ առ Վահրամ եւ այնպէս չարութեամբ գիտաց առնէլ զի սակաւիկ ինչ պիտեցաւ եւ դեռ զքաղաքս առնուլ տայր եւ Արեաց աշխարհին մեծ զիան հասուցանէր»³: Այս հիշատակումները ցույց են տալիս, որ, իրոք, VII դարի սկզբներին պարսից տերության դեմ ծագել է ապստամբություն: Ապստամբության պատճառը, անկասկած, ի դեմս Միհրանյանների, Աղվանքում պարսկական մի տոհմ հաստատելու Սասանյան Պարսկաստանի քաղաքականությունն էր, որով ձգտում էր, տեղական տարրի վերացումով, տիրապետության հասնել նախ Աղվանք-Առանում, ապա նաև ողջ արևելյան Անդրկովկասում: «Աղուան ապստամբների գլուխն էր», ըստ Ն. Ակիմյանի⁴, Յուրտավի եպիսկոպոսի նամակում հիշատակված Վահրամը: Կարծիք կա, որ նա կարող էր լինել Աղվանքի ապագա կաթողիկոս Վիրդյն⁵: Տրամաբանական է ենթադրել, որ ապստամբության ռազմական ղեկավարը հիշյալ Վահրամն էր, այն դեպքում, երբ Վիրդյն կարող էր ստանձնած լինել հոգևոր առաջնորդի դերը:

Ապստամբների համար պատեհ առիթ էին պարսկա-բյուզանդական պատերազմները: 602թ. բյուզանդական արքունիքում պալատական հեղաշրջման

¹ Ն. Աղոնց, Զննություն Մովսես Կաղանկատուացույ, «Ամախիտ», 1940, թիվ 3, էջ 31:

² Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԴ:

³ Գիրք թղթոց, էջ 171:

⁴ Ն. Ակիմյան, Մովսես Դախտուրանցի ..., էջ 200:

⁵ Յ. М. Бунятов, О деятельности католиков Албании Виро (590-630 гг.), Блужный и Средный Восток, 1962, с. 16: Его же, Азербайджан в VII-IX вв., с. 48: Ն. Աղոնցի կարծիքով ընդհանրապես Վիրդյն չի մասնակցել ապստամբությանը (Տե՛ս «Ամախիտ», էջ 30):

³⁰ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԵ, Գ, գլ. Ի:

³¹ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԱ:

³² Նույն տեղում:

³³ Տե՛ս ստորև:

³⁴ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԵ, ԻԱ:

ժամանակ սպանվում է Մորիկ կայսրը, և նոր կայսր է հռչակվում Փոկասը (602-610 թթ.): Պարսից Խոսրով Բ Փարվեզ թագավորը պարսկական զորագնդերը շարժում է Բյուզանդիա՝ իր բարերարի սպանության վրեժը լուծելու պատրվակով: Եվ «մեծամեծք իշխանք Աղուանից», օգտվելով նրա բացակայությունից և պատերազմով զբաղված լինելուց, ապստամբում են: Դժվար է խոսել այս ապստամբության որևէ դրվագի մասին: Բացի ապստամբելու փաստն ընդգծող նշված ընդհանուր հիշատակություններից, աղբյուրները ոչինչ չեն հաղորդում: Ամենայն հավանականությամբ ապստամբությունը սուր բնույթ չի կրել, քանի որ, չնայած զբաղվածությանը, Խոսրով Բ-ն կարողանում է ճնշել այն, իսկ նրա մասնակիցների հետ դաժան հաշվեհարդար տեսնել՝ ոմանց սրի քաշելով, ոմանց խեղանդամ դարձնելով, ոմանց էլ աքսորելով հեռավոր երկրներ⁶: Ինքը՝ ապստամբության ենթադրյալ առաջնորդ Վիրոն, մի կերպ ազատվում է իրեն սպասվող մահապատժից, Խոսրով Բ-ի կանանցում գտնվող քրիստոնյա, տիկնանց տիկին Շիրինի միջնորդությամբ⁷: Վերջինս, որ Խոսրով թագավորից ստացել էր «համարձակութիւն վասն հաւատոյ»⁸ «մեծաւ ջանիւ կարաց գտանել ի պարզեհ զկեանս նորա ի թագաւորէն»⁹, պայմանով, սակայն, որ Վիրոն ընդմիշտ մնա պարսից արքունիքում:

Ապստամբությունը ճնշելուց հետո Աղվանից կամ Ուտիք-Արցախյան աշխարհը հարկադրված էր ճանաչել նոր իշխանական տան իրավունքները կառավարման համակարգում: Այժմ արդեն ապահովված Միհրանյանները կարող էին լայն գործունեություն ծավալել ողջ երկրամասում՝ լիիրավ տիրակալության հասնելու համար: Մինչդեռ շարունակվում էին պարսկա-բյուզանդական պատերազմները, որոնց, շուտով, իր կամքից անկախ, մասնակից է դառնում և Աղվանից աշխարհը:

610թ. բյուզանդական զահի վրա Փոկասին փոխարինում է Հերակլ կայսրը (610-641 թթ.), որն էլ 622 թ. սկսում է պատմության մեջ հայտնի՝ պարսկական արշավանքները¹⁰: Ռազմական թատերաբեմ են դառնում Հայաստանի կենտրոնական շրջանները, նրա հյուսիսարևելյան կողմերը, այսինքն՝ նոր անվանակոչված Աղվանից աշխարհը և Վրաստանը: Եվ ահա «չամի ԼԴ-երորդի Խոսրովայ արքայի», այն է՝ 624 թ. «չուեսաց գնաց Երակոս ճի հազարաւ, և երթեալ ի դուռն թագաւորին Պարսից»¹¹: Պոնտոսից անցնելով Ասորպատական¹² ու նրա Գանձակ քաղաքը, ի փոխհատուցումն Երուսաղեմի¹³, հիմնովին քանդելուց հետո, Հերակլը շարժվում է Խոսրովի վրա: Վերջինս, սակայն, հարձակման թափից խուճապահար նահանջում է Ասորեստան: Տեսնելով այդ, Հերակլը դադարում է Խոսրովին հետապնդելուց և ետ է դառնում ձմեռն անցկացնելու «ի կողմանս Աղուանից, Վրաց և Հայոց աշխարհաց»¹⁴: Աղվանքն ու շրջակա երկրներն

ընտրելով որպես ձմեռելու համար հարմար մի վայր, բյուզանդական կայսրը փորձում է օգտագործել նաև նրանց զինված ուժերը, «ուստի և գիր արարեալ առ իշխանս և առաջնորդս աշխարհաց, զի ինքնական կամօք ելցեն ընդ առաջ նորա և ընկալնուցուն և պաշտեցեն զնա հանդերձ զօրոքն իւրովք յաւուրս ձմերայնոյ. ապա եթե ոչ, - սպառնում է կայսրը, - համարեսցին առաջին նորա իբրև հեթանոսք, առցին ամուրք նոցա և գերեսցին սահմանք աշխարհացն այնցիկ ի զօրաց նոցա»¹⁵: Բայց նրանք ուշադրություն չեն դարձնում Հերակլի պահանջներին և, չվախենալով նրա սպառնալիքներից ու ունենալով Խոսրովի հրամանը, ամրանում են երկրի տարբեր վայրերում: Կաղանկատվացու պատմելով, մասնավորապես Աղվանից իշխանները «ի նոյն ինքն ի հրամանէ Խոսրովու թողեալ զմեծ քաղաքն Պարտաւ, ելեալ գնացին ամրացան ի տեղիս տեղիս»¹⁶: Դա փաստորեն նշանակում էր հրաժարվել նաև դիմադրությունից: Դրանից էլ օգտվելով, կայսերական բանակը անթիվ բազմությամբ մտնում է Ուտիք և, ապա ճանապարհին ավերածություններ սփռելով, բանակում է Տրտու գետի ափին՝ Դյուտական գյուղի մոտ¹⁷: Այնուամենայնիվ, Հերակլին չի հաջողվում 624-625թթ. ձմեռն անցկացնել այնտեղ: Թեոփանեսը պատմում է, որ Խոսրովը, պարսից բանակի գլխավոր հրամանատար նշանակելով պատմում է, որ Խոսրովը, պարսից բանակի գլխավոր հրամանատար նշանակելով Ծահրապղական անունով զորավարին և նրան «տալով Խոսրովական և Ծահրապղական անունով զորավարին և նրան «տալով Խոսրովական և Ծահրապղական կոչվող զորքերը, ուղարկեց Ալբանիա՝ Հերակլիոսի դեմ»¹⁸: Կաղանկատվացին էլ է պատմում, որ պարսից «նոր» կոչված զորքը զորավար Ծահրապղականի գլխավորությամբ հետամուտ է լինում Հերակլին և հարկադրում նրան ռազմական գործողություններ սկսել¹⁹: Ռազմական գործողությունները ծավալվում են Աղվանքի տարածքում, ուր հասնում է Բյուզանդիայից վարդապետ Կարսից մյուս բանակը՝ Ծահր-Վարազի գլխավորությամբ: Ծահրապղականի ու Ծահր-Վարազի բանակները մի կողմից, պարսից մի երրորդ բանակ էլ զորավար Ծահենի հրամանատարությամբ մյուս կողմից, Հերակլին առնում են շրջապատման մեջ: Դյուտական գյուղի մոտ ճամբար խփած Հերակլի դեմ Գարդմանի Մյուս Տիգրանակերտ ավանում կանգնում են առաջին երկու զորավարների բանակները, իսկ թիկունքում՝ նույնպես Տիգրանակերտ կոչվող ավանում Ծահենի բանակը: Հերակլը շրջապատումից դուրս գալու համար ամբողջ զորությամբ հարձակվում է Ծահենի երեսուն հազարանոց բանակի վրա, «Հապճեպ զորութեամբ եհար զնա և խորտակեաց և զնաց ի ծղուկս. և թափեցաւ ընդ լեռնակողմն ի դաշտն Նախճուանն ի ձմեռան ժամանակի»²⁰: Նույնը պատմում է և Կաղանկատվացին²¹: Պատերազմական գործողություններին Աղվանքի մասնակցության մասին աղբյուրներում ուղղակի տեղեկություններ չկան: Բայց ելնելով այն փաստից, որ Հերակլը օգնության պահանջով դիմել է Աղվանից երկրի իշխաններին, իսկ նրանք, մերժելով նրա պահանջը, հնազանդվել են Խոսրովի կարգադրությանը, կարելի է ենթադրել, որ մասնակցում էին այդ պատերազմներին և հանդես էին գալիս Պարսկաստանի կողմից ընդդեմ Բյուզանդիայի: Դրան էր մղելու նաև այն, որ Աղվանից իշխանության գլուխ կանգնած էր պարսկական

⁶ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԴ:

⁷ Մեթոս, գլ. ԺԱ: Մխիթարայ Անեցոյ Պատմութիւն, ՄՊԲ, 1879, էջ 34:

⁸ Մխիթար Անեցի, էջ 34:

⁹ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԴ:

¹⁰ Այս արշավանքների ու նրանց մանրամասների մասին տես Թեոփանես Խոստովանոզ, Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բաթթիկյանի, Երևան, 1983, էջ 18-37:

¹¹ Մեթոս, գլ. ԼԶ:

¹² Հերակլի այս և մյուս արշավանքների երթուղիների մասին տես Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Ե, էջ 375-405:

¹³ Երուսաղեմը մինչ այդ գրավել, հրկիզվել ու սք. Խաչի նշանը գերեվարել էին պարսից զորքերը (Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Ժ):

¹⁴ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Ժ:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Թեոփանես, էջ 23:

¹⁹ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Ժ:

²⁰ Մեթոս, գլ. ԼԶ:

²¹ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Ժ:

ծագում ունեցող ու Պարսկաստանի հպատակ Միհրանյան հարստությունը:

625-626 թթ. ձմեռն անցնում է երկուստեք նոր պատերազմների նախապատրաստման, դիվանագիտական եռանդուն գործունեության մեջ: Պարսիկները կարողանում են դաշնակցել Բալկանյան թերակղզում տիրապետող ավարների հետ և նրանց ուշադրությունը հրավիրել Կոստանդնուպոլսի վրա²², իսկ Հերակլը այս միությանը հակադրում է խազարների հետ իր դաշնակցությունը: Նրա նպատակն էր «բանալ գործունե Զողայ, հանել զազգս ազգս բարբարոսաց և նոքօք վանել զթագաւորն Պարսից գհպարտն Խոսրով»²³: Սա արդեն Հերակլի քաղաքականության մեջ նոր երևույթ էր, որն իրեն լիովին արդարացնում է: Պատմիչի վկայությամբ, Հերակլը խազարների առաջնորդ Ջերու խաքանի մոտ է ուղարկում իր նախարարներից Անդրե անունով մեկին՝ «բազում խոստամբք անթիւ անհամար գանձուց»²⁴: Ամենայն հավանականությամբ, Հերակլը բացի խոստացած անհամար գանձերից, նրան էր տվել և Աղվանքը, Լիփնքը և Զողը, որպես սեփական տիրույթներ: Այս ենթադրությունը ուժ է ստանում խազարների արքայորդի Ծաթի խոսքերով՝ ուղղված Աղվանից կաթողիկոս Վիրդին. «Ստացա հայր իմ զաշխարս զայստիկ երեսին» Աղուանից, Լիփնաց և Զողայ յիւր սեպհական ժառանգությունն յախտեմական»²⁵: Վաչկատուն խազարների ընչաքաղց առաջնորդը, հրապուրված կայսեր խոստումներից և պարսից արքայից հնազանդության մեջ գտնվող երկրները առապատակելու հնարավորությունից, արձագանքում է Հերակլի կոչին, որի հետևանքն են 627, 628 և նույնիսկ պատերազմի ավարտին հաջորդող՝ 629 թ. մեկը մյուսի հետևից կրկնվող ավերիչ արշավանքները դեպի երկրամաս, որոնց ժամանակ ծանր ու տագնապալից վիճակ էր ստեղծվում նրա բնակիչների համար: Կաղանկատվացին սարսափազդու գույներով է նկարագրում խազարների արշավանքները. «Իսկ ի մտանել ամին երեսներորդի եօթներորդի նույն ինքն Խոսրովու, - գրում է պատմիչը, - առաքեաց թագաւորն հիւսիսոյ զխոստացեալ զօրսն պատերազմող, զօրավար կարգեալ զեղբօրորդին իւր, որում ի պատիւ իշխանութեանն իւրեանց Ծաթ»²⁶ անուն կարդային, որ եկեալ արշաւեաց յամենայն սահմանս աշխարհիս Աղուանից և ընդ մասն ինչ Ատրպատականու և մաշեաց ի սուր տուների զբազում անձինս քրիստոնէից և հեթանոսաց. իսկ զթիվ նոցա որք գերեցան ի նոցանէ ո՞ր կարիցէ հասու լինել կամ ընդ գրով արկանել»²⁷: Սա խազարների առաջին արշավանքն էր, կամ, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, առաջին ուժեղ հարվածը Պարսկաստանին՝ թիկունքից հասցված:

Հաստատվելով Արաքսի ափին, խազարների առաջնորդը պատգամավորներ է ուղարկում Խոսրով արքայի մոտ՝ պահանջելով նրանից ետ վերադարձնել բազմաթիվ գերիներին և սբ. Խաչի նշանը, ազատել քաղաքներն ու զինվորներին դուրս բերել գրաված տարածքից, հակառակ պարագայում սպառնալով նրա

²² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 248:

²³ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԲ:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԴ:

²⁶ Ն. Արմենց գտնում է, որ «Ծաթ հատուկ անուն չէ, այլ տիտղոս, ishad կամ Ս alshad, ըստ արաբ հեղինակների (Տե՛ս «Անսիտ», 1939, 4-5, էջ 26): Վ. Առաքելյանն առարկում է՝ գտնելով, որ «ինչպես որ իշխանը և՛ տիտղոս է, և՛ հատուկ անուն, այնպես էլ այստեղ Ծաթը հատուկ անուն է» (Կաղանկատվացի, էջ 282, ծանոթ. 147): Այստեղ, կարծում ենք, բառը օգտագործված է հենց տիտղոսի իմաստով: Ուշադրություն դարձնենք «Որում ի պատիւ իշխանութեանն իւրեանց Ծաթ անուն կարդային» Կաղանկատվացու խոսքերին:

²⁷ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԲ:

պատճառած վնասների համար հատուցել կրկնակի²⁸: Այդ նույն ժամանակ՝ 627թ. դեկտեմբերի 23-ին²⁹, Նիմվեի մոտ մղվող ճակատամարտում, Հերակլը ջախջախիչ հարված է հասցնում Պարսկաստանին: Ծակատամարտի ժամանակ սպանվում է պարսից զորավար Ռոճ Վեհանը, իսկ բյուզանդական զորքերը հսկայական ավար են ձեռք բերում³⁰: Հաղթանակն ազատ է արձակում խազարների ձեռքերը, և նրանք երկրորդ անգամ՝ 628թ.³¹, նոր ուժգնությամբ հարձակվում են Հայոց Արևելից կողմանց՝ Աղվանքի վրա: Խազարական բանակն այս անգամ գլխավորում էր ինքը՝ Ջերու խաքանը: «Յամին երեսներորդի ութերորդի, որ ամ էր տագնապի և աղետի սպանման Խոսրովու, - հաղորդում է Կաղանկատվացին ու նկարագրում այդ արշավանքի հետևանքները, - եկեալ նույն ինքն զոր վերագույնն ասացաք, որ էր նա արշավանքի հետևանքները, - եկեալ ընդ իւր և զորդին իւր. և զհամար զօրուն նորա ոչ որ կարէր արկանել ընդ թուով: ... Իբրև զզալս գիշախանձ անամոթացեալս դիմեցին ի վերայ նոցա և անխնայ կոտորեցին անցս և ի փողոցս քաղաքին. և ոչ խնայէր ակն նոցա ի գեղեցկատես, պաշտառագեղ, մանկահասակ արուի կամ իգի, և ոչ յանայիտանս և յանօգուտս. և ոչ թողուին զհաշմս կամ ծերս, և ոչ գթային կամ գալարեին աղիք նոցա ի խանդաղատանս տղայոց, որք զկոտորեալ մարքն փարեին և դիեին զարիւն ստեանց նոցա իբրև զկաթն: Այլ իբրև զհուր վառեալ լեղեզմ՝ մտանէին ընդ դուռն և ելանէին ընդ միս գործ գազանաց երկրի և թռչնոց երկնից թողեալ ի նմա, ապա տակաւ շարժէին ալիքն ընդդէմ մեր»³²: Աղվանից աշխարհում պատրաստվում են դիմադրել խազարներին: Տեղի իշխանը, որին Կաղանկատվացին Գայշաք է անվանում, փորձում է Պարտավի բերդում կենտրոնացնել քաղաքի ու շրջակա վայրերի բնակչությանը և դիմագրավել թշնամուն: Կաղանկատվացին գրում է. «Իբրև եհաս լերկիսս Աղուանից բօթն ահագին կամեցեալ ամրացուցանել զաշխարհս մեր ի մեծ մայրաքաղաքն Պարտաւայ բերդին. և լինէր այն ի հրամանէ առն միոյ, որում անուն էր Գայշաք, որ առաքեալն էր ի Խոսրովայ պետ և իշխան աշխարհիս, որ փակեաց ի ներքս զբազմութիւն շրջակայից գաւառաց և կամէր պնդել զինքն միաբանութեամբ հանդերձ մեծամեծաց աշխարհիս և բնակչաց քաղաքին կալ ընդդէմ նոցա»³³: Սակայն դա այլևս անհնար էր: Թշնամին մոտեցել էր Պարտավին և սրնթաց առաջ էր շարժվում: Փրկության միակ ելքը փախուստն էր, որին էլ դիմում է ժողովուրդը: Փախստականները անապարտ են Արցախի անմատույց լեռներում ապաստան գտնելու, բայց քչերին է հաջողվում փրկվել կոտորածից: Փախչում և Պարսկաստանում ապաստան է գտնում նաև Գայշաք իշխանը, ընդմիջտ կորցնելով նաև իր իշխանությունը Աղվանք կոչված Հայոց Արևելից կողմերում:

Աղվանքը նվաճելուց հետո խազարներն արշավում են դեպի Վրաց երկիր և պաշարում նրա մայրաքաղաք Տփլիսը: Այստեղ է շտապում և ինքը՝ Հերակլ կայսրը, օգնական զորքերով: Սակայն տեղի բնակչությունը ուժեղ դիմադրություն է ցույց տալիս, ջլատում պաշարողների ուժերը և հարկադրում վերացնել քաղաքի

²⁸ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԲ:

²⁹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 251:

³⁰ Մեքենո, գլ. ԼԶ, Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԲ:

³¹ Ջ. Բունդյարովը այս արշավանքի ժամանակը ցույց է տալիս 623թ., որը ճիշտ չէ (Տե՛ս О длительности пребывания хазар в Албании в VII-VIII вв., Известия АН АЗССР, 1961, N 1, с. 22).

³² Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԱ:

³³ Նույն տեղում:

պաշարումն ու հեռանալ: Տփղիսից վերադառնալու ճանապարհին Հերակլ կայսրը կանգ է առնում Գարդման գավառի Խուզաշեն վայրում, ուր հրավիրում է Միրհանյան տոհմից Վարազ-Գրիգորին: Հրավերի նպատակը, հավանաբար, Վարազ-Գրիգորին նվաճված Աղվանքի իշխան նշանակելն էր: Հասկանալի է, որ նման նշանակումով Բյուզանդիան ի դեմս Վարազ-Գրիգորի կունենար իրեն հավատարիմ վասալը և կամրապնդեր ազդեցությունը Հայոց Արևելից կողմերում: Այդ ազդեցությունն էլ ավելի հաստատուն դարձնելու համար Հերակլը մկրտում է Վարազ-Գրիգորին³⁴:

Ելնելով Հերակլ կայսեր կողմից Վարազ-Գրիգորին մկրտելու այս մասնավոր դեպքից, Ռ. Գեյուշեը սխալ ընդհանրացում է անում, թե իբր Միրհանյան տոհմը քրիստոնեությունն ընդունել է 628 թ.՝ մկրտությունն ստանալով Հերակլից³⁵: Բայց այսպիսի կարծիքը պատմական հիմք չունի: Զրադաշտականությունը Միրհանյան տոհմում, ինչպես մատնանշում է աղբյուրը³⁶, թողել էր դեռևս Վարազ-Գրիգորի պապը՝ Քաջ Վարդանը: Ուստի Վարազ-Գրիգորի մկրտությունը Հերակլի կողմից ավելի շուտ նրան հունադավան կրոնի հետևորդ կամ քաղկեդոնական դարձնելու ակտ էր, որով և երաշխավորելու էր նրա հավատարմությունը Բյուզանդիային:

Խազարների երկրորդ արշավանքը համընկնում է Պարսկաստանի պարտության ժամանակի հետ: Բյուզանդիայի հաղթանակը 628թ. պարսկական արքունիքում պալատական հեղաշրջում է առաջացնում, որի ժամանակ սպանվում է Խոսրով Փարվեզը, և նրան փոխարինելու է գալիս որդին՝ Կավատ Բ-ն, որին վիճակված էր իշխել ընդամենը վեց ամիս: Նա անհապաղ հաշտություն է կնքում Հերակլ թագավորի հետ³⁷: Սրա օրոք բանտից ազատվում և հայտնիք է վերադառնում դեռևս Խոսրով Բ-ի կողմից Պարսկաստանում ցմառ մնալու դատապարտված Վիրոն և գրավում կաթողիկոսական գահը (628-630թթ.): Կարելի է մտածել, որ Հերակլի հեռանալուց և մանավանդ Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո, Աղվանքում վերահաստատվում է Պարսկաստանի ազդեցությունը: Այդպես մտածելու համար, կարծում ենք, բավարար հիմք է այն, որ նշված ժամանակաշրջանում երկրի քաղաքական կյանքում հայտնվում է պարսիկ մարզպանը: Այդպիսի մեկին հիշատակում է Կաղանկատվացին, նրան անվանելով Սեմա Վշնասպ և ավելի ակտիվ դեր հատկացնելով, քան երկրի առաջին իշխան Վարազ-Գրիգորին:

Երկու հզոր տերությունների միջև կնքված հաշտության պայմանագրից հետո, թվում էր, թե Աղվանից երկրի համար սկսվելու էր խաղաղության և անդորրության մի շրջան: Բայց նախորդ արշավանքների հարուստ ավարներից արբած խազարները երրորդ անգամ՝ 629թ. Առան-Աղվանքը ենթարկում են սրածության և մեծ ավերածությունների: Սկզբում Զերու Խաքանը «հանդերձ արիւնարբու կորեամբ իւրով՝ Ծաթն կոչեցելով»³⁸ արշավում է Տփղիսի վրա, գրավում այն և աննկարագրելի ավերածությունների ենթարկում քաղաքը: Վրեժխնդիր լինելով այն ծաղրուծանակի համար, որ քաղաքի բնակիչները հասցրել էին Տփղիսի նախորդ

պաշարման ժամանակ³⁹, խազարների առաջնորդը ետ է վերադառնում, իսկ Աղվանքի վրա ուղարկում որդուն՝ Ծաթին՝ «հանդերձ դաստիարակոք», խստիվ պատվիրելով, «թէ ելցեն մեծամեծք, առաջնորդք նոցա աշխարհին ընդ առաջ որդւոյ իմոյ և տացեն ի ձեռս զաշխարհն իւրեանց ինձ ի ծառայութիւն և ընդարձակեսցեն զքաղաքս և զամրոցս իւրեանց և զվաճառս առաջի զօրաց իմոց, թողացուցէք և դուք նոցա կեալ և ծառայել ինձ. ապա եթէ ոչ՝ մի խնայեսցէ ակն ձեր ի նոսա յամենայն հասակ արուի ի հնգետասանամեկից ի վեր. և զմատաղատունկս արուացն և զազգն իգականացն պահեցէք ինձ և ձեզ ի ծառայութիւն և յաղախութիւն»⁴⁰: Ունենալով նման հանձնարարական, խազարները պատգամավորություն են ուղարկում Աղվանքի մարզպան Սեմա Վշնասպի և Աղվանից կաթողիկոսի՝ Վիրոյի մոտ: Պարսիկ մարզպանը հրաժարվում է ճանաչել Ծաթի պատգամավորությանը և խուճապահար փախչում է Պարսկաստան: Այստեղ խիստ ծանրանում է կաթողիկոս Վիրոյի վիճակը: Մի կողմից խազարների արշավանքի ողջ վնասակարության գիտակցումը, մյուս կողմից գերությունից նոր ազատված լինելու հանգամանքը և պարսից արքունիքում նորից ամբաստանվելու վախը, ծանր կացության մեջ են դնում նրան: Նա սկսում է վարել երկդիմի քաղաքականություն. ընդունում է Ծաթի պատգամավորությանը, նրանց առատ նվերներ է բաժանում, զանազան պատրվակներով՝ ձգձգում պատասխանը, բայց և գաղտնի լուր է ուղարկում Տիգրան՝ հայտնելով ստեղծված իրադրության մասին: Պարսից արքունիքից ուշանում է պատասխանը, պատգամավորները շտապեցնում են Վիրոյին: Նրանք հասկանում են վերջինիս խորմանկությունը և միակ բանը, որ կարողանում են անել, իբրև իրենց նկատմամբ Վիրոյի կատարած մեծ նվիրատվությունների երախտագիտության նշան, հայտնում են խազարների հարձակման օրը և խորհուրդ տալիս Վիրոյին փախչել: Բայց արդեն ուշ էր, քանզի «մինչդեռ նոքա զայս խոսէին, յանկարծակի պատեաց մէգն և մառախուղն զամենայն երեսս երկրիս մերում առ հասարակ, զդաշտս և զգլուխս լերանց, զբլուրս և զխորս ձորոց, և ոչ ուրեք մնաց քալ մի ոտին յամենայն սահմանս երկրի մերում, ի շէն և յազարակս ի տունս և յանցս ճանապարհաց»⁴¹: Կաթողիկոս Վիրոն, ոչինչ չկարողանալով անել, Արցախի Չարաբերդ (այժմ՝ Զրաբերդ) ամրոցում հրավիրում է Հայոց Արևելից կողմանց «զամենայն գլխաւորս, զորդիս թագաւորազանց և մեծաց աշխարհիս, զգաւառապետս, և գիւղապետս, և գերիցունս և զսարկավագունս, և զդպիրս, որք ի ժամուն անդ հանդիպեցան»⁴²։ Ներկաներին բացատրում ստեղծված վիճակն ու հայտնում Ծաթի առաջադրած պայմանները: Ժողովականները որոշում են բավարարել դրանք: Վիրոյի խորհրդով նրանցից յուրաքանչյուրը բերում է մեծ քանակությամբ ոսկի, արծաթ և այլ թանկարժեք իրեր, որոնք վերցնելով՝ Վիրոն գնում է Ծաթի բանակատեղին՝ Ուտիքի Պարտավ քաղաքի մոտ⁴³: Շլացած նվերներից և Վիրոյի նկատմամբ առաջացած պատկառանքից, Ծաթը նրա խնդրանքի համաձայն ազատում է բոլոր գերիներին ու ավարը⁴⁴ և առաջադրում իր պայմանները: Դրանք բոլորն ընդունում է Վիրոն և խազարներից խոստանում է այնպիսի ծառայություն, ինչպիսին մինչ այդ եղել է Սասանյան

³⁴ Карплус Цховреба, т. I, с. 375 (на груз. яз.); Е. С. Такашвили, Источники грузинских летописей, СМОМПК, вып. 28, с. 128: С. Т. Еремян, Заметки к тексту "Хроники Сумбата", Известия АрмфАНА СССР, 1941, N 9, с. 28.

³⁵ Р. В. Гёюшев, Христианство в Кавказской Албании, с. 77-78, 134.

³⁶ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. ԻԳ:

³⁷ Սեբեոս, գլ. ԼԷ:

³⁸ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԴ:

³⁹ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԱ:

⁴⁰ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԴ:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Նույն տեղում:

Պարսկաստանի նկատմամբ⁴⁵, այսինքն՝ ընդունում է խազարների գերիշխանությունը:

Այսպես, 629թ. արշավանքով Աղվանքն ընկնում է խազարների տիրապետության տակ: Դրանից հետո խազարները մարդիկ են ուղարկում նորանվաճ երկիրը՝ այնտեղ աշխարհագիր անցկացնելու և հարկեր սահմանելու նպատակով: Ըստ Կադաանկատվացու, հյուսիսի իշխանը «առաքեաց գործակալս ի վերայ ազգի ազգի արուեստագործաց, որք զգիտութիւն ունեմնութեան, և արծաթափայլութեան, և երկաթափայլութեան, և պղնձագործութեան ունէին: Նա և զանցս վաճառաց և զկարթընկեցս ձկնորսութեան մեծամեծ գետոցն Կուրայ և Երասխայ՝ զամենայն ճշդիւ պահանջէր, և զդիդրաքմայսն ըստ սովորութեան աշխարհագրին Պարսից թագաւորութեանն»⁴⁶:

Ոգևորված հաջողություններից, խազարները սփռվում են ողջ Հայոց արևելից կողմերում, խորանում երկրում, մտնում Վիրք, ամենուրեք ավերելով ու թալանելով հարուստ ու շեն քաղաքները: Մինչ Ծաթի զինվորներն զբաղված էին ավերածություններով, գուժկանը բերում է Ջեբու Խաբանի՝ յուրայիների կողմից կործանման լուրը⁴⁷: Ծաթը դադարեցնում է ասպատակությունները և վերադառնում իր երկիրը, որով և ավարտվում է նաև խազարների տիրապետությունը տարածաշրջանում:

Խազարների տիրապետության վերացումից հետո երկիրը նոր միայն սկսում է առժամանակ հանգիստ առնել և ապրել ինքնուրույն կյանքով: Այս ինքնուրույնությանը մեծ չափով նպաստում է և այն, որ պարսկա-բյուզանդական պատերազմներից կտվող կողմերը դուրս են գալիս չափազանց հոգնած և հյուժված: Նոր պայմաններում պարսից արքունիքը ձգտում էր քաղաքական իշխանությունն Աղվանքում պահպանել տեղական իշխանների միջոցով: Ինչպես հայտնի է, դեռևս 628թ. Բյուզանդիայի կայսր Հերակլի կողմից Աղվանքի առաջին իշխան էր նշանակվել Վարազ-Գրիգորը: Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, նա այդ կոչումը կրել է սոսկ անվանական, իսկ երկրի փաստական կառավարիչը եղել է վերոհիշյալ մարզպան Սեմա Վշնասպը: Դրա ապացույցն է այն փաստը, որ Ծաթ արքայորդին իր դեպաններին ուղարկում է հենց նրա ու կաթողիկոս Վիրոյի մոտ և ոչ թե Վարազ-Գրիգորի: Այժմ, երբ վերացել էր Աղվանքի վրա նախ Բյուզանդիայի, ապա խազարների արշավանքների սպառնալիքը, և առաջացել էին պայմաններ, որոնք Պարսկաստանից պահանջում էին նոր վերաբերմունք հպատակ երկրների նկատմամբ, այն 629թ. ճանաչում է Վարազ-Գրիգորի իշխանական իրավունքները (628-642 թթ.):

Այսպիսով, ի դեմս Վարազ-Գրիգորի, Աղվանքի իշխանական գահի վրա էր գտնվում Միհրանյան տոհմի վերցերորդ ներկայացուցիչը, որը դառնում է «գառաջին իշխանն Աղուանից»⁴⁸: Այստեղ նրան տրվող «առաջին իշխան Աղուանից» որոշիչը, անկասկած, տիտղոս է և ընդգծում է այն, որ վերջապես Միհրանյանները հասել էին ամբողջ Աղվանքում կամ հայոց հյուսիս-արևելյան կողմերում իշխելու աստիճանին: Ըստ նրա մասին խոսող հայ պատմիչի, Վարազ-Գրիգորը «Է՛տա զմկրտութիւն ի Վիրոյն Աղուանից կաթողիկոսէ»⁴⁹: Քանի որ սա

չէր կարող նշանակել քրիստոնեության ընդունում, որովհետև, ինչպես հայտնի է, զրադաշտական կրոնը թողել էր դեռ նրա պապը՝ Քաջ Վարդանը, ուստի իրավացի է կարծել, որ նա այս ակտով քաղկեդոնական կրոնից, որին նա հարել էր կայսր Հերակլի հարկադրանքով⁵⁰, վերադարձել է լուսավորչական դավանանքի, և այդ արարողությունն իրականացրել է կաթողիկոս Վիրոն:

Խազարների՝ միմյանց հաջորդող հարձակումներն ու անհաշիվ գերությունները երկիրը հասցնում են տնտեսական ծանր դրության: Անվերջ արշավանքներն ահաբեկ բնակիչներին թույլ չէին տալիս զբաղվելու երկրագործական և այլ աշխատանքներով, ու արդեն 630թ. երկրում տարածվում է սովը: Այն իր հետ բերում է նաև համաճարակ, որին էլ նույն թվականին զոհ է գնում ինքը՝ կաթողիկոս Վիրոն:

VII դարում Մերձավոր արևելքում հայտնվում են արաբները, որոնք մեծ արագությամբ կազմավորվում են և սկսում իրենց նվաճումները: Նրանց խորտակիչ ուժի հարվածն առաջինն զգում է աշխարհակալ Պարսկաստանը: Արաբների հարձակումները Պարսկաստանի վրա ավելի հաճախակի են դառնում 632թ., այստեղ գահ բարձրացած Հազկերտ Գ-ի (632-652 թթ.) օրոք, որը դարձավ վերջին Սասանյանը պարսից գահի վրա:

Արաբների դեմ պայքարելու համար պարսից արշադ արքան հնազանդ երկրներից պահանջում է օգնական զորք ուղարկել իրեն: Նման կարգադրություն է ստանում նաև Առան-Աղվանքի իշխան Վարազ-Գրիգորը, որն ուներ չորս որդիներ՝ Վարազ-Պերոժ, Ջուանշիր, Յեզուտ-Խոսրով, Վարազման: Պարսից երկրի վրա կախված սպառնալիքի դեմ պայքարելու համար Աղվանից իշխանը նպատակարարմար է գտնում՝ երկրորդ որդուն՝ Ջուանշիրին, իր փոխարեն ուղարկել Հազկերտ Գ-ի կողին⁵¹: Այդ 636 թվականին էր: Ջուանշիրի զորագունդը պարսից բանակում ներկայանում է որպես Աղվանից աշխարհից եկած օգնական զորք, որը մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ Գարդմանի երբեմնի իշխանների սրի ուժն արդեն տարածվում էր Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած ողջ տարածքի վրա: Միհրանյանների իշխանությունն էլ ավելի հաստատուն է դարձնում Ջուանշիրը, որը 642թ. Նեհավենդի ճակատամարտից հետո, ետ վերադառնալով, դեռևս հոր կենդանության ժամանակ ստանձնում է Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած Աղվանից աշխարհի առաջին իշխանի պաշտոնը:

⁵⁰ Տես վերը:

⁵¹ Կադանկատվացի, Բ, գլ. ԺԸ:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԶ:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԷ:

⁴⁹ Նույն տեղում:

Բ. Զուանշիր (642-683 թթ.): Արաբական տիրապետության հաստատումն Աղվանքում

Պարսկա-բյուզանդական երկարատև պատերազմներից հետո (603-628թթ.), որն ավարտվեց Պարսկաստանի պարտությամբ և Խոսրով Բ Փարվեզի սպանությամբ, Սասանյանները կորցրին իրենց ազդեցությունը: Մերձավոր արևելքում նրան փոխարինելու եկավ նոր ուժ: Այնուամենայնիվ Պարսկաստանը չէր ուզում զիջել Արևելյան Անդրկովկասը, ուր դեռևս պահպանում էր ազդեցությունը: Նույն տարածքին տիրելու փորձեր էին անում Բյուզանդիան ու, Պարսկաստանի թուլությունից օգտվելով, նաև խազարները:

Քաղաքական նման խառը պայմաններում Աղվանից իշխանական գահը ժառանգում է Վարազ-Գրիգորի երիտասարդ որդին՝ Զուանշիրը: Վերջինս մինչև այդ պարսկա-արաբական պատերազմներում իրեն դրսևորել էր որպես քաջ զորավար ու հմուտ քաղաքագետ: Հոր հանձնարարությամբ ստանձնելով իրեն վստահված զորքի հրամանատարությունը, ժամ առաջ կռվի մեջ մտնելու ձգտումով՝ «նախքան զիշխանն Սիւնեաց և զսպարապետն»⁵² հայոց, Զուանշիրը շտապ հասնում է Տիգրոն և ներկայանում պարսից զորավար Ռոստոմին: Վերջինս, զգալով երիտասարդ իշխանագնի խանդավառ պատրաստակամությունը՝ կռվելու Պարսկաստանի համար, նրան ներկայացնում է պարսից արյաց արքային: Հազկերտ Գ-ն գովում է Զուանշիրին և կոչում «ասպարապետն Աղուանից»⁵³: Սպարապետության կոչում Զուանշիրը, իհարկե, ուներ: Նա սպարապետ էր դեռ այն ժամանակ, երբ հայրը տալով Աղվանից զորագնդերը, նրան ուղարկեց Պարսկաստան: Հազկերտ Գ-ին այնտեղ մնում էր միայն հաստատել տրված կոչումը:

Մեռյալ ջրերից⁵⁴ այն կողմ տեղի ունեցած մի քանի մանր ճակատամարտերում Զուանշիրն աչքի է ընկնում՝ քաջությամբ և կորովով, բայց առաջին մարտական մկրտությունն ստանում է Քաղեսիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում՝ 637թ. հունվարի 6-ին: Այդ ճակատամարտում պարսից բանակի կազմում կռվում էին նաև «Մուշեղ Մամիկոնեան որդի Դաւթի, գաւրաւարն Հայոց, երեք հազար սպառազինաւք և Գրիգոր իշխանն Սիւնեաց տէրն՝ Ռ արամբ»⁵⁵: Աղբյուրները չեն հայտնում Զուանշիրի գլխավորած բանակի թիվը: Հայտնի է միայն, որ Նեհավենդի՝ 642թ. ճակատամարտում նա գլխավորել է երեքհազարանոց մի բանակ: Արդյոք դա այն բանակն էր, որ Վարազ-Գրիգորը տվել էր նրան, թե՞ համալրված էր պարսիկներով, դժվար է ասել:

Քաղեսիայի օրհասական ճակատամարտում պարսից զորքը չարաչար պարտություն է կրում, որի ժամանակ զոհվում են նաև մի շարք նշանավոր նախարարներ, մի քանիսն էլ հեռանում են իրենց երկրները⁵⁶: Մի քանի տեղից ծանր վիրավորվում է նաև Զուանշիրը, բայց կարողանում է հաջողությամբ անցնել Տիգրիս գետը՝ փրկվելով թշնամու հետապնդումից: Նրա քաջության համբավն

հասնում է Հազկերտ Գ-ին, և վերջինս Զուանշիրի բուժումը հանձնարարում է արքունի բժիշկներին, իսկ բուժվելուց հետո պարգևատրում է նրան այնպես, ինչպես կարող էր պարգևատրել արյաց արքան:

Քաղեսիայի ճակատամարտից հետո, Հազկերտի թագավորության 8-րդ տարում, այն է՝ 640թ., արաբները պաշարում են Տիգրոնը և վեցամյա պաշարումից հետո գրավում⁵⁷: Բայց Իրանի հետագա պատմության մեջ վճռական նշանակություն է ունենում 642թ. տեղի ունեցած Նեհավենդի հայտնի ճակատամարտը: Այս ճակատամարտում պարսից բանակում կռվում էր նաև Զուանշիրը՝ երեք հազար հոգուց բաղկացած բանակի գլուխ անցած: Նկարագրում Կաղանկատվացին. «Զօրավարն Խոռագատ և ասպարապետն Աղուանից դիմեալ շարժէին զօրօք հանդերձ: Անդ ակն ի վեր եղեալ արին Զուանշիր երիւք հազարօք նախընթաց լինէր ի վերայ, և հինահալած արշաւանօք տարեալ գնոսա անցուցանէր ընդ գետն և ոչ տայր նոցա թույլ զամիսս վեց անցանել ընդ Դկղաթ գետ մինչև ատեալ զթագաւորն ելանէին ի դաստակերտն մեծ»⁵⁸: Այս ճակատամարտի մասին խոսում է և Սեբեոսը, սակայն, ինչպես այս, այնպես էլ Քաղեսիայի կռվի մասնակիցների թվում չի հիշում Աղվանքի որևէ իշխանի: Հազկերտ Գ-ն ստիպված էր փախչել նախ Դաստակերտ, ապա Բեկղաղ՝ Տիգրիսի ափին գտնվող արքայական ամրոցները⁵⁹: Նրա փախուստն ապահովում էր Զուանշիրը: Նեհավենդի ճակատամարտից հետո պարսից թագավորությունը գնում է դեպի կործանում: Տեսնելով Պարսկական հզոր տերության արևամուտը, Զուանշիրը շտապում է վերադառնալ հայրենիք՝ այնտեղից նրան ավելի օգտակար լինելու ձգտումով: Հետդարձի ճանապարհին Ատրպատականի պարսիկ իշխանն ու զորապետը՝ Վահրամ Բ Փառոխզատը, որը և նույն է, ինչ Խոռոխզատը, առաջարկում է նրան՝ քրոջը «ի կնութին, իսկ նա վասն չկամելոյ զոք յանօրինաց առնել կին» դիմեալ գայր յերկիր իւր»⁶⁰: մեծ ուրախություն պատճառելով հորը:

Ըստ Կաղանկատվացու, Զուանշիրը Պարսկաստանում մնացել էր յոթ «է» տարի⁶¹, որը, սակայն, Ն. Աղոնցը և Ն. Ալիևյանը առաջարկում են կարդալ «հինգ տարի (ե)»⁶², «որով ակնարկուած կըլլայ 637-642 շրջանը»⁶³: Ուղղումը, կարծում ենք, տեղին չէ, որովհետև 637թ. տեղի է ունենում Քաղեսիայի ճակատամարտը, որից առաջ արդեն պարսից բանակում էր գտնվում Զուանշիրը և մինչև այդ մասնակցել էր մի քանի մանր ճակատամարտերի՝ Մեռյալ ջրերի այն կողմում: Նշանակում է՝ Աղվանքի երիտասարդ իշխանը Պարսկաստանում մնացել էր 636-642 թթ., այսինքն՝ ճիշտ յոթ տարի:

Վերադառնալով հայրենիք՝ Զուանշիրը նոր միայն ստանձնում է Աղվանք-Առանի իշխանական գահը՝ դեռևս հոր կենդանության օրոք: Ուստի Զուանշիրի իշխանության առաջին տարին պետք է հաշվել ոչ թե 636 թ., ինչպես մինչև այժմ կարծվել է⁶⁴, այլ 642 թ., երբ նա վերադառնում է Պարսկաստանից հասունացած,

⁵⁷ Ն. Աղոնց, Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատվացոյ, «Անահիտ», 1939, թիվ 6, էջ 6:

⁵⁸ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԸ:

⁵⁹ The History of the Caucasian Albanians, էջ 112, ծանոթ. 6:

⁶⁰ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԸ:

⁶¹ Նույն տեղում:

⁶² Ն. Աղոնց, Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատվացոյ, «Անահիտ», 1939, թիվ 6, էջ 8: Ն. Ալիևյան, Մովսէս Դասխուրանցի, էջ 247:

⁶³ Ն. Ալիևյան, Մովսէս Դասխուրանցի, էջ 247-248:

⁶⁴ Տես Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից իշխաններ Զուանշիրի և Վարազ-Տրդատի իշխանության

⁵² Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԸ: Տիգրոն՝ Հազկերտ Գ-ին օգնության գնացած Սյունյաց իշխանն էր Գրիգոր Սյունեցին, իսկ Հայոց սպարապետն էր Մուշեղ Մամիկոնյանը (Տես Սեբեոս, գլ. Խ):

⁵³ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԸ:

⁵⁴ Նույն տեղում «Մեռյալ ջուրը» Ալ-Բատիի կամ Նաջաֆ լիճն է և գտնվում է Իրաքում (Տես The History of the Caucasian Albanians, էջ 110, ծանոթ. 3):

⁵⁵ Սեբեոս, գլ. Խ:

⁵⁶ Նույն տեղում:

կոփված և փառք ու լայն ճանաչում ստացած: 636թ. Ջուանշիրի իշխանության առաջին տարի ընդունելու համար ուսումնասիրողներին հիմք է ծառայել Կաղանկատվացու հաղորդումը, թե «ի քսաներորդ ամի (651թ. - Ն. Ս.) Հազկերտի համօրեն ի բաց բառնայր ի միջոյ տերութիւնն Պարսից և այն երեսուն և մի ամ էր տիեզերամարտութեանն Հազարացոց և տեսուն իմոյ Ջուանշիրի տասն և հինգ ամ»⁶⁵ (651-15=636): Բայց, այստեղ պատմիչը նկատի ունի Ջուանշիրի սպարապետության և ոչ թե իշխանության առաջին տարին, որը չի նշվել և, որում հեշտ է համոզվել, օրինակ, հետևյալ վկայությամբ: 664 թ., երբ խազարաց խաքանի հետ դաշինք կնքելու շնորհիվ ետ են վերադարձվում մինչ այդ բոլոր գերեվարվածներն ու ավարը, պատմիչը ցույց է տալիս, որ «այս եղև երկու ամբ պակաս յերից տասներեկաց, յորս աշխարհակալ սպարապետութեամբն իրով ի տիոց անտի երիտասարդականացն մինչև ցմիջակ արբուսն ժամանակին դրուատայեղց համաշխարհալուր կատարեաց»⁶⁶ (664-28=636): «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ բացի Ջուանշիրից ուրիշ և ոչ մի իշխան չի կոչվել սպարապետ և պետք է ասել, որ այն էլ մի քանի անգամ⁶⁷: Չմոռանա՞նք նշել, որ Բ գրքի ԺԺ գլուխն էլ ուղղակի վերնագրված է. «Սպարապետութիւն Ջուանշիրի Աղուանից և գրթախարել նորա զՊարսիկս»: Բացի դրանց, Կաղանկատվացին վկայում է, որ Հազկերտ Գ-ի օրոք տեղի ունեցած արաբների հարձակումներն ու նրանց դեմ պարսից արքունիքի կազմակերպած պայքարը եղել են հենց Վարազ-Գրիգորի և ոչ թե Ջուանշիրի իշխանության ժամանակներում. «Եւ ի լինել այսորիկ՝ Վարազ-Գրիգոր՝ իշխանն Աղուանից»⁶⁸: Եվ, վերջապես, այն հանգամանքը, որ Վարազ-Գրիգորն է որոշում Ջուանշիրին ուղարկել պատերազմ, որը չէր լինի, եթե վերջինս լիներ երկրի իշխանը, քանի որ ոչ մի իշխան իր երկրի սահմաններում չէր սպասի այլուստ եկող հատուկ կարգադրության, ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ 636 թ. Ջուանշիրը դեռ Աղվանքի իշխանը չէր: Այդ թվականին նա հորից Աղվանից զորագնդերի հետ ստանում է միայն սպարապետի պաշտոնը:

Այսպիսով, 636 թ. Ջուանշիրը ստանում է Աղվանքի սպարապետության պաշտոնը, իսկ 642 թ.՝ իշխանական գահը: Այդ նույն պատճառով էլ Վարազ-Գրիգորի իշխանության տարիներն էլ պետք է առաջ բերվեն մինչև 642թ.:

Անցնելով իշխանության գլուխ, Ջուանշիրի առաջին գործն է լինում Պերոզապատ (Պարտավ) տեղափոխվելը⁶⁹, որն, ինչպես գիտենք, դեռ Աղվանից մարզպանության գոյության տարիներին, նրա մայրաքաղաքն էր: Ջուանշիրի այստեղ տեղափոխվելը վկայում է, որ Միհրանյանների իշխանության սահմաններն ընդարձակվել էին, և Ջուանշիրն այնտեղ է տեղափոխում իշխանական տունը՝ ընդարձակված իշխանության կառավարումն այնտեղից ավելի դյուրին դարձնելու համար: Պարտավը Աղվանից մարզպանության մայրաքաղաքի իր դերը փոխարինում է Հայոց արևելյան կողմերի մայրաքաղաքը լինելու դերով:

Իշխանության մայրաքաղաքը Պարտավ տեղափոխելը նաև երկիրը դեպի անկախություն տանելու մի քայլ էր, որը զգացին և իրենք՝ պարսիկները, որոնք, տեղափոխությունը դիտելով որպես ապստամբության նախապատրաստություն,

շարժվում են Ջուանշիրի վրա: Նրանք իրենց երբեմնի զինակցի դեմ դուրս են բերում Գիլանի լեռներում ապրող դելմիկներին⁷⁰: Ջուանշիրը հաջողությամբ ետ է շարտում նրանց: Բայց մինչ նա զբաղված էր դրանով, պարսից մի ուրիշ զորագունդ հարձակվում է Պարտավ քաղաքի վրա, ավերում այն և գերեվարում Ջուանշիրի մորն ու եղբայրներին, նրանց ետ, անշուշտ, և քաղաքի այլ բնակիչների: Աղվանքի իշխանը՝ զորքերի գլուխ անցած շտապում է օգնության և, Կամբեճան («Կապիճան»⁷¹), գավառում հանդիպելով նրանց, կռվի բռնվում: Պատերազմը, սակայն, հաջողություն չի բերում իշխանին: Չնայած նա պատերազմում էր նրանց դեմ «ոչ վարկապարզի, այլ խոհականապես դեմ առ դեմ»⁷², բայց և այնպես պարտվում է, ծանր վիրավորվում գլխից և հանգրվան գտնում Վրաց աշխարհի սահմաններում⁷³: Վրաստանում նրան լավ ընդունելության է արժանացնում Ատրոնեսի իշխանը⁷⁴: Վերջինս ոչ միայն բժշկական օգնություն է ցույց տալիս Աղվանից իշխանին, այլև նրան է տրամադրում իրեն ենթակա վրաց զորքերը: Վերջիններիս օժանդակությամբ Ջուանշիրը ձեռնամուխ է լինում իր երկիրը պարսիկներից ազատելու գործին: Ծուռով ողջ Ուտիքն ազատագրվում է, բայց Ջուանշիրի դեմ Ատրպատականից ելնում են նոր ուժեր: Ծակաշեն գավառում տեղի ունեցած ճակատամարտերում Աղվանից իշխանը կարողանում է սրանց ևս պարտության մատնել, որից հետո պարսիկները հաշտության ուղիներ են փնտրում խնդրելով Սյունյաց իշխանի միջնորդությունը, որին, ի դեպ, փեսայացել էր Ջուանշիրը⁷⁵: Սյունյաց իշխանի միջնորդությամբ թշնամի բանակների միջև կնքվում է հաշտություն, և կողմերն հեռանում են յուրաքանչյուրն իր երկիրը: Ջուանշիրը է հաշտությունը կայուն ու երկարատև չեղավ: Ջուանշիրը, յուրաքանչյուրն իր իշխանությունների սահմաններում անկախ ու ինքնուրույն իշխելու առաջարկությամբ, դիմում է պարսից զորապետին, որը, սակայն, ի պատասխան զանազան պատրվակներով իր մոտ է կանչում Ջուանշիրի հորը՝ Վարազ-Գրիգորին, գերեվարում նրան, իրեն հնազանդվելու կոչ անում Ջուանշիրին և գնդեր ուղարկում նրա դեմ: Ջուանշիրը, զինակցից ունենալով ավագ եղբորը՝ Վարազ-Պերոզին, զենքից և պայքարի է դուրս գալիս պարսիկների դեմ, կոտորում նրանց և ազատում հորը⁷⁶:

Ջուանշիրի՝ հայրենիքի անկախության համար պայքարը պարսիկների դեմ ընդհատվում է արաբների հարձակումով, որոնց համար Նեհավենդի ճակատամարտից հետո (642 թ.) լայն ճանապարհ էր բացվել դեպի Անդրկովկաս: Արաբների առաջին արշավանքներն սկսվեցին VII դարի 40-ական թթ.: Հայաստան կատարած (640 թ. Աղձնիքի վրայով) արշավանքով: Առաջին արշավանքի ժամանակ արաբները, սակայն, չէին հասել մինչև Հայոց արևելյան կողմերը: Նրանք միայն 642-643 թթ. են մտնում նշված կողմերը, երբ իրենց երկրորդ արշավանքն սկսում են Ատրպատականից: Սերբեսը գրում է. «Եկն զաւրն իսմայելի յԱտրպատական, և բաժանեցան երիս: Առաջ մի յԱրարատ, և առաջ մի ի

← տարեթվերի հարցի շուրջը, Լրաբր հաս. գիտ., 1973թ., թիվ 11, էջ 108, ծանոթ. 1:

⁶⁵ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԺ:

⁶⁶ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԻԶ:

⁶⁷ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԸ, ԺԹ, ԻԶ:

⁶⁸ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԸ:

⁶⁹ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԺ:

⁷⁰ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԺ:

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² Նույն տեղում:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Նույն տեղում: Նաև Դ. Մանասյան, Вопросы истории Эрзу, с. 48.

⁷⁵ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԺ:

⁷⁶ Նույն տեղում:

Սեպհական գնդին կողման և լառաջ մի չԱղուան»⁷⁷: Արաբների առաջին արշավանքի ժամանակ Աղվանից իշխանը փորձում է պատերազմի դուրս գալ նրանց դեմ, սակայն լսելով հոր՝ Վարազ-Գրիգորի խորհուրդներն ու, տեսնելով հարավցիների հզորությունը, հրաժարվում է այդ մտքից և, համաձայնության գալով հայոց սպարապետ ու իշխան Թեոդորոս Ռշտունու հետ, իր հնազանդությունն է հայտնում Բյուզանդիային: Օգտվելով դրանից Բյուզանդիան 648 թ. Դվինում հրավիրված եկեղեցական ժողովում նրանց քաղկեդոնականությունը պարտադրելու անհաջող փորձ է անում: Այս դաշնակցությունը, սակայն, կարճատև է լինում, քանի որ շուտով ինքը՝ հզոր Բյուզանդիան էլ է հարկադրված լինում ընդունել արաբների գերիշխանությունը⁷⁸: Վերջին հանգամանքը ստիպում է առաջադնել ուժերին մտածել նոր քաղաքական (արաբական) կողմնորոշում ընդունելու մասին, որն այդ պայմաններում ամենաճիշտն էր: Ուստի 652 թ. Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ Հայաստանն ու Անդրկովկասի մյուս երկրները կամովին ենթարկվում են Արաբական խալիֆայությանը⁷⁹: Այս քայլը խիստ վրդովեցնում է Կոստանդ Բ կայսրին, որը վերցնելով հարյուրհազարանոց մի բանակ, շարժվում է նրանց վրա⁸⁰: Դա 653 թ. էր՝ «յամի ԺԲ-երորդի թագաւորութեան իւրում, ի քսան ամի Իսմայլեացոց տերութեանն»⁸¹: Կանգ առնելով Կարինում, բյուզանդական կայսրը իր մոտ է կանչում Թեոդորոս Ռշտունու վարած հակաբյուզանդական քաղաքականությունից դժգոհ իշխաններին: Միաժամանակ, հայոց իշխանի հետ Աղվանից և Վրաց երկրների ունեցած դաշնակցությունը խզելու համար, նա զորքեր է ուղարկում այդ երկրներ: Սա լրջորեն անհանգստացնում է Զուանջիրին և նա շտապում է հանդիպման: Երկիրը նոր հարձակումներից ու ավերածություններից հեռու պահելու նպատակով նա հայտնում է իր հպատակությունը: Ըստ Կաղանկատվացու, Կոստանդին կայսեր ու Զուանջիրի հանդիպումը տեղի է ունեցել «ինն և ի տասներորդի ամի թագաւորութեան» Կոստանդինի, այսինքն՝ 660 թ., երբ նա գտնվելիս է եղել Մարաստանում, Համադանից ոչ հեռու գտնվող Քունգր կամ Կանգավար գյուղում⁸²: Այս հաղորդումը տարակուսանքներ է առաջացրել ուսումնասիրողների մոտ՝ իրավացիորեն նկատել տալով, որ Կոստանդին կայսրը նույնպես տարում «ոչ Պարսկաստան և ոչ էլ Հայաստան գացած է»⁸³: Մեզ թվում է, որ Կաղանկատվացու բերած թվականը գրչական սխալ է և ճշգրտման կարիք ունի: Կարծում ենք՝ նրանում «ինն և տասներորդը»՝ «ԺԹ»-ն ուղղելի է «երկուտասներորդի»՝ «ԺԲ»-ի հետ: Այս ուղղումով Կոստանդին կայսեր հետ Զուանջիրի հանդիպումը կայացած կլինի նրա թագավորության տասներկուերորդ տարում, այսինքն՝ 653 թ., ինչպես ցույց է տալիս Սեբեոսը: Կասկածելի է նաև Քունգր գյուղի մատնանշումը Կաղանկատվացու կողմից՝ որպես նրանց հանդիպման վայր: Եվ քանի որ պատմությամբ չի հաստատվում, որ կայսրը գնացած լինի այդքան հեռու, մնում է ընդունել Սեբեոսի վկայությունն այն մասին, որ հանդիպումը կայացել է Կարին քաղաքում, ուր մեկնել էին նաև ուրիշ հայ իշխաններ: Կոստանդին Բ կայսրը

առատ պարգևներ ու բարձր տիտղոսներ է շնորհում իրեն ներկայացած իշխաններին, այդ թվում և Զուանջիրին ու նրա որդիներին: Կայսեր ողորմածությամբ Զուանջիրը ստանում է «պոստոն պատրիկի», իսկ զավակները՝ «պատրիկի» կոչումներ⁸⁴: Կայսրը Զուանջիրին նաև վերահաստատում է պաշտոնում և իրավունք տալիս «արևելեացս ամենեցուն արքայաբար առնել տեսչութիւն»⁸⁵:

654 թ. Արաբական խալիֆայությունը փոխում է քաղաքականությունը Մեծ Հայքի, Աղվանքի ու Վիրքի նկատմամբ և սկսում սանձարձակ կերպով կողոպտել այդ երկրները, թալանել եկեղեցիներն ու պատանդ վերցնել նշանավոր իշխաններին, նրանց կանանց, ուսուրերին ու դուստրերին⁸⁶: Արաբների քաղաքականության փոփոխությունը, մասնավորապես ուսումնասիրվող ռեգիոնում, ցույց է տալիս և Կաղանկատվացին⁸⁷: Իսկ արաբ պատմիչները, սկսած այդ ժամանակից խոսում են Առան-Աղվանքում ու Կուրից հյուսիս ընդհուպ մինչև Դերբենդ ընկած շրջանում արաբների նվաճումների մասին: Նվաճումների ելած արաբներին տեղ-տեղ ժողովուրդը ապարդյուն դիմադրություն է ցույց տալիս: Բալաձորին գրում է. «Հաղորդում են, որ Սալման իբն-Ռաբիա-ալ-Բախիլին շարժվեց (խալիֆ) Օսմանի հրամանով Առան և գրավեց Բալլականը հաշտության պայմանագրով, որով նա երաշխավորում էր նրա բնակիչների կյանքը, ունեցվածքը և նրանց քաղաքի պարիսպները, նրանց պարտադրելով հողահարկ և գլխահարք վճարել: Ապա Սալմանը եկավ Պարտավ և ճամբար խփեց քաղաքից մեկ փարսախից էլ պակաս հեռավորության վրա գտնվող Թարթաու գետի (ափին): Քաղաքի բնակիչները փակեցին նրա առաջ դարպասները, և նա ստիպված էր մի քանի օր նրանցով զբաղվել: Նա միաժամանակ արշավանքներ էր կատարում նրան (շրջապատող) գյուղերի վրա, ուր հունձը արդեն ավարտված էր: Այս (ստիպեց) նրանց կնքել նրա հետ նույնպիսի հաշտություն, ինչպիսին և Բալլականի բնակիչները: Նրանք բաց արեցին նրա առջև քաղաքային դարպասները, և նա մտավ քաղաք և այնտեղ անցկացրեց որոշ (ժամանակ): Այստեղից նա շարժեց իր հեծելազորը և գրավեց Ծավշին, Մեավան, Ուդ, Խերխիլյան, Տաբար⁸⁸ և Առանի այլ վայրերը»⁸⁹:

Այս նվաճումներով Աղվանք-Առանը փաստորեն ընկնում է արաբների տիրապետության տակ: Չբավարարվելով այսքանով, Սալմանը անցնում է Կուր գետը և շարունակում նվաճումները հյուսիսում: Այստեղ նա գրավում է Կապադակը, Ծաքին, Ծիրվանը, Մաքաթը և ուրիշ մանր իշխանություններ՝ Դերբենտի հետ մեկտեղ՝ հարկադրելով նրանց նույնպես հարկ վճարել⁹⁰:

Արաբների տիրապետությունն Աղվանքում կարճատև էր: Նրանց քաղաքականության կտրուկ փոփոխությունն ու պաշտպանվելու անհրաժեշտությունը հարկադրում են իշխող վերնախավին հետևել բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող իշխաններին և նրանց հետ մեկտեղ 659 թ. ընդունել Բյուզանդիայի գերիշխանությունն ու հնազանդվելու նրան⁹¹:

⁸⁴ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. Ի, ԻԲ:

⁸⁵ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԻԲ:

⁸⁶ Սեբեոս, գլ. ԾԲ:

⁸⁷ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԺԹ:

⁸⁸ Համապատասխանաբար՝ Շակաշենը, Մեծ Կունքը, Ուտին, Հարճլանքը, Տրին:

⁸⁹ Баладзори, с. 13.

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Սեբեոս, գլ. ԾԲ:

⁷⁷ Սեբեոս, գլ. ԽԲ:

⁷⁸ Նույն տեղում:

⁷⁹ Նույն տեղում, գլ. ԽԸ:

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ Նույն տեղում:

⁸² Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԻԲ:

⁸³ Ն. Ալիմյան, Մովսես Դավթուրյանի, էջ 254:

Բյուզանդիային հնազանդություն հայտնելուց երկու տարի անց, այն է՝ 661 թ., Հայոց երկրի սույն հատվածը ենթարկվում է նոր հարձակման, այս անգամ խազարների կողմից: Նրանք բանակում են Կուրի ձախ ափին, որտեղ էլ Ջուանշիրը ճակատամարտի է բռնվում նրանց հետ, հաղթում է և խորհուրդ տալիս այլևս չխանգարել իր անդորրը. «Գնա, - ասում է Ջուանշիրը խազարաց խաբանին,- մոտ ընդ Դուռն 2ողայ և մի ևս յաւելցես գալ այսր, զի արգել Տէր զյառնելն քո»⁹²: Բայց վերջինս հաջորդ տարին իսկ «ել... հոգնահազար հեծելովք», որոնք «յաւսկոյս գետոյն Կուրայ և զեզերք Երասխայ ոչ միայն զքնաշխարհիկսն, այլև որ յԱյրարատեան գաւառաց և ի Սիւնեստանեաց աշխարհէն հօտք և անդեայք ի ձմեռնաճաշակ դաշտն եկեալ էին յարօտն գերի վարեալ զամենայն ի բանակատեղն ժողովէին»⁹³: Սակայն այս անգամ խազարների առաջնորդն այնքան էլ մարտականորեն չէր տրամադրված: Կողմերի միջև կնքվում է հաշտություն, որն էլ ավելի ամրապնդելու համար, Ջուանշիրը իրեն կնության է վերցնում խազարների առաջնորդի դստերը: Պայմանագրով Ջուանշիրը ետ է ստանում նաև իր եկրից տարված ավարը, գերիներին և ձիերի ու արջառների երամակներն ու նախիրները⁹⁴:

Այդ ժամանակաշրջանում փոխվում է քաղաքական իրադրությունը ողջ Մերձավոր Արևելքում: Եվ Ջուանշիրի հեռատեսությունը հուշում է նրան, որ ստեղծված պայմաններում երկրի համար ձեռնառու քայլ է արաբների հետ մերձեցումը: Ուստի նա մեծամեծ նվերներով 667 թ. ուղևորվում է Դամասկոս՝ Մուավիայի մոտ, ինչպես մի ժամանակ հայոց մեծ իշխան և սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին: Խալիֆ Մուավիան (661-680 թթ.) ընդունում է «արևելքի իշխանին», նրանից հպատակության երդումներ է վերցնում, փոխարենը մեծամեծ պարգևների հետ շնորհում աջը համբուրելու պատիվը և թույլ տալիս վերադառնալ հայրենիք: Ետդարձի ճանապարհին նա հյուրընկալվում է նույն Մուավիայի կողմից հայոց կառավարիչ նշանանակված Գրիգոր Մամիկոնյանի մոտ՝ Արուսում, որի կինը՝ Հայոց աշխարհի տիկինը, իր թույրն էր⁹⁵: Այնտեղ Ջուանշիրը օրհնություն է ստանում հայոց հայրապետ Անաստասից (661-667) ու մեծ շուքով վերադառնում հայրենի կալվածքը՝ Գարդման:

Արաբների հետ դաշնակցության շորհիվ, երեք տարի շարունակ Աղվանից աշխարհը զերծ է մնում օտար ներթխութունից: Ջուանշիրի հեղինակությունը Մուավիայի մոտ այնքան է բարձրանում այդ տարիների ընթացքում, որ նրան խալիֆը նույնիսկ մասնակից է դարձնում արտաքին հարաբերություններին: Ջուանշիրը երկրորդ անգամ՝ 669 թ. ուղևորվում է Դամասկոս: Եթե հավատալու լինենք ներքողագիր հեղինակին, այնտեղ էին և Բյուզանդիայի դեսպանները, որոնք եկել էին իրենց հնազանդությունն հայտնելու Մուավիային և այդ ուղղությամբ բանակցություններ էին վարում: Բանակցություններին արաբների կողմից մասնակցելու էր նաև Ջուանշիրը: «Նմա (Ջուանշիրին - Հ. Ս.), - խանդավառված գրում է պատմիչը,- հրամայեր (Մուավիան - Հ. Ս.) առ նորա բան խաղաղականս դնել»⁹⁶: Ջուանշիրն բանակցություններն այնպիսի հմտությամբ ու դիվանագիտորեն է վարում, որ երկու կողմերն էլ չափազանց գոհ են մնում⁹⁷:

Այնուհետև Ջուանշիրը «հարավի թագավորից» ստանում է արքավայել պարգևներ, որոնց թվում և Հայոց արևելյան կողմերի համար այնպիսի հեքիաթային հրաշալիքներ, ինչպիսիք են՝ փիղն ու թուփակը: Նրան առաջարկվում է իշխել նաև Ատրպատականում, սակայն Աղվանից իշխանը չի համաձայնվում, փոխարենը խնդրում է Մուավիայից թեթևացնել երկրի հարկերը և ստանում խնդրածը⁹⁸:

Այսպիսով, Ջուանշիրը հեռատես քաղաքականությամբ իր իշխանության տարիներին սուկ հարկերի վճարումով կարողանում է պահպանել երկրի անկախությունն ու պետական կառավարման ներքին համակարգը: Ավելին, նա ընդարձակում է իր երկրի սահմանները: Կաղանկատվացու վկայությամբ՝ Ջուանշիրը «ի սահմանացն վրաց մինչև ի Դուռն Հոնաց, միահեծան ճոխությամբ եղև տեր մինչև ցգետն Երասխ»⁹⁹:

Ջուանշիրը կրում էր «Գարդմանայ տեր և Աղվանից իշխան» տիտղոսը, որ նշանակում էր, թե նա Գարդմանին տիրում էր որպես հայրենական կալվածք, իսկ իշխում էր ամբողջ Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած տարածքում և «Հանդիսացուցանէր ընդ ինքեան զքովանդակ տունն Աղուանից ըստ թագաւորական հրամանին»¹⁰⁰: Նրա իշխանության մայրաքաղաքը շարունակում էր մնալ Պարտավը և «արևելից մեծ իշխանն Ջուանշիր և եպիսկոպոսապետն Ուխտանէս անդ նստէին ամենայն նախարարօքն»¹⁰¹:

Ջուանշիրի վարած ներքին քաղաքականության մեջ, ըստ Մ. Կաղանկատվացու, առաջնային էին երկրի շենցմանն ու բարգավաճմանն ուղղված միջոցառումները: Նա «վերստին առնէր հրաման ընդ որ իւրն էր աշխարհն շինել, տնկել, վայելել և կեալ ի խաղաղութեան»¹⁰², ինքն էլ շինարարական գործունեության օրինակ ծառայելով: Նրա կառուցումների մեջ հիշատակվում են ապարանքներ, եկեղեցիներ, իջևանատներ և մարդկանց համար պիտանի այլ շինություններ¹⁰³:

674 թ. խալիֆ Մուավիան վերսկսում է ռազմական գործողություններն ընդդեմ Բյուզանդիայի: Բայց նոր հարձակումները խալիֆայությանը բոլորովին էլ չեն տալիս սպասված արդյունքը: Արաբների իրար հաջորդող մի քանի հարձակումները Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի վրա անհաջող վախճան են ունենում, իսկ երբ 678 թ. արաբական նավատորմը մեծ կորուստ է ունենում՝ հրդեհվելով այսպես կոչված «հունական կրակից», խալիֆը ստիպված է լինում հաշտություն կնքել Բյուզանդիայի հետ, պարտավորվելով երեսուն տարի շարունակ, տարեկան երեք հազար դրամ, հիսուն գերի և հիսուն ձի տալ կալսությանը¹⁰⁴: Դրանից շատ չանցած՝ 680 թ. մեռնում է Մուավիան: Վերջին պարտություններն ու խալիֆի մահը ոտքի են հանում ոչ միայն Օմայանների վաղեմի թշնամիներին, այլև խալիֆի դաշինակիցների՝ տվյալ դեպքում՝ Ջուանշիրի հակառակորդներին: Վերջիններիս թվում էին, ամենայն հավանականությամբ, Առանշահիկները, որոնց իշխաններին Միհրանյանները, այնուամենայնիվ, ամբողջովին չէին կարողացել ոչնչացանել: Նրանցից ոմանք կենդանի էին մնացել,

⁹⁸ Նույն տեղում:

⁹⁹ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԻԱ:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԺԹ:

¹⁰¹ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԼԱ:

¹⁰² Նույն տեղում, Բ, գլ. ԻԲ:

¹⁰³ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԻԲ, ԻԳ:

¹⁰⁴ История Византии, т. II, М., 1967, с. 372.

⁹² Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԻԳ:

⁹³ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԻԶ:

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 67:

⁹⁶ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԻԸ:

⁹⁷ Նույն տեղում:

կենդանի պահելով «հին աշխարհի նվիրագործական արյան վրիժառույթունը»¹⁰⁵՝ հաջող պարագայում հանդես գալու համար: Առաջացած քաղաքական իրադրությամբ հասել էր պահը, և շուտով Զուանշիրը դառնում է քաղաքական նպատակներ հետապնդող դավադրության մի խեղճ զոհ: Աղվանից իշխանի սպանությունը «տարօրէն և վատանշան»¹⁰⁶ մարդու կողմից տեղի է ունենում Պարտավ քաղաքում, 683 թ. սեպտեմբերի 13-ին, Սուրբ Խաչի տոնի օրը: Նրա մահվամբ Միհրանյան տոհմը կորցնում է իր նշանավոր ներկայացուցչին և քաղաքական գործչին:

Գ. Աղվանքը Զուանշիրի հաջորդների օրոք

Զուանշիրի մահից հետո՝ 683 թ. Աղվանից աշխարհի առաջին իշխանի աթոռը գրավում է նրա ավագ եղբոր՝ Վարազ-Պերոժի որդին՝ Վարազ-Տրդատը¹⁰⁷: Այս փաստը հետաքրքիր է նրանով, որ Զուանշիրին հաջորդում է ոչ թե անմիջական ժառանգը, այլ նույն տոհմի մի ուրիշ ներկայացուցիչ և դա այն դեպքում, երբ Զուանշիրն ուներ որդիներ¹⁰⁸: Ժառանգության հարցը չի լուծում նաև ինքը՝ Զուանշիրը՝ մահից առաջ, երբ կարգավորում էր մի շարք պետական գործեր և Աղվանից աշխարհի իշխանական աթոռն անցնում է նրա եղբորորդուն՝ Վարազ-Տրդատին, որն այդ ժամանակ արդեն «զապեհի պատրկութեան ստացեալ պատիւ» և «մեծարեալ էր կայսերակերպ պատուով»¹⁰⁹:

Պատմագրության մեջ կա այն կարծիքը, թե Զուանշիրի մահը և Վարազ-Տրդատի իշխանության գլուխ անցնելը տեղի է ունեցել 669-670 թթ.¹¹⁰ կամ 680-681 թթ.¹¹¹: Բայց աղբյուրների քննությունը բացասում է նման կարծիքը ևս:

VII դարի 80-ական թթ. Արաքական խալիֆայությունը զբաղված էր ներքին վիճակը կայունացնելու խնդրով, և նրա ազդեցության տակ գտնվող երկրները առժամանակ դուրս էին մնացել նրանց ուշադրությունից: Ստեղծված դրությունից շտապում են օգուտ քաղել Անդրկովկասի նվաճված երկրները: Հայ պատմիչների վկայությամբ, խալիֆ Եզիդ Ա-ի օրոք (680-683 թթ.) հայերը ապստամբում են և դադարում արաբներին հարկ վճարել: Ապստամբությունը տևում է երեք տարի՝ ընդգրկելով նաև Հայոց արևելյան կողմերն ու Վիրքը: Այսպես, Ղևոնդի վկայությամբ, «ի ժամանակի պատերազմին որ ի մէջ Տաճկաց դադարեցին ի հարկատուութենէ նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք, ծառայեալ նոցա ամս Լ: Եւ եղեն աւուրք ապստամբութեան նոցա ամբ Գ»¹¹²: Ապստամբության շնորհիվ ձեռք բերված ազատությունը, այսպիսով, տևել է մինչև 684 թ., երբ անդրկովկասյան երկրները նորից են ենթարկվում խազարների հարձակումներին: «Եւ ի չորրորդում ամին,- շարունակում է Ղևոնդ վարդապետը,- տիրեցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիւսիսային ազգն, որ ասին Խազիրք և սպանին ի պատերազմին զիշխանն Գրիգոր և զբազումս ի նախարարացն և զիշխանսն Վրաց և Աղուանից»¹¹³: Նույն ժամանակաշրջանի ու նույն դեպքերի մասին է պատմում նաև Անանուն ժամանակագիրը. «Եղև շփոթումն Տաճկաց՝ սաստիկ պատերազմաւ և դադարեցին ի հարկատուութենէ նոցա Հայք, Վիրք եւ Աղուանք, ծառայեալ նոցա ամս երեսուն»¹¹⁴,

¹⁰⁷ Զ. Դոուսերը նրան անվանում է Զուանշիրի որդին (տե՛ս The History of the Caucasian Albanians, էջ 109, ծանոթ. 7):

¹⁰⁸ Իսկ որ Զուանշիրն ուներ որդիներ, երևում է նախ նրա աղոթքից «զուստերս և զդստերս իմ աներկիւղ արասցես ի չարէ և զօրաւոր յամենայնի (Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԻԵ) և ապա նաև այն վկայությունից, ուր նա իր մահից առաջ «որդուց իւրոց իւրաքանչիւրումն զգանձս՝ և զպատիւս յայտ առնելով կարգէր զնոսա ի բաժինս նոցին» (Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԼԳ): Զուանշիրի որդիները նույնիսկ Կոստանդ Բ կայսրից ստացել էին պատրիկության կոչումներ (Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԻԲ):

¹⁰⁹ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԼԶ:

¹¹⁰ Տե՛ս Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից իշխաններ Զուանշիրի և Վարազ-Տրդատի իշխանության տարեթվերի հարցի շուրջ, էջ 108, ծանոթ. 1:

¹¹¹ Փ. Мамедова, Политическая история ... Албании, с. 210.

¹¹² Ղևոնդ, էջ 15:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 15-16:

¹¹⁴ Անանուն, Ժամանակագրություն, էջ 79:

¹⁰⁵ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 327:

¹⁰⁶ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԼԳ:

իսկ բյուզանդական կայսր Հուստինիանոս Բ-ի (685-695, 705-711 թթ.) թագավորության «առաջին ամիս տիրեցին հիսիսային ազգն, որ ասին Հազիրը (Խազիրը), Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից. եւ սպանին ի պատերազմի զիշխան Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից յամսեանն սահմի, որ ար տասն էր ամսոյն ի ՃԼԴ¹¹⁵ թուականին Հայոց¹¹⁶: Մյուս հայ պատմիչների՝ Հովհ. Դրասխանակերտցու¹¹⁷, Ասողիկի¹¹⁸, Վարդան Արևելցու¹¹⁹ մոտ ևս տեսնում ենք նույն դեպքերի նկարագրությունը, որոնք մանր ուղղումներով համընկնում են 684 թ. հետ¹²⁰: Այսպիսով, խազարների առաջին արշավանքը «իրև թէ վրէժխնդիրք արեանն Ջուանշիրի»¹²¹ Վարագ-Տրդատի օրոք տեղի է ունեցել 684 թ. հունիսին՝ նրա իշխանության առաջին տարում¹²²: Ժամանակի կաթողիկոսն էր Ուխտանեսին (670-682 թթ.) փոխարինած Եղիազարը (683-688 թթ.), որի օրոք դեռևս իշխում էր Ջուանշիրը. «պարկեշտ այն Եղիազար ... առնու զառաքելական պատիւն, մինչդեռ բարեբաստիկն Ջուանշիր զաշխարհական տէրութիւնն վարէր՝ յանհաստատելի կենցաղունս ի կամս Աստուծոյ»¹²³: Նշանակում է՝ Ջուանշիրի սպանությունը չէր կարող լինել 683 թ. շուտ, իսկ քանի որ Վարագ-Տրդատի իշխանության առաջին տարում տեղի ունեցած արշավանքը եղել է 684 թ. հունիսին, իսկ Ջուանշիրի սպանությունը, ըստ պատմիչի, սբ. Խաչի տոնակատարության օրը¹²⁴ (սեպտեմբերի 13-ին, իսկ ըստ Ն. Ակինյանի՝ 14-ին)¹²⁵, ապա դեպքը կատարված պետք է լիներ 683 թ. սեպտեմբերին: Ուստի, այն լինելով Ջուանշիրի իշխանության վերջին տարին, համապատասխանաբար կլիներ նաև Վարագ-Տրդատի իշխանության առաջին տարին:

Անցնելով իշխանության գլուխ, Վարագ-Տրդատը (683-669, 705-709)¹²⁶ ամենից առաջ խաղաղեցնում է այն հակամարտ ուժերին, որոնք գլուխ էին բարձրացրել Ջուանշիրի սպանությունից հետո¹²⁷ և կարողացել էին երկրի որոշ մարզեր, դրանց թվում է մայրաքաղաք Պարտավը իրենց ձեռքը գցել: Այս մասին Կաղանկատվացին լուրն է, բայց դա երևում է նրա անուղղակի հայտնած մտքերից, թելուզև հետևյալից. «թէպէտ և անբեղուն միտս ունէին ընդ մմա (Վարագ-Տրդատ - Հ. Ա.) ոմանք ի մախալորդոր տոհմակցացն. այլ նա ի ձեռն իմաստակիր և քաղցրահամբոյր խօսից նուաճէր և յանկուցանէր ինքն զամենեցուն սիրտ: Եւ երկայնամիտ հեզութեամբն հնազանդեցուցանէր զաշխարս ըստ սովորական իւրոյ նախնական տէրութեանն: Եվ իսկոյն անապարեալ՝ ունէր զհոշակաւոր մայրաքաղաքն Պարտաւ»¹²⁸: Ինչպես

երևում է վերջին տողերից, Վարագ-Տրդատը կարողանում է իր իշխանությունն արագորեն տարածել Աղվանքի այն տարածքի վրա, որը մինչ ինքը ենթակա էր իր նախորդին՝ Ջուանշիրին:

Ներքին խռովությունները վերացնելուց հետո Միհրանյան տան իշխանը ստիպված է լինում դիմագրավել և արտաքին ուժերին: Ջուանշիրի սպանությամբ վերջ է տրվում աղվանա-խազարական բարեկամությանը, և վերջիններս վերսկսում են իրենց արշավանքները դեպի Կովկասից հարաց ընկած երկրները: Եզիդ Ա-ն խաղաղության դաշն է կնքում խազարների հետ և որպես հաշտության գրավական, ամուսնանում է խազարաց խաքանի քրոջ՝ Խաթունի հետ: Սակայն վերջինիս անժամանակ մահը, որը դիտվում է որպես դավով սպանություն, ժամանակից շուտ վերացնում է նրանց միջև հաստատված խաղաղությունը և նոր արշավանքների դուռ բացում: Նրանք նախ գրավում են Կուրի ձախափնյա տարածությունը: Կաղանկատվացին պատմում է. «Ասպատակ սփռեալ (խազարները - Հ. Ա.) յաշխարհն Աղուանից առ ստորոտովն մեծ լերինն Կաւկասու և յաւանս Կապաղակայ գաւառին»¹²⁹: Նույնը, բայց մեկ առ մեկ թվարկելով Կուրի հյուսիսում խազարների գրաված գավառները, հաղորդում է Ղևոնդը. «սփռեալ զասպատակս իւրեանց ըստ հիսիսոյ գետոյն հզորագունի, որ կոչի Կուր՝ առնուին բազում գաւառս զՀէջար, զՔաղա, զՈստանի, զՄարգպանեան»¹³⁰, զՀաքանդ, զԳեղաու, զԾաքէ, զԲեխ, զԽեմի, զԿամբեխնան, զԽողմաղ»¹³¹:

Կուրի ձախափնյակում ունեցած հաջողությունները գրգռում են քոչվոր խազարների ախորժակը, և նրանք որոշում են նվաճել «հզորագուն գետի» աջափնյա տարածությունները ևս: Իրենց խաքանի՝ Ալի-Իլիթվերի գլխավորությամբ անցնում են Կուրը և սկսում ասպատակությունները նրա աջափնյակում: «Ինքն (Ալի-Իլիթվերը - Հ. Ա.) իւրով յօգնական գնդին ի հովիտս դաշտացն ճախր առեալ՝ անցանէր յՈստի գաւառ ընդ գետն Կուր և ահա սաստիկ ամփոփէր զմարդ և զանասուն աշխարհին այնորիկ, աւար առեալ գերէին տուժում: Այն դեպքում, երբ խազարների հարձակմանը զոհ է դառնում հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը, Աղվանից իշխան Վարագ-Տրդատը երկիրը նոր ավերածություններից փրկելու հեռատես քաղաքականությամբ կաթողիկոս Եղիազարին ուղարկում է խազարների խաքան Ալի-Իլիթվերի մոտ՝ «ցուցանելով ի ձեռն նորա զիւրն հաւատարմութիւն միամիտ և զսերն, զոր ունէր առ նա մտերմաբար իրն եղբօր սիրելոյ»¹³²: Եղիազարը կարողանում է հավատացնել Ալի-Իլիթվերին, որ իրենք մեղք չունեն Ջուանշիրի սպանության գործում և բանակցություններն ավարտել են հաշտության կնքումով¹³³: Խազարները հեռանում են Աղվանքից, բայց և պատավորեցնում Աղվանից իշխանին՝ իրենց հարկ վճարել, փոխարենը օգնություն խոստանալով¹³⁴: Այլ խոսքով, խազարների խաքան

¹¹⁵ Մ. Տ. Երեմյանը ՃԼԴ (134) ուղղում է ՃԼԳ (133), որից հետո լինում է 684 թ. հունիսի 13-ը (տե՛ս Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трлата к хазарскому хакану Алп-Илнтеру, ЗИВАН СССР, т. VII, М.-Л., 1939, с. 131, пр. 3).

¹¹⁶ Անանուն, էջ 80:

¹¹⁷ Դրասխանակերտցի, էջ 93:

¹¹⁸ Ասողիկ, Բ, գլ. Բ:

¹¹⁹ Վարդան, էջ 70:

¹²⁰ Ս. Т. Еремян, Моисей Каланкатуйский..., с. 135-136.

¹²¹ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԼԶ:

¹²² Խազարների այս արշավանքը Մ. Ի. Արտամունովը դնում է 669 թ. (տե՛ս М. И. Аргамонов, История хазар, Л., 1962, էջ 186), իսկ Զ. Բուխյանովը՝ 681 թ. (տե՛ս З. Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., с. 102-103).

¹²³ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԼԲ:

¹²⁴ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԼԴ:

¹²⁵ Ն. Ակինյան, Մովսես Դասխարանցի, էջ 258:

¹²⁶ Տե՛ս ստորև:

¹²⁷ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԼԴ:

¹²⁸ Նույն տեղում, Բ, գլ. ԼԶ:

¹²⁹ Նույն տեղում:

¹³⁰ Ստ. Կանայանն այս երեք անվանումներն առաջարկում է կարդալ որպես մեկ գավառի անուն. «Քապաղա Ոստան ի Մարգպանեան» (տե՛ս նրա «Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի, էջ 172):

¹³¹ Ղևոնդ, էջ 132:

¹³² Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԼԶ:

¹³³ Նույն տեղում:

¹³⁴ Նույն տեղում:

¹³⁵ Նույն տեղում:

Ալփ-Իլիթվերը ճանաչում է Վարազ-Տրդատի իրավունքները Աղվանքի իշխանական գահի վրա: Վարազ-Տրդատը, որպես Աղվանքի իշխան, շուտով ճանաչվում է նաև արաբական նոր խալիֆի՝ Մրվան Ա-ի (683-685 թթ.) կողմից¹³⁶, որն հաջորդել էր խալիֆ Եզիդ Ա-ին և այդ քայլով, հավանաբար, ձգտում էր վերականգնել իր նախորդի դեմ ապստամբության և հարկերի մուծումից հրաժարվելու պատճառով ընդհատված հարկերի անխափան մուտքը:

Վարազ-Տրդատի պետական ու քաղաքական գործունեության մեջ աչքի ընկնող տեղ է գրավել դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը Հայաստանի առանձին մարզերի և այլ երկրների հետ: Այսպես, երկրի ներքին ու արտաքին դրույթները քիչ թե շատ բարելավելուց հետո, նա Արցախի Մեծ Կողմանց գավառի եպիսկոպոս Իսրայելին ուղարկում է կենտրոնական Հայաստան «ի գործ ինչ խորհրդական և ի սեր ... առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց և առ բարեպաշտ իշխանն Այրարատեան գաւառին»¹³⁷: Այս պատգամավորության արդյունքների մասին լուրս է Կաղանկատվացին, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս հետագայում ծավալված դեպքերը, կողմերը ձեռք են բերել խազարների դեմ համատեղ գործելու պայմանավորվածություն:

Երկիրն առաջվա պես տնքում էր խազարներին ու արաբներին տրվող կեղեքիչ հարկերից: Ստեղծված դժվարին դրությունից դուրս գալու նպատակով Վարազ-Տրդատը կաթողիկոս Եղիազարի հետ հրավիրում է նախարարական խորհուրդ, որտեղ ներկայներին ծանոթացնում է երկրում առաջացած իրադրությանը: «Ահա հարկք որ եղան ի վերայ մեր ի դժնդակ ազգէն Տաճկաստանեայց, յոյժ վտանգեալ տարակուսեսցէ զմեզ: Եւ երկրորդ անգամ անհնարին աղէտք այն են մեզ՝ ամի ամի ասպատակեալ յաշխարհս մեր զօրացն Հոնաց: Եւ երկաքանչիւր կողմանց բռնութենէ թշնամեացն աւերեալ պակասեցաւ երկրիս»¹³⁸: Ժողովականները որոշում են պատգամավորություն ուղարկել Հոնաց (խազարների) աշխարհը՝ խաղաղության դաշն կնքելու: Ընտրությունը պատահական չէր: Այդ ժամանակաշրջանում արաբները բավականաճանաչում էին սոսկ հարկեր գանձելով: Նրանք երկիրը չէին ասպատակում և մարդկանց չէին գերեվարում: Դրան հակառակ խազարներն էին, որ բացի ծանր հարկերից պարբերաբար ասպատակում էին երկիրը, ավերում այն, գերեվարում բնակիչներին: Ժողովականների հիշողության մեջ դեռ թարմ էին խազարների վերջին ավերիչ արշավանքի հետևանքներն Հայաստանում, Աղվանքում և Վիրքում, որի ժամանակ չնայած Աղվանքը համեմատաբար քիչ է տուժում և, ինչպես տեսանք, կաթողիկոս Եղիազարի ջանքերով նույնիսկ խաղաղություն է հաստատվում խազարների ու Աղվանքի միջև, բայց և այնպես ոչ մի գրավական չկար, որ վերջինս կրկին չէր ենթարկվի նոր, կողոպտիչ արշավանքների: Ուստի ժողովականները կազմում են պատգամավորություն և դարձյալ նույն Իսրայելի գլխավորությամբ «ի վաթսներորդ երկրորդ ամի հարաւայնոյ իշխանութեանն» «յամսեանն մեհեկանի, որ օր ԺԸ էր»¹³⁹, այսինքն՝ 684 թ. դեկտեմբերի 22-ին¹⁴⁰, ուղարկում են «ի հեռաբնակ աշխարհն Հոնաց»¹⁴¹: Պատմագրության մեջ կարծիք կա, թե Կաղանկատվացին այստեղ

նկատի ունի Հիջրայի թվականի 62-րդ տարին, որը համապատասխանում է ներկա թվականության 682 թ.¹⁴²: Բայց վերը մենք տեսանք, որ նշված թվականին անդրկովկասյան երկրները ապստամբել էին և, հասկանալի է, այդ տարի որևէ պատգամավորության մասին խոսք լինել չէր կարող: Բացի դրանից, 682 թ. երկրի առաջին իշխանը դեռևս Զուանշիրն էր, իսկ աղբյուրը մատնանշում է, որ պատգամավորությունը կազմակերպվել է Վարազ-Տրդատի կողմից, որն իշխանության գլուխ էր անցել 683 թ.: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ նրա իշխանության առաջին տարում տեղի ունեցան խազարների արշավանքը, Եղիազարի բանակցություններն ու դրանց հաջորդող դեպքերը, ապա տրամաբանական կլինի կարծել, որ Իսրայելի պատգամավորությունը ճանապարհ կարող էր ընկնել միայն նրա իշխանության երկրորդ տարում, այն է՝ 684 թ.:

Իսրայելի պատգամավորությունը, ճանապարհորդության ընթացքում բավականին դժվարություններ հաղթահարելով, 685 թ. փետրվարի 11-ին¹⁴³ հասնում է խազարների մայրաքաղաք Վարաշան, ուր մեծ ընդունելություն է գտնում խազարաց իշխանի կողմից¹⁴⁴: Իսրայելի առաքելությունը պսակվում է հաջողությամբ: Նա կարողանում է իրենց կողմը տրամադրել խազարներին և նույնիսկ, պատմիչի վկայությամբ, «մեծագահ» իշխան Ալփ-Իլիթվերին «հանդերձ բանակօքն... հնազանդեցուցեալ զանձինս լծոյ քաղցրութեան Քրիստոսի»¹⁴⁵: Չնայած հաջողությանը, խազարները կարճ ժամանակից հետո վերսկսում են իրենց հարձակումները Աղվանք-Առանի վրա և հարկադրում նրան կրկին հարկ վճարել:

Այդ ժամանակ փոխվում է քաղաքական իրադրությունը Անդրկովկասում: Արաբական խալիֆ Մրվան Ա-ին (683-685 թթ.) հաջորդում է որդին՝ Աբդ ալ-Մալիքը (685-705 թթ.), որին հաջողվում է երկրի ներքին խռովությունները վերացնելուց հետո խալիֆայությունը նորից տանել վերելքի ուղիով¹⁴⁶: Բյուզանդիայի կայսր Հուստինիանոս Բ-ի և Աբդ ալ-Մալիքի միջև շուտով կնքվում է համաձայնագիր, որով կողմերը տասը տարվա ընթացքում (685-695 թթ.) հավասար իրավունքով պետք է իշխեին Կիպրոս կղզում, Հայաստանում, Աղվանքում և Վիրքում՝ այդ երկրներից գանձվող հարկը հավասարաչափ բաժանելով միմյանց միջև¹⁴⁷: Որ Աղվանքն էլ էր գտնվում Բյուզանդիային ու Արաբիային հարկատու երկրների շարքում վկայում է Կաղանկատվացին. «իշխանն Վարազ-Տրդատ ընդ երիս հարկէր՝ Խազրաց, Տաճկաց և Հոռոմոց»¹⁴⁸:

688 թ. Հուստինիանոսն, անձամբ առաջնորդելով մի հսկա բանակ, շարժվում է դեպի Անդրկովկաս իրական սպառնալիք Հայաստանի, Աղվանքի ու Վրաստանի համար: Նա հարկադրում է այդ երկրների կառավարող շրջաններին ներկայանալ

¹⁴²Ն. Ալիյան, Մովսես Դախադարացի ..., էջ 268: The History of the Caucasian Albanians, էջ 153, ծանոթ. 1: Յ. Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., с. 192, пр. 143.

¹⁴³С. Т. Еремян, Моисей Каланкатуйский о посольстве..., с. 148.

¹⁴⁴Իսրայելի պատգամավորության անցումին մանրամասնորեն ցույց են տվել Ս. Տրեմյանը (տե՛ս Моисей Каланкатуйский о посольстве..., с. 150) և Վ. Գ. Կոտովիչը (Стѣ О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беленджера и Таргу, Древности Дагестана, Махачкала, 1974, с. 169).

¹⁴⁵Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԽԱ:

¹⁴⁶Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 43:

¹⁴⁷Ю. Кулаковский, История Византии, т. III, Киев, 1915, с. 254.

¹⁴⁸Կաղանկատվացի, Գ, գլ. ԺԲ:

¹³⁶Նույն տեղում, Բ, գլ. ԼԷ:

¹³⁷Նույն տեղում:

¹³⁸Նույն տեղում, Բ, գլ. ԼԺ:

¹³⁹Նույն տեղում:

¹⁴⁰С. Т. Еремян, Моисей Каланкатуйский о посольстве..., с. 134.

¹⁴¹Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԼԺ:

իրեն: Ներկայացած իշխաններից ոմանց Հուստինիանոսը պահում է իր մոտ որպես պատանդ, որոշ մասին ազատ արձակում, իսկ ոմանց էլ կրկին հաստատում իրենց իշխանություններում: Վերջիններին թվում էր և Աղվանի իշխան Վարազ-Տրդատը: Այդ մասին այսպես է գրում հայ պատմիչ Ասողիկը. «Իսկ ի գալ (Հուստինիանոսի - Հ. Ս.) չորրորդ ամին, Յուստինիանոս ինքն խաղացեալ զօրու ծանու ... յերիս բաժանեալ զօրս իւր առաքէ ի Հայս, ի Վիրս, և յԱղուանս. և կոչեալ առ ինքն զամենայն իշխանս աշխարհացն այսոցիկ և ոչ ի կամաց, այլ ի հարկէ գնացեալ առ նա: Իսկ նորա զոմանս յիշխանացն ընդ իւր առեալ և զոմանց զորդիսն պատանդս խնդրեալ, ընդ որս և զկաթողիկոսն հայոց զՍահակ հանդերձ և եպիսկոպոսօք արգելեալ առ ինքն և զոմանս յիշխանացն արքունատուր պատարագօք պատուեալ՝ կացոյց իշխանս աշխարհացն զՆերսէս Ծիրակալ տէր, կոմս Կապուտիրոց Հայոց իշխան, և զՎարազդատ (Վարազ-Տրդատ - Հ. Ս.) պատրիկ էքսարխոս, որ էր երկրորդ թագաւորին՝ Աղուանից իշխան»¹⁴⁹:

Բայց Աղվանից իշխանը բյուզանդական կայսեր պատիվները երկար չի վայելում, քանի որ հենց ինքը՝ Հուստինիանոսը 695 թ. կորցնում է գահը: Նրան փոխարինում է Լեոնտի կայսրը, որն էլ 698 թ. ստիպված հեռանում է գահից՝ Տիբերիոս Գ Ապսիմարոսի (698-705 թթ.) ճնշման տակ: Վերջին կայսեր օրոք «խատագոյն նեղութիւն ի Հռոմայեցոց հասեալ նմա (Վարազ-Տրդատին - Հ. Ս.) հանդիպէր»¹⁵⁰: Շուտով Կոստանդնուպոլիս է կանչվում Աղվանից իշխանը և «հանդերձ որդուվք իւրովք յարքայաբնակ քաղաքին անդ արգելեալ լինէր ի կայսերէն»¹⁵¹: Կոստանդնուպոլսում Վարազ-Տրդատն անցկացնում է հինգ տարի¹⁵²: Ըստ Ս. Տ. Երեմյանի, Աղվանից իշխանին Տիբերիոս Գ-ն հեռացրել է քաղաքական կյանքից, նրա՝ խազարների հետ ունեցած բարվոք հարաբերությունների պատճառով, վախենալով, որ նա կարող էր նպաստել Հուստինիանոս Բ-ին՝ խազարներից օգնություն ստանալ և վերականգնել իրավունքները բյուզանդական գահի վրա¹⁵³: Տիբերիոս Գ կայսեր վախը անհիմն չէր: Իրոք, Հուստինիանոսը կարողանում է վերստին ձեռք բերել բյուզանդական գահը: Կրկին գահ բարձրանալով՝ նա 705 թ. ազատում է Աղվանից իշխանին, բայց վերջինս հայրենիք է վերադառնում միայնակ. ինչ-ինչ նկատառումներով Հուստինիանոսը Կոստանդնուպոլսում որպես պատանդ պահում է նրա որդիներին՝ Գագիկին ու Վարդանին:

Վարազ-Տրդատի բացակայության ժամանակ Աղվանից երկրում տեղի էին ունենցել մեծ փոփոխություններ: Այդ ընթացքում իշխանական գահն անցել էր Ծերոս անունով մի իշխանի (699 թ.), որն այն ձեռք էր բերել՝ հաղթահարելով կաթողիկոս Ներսես-Բակուրի և Վարազ-Տրդատի կնոջ՝ Սպրամի դիմադրությունը: Ներսեսը կաթողիկոս էր ձեռնադրվել Եղիազարի մահից հետո՝ 688 թ., Գարդմանի եպիսկոպոսությունից: Նրա կաթողիկոսության շրջանում երկրում լայն տարածում է գտնում քաղկեդոնականությունը, որին հարում էր և ինքը՝ կաթողիկոսը՝ Վարազ-Տրդատի կնոջ՝ Սպրամի հետ միասին: Վերջինս իր ամուսնու բացակայության ժամանակ կանգնած էր իշխանության գլուխ. «Յայնժամ

հրամանատար Աղուանից էր» - նրա մասին գրում է Հովհ. Դրասխանակերտցին¹⁵⁴, իսկ Ստ. Օրբելյանն էլ նրան կոչում է «թագուհի»¹⁵⁵: Նույն ժամանակ ոտքի են լինում Վարազ-Տրդատի այն տոհմակիցները, որոնք «անբեղուն միտս ունէին ընդ նմա»¹⁵⁶, և փորձում իրենց ձեռքը վերցնել իշխանությունը: Այս խմբակցությունը գլխավորում էր իշխան Ծերոն: Երկու խմբակցությունների՝ իշխանության համար պայքարի հիմքում առերևույթ ընկած էին կրոնադավանաբանական վիճաբանությունները: Բայց պայքարն ավելի շուտ քաղաքական կողմնորոշման համար էր: Կաթողիկոս Ներսեսը և Աղվանից տիկինը, հարելով քաղկեդոնականությանը, հանդես էին գալիս որպես Բյուզանդիայի կողմնակիցներ: Այդ էին պահանջում ստեղծված պայմանները, քանի որ գերության մեջ էր գտնվում Վարազ-Տրդատը՝ իր երկու որդիների հետ: Դա կրկնակի դժվարություն էր առաջացնում, մանավանդ Սպրամի համար, որովհետև հավատարմությունը դեպի Բյուզանդիան պահանջում էր նաև «ամուսնական սերը դեպի ամուսինն ու մայրական գորովը դեպի իր որդիները, որոնք Կ. Պոլիս էին»¹⁵⁷:

Մյուս խմբակցությունը, Ծերոյի գլխավորությամբ, հակված էր դեպի Արաբական խալիֆայություն: Քաղաքական այս պայքարը պատճառ է դառնում, որ Աղվանքի ներքին գործերին անմիջապես միջամտի Արաբիան: Ծերոն և նրա համախոհները հայտնում են Եղիա կաթողիկոսին՝ Ներսեսի ու նրա կողմնակիցների քաղկեդոնականությանը հարելու մասին: Հայոց կաթողիկոսն անմիջապես գալիս է Պարտավ, որտեղ պետք է գար նաև Աբդ ալ-Մալիք խալիֆի զորքը՝ «վասն ապստամբացն Աղուանից»¹⁵⁸ ու դաժան դատաստան է տեսնում Ներսես Բակուրի և Սպրամի հետ: Կաթողիկոս Եղիան «ոտն ընդ ոտն բազազանեալ կապեցաւ ընդ կնոջն և հանդերձեալ էր վարիլ ի տար աշխարհ, որ սակս այնորիկ անսուաղ եղեալ զաւուրս ութ՝ վախճանեցաւ»¹⁵⁹: Այսպես է վերջանում պայքարը՝ երկու հակամարտ ուժերի միջև, որն առաջացել էր «վասն հակաճառութեանն որ ընդ նմա (Ծերոյի - Հ. Ս.) և ընդ Սպրամ ի վերայ իշխանութեանն»¹⁶⁰:

Պատմագիտության մեջ Եղիա կաթողիկոսի մասնակցությունը տեղի միջադեպին մեկնաբանվել է որպես հայ եկեղեցական գործիչների կողմից Աղվանից եկեղեցու ինքնուրույնությունը վերացնելու, իրենց ազդեցության տակ գցելու, աղվանացիների գիրն ու գրականությունը ոչնչացնելու, իսկ նրանց էլ բռնությամբ հայացնելու ցանկություն: Հայ եկեղեցական գործիչների հասցեին արված նման անհիմն մեղադրանքի հեղինակ Զ. Բունիատովը¹⁶¹, պարզապես աչք է փակում ժամանակի քաղաքական իրադրության և դրանից բխող հարկադրական քաղաքականություն վարելու անհրաժեշտության առաջ: Եղիա կաթողիկոսը տվյալ պարագայում գործում էր քաղաքական իրադրությունից ելնելով և Հայոց Արևելից կողմերում գործող իր հոգևոր թեմերից մեկում վիճակը կարգավորելու համար տեղի իշխող խավերի կողմից ստացած հրավերով ու ցանկությամբ¹⁶²:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Առան-Աղվանքում, բացի

¹⁵⁴ Դրասխանակերտցի, էջ 99:

¹⁵⁵ Օրբելյան, էջ 455:

¹⁵⁶ Կաղանկատվացի, Բ, գլ. ԼԶ:

¹⁵⁷ Ն. Ալիյան, Մովսես Դասխուրյանի ..., էջ 367:

¹⁵⁸ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. Զ:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, Գ, գլ. Է:

¹⁶⁰ Նույն տեղում:

¹⁶¹ 3. Буняттов, Азербайджан в VII-IX вв., с. 97.

¹⁶² Կաղանկատվացի, Գ, գլ. Դ:

¹⁴⁹ Ասողիկ, Բ, գլ. Բ:

¹⁵⁰ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. ԺԲ:

¹⁵¹ Նույն տեղում:

¹⁵² Նույն տեղում:

¹⁵³ С. Т. Еремян, Монсей Каланкатуийский о посольстве..., с. 153.

քաղկեդոնականությունից, լայն տարածում էին գտել նաև պատկերամարտությունն ու պալիկլայանությունը: Հասարակության մեջ բույն էին դրել բազմաթիվ արատավոր երևույթներ: Եվ Ծերո իշխանը, հաղթահարելով քաղկեդոնականների դիմադրությունն ու անցնելով իշխանության գլուխ, լուրջ պայքար է ծավալում հասարակական ու քաղաքական այդ արատավոր երևույթների դեմ: Ուստի Պարտավում հրավիրվում է մի եկեղեցական ժողով, ուր բանադրանքի է ենթարկվում ամենայն հերձվածություն, որոշում է ընդունվում արգելել ամուսնությունը մերձավորների միջև, և հայտնվում է հավատարմություն հայոց եկեղեցուն ու նրա հաստատած կարգերին: «Մենք ամենեքեան,- գրում են ժողովականները Եղիա կաթողիկոսին, - նզովեմք զամենայն հերձվածողսն ... պայմանցաք, զի յայսմ հետև մի ոք իշխեսցէ ի մենջ արտաքս ելանել լաւանդութենէ հարցն մերոց և ձերոց»¹⁶³: Հայոց կաթողիկոսին ուղղված թղթի բովանդակությունը բերում է նաև Սամվել Անցեցին, որում Ծերոն իրեն անվանում է «Ապիհիպատրիկ Գարդմանայ տէր և Աղուանից» ու հավատացնում Եղիային, թե «յորժամ դուք ձեռանրկէք յաղագս քաղկեդոնական աղանդոյն և կամ Մալրագոմեծոյն, եթէ վասն պալլի կենաց»¹⁶⁴, և թէ վասն խառն ամուսնութեան և թէ զինչ և իցէ՝ ոչ ոք կարէ ելանել ըստ ձեր հրամանէ»¹⁶⁵:

Բայց Ծերոն շատ շուտ է կորցնում Աղվանից իշխանական գահը: VII դարի վերջերին ու VIII դարի սկզբներին արաբները, Անդրկովկասը վերջնականապես նվաճելու ձգտումով, այնտեղ լուրջ գործողություններ են ծավալում: Կաղանկատվացու վկայությամբ՝ 699 թ. խալիֆի եղբայրը՝ փոխարքա Մուհամմադ իբն Մրվանը մի արշավանք է ձեռնարկում դեպի Հայաստան¹⁶⁶: Հայերը համառ դիմադրություն են ցույց տալիս: Երկու տարի անընդմեջ շարունակվում են արշավանքները, բայց հայերը ի չիք են դարձնում Հայաստանը գրավելու նրա փորձերը: Սակայն 701 թ. նրան հաջողվում է նվաճել Հայաստանը: Այնուհետև նաև Աղվանքը, Վիրքն ու Կասպից ծովի առափնյա շրջանները:

Տիրելով Հայաստանին ու անդրկովկասյան երկրներին, Արաբական խալիֆայությունը նույն՝ 701 թ. միավորում է դրանց բոլորին և կազմում մեկ ընդհանուր վարչական միավոր՝ ոստիկանություն: Այն Հայաստանի անունով սկսում է կոչվել «Արմինիա», որի կենտրոնը սկզբում դառնում է Դվինը, ապա՝ 789թ-ից Պարտավ քաղաքը:

Այնուհանդերձ արաբները չէին կարող իրենց տիրապետությունը հաստատուն համարել այդ երկրներում, քանի դեռ գոյություն ունեին հայկական զինված ուժերը: Ուստի Իբն Մրվանը «դարան գործեալ մեծապէս երդմամբ, դառով և խաբելութեամբ առ ինքն ժողովեաց զամենայն գլխաւորաց Հայոց, և տարեալ ի 'նախիջևան քաղաք' ութ հարիւր այդ լեկեղեցիսն արկեալ կենդանոյն այրեաց, և 'ն այր ի Խրամ նույնպէս այրեաց և զսինթորս նոցա սրահար սատակեաց»¹⁶⁷: Հայոց ռազմական ուժին

հասցրած այս խոշոր հարվածը հետագայում է Հայաստանի ու ողջ Անդրկովկասի գրավումը: Սկսվում են բռնությունները: Հաշվի առնելով արաբների հանդեպ ունեցած Ծերոյի համակրանքը, Իբն Մրվանը համեմատաբար ավելի մեղմ է վարվում Աղվանից երկրի ու նրա իշխանի հետ: Այն դեպքում, երբ հայոց իշխաններից շատերին, խաբելությամբ փրկագին վերցնելուց հետո, կոտորում են¹⁶⁸, Ծերոյին պարզապես ձերբակալում են ու գերեվարում. «Յետ այսորիկ,- գրում է Կաղանկատվացին,- զԾերոյ Աղուանից իշխանն ազատօքն հանդերձ տարան ի Տարօն և անտի լկաորիս. և հայ թին ԾԾԳ (704 թ. -Հ. Ա.) էր»¹⁶⁹: Նշված դեպքերից հետո է, որ 705 թ. Վարազ-Տրդատը Հուստինիանոս Բ-ից ազատություն ստանալով վերադառնում է հայրենիք՝ Բյուզանդիայում թողնելով պատանդ որդիներին: Վերադառնալով Աղվանք և վերականգնվելով իշխանական գահին, նա ստիպված է լինում համակերպվել ստեղծված քաղաքական իրադրության հետ և «եստ զաշխարհս Արևելից ի Տաճիկս և նոցա միայն հարկէր»¹⁷⁰: պատճառ դառնալով որդիների բանտարկությանը¹⁷¹:

Աղվանք-Առանը վերջնականապես ընկնում է արաբների լծի տակ:

Թե երկրորդ անգամ մինչև երբ է իշխել Վարազ-Տրդատը, կարելի է ասել միայն ենթադրությամբ, քանի որ Կաղանկատվացին այդ մասին ոչինչ չի գրում: Ամենայն հավանականությամբ, նա զոհ է գնացել խազարների հերթական արշավանքին, երբ Կաղանկատվացու վկայությամբ՝ «ել խազարաց տէրն ութսուն հազար արամբք և էառ զԱղուանս և էր թին Հայոց ԾԾԸ (709 թ. -Հ. Ա.)»¹⁷²: Ավելի քան հավանական է, որ խազարների այս արշավանքի ժամանակ (709 թ.) Վարազ-Տրդատը, որպես արաբներին հպատակ երկրի իշխան, իր զորքերով մասնակցել է խազարների դեմ մղվող կռիվներին և ընկել ընդհարումներից մեկի ժամանակ: Աղվանքում արաբական տիրապետությանը փոխարինելու է գալիս խազարների երկամյա իշխանությունը:

Վարազ-Տրդատի մահվանից երկու տարի հետո՝ 711 թ. արաբները կարողանում են երկրում վերահաստատել խազարների վերջին արշավանքի ժամանակ կորցրած իրավունքները և Աղվանքի առաջին իշխան են նշանակում իրենց հպատակություն հայտնած Միրհանյան տոհմի իշխաններից Ջուանշիր անունով ուրիշ մեկին (711-725 թթ.):

Աղվանից նոր իշխանի կյանքի ու գործունեության մասին որոշակի բան ասել դժվար է: Հայտնի է միայն, որ նրա օրոք՝ 714 թ. արաբ ոստիկան Մսլիմանը գրավում է Դերբենդը, ավերում այն, ապա արշավում Խազիք, որտեղ անհաջողության է մատնվում և միայն վերջապահ զորքի հրամանատար Առանշահիկ Վաչագանի խիզախության շնորհիվ կարողանում է փրկվել խազարների հետապնդումից: Վերջին փաստը վկայում է, որ երկրի զինվորական ու քաղաքական կյանքում նորից են բարձրանում Առանշահիկները:

Ծանր ժամանակներ են սկսվում Աղվանքի համար: Երկիրը կեղծվում է արաբներին վճարվող հարկերից: Տարածվում է անասունների համաճարակ՝ էլ ավելի վատթարացնելով առանց այն էլ քայքայված տնտեսությունը: Չնայած դրան, արաբները շարունակում են իրենց դաժան հարկահանությունը: Ավելին, նրանք

¹⁶⁸ Ղևոնդ, գլ. Ժ:

¹⁶⁹ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. ԺԶ:

¹⁷⁰ Նույն տեղում, գլ. ԺԲ:

¹⁷¹ Նույն տեղում, Գ, գլ. ԺԶ:

¹⁷² Նույն տեղում:

¹⁶³ Նույն տեղում, Գ, գլ. Ը:

¹⁶⁴ Մա «պատիկեանք» բառն է աղավաղված ձևով: Այն պատմագրության մեջ պալիկլայանների մասին առաջին հիշատակությունն է (Տե՛ս Р. М. Бартикан, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961, с. 31, 108, стр. 2).

¹⁶⁵ Մամուլեի քահանայի Անցույ Հաւաքմունքի ի գրոց պատմագրաց, առաջաբանով, համեմատութեամբ, հավելվածներով և ծանոթագրություններով Արշակ Տէր Միքէլյանի, Կաղարշապատ, 1893, էջ 286:

¹⁶⁶ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. ԺԶ:

¹⁶⁷ Նույն տեղում:

725 թ. ձմռանն անցկացնում են աշխարհագիր, որն այն իրագործողի անունով կոչվում էր Հերթի աշխարհագիր և նպատակ ուներ ծխահարկը փոխարինել գլխահարկով և հարկի տակ դնել անասուններին ու հողը: «Իսկ ՃՀԴ թուականությամբ հայոց (725 թ.- Հ. Ս.) զամառն մահ անասանոց և ձմեռն աշխարհագիրն Հերթի, որ արկ գմարդ, և զանասուն և զսահմանս երկրի ընդ հարկաւ անթիւ ծառայութեան»¹⁷³:

Աղվանից երկրի տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացությունից բխող հակասություններն ու երկպառակություններն ավարտվում են 725 թ. Աղվանից իշխան Ջուանշիր Բ-ի սպանությամբ¹⁷⁴:

Միհրանյան տոհմը, չնայած դրանից հետո մի դար էլ պահպանում է իշխանությունը Աղվանքում կամ Խորին աշխարհում Հայոց, բայց և այնպես 725 թ. հետո, «անշքեցան փառք տանն Աղուանից և աղմուկք հագարացոց կալան զայն»¹⁷⁵: Աղվանից իշխանական գահին այսուհետև մեկը մյուսին հաջորդում են անընդամենը և ոչնչով աչքի չընկնող իշխաններ: Այդ ժամանակաշրջանում Ջուանշիրին փոխարինում են Վարազ-Տրդատի պատանդությունից վերադարձած որդիները՝ սկզբում Վարդանը, հետո Ներսեսը, որն իր դժնի վարքի համար ստանում է Դժնդակ մականունը:

VIII դարի կեսերին Արաբական խալիֆայությունում տեղի են ունենում քաղաքական խոշոր փոփոխություններ: Օմայաններին փոխարինում են Աբբասյանները, որոնց տիրապետության շրջանում ծայրաստիճան վատանում է հպատակ երկրների, այդ թվում և Առան-Աղվանքի քաղաքական ու տնտեսական կյանքը: Աբբասյանները երկրի կառավարման դեկլամբոլ շրջանում են իրենց ձեռքը: Պարտավր վերածվում է արաբական ոստիկանների նստավայրի: Արաբների նոր քաղաքականությունն Աղվանից աշխարհում այսպես է նկարագրում Կաղանկատվացին. «Եղև այս տանս Աղուանից գրկանք մեծապես, զի զմայրաքաղաքն Պարտաւ իլեցին իշխանացն Աղուանից Տանիկք ըստ իւրեանց անառակ ազգաշաղախութեանց: Եւ որպէս զառաջինն աթոռ իշխանութեանն իւրեանց արկին ի Դամասկոս Ասորեստանեայց, նոյնպէս աստ լԱղուանս նստոցին ի Պարտաւ կալ արքունեացն՝ ծծել զպարարտութիւն երկրիս. յորոց մի ոմն յարքունեացն եկեալ ի Պարտաւ»¹⁷⁶: Դա 789 թ. էր, երբ Պարտավր Դվինին ետ է մղում և դառնում Արմինիայի ոստիկանի գլխավոր նստավայրը:

Աբբասյանների օրոք ստեղծված անտանելի դրությունը շատերին է հարկադրում թողնել հայրենի երկիրն ու անցնել Բյուզանդիա: Բնակչության մի մասն էլ, որ մնացել էր հայրենիքում հաճախ էր ոտքի կանգնում թողթափելու կամ գեթ թեթևացնելու արաբական լուծը: Ամբողջ VII դարը լի է ապստամբական շարժումներով, որոնք շարունակ բռնկվում էին Անդրկովկասի մերթ և մերթ այս, մերթ այն երկրում: 792 թ. ապստամբում են Պարտավի բնակիչները: Ապստամբությունն սկսվում է Պարտավ հարկ հավաքելու ուղարկված Աբու Սաբահի սպանությամբ¹⁷⁷: Այնուհետև այն ծավալվելով ընդգրկում է նաև Փայտակարանը, Դերբենդը, Ծիրվանը: 793-794 թթ. նորից ոտքի են կանգնում Պարտավի ու Փայտակարանի բնակիչները:

¹⁷³ Նույն տեղում, Գ, գլ. ԺԷ: Հերթի այս աշխարհագրի և նրա ծանր հետևանքների մասին պատմում են նաև Առնոթ (գլ. ԺԷ) և Ատոկի (Բ, գլ. Դ):

¹⁷⁴ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. ԺԷ:

¹⁷⁵ Ալիշան, Աղուանք, էջ 350:

¹⁷⁶ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. Ի:

¹⁷⁷ Արաբացի մատենագրեր ..., էջ 111-113:

Այդ ժամանակաշրջանում Առան-Աղվանքի տարածքում ապրում էին արաբական տարբեր ցեղեր, որոնք մշտապես պատերազմում էին միմյանց հետ: Նոր կառավարիչ Եզդի իբն Մազադ Ծալբանին (799-801 թթ.) հաջողվում է խտրադեցնել հակամարտ ցեղերին, միաժամանակ շահել Աղվանից երկրի ազնվականության համակրանքը¹⁷⁸: Հավանական է նույնիսկ, որ նրա թուլությունամբ երկրի կառավարիչներ են նշանակվում տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներ, այն էլ «իշխան» տիտղոսի պահպանմամբ: Դրա վառ ապացույցն է այն, որ VIII դարի վերջերին որպես Աղվանից իշխան նորից հիշատակվում է Միհրանյան տոհմից Վարազման անունով մի իշխան, որի գործունեության մասին ոչինչ հայտնի չէ: Ընդհանրապես շրջանի իշխանների գործունեության շուրջ աղբյուրները լուրջ են: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի Աղվանից իշխանները ներկայացված են սոսկ անուններով, մի հանգամանք, որ ենթադրել է տալիս նրանց կրած տիտղոսի պայմանականությունը:

Աղվանից իշխանական գահի վրա Վարազմանին փոխարինում է որդին՝ Վարազ-Տրդատ Բ-ն: Վերջինս ունենում է երեք որդի՝ Ստեփանոս, Վարազման, Ջուանշերիկ: Սրանցից ավագը՝ Ստեփանոսը վախճանվում է պատանի հասակում, միջեկը՝ Վարազմանը երիտասարդ տարիքում խեղդվում է Կուր գետում, իսկ ժառանգ մնում է կրտսերը՝ Ջուանշերիկը¹⁷⁹: Սակայն, նա կամ այդպես էլ մնացել է որպես ժառանգ, կամ էլ շատ կարճ ժամանակ է իշխել, որովհետև 821 թ. Աղվանից իշխանն էր Ստեփանոսի որդին՝ Վարազ-Տրդատ Գ-ն: Այս Վարազ-Տրդատը, որը «ուլբերորդն էր ի Վարազ-Գրիգորն»¹⁸⁰, Միհրանյան տոհմի վերջին իշխանն էր Աղվանքում և որդու Ստեփանոսի հետ 821 թ. սպանվում է Արցախի վերին Խաչեն գավառում՝ Դադոյի վանք կոչվող վայրում, իրենց ազգական Փիլիպյան Ներսեսի իշխանի կողմից¹⁸¹: Սպանված Վարազ-Տրդատի աղջկան՝ Սպրամին, մայրը «գիշերահեղեմ տաժանելի ուղևորմամբ»¹⁸² տանում է Խաչեն, ուր և ամուսնացնում է Խաչենի տեր Առանշահիկ Սահլ ի Սմբատյանի որդու՝ Ատրներսեսի հետ՝ դրանով կրկին խնամիական կապերով միավորելով Առանշահիկ և Միհրանյան տոհմերը:

Վարազ-Տրդատի սպանությունից հետո «քակտեցաւ իշխանութիւնն տանն Աղուանից եւ բոռնք տիրացան ի վերայ գաւառաց գաւառաց»¹⁸³:

Միհրանյան տոհմի վերացումից հետո ուսումնասիրվող երկրամասը, լինելով Արմինիա մեկ վարչական միավորի կազմում կառավարվում է միայն էմիրների միջոցով, մինչև Բագրատունյաց հարստության բարձրագույնը՝ 885 թ.: Արաբական լծից Կենտրոնական Հայաստանի ազատագրումով անկախություն է ձեռք բերում Հայոց երկրի այս հատվածը և՛ Համամ Արևելցու ջանքերով: «Ապա Բարեպաշտն Համամ,- գրում է Կաղանկատվացին,- նույնպես զկործանեալ թագաւորութիւնն տանն Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունին զՀայոց թագաւորութիւն»¹⁸⁴: Նրա ստեղծած թագավորությունը ժամանակի հայ պետական կազմավորումներից մեկն էր և ընդգրկված էր Բագրատունյաց Հայաստանի գերագույն իշխանության ներքո գտնվող ֆեոդալական իշխանությունների համակարգի մեջ:

¹⁷⁸ С. Т. Еремян, Азербайджан (Албания) в период арабского владычества, Очерки истории СССР III-IX вв., с. 535.

¹⁷⁹ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. Ի:

¹⁸⁰ Նույն տեղում:

¹⁸¹ Նույն տեղում:

¹⁸² Նույն տեղում:

¹⁸³ Ալիշան, Աղուանք, էջ 350:

¹⁸⁴ Կաղանկատվացի, Գ, գլ. ԻԲ:

Մ. թ. ա. I դարի սկզբներին Արևելյան Անդրկովկասում կազմավորվում է մի պետություն, որին հայկական աղբյուրները կոչում են «Աղուանք», հունա-հռոմեական աղբյուրները՝ «Ալբանիա», վրացական աղբյուրները՝ «Ռանի», իսկ ասորական ու արաբական աղբյուրները՝ «Առան»:

«Աղուանք» տեղանունը էթնիկական ծագում չունի: Այն կազմվել է հայերեն «աղու» արմատից և պատկանելություն ցույց տվող «եանք» (ե-ի անկումով) վերջածանցից, սկզբնական շրջանում նշանակելով «աղու» (քաղցր, հաճելի, բարենպաստ կլիմա ունեցող) երկրի բնակիչ, վերածվել է աշխարհագրական տեղանվան: Ուսումնասիրվող երկրի լատինական անվանումը՝ «Ալբանիա», առաջացել է այս հայերեն «Աղուանք» բառից լ-դ, լ/ու/-ք հնչյունափոխության միջոցով:

Դեռևս մ.թ.ա. VI դարի վերջին տասնամյակներում Աղվանից աշխարհի տարածքը կազմում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի տերության 11-րդ սատրապությունը: Այն կրում էր «Կասպիանե» անվանումը և ընդգրկում մի տարածություն, որը հյուսիսից շրջափակված էր Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային փեշերով, արևելքից՝ Կասպից ծովով, հարավից՝ Կուր, իսկ արևմուտքից՝ Ալազան գետերով: Ունենալով նման սահմաններ, սատրապությունը ոչ մի կապ չուներ հայկական աղբյուրներում ավելի ուշ հիշատակվող «Կասպիանե-Փայտակարանի» հետ:

Գրավոր աղբյուրներում «աղվանացիներ» անվանումը ի հայտ է գալիս մ.թ.ա. IV դարի վերջերից, Գավգամելայի ճակատամարտի կապակցությամբ, որտեղ նրանք կռվում էին Աքեմենյանների կողմում ընդդեմ մակեդոնացիների: Այդ ժամանակաշրջանում նրանց քաղաքական կազմավորումները ցեղային միություններից այն կողմ չէին անցնում:

Գավգամելայի ճակատամարտում հիշատակվում են նաև «սակեսիներ» անվամբ ցեղեր, որոնք լինելով ապագա Աղվանքի տարածքում հաստատված սկյութական ցեղերի մնացորդներ Կասպից ծովի արևմտյան ափի երկարությամբ ունեին բնակության բոլորովին այլ վայր և նույնական չէին հալոց Ուտիք նահանգի Ծակաշեն գավառի բնակիչների՝ շակ-սակասեսների հետ: Ուստի եզրակացությունը, թե Ուտիքի Ծակաշեն գավառը, հետևաբար և ողջ Ուտիք նահանգը, կազմել է Աղվանքի հնագույն նահանգներից մեկը, ճիշտ չէ:

Գավգամելայի ճակատամարտն ավարտվում է Աքեմենյան Պարսկաստանի պարտությամբ, որից հետո աղվանացիները ձեռք են բերում երկարատև ինքնուրույնություն և անկախություն: Որպես դրա բնական հետևանք մեծ զարգացում է ապրում սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքը: Այս հանգամանքը, ապա և հելլենիզմն Արևելքում ու նրա արձագանքները հեռավոր Աղվանքում, աղվանական ցեղերին տանում են ժողովրդի ու պետության կազմավորման ուղիով: Աղվանական պետությունը ծագում է մ.թ.ա. I դարի սկզբներին, 26 տարբեր ցեղերի միավորումից: Նրա աշխարհագրական ու քաղաքական սահմաններն հյուսիսում կազմում էին Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթայի հարավային՝ Կերաունյան ճյուղը և Սոանա (այժմյան Սումգայիթ)

գետը, արևելքում՝ Կասպից ծովի՝ նրան հարող մասը, հարավում՝ Կուր, իսկ արևմուտքում՝ Ալազան գետերը: Մայրաքաղաքն էր Կապադակ քաղաքը: Նրա սահմաններից դուրս էին գտնվում հարավում՝ Կուրի ողջ աջափնյակը՝ Ուտիք, Արցախ և Փայտակարան նահանգներով, որոնք հունա-հռոմեական ու հին հայկական աղբյուրների համոզիչ հաղորդումների համաձայն, հայկական մարզեր էին և հին Հայաստանի մշակութային ու հոգևոր օջախների, իսկ հյուսիսում՝ Սումգայիթ գետից հյուսիս ընկած տարածքը:

Աղվանքի պետական-քաղաքական սահմանները, բացառությամբ IV դարի մի կարճ ժամանակահատվածի, մինչև V դարի կեսերը մնում են անփոփոխ: Երկրի բնակչության բազմացելուց հետո, նրանց սոցիալ-տնտեսական զարգացման անհավասար աստիճանը, լեզվական տարբերություններն ու ցեղային այլ առանձնահատկություններ, նրա աշխարհագրական կտրտվածությունն ու մասնատվածությունն առանձին տնտեսական շրջանների և թույլ տնտեսական կապերը վերջիններիս միջև արգելակում են այդ ցեղերին մեկ էթնիկական ընդհանրության հասցելու ու ժողովրդի վերանելու գործընթացը: Այդպես էլ աղվանական ժողովուրդը չի ձևավորվում, իսկ «ալբանացիներ-աղվանացիներ» անվանումը, որ վերաբերվում էր բոլոր 26 ցեղերին, մնում է ընդհանուր, որպես հավաքական տերմին, և ինչպես հունա-հռոմեական աղբյուրներում, շարունակվում գործածվել Աղվանից երկրի բնակիչ նշանակությամբ:

Աղվանից պետությունը գլխավորում էր թագավորը: Նրանից ու նրա ընտանիքի անդամներից հետո իշխող վերնախավն էին կազմում քրմերն ու ռազմածառայողական ավագանին: Սոցիալական ցածր խավերն էին՝ գյուղական համայնքներում միավորված ազատ գյուղացիները, տնային ծառայողներն ու այլ ընչազուրկ և իրավազուրկ խավեր:

Աղվանքում օգտագործվել է նաև ստրկական աշխատանքը: Սակայն ստրկատիրությունը տերմինի դասական նշանակությամբ, այստեղ չի եղել: Այն ունեցել է արևելյան ստրկատիրության բնույթ, որն արտահայտվել է տնային աշխատանքներ կատարելու ձևով: Տաճարային տնտեսություններում աշխատող ստրուկները կոչվում էին հիերոդուլներ:

Մ.թ.ա. I դարի կեսերին Աղվանքը դառնում է հռոմեական արշավանքների թիրախ և շուտով նվաճվում Հռոմի կողմից: Վերջինիս տիրապետությունը երկրում փոքր ընդհատումներով տևում է ավելի քան երկու դար: Նվաճված ու հռոմեական կուսակալների կամ դրածոների կողմից կառավարվող Աղվանքն իր շահերին ներհակ հաճախ էր ստիպված լինում կռվել հանուն Հռոմի շահերի:

Աղվանքի քաղաքական ու տնտեսական զարգացման համար անհպատ պայմաններ էին ստեղծում նաև հյուսիսային թոշկոր ցեղերը իրենց ավարառուկան ու թալանչիական արշավանքներով:

Մ.թ.ա. III դարի առաջին տասնամյակներից՝ Սասանյան Պարսկաստանի հանդես գալով, սուր և անզիջում պայքար է ծավալվում Հռոմի ու նրա միջև: Սասանյանների դեմ պայքար է կազմակերպում նաև հալոց թագավոր Տրդատ Բ-ն, ու նրա գլխավորած պայքարի մշտական մասնակիցները նաև աղվանացիներն էին: Սակայն III դարի կեսերին նախ Հայաստանը, ապա և Աղվանքը ընկնում են Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

IV - V դարերում մեզ հետաքրքրող երկրում ձևավորվում ու VII դարում արտադրության հիմնական եղանակ է դառնում ֆեոդալական տնտեսակարգը:

Բայց նրա հետ կողք-կողքի իրենց գոյությունն են պահպանում նաև տնտեսության վարման տոհմատիրական ու ստրկատիրական ձևերը: Բազմակացութաձևություն Աղվանքի ֆեոդալական տնտեսակարգի առանձնահատկությունն էր:

Ֆեոդալական հասարակարգը Աղվանքում ևս բաժանված էր երկու հիմնական խմբի՝ ազատների ու անազատների, իրենց առանձին դասերով, սոցիալական դիրքով ու այդ դիրքին համապատասխան իրավունքներով ու պարտականություններով:

Նոր տնտեսական կարգը լուրջ վերափոխումներ էր պահանջում նաև քաղաքական իշխանության մեջ: IV դարի 30-ական թթ. վերջին Աղվանքում իշխանության գլուխ է անցնում մի նոր՝ Արշակունիների հարստությունը, որը սերելով հայ Արշակունիներից՝ գոյատևում է մինչև VI դարի առաջին տասնամյակը: Ավելի քան մեկուկես դար թագավորած այդ հարստության գլխավորությամբ Աղվանքն անցնում է պատմական խոշոր իրադարձությունների բովով: Մեսրոպ Մաշտոցը հորինում է ալբանական այբուբենը, մեկնաբանվում են սուրբ գրքեր որպես գաղափարական զենք, IV դարի 70-ական թթ. քրիստոնեությունը հռչակվում է պետական պաշտոնական կրոն, անդուլ պաշար է մղվում Սասանյանների կրոնահալած քաղաքականության դեմ ու երկրի տնտեսական, քաղաքական հզորության ամրապնդման, ինքնուրույնության և անկախության պահպանման համար:

Այնուհանդերձ, Անդրկովկասում ամուր կերպով հաստատվելու Սասանյանների նկրտումներն, ի վերջո հանգեցնում են Աղվանից պետականության վերացմանը: 461 թ. զահից հեռացվում է թագավոր Վաչե Բ-ն, և երկրում հաստատվում է մարզպանական կառավարում:

Պետականությունն Աղվանքում վերանում է անդառնալիորեն:

Մարզպանության կազմավորումը քաղաքականից զատ բերում է նաև վարչական փոփոխություններ: Նրա կազմավորման առաջին շրջանում Մեծ Հայքից կտրվում ու Աղվանից մարզպանությանն են միացվում Արցախ և Ուտիք նահանգները, որի հետևանքով մարզպանության սահմաններն հարավում հասնում են մինչև Արաքս գետը: Պատմության մեջ առաջին անգամ հիշյալ նահանգների վրա տարածվում է «Աղուանք» անվանումը, սկզբնական շրջանում որպես համանուն մարզպանության բաղկացուցիչ մարզեր, ապա որպես միայն այդ երկու մարզերը ցույց տվող աշխարհագրական հասկացություն: Պարսից արյաց արքաների նվաճողական քաղաքականության հետևանքով Աղվանից մարզպանության սահմաններն ընդլայնվում են նաև հյուսիսում, հասնելով մինչև Դեբեդեղ, քանի որ Կասպից ծովի արևմտյան ափին գտնվող ազգագավառների նվաճումներին զուգընթաց շարժվելով հյուսիս, Սասանյանները դրանք միացնում էին մարզպանությանը:

Պատմական նակատագրի բերումով «Աղուանք» անվանը վիճակված էր ավելի երկար գոյատևել, քան նրա բուն տարածքի բնակիչներին: Նույն պարսից արքաների՝ անդրկովկասյան երկրներում ամուր կերպով հաստատվելուն ուղղված քաղաքականությունը, քոչվոր ցեղերի անընդհատ հարձակումներն ու նրանց դեմ պայքարի անհրաժեշտությունը Սասանյաններին հարկադրում էին ձեռք առնել պաշտպանական միջոցներ: Այդ նպատակով նրանք մարզպանության տարածքում բնակեցնում էին իրենց հավատարիմ մարդկանց, առանձին ցեղերի ու ժողովուրդների, հատուկ տարածքներ հատկացնելով ու սահմաններ անցկացնելով,

ստիտուսներ ու այլ պատիվներ շնորհելով նրանց առաջնորդներին, ինքնուրույնություն տալիս և հանձնարարում պաշտպանել իրենց վստահված տարածքը քոչվորների ու ամեն կարգի նվաճողների ներխուժումներից: Այս քաղաքականության հետևանքով երկիրը բաժանվում է առանձին, մանր քաղաքական կազմավորումների՝ տվյալ տարածքում ապրող ցեղերի, իշխանական տների կամ աշխարհագրական վայրի անվանումներով, որի ժամանակ մինչև այդ մարզպանության համար ընդհանուր «Աղուանք» անվանումը դառնում է ավելորդ և դադարում նախկին մարզպանության ողջ տարածքը ցույց տալուց: Կրոնով ու լեզվով տարբեր ցեղերի վերաբնակեցումներն էլ իրենց հերթին բերում են նույն երկրամասի էթնիկական կազմի փոփոխություն: Քաղաքական ու էթնիկական փոփոխությունների գործընթացն ավելի ինտենսիվորեն շարունակվում է երկրամասում XI դարի երկրորդ կեսից՝ թուրք-սելջուկների հասցնվելուց հետո:

Բոլորովին հակառակ գործընթաց է տեղի է ունենում մարզպանության Կուրից հարավ ընկած շրջանում՝ Արցախում և Ուտիքում: Լինելով Աղվանից մարզպանության կալուն, տնտեսապես զարգացած, բարձր մշակույթ ունեցող ու էթնիկապես միատարր վարչական միավոր, այս նահանգները չեն ենթարկվում որևէ քաղաքական ու վարչական փոփոխությունների: Այդ իսկ պատճառով էլ նրանց վրա մնում ու ամրապնդվում է «Աղուանք» կամ «Աղուանից աշխարհ» անվանումը, որն ստանում է նոր իմաստ ու ցույց է տալիս Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած Ուտիքի ու Արցախի տարածքը՝ դառնալով «Հայոց Արևելից կողմանք», «Արևելից կողմանք», «Խորին աշխարհ Հայոց» կապակցություններին հոմանիշ հասկացություն:

Նոր անվանակոչված Աղվանքի տարածքում էլ VI դարի վերջերին, դարձյալ պարսից քաղաքականության հետևանքով, բարձրանում է՝ Միհրանյան տոհմը, որն իշխանության գլուխ է անցնում նրա բնիկ տերերին՝ Առանշահիկներին բնաջնջելուց հետո: Միհրանյաններն ունեին պարսկական ծագում, սակայն խնամիական կապեր հաստատելով և շփվելով տեղական հայ իշխանական տների ու բնակչության հետ, հայ մշակութային կյանքի պայմաններում հայանում են և երկու դար անընդմեջ իշխում Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած տարածության վրա: Նրանց իշխանությունը պարփակված էր նշված շրջանակներում միայն, և կարծիքը, թե նրանք Աղվանից պետության վերածնողներն էին ու նրա ավանդույթների շարունակողները, հակապատմական է, միտումնավոր և նպատակ ունի արհեստականորեն երկարաձգել ոչ միայն Աղվանից պետականության գոյության ժամանակաշրջանը, այլև բուն Աղվանքի հետ կապել Ուտիք ու Արցախ նահանգները:

Միհրանյանների տիրապետության տակ գտնվող երկրամասը հայ պետական կազմավորումներից մեկն էր ֆեոդալական Հայաստանում և նրա իշխանները հեռատես քաղաքականությամբ՝ մերթ զմերթ ուժով, մերթ հարկերի վճարումով կամ բարեկամությամբ, կարողանում են դիմագրավել զանազան նվաճողների ու պահպանել իրենց ինքնուրույնությունն ու կառավարման համակարգը:

VI դար - Ապագա Աղվանքի տարածքում հաստատվում է Աքեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանությունը և ստեղծվում 11-րդ սատրապությունը «Կասպիանե» անվամբ:

331 թ. - Պատմության մեջ առաջին անգամ հայտնվում են աղվանական ցեղերը, որոնք Գավգամելայի ճակատամարտում Աքեմենյան Պարսկաստանի կողմից կոչվում էին Մակեդոնիայի դեմ՝ Մարաստանի սատրապ Ատրոպատեսի հրամանատարության ներքո:

331-330 թթ. - Աքեմենյան Պարսկաստանի անկումը և աղվանական ցեղերի ազատագրումը նրանց գերիշխանությունից:

I դարի սկիզբ - Կազմավորվում է Աղվանից պետությունը:

69 թ. - Ակվում են հայ-հռոմեական պատերազմները, որոնց մասնակցում են նաև աղվանական ցեղերը՝ Տիգրան Մեծի գլխավորությամբ՝ ընդդեմ Հռոմի:

69 թ. հոկտեմբերի 6 -- Տիգրանակերտի ճակատամարտը, որտեղ աղվանացիներն առաջին անգամ հայոց բանակի կազմում ընդհարվում են հռոմեացիների հետ:

66 թ.- Տիգրան Մեծը հաշտության պայմանագիր է կնքում Պոմպեոսի հետ:

66/65 թթ.- - Պոմպեոսը ձմեռում է հայկական «Անահտական» մարզում:

66/65 թթ. - Աղվանացիները թագավոր Օրոյսեսի գլխավորությամբ հարձակվում են Պոմպեոսի վրա, բայց անհաջողության են մատնվում: Այնուամենայնիվ հռոմեական զորքերը Աղվանք չմտնելու պայմանով հաշտություն է կնքվում Պոմպեոսի և Օրոյսեսի միջև:

65 թ.- - Պոմպեոսը խախտելով խաղաղության դաշնագիրը հարձակվում է Աղվանքի վրա:

65 թ. գարուն - Տեղի է ունենում աղվանացիների առաջին ճակատամարտը հռոմեացիների հետ՝ Աղվանքի թագավորի եղբայր Կոսիսի գլխավորությամբ՝ Ալազան գետի ձախ ափին:

65 թ. ամառ - Աղվանացիների երկրորդ ճակատամարտը հռոմեացիների հետ՝ թագավոր Օրոյսեսի գլխավորությամբ՝ Աբանդ (Ալազան) գետի ափին:

65 թ. - Աղվանքը նվաճվում է Պոմպեոսի կողմից:

61-37 թթ. - Օգոստինոս Արևելքում ստեղծված քաղաքական իրադրությունից, Աղվանքը ձեռք է բերում ինքնուրույնություն:

55-37 թթ.- - Հայոց թագավոր Արտավազդի գլխավորությամբ ստեղծվում է հակահռոմեական միություն, որի մեջ մտնում են Աղվանքը, Վիրքն ու Ատրպատականը:

55-37 թթ. - Աղվանից թագավոր Զորեթոսի գահակալության մոտավոր տարեթվերը:

37 թ. -Անտոնինոսի զորավար Կանդիդոսը գալիս է Արևելք, նվաճում Վիրքը և նրա հետ միասին հարձակվում Աղվանքի վրա: Վերջինս պարտվում է և դարձյալ ընդունում Հռոմի գերիշխանությունը:

Մ. թ.ա. 37-մ.թ. 70-ական թթ. - Հռոմեական տիրապետության շրջանը Աղվանքում:

14-63 թթ.- - Պարթևա-հռոմեական հարաբերությունները և Աղվանքի մասնակցությունը դրանցում:

35 թ.- Իբերա-աղվանական միացյալ բանակների կոիվները պարթևների դեմ: 50-ական թթ. - Վիրքը հարձակվում է Աղվանքի վրա և ժամանակավորապես ենթարկում իրեն:

72-74 թթ. - Ալանական քոչվոր ցեղերի հարձակումները Մեծ Հայքի, Աղվանքի ու Վիրքի վրա:

89 թ. -- Հռոմեացիները արշավում են Աղվանք և վերականգնում իրենց ազդեցությունն այնտեղ:

114-117 թթ. - Տրալանոսի դրածո Աղվանից թագավորի գահակալության տարիները:

117-130-ական թթ. - Աղվանքը զերծ է մնում օտարերկրյա նվաճողների ներխուժումներից և ապրում ինքնուրույն կյանքով:

130-ական թթ. - Ալանները հարձակվում են Աղվանքի վրա:

138 թ. - Միմյանց հետ ընդհարվում են Իբերիան ու Աղվանքը: Գործին միջամտում են հռոմեացիները, որոնք ալաններին արտաքսում են Աղվանքից, վերահաստատում իրենց տիրապետությունը երկրում և սահմաններ անցկացնում Իբերիայի ու Աղվանքի միջև:

166 թ. - Հռոմի և Պարթևքի միջև կնքվում է պայմանագիր, որի համաձայն ստեղծվում է կապադովկիական բանակաթեմ, ուր ընդգրկվում է նաև Աղվանքը:

198 թ. - Ալանները մի նոր արշավանք են ձեռնարկում դեպի Աղվանք և անդրկովկասյան երկրներ:

227 թ. - Պարսկաստանում իշխանության գլուխ է անցնում Սասանյան հարստությունը:

227 թ. - Աղվանքը Մեծ Հայքի հետ ստեղծում է հակասասանյան միություն:

228-237/238 թթ.- - Հայ-պարսկական կոիվները, որոնց մասնակցում է նաև Աղվանքը՝ ընդդեմ Պարսկաստանի:

261 թ. - Աղվանքն ընկնում է Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ:

272-298 թթ.- - Փոփոխակի հաջորդություններով ընթանում են պարսկա-հռոմեական պատերազմները, որոնց ժամանակ Աղվանքն անցնում է մերթ մեկին, մերթ մյուսին:

IV-VII դարեր - Աղվանքում ձևավորվում և հաստատվում են ֆեոդալական հարաբերություններ:

330/331 թթ.- Հայոց թագավոր Տրդատ Գ-ի ազգակից Արշակունի Սանատրուկը Փայտակարանում իրեն հայտարարում է հայոց թագավոր: Անտիոքոս զորավարը գալիս է Փայտակարան, և Սանատրուկը անկարող լինելով դիմադրել՝ փախչում է Պարսկաստան:

336 թ.- Սանատրուկը հյուսիսային ցեղերից բաղկացած մեծաթիվ բանակով արշավում է Հայաստան և գրավում հայոց մայրաքաղաք Վաղարշապատը:

337 թ.- Տեղի է ունենում Օշականի ճակատամարտը, որտեղ զոհվում է Սանատրուկը:

330 — 337 թթ. - Աղվանից ազնվականությունը ակտիվորեն մասնակցում է այս

իրադարձություններին:

IV դարի 30-ական թթ. վերջ - Աղվանքում հաստատվում է Արշակունյաց հարստությունը:

338-342 թթ. - Արշակունյաց հարստության առաջին ներկայացուցիչ Վաչագան Քաջի գահակալության մոտավոր տարիները:

342-60-ական թթ. - Վաչե Ա Քաջի գահակալության մոտավոր տարիները:

IV դարի 60-70-ական թթ. - Ուռնայր թագավորի գահակալության տարիները:

IV դարի 60-ական թթ. - Աղվանքը նվաճում է Մեծ Հայքի մի շարք գավառներ Հայոց Արևելից կողմերում:

371 թ. - Տեղի է ունենում Զիրափի ճակատամարտը, որտեղ աղվանացիները Սասանյանների կողմից կոլում էին հայերի դեմ:

371 թ. - Հայոց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը ետ է գրավում Աղվանքի նվաճած հայկական գավառները:

IV դարի 70-ական թթ. երկրորդ կես - Թագավոր Ուռնայրը քրիստոնեությունը հռչակում է պետական պաշտոնական կրոն Աղվանքում:

414-444 թթ. - Եսաղեն թագավորի գահակալության տարիները:

444-461 թթ. - Վաչե Բ-ի գահակալության տարիները:

447/448 թթ. - Պարսից արյաց արքա Հազկերտ Բ-ն դավաճափոխության առաջարկներով հրովարտակներ է ուղարկում Մեծ Հայք, Աղվանք ու Վիրք:

448-450 թթ. - Պարսկական զորքերն ու մոգերի խումբը լայն գործունեություն են ծավալում Աղվանքում՝ զրադաշտականության տարածման համար:

450 թ. - Ծանր դրությունից դուրս գալու նպատակով աղվանացիներն օգնություն են խնդրում հայերից: Հայկական զորքերը Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ մեկնում են Աղվանք:

450 թ. - Լուսինա գետի ափին՝ Խաղխաղ քաղաքի մոտ, հայկական ու պարսկական զորքերի միջև տեղի է ունենում ճակատամարտ: Այն վերջանում է հայերի հաղթանակով, որոնց վճռական գործողությունների շնորհիվ ողջ Աղվանքն ազատագրվում է պարսիկ զինվորականներից ու մոգերից:

457-459 թթ. - Հազկերտ Բ-ի մահից հետո, գահաժառանգների միջև գահի համար սկսված պայքարում հաղթում է կրտսեր որդին՝ Պերոզը և հռչակվում պարսից արյաց արքա:

457-461 թթ. - Թագավոր Վաչե Բ-ի գլխավորությամբ Աղվանքն ապստամբում է պարսից տերության դեմ:

461 թ. - Ծնվում է ապստամբությունն Աղվանքում: Վաչե Բ-ն հեռացվում է գահից, վերացվում է Աղվանից թագավորական իշխանությունը և հաստատվում կառավարման մարզպանական ռեժիմ: Աղվանից մարզպանության մայրաքաղաք է դառնում Պարտավը:

461-484 թթ. - Աղվանքը կառավարվում է մարզպանների կողմից:

481-484 թթ. - Սասանյան Պարսկաստանի դեմ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ապստամբում են Հայոց, Վրաց և Աղվանից երկրները:

485-510 թթ. - Վաչագան Գ Բարեպաշտի «թագավորության» շրջանը:

488 թ. - Ուտիքի Աղվեն ավանում հրավիրվում է եկեղեցական ժողով:

516 թ. - Հոն-խազարները արշավում են Աղվանք, Մեծ Հայք ու Վիրք:

552 թ. - Վաթողիկոսական աթոռը Չողից տեղափոխվում է Պարտավ:

V դարի երկրորդ կես - VI դարի երկրորդ կես - Կովկասյան լեռնանցքներում

կառուցվում են պաշտպանական ամրություններ:

VI դարի վերջ - Աղվանից մարզպանությունը տրոհվում է առանձին անվանումներով մանր քաղաքական կազմավորումների, որի ժամանակ «Աղվանից աշխարհ» անվանումը ամրապնդվում է Հայոց Ուտիք ու Արցախ նահանգների վրա: 590թ. - Պարսկաստանում թագավորում է Խոսրով Բ Փարվեզը: Նրա ազգակից Միրհանգզալիս է նոր անվանակոչված Աղվանք և դնում Միրհանյան տոհմի հիմքը: 590-628 թթ. - Աղվանքում հաջորդաբար իշխում են Միրհանյան ու նրա սերունդները՝ Արմայելը, Վարդ Ա-ն, Քաջ Վարդանը, Վարդ Բ-ն:

602-628 թթ. - Պարսկա-բյուզանդական պատերազմները:

603 թ. - Նոր անվանակոչված Աղվանքն ապստամբում է Խոսրով Բ Փարվեզի դեմ, բայց ճնշվում է, իսկ ապստամբության առաջնորդ՝ Աղվանից կաթողիկոս Վիրոն գերության է տարվում Պարսկաստան:

622 թ. - Տեղի են ունենում բյուզանդական կայսր Հերակլի Կովկասյան արշավանքները:

623 թ. - Հերակլը մտնում է Աղվանք:

625-626 թթ. - Հերակլը դաշինք է կնքում խազարաց խաբան Զեբուի հետ:

627 թ. - Խազարների առաջին արշավանքն Աղվանք:

628 թ. - Խազարները երկրորդ անգամ են արշավում Աղվանք:

- // - Հերակլը Միրհանյան Վարազ-Գրիգորին դարձնելով քաղկեդոնական, նշանակում է Աղվանքի առաջին իշխան:

- // - Պարսկաստանում սպանվում է Խոսրով արյաց արքան: Գահ է բարձրանում նրա որդին՝ Կավառը, որը շուտով հաշտություն է կնքում Հերակլի հետ:

- // - Աղվանից կաթողիկոս Վիրոն ազատվում է գերությունից և վերադառնալով հայրենիք, կրկին ստանձնում Աղվանից կաթողիկոսի պաշտոնը:

- // - Վարազ-Գրիգոր իշխանը վերադառնում է լուսավորչական դավանանքի և Վիրոյի կողմից օծվում որպես «առաջին իշխան Աղուանից»:

629թ. - Խազարների երրորդ արշավանքն Աղվանք՝ Ծաթի գլխավորությամբ: Վիրոյի պատգամավորությունը: Աղվանքն իր հնազանդությունն է հայտնում խազարներին:

630 թ. - Մահանում է Աղվանից կաթողիկոս Վիրոն:

628- - 642 թթ. - Աղվանից առաջին իշխան Վարազ-Գրիգորի իշխանության տարեթվերը:

636 թ. - Վարազ-Գրիգորի երկրորդ որդի Զուանշիրը նշանակվում է Աղվանից զորքերի սպարապետ:

636-642 թթ. - Պարսկա-արաբական պատերազմները:

642 թ. - Նեհավենդի ճակատամարտը և պարսիկների պարտությունը:

642 թ. - Զուանշիրը դառնում է «առաջին իշխան Աղուանից» և տեղափոխվում Պարտավ:

642-643 թթ. - Արաբների առաջին արշավանքը Աղվանք՝ Ատրպատականի վրայով:

653 թ. - Զուանշիրն իր հնազանդությունն է հայտնում արաբներին:

659 թ. - Ելենլով արաբների քաղաքականության փոփոխությունից, Զուանշիրը հնազանդություն է հայտնում Բյուզանդիային:

661 թ. - Խազարները հարձակվում են Աղվանքի վրա և պարտվում:

663 թ. - Զուանշիրը կառուցում է Գարդման ամրոցի եկեղեցին:

664 թ. — Խազարները երկրորդ անգամ են հարձակվում Աղվանքի վրա: Ջուանշիրը խաղաղության դաշն է կնքում և այն ամրապնդելու համար ամուսնանում Խաքանի դստեր հետ:

667 թ. — Ջուանշիրն այցելում է արաբական խալիֆ Մուավիային:

669 թ. — Ջուանշիրի երկրորդ այցը Մուավիային:

680-683 թթ. — Աղվանքը հայոց և վրաց հետ մեկտեղ ապստամբում է արաբների դեմ:

683 թ. — սեպտեմբերի 13- Ջուանշիրը դավադրաբար սպանվում է:

683 թ. — Աղվանից առաջին իշխան է դառնում Ջուանշիրի եղբոր որդին՝ Վարազ-Տրդատը:

684 թ. — Խազարները հարձակվում են Աղվանքի վրա՝ Ջուանշիրի սպանության վրեժը լուծելու պատրվակով:

684 թ. — դեկտեմբեր — Վարազ-Տրդատն Իսրայելի գլխավորությամբ պատգամավորություն է ուղարկում խազարների մոտ:

685 թ. — փետրվար — Իսրայելի պատգամավորությունը հասնում է խազարների մայրաքաղաք Վարաշան:

689 թ. — Բյուզանդիայի կայսր Հուստինիանոս Բ-ն արշավում է Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի վրա: Ի թիվս իրեն հնազանդ այլ իշխանների, կայսրը Վարազ-Տրդատին շնորհում է «պրոտոն պատրիկի» կոչում:

699 թ. — Վարազ-Տրդատն իր Գագիկ ու Վարդան որդիների հետ կանչվում է Կոստանդնուպոլիս և բանտարկվում Տիբերիոս Գ. Ապսիմարոս կայսեր կողմից:

701 թ. — «Արմինիա» վարչական միավորի ստեղծումը, որի մեջ մտնում է նաև Աղվանքը:

703-705 թթ. — Աղվանքում իշխում է Ծերոս անունով մի իշխան:

705 թ. — Իշխան Ծերոն արաբների կողմից տարվում է Ասորիք՝ գերության:

705 թ. — Բյուզանդական զահի վրա կրկին հաստատվում է Հուստինիանոս Բ-ն: Վերջինս ազատում է Վարազ-Տրդատին և թույլ տալիս վերադառնալ հայրենիք, Կոստանդնուպոլիսում որպես պատանդ պահելով նրա որդիներին:

709 թ. — Խազարներն արշավում են Աղվանք: Նրանց հետ ընդհարման ժամանակ զոհվում է Վարազ-Տրդատը:

711 թ. — Աղվանքում վերահաստատվում է արաբների գերիշխանությունը:

711-725 թթ. Ջուանշիր Բ:

725 թ. — Ջուանշիր Բ-ի սպանությունը:

789 թ. — Պարտավը դառնում է Արմինիայի ոստիկանի գլխավոր նստավայրը:

791 թ. — Արաբների դեմ ապստամբում են Պարտավի բնակիչները: Այն ծավալվելով ընդգրկում է նաև Փայտակարանը, Դերբենդն ու Ծիրվանը:

793-794 թթ. — Ժողովրդական զանգվածների նոր ապստամբություններն արաբների դեմ:

VIII դարի վերջ — 821 թթ. — Աղանից իշխանական զահին իրար են հաջորդում Վարազման, Վարազ-Տրդատ Բ, Ջուանշերիկ, Վարազ-Տրդատ Գ իշխանները:

821 թ. — Սպանվում է Վարազ-Տրդատ Գ-ն, որից հետո Միհրանյան տոհմը դուրս է գալիս պատմության ասպարեզից:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԿՁԲՆԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենադարան), ձեռ. թիվ 1531, 1725, 2646, 4197:

Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983:

Աշխարհացոյց է դարու, ՍՊԵ, 1872:

Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելումովը նախնեաց, Վենետիկ, 1881:

Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթ. Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979:

Անանուն Ժամանակագրութիւն, խմբագիր յօրինեալ յէ դարու, Վենետիկ, 1904:

Ատրական աղբյուրներ, Ա. թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Գ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976:

Արաբացի մատենագրերը Հայաստանի մասին, հավաքեց և թարգմ. Բագրատ Խալաթյանց, Վենետիկ, 1919:

Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

Գիլք թղթոց, Թիֆլիս, 1902:

Դիողորոս Սիկիլիացի, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985:

Դիոն Կասսիոս Կովսեկյանոս, Հռոմեական պատմություն (Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1976:

Տեղիշեի վարդապետի վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմի և քննադատութիւնը Միքայել փաշայի Փորթուգալ, Վենետիկ, 1903:

Տեղիշեի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, աշխատ., թարգմ. և ծանոթ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1989:

Եսայի Նչեցի, Վերլուծութիւն քերականութեան, աշխատասիրութեամբ Լ. Գ. Խաչերյանի, Երևան, 1966:

Թեոփանես Խոստովանող, թարգմ. բնագրից, առաջ. և ծանոթ. Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1983:

Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, բնագիրը, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Վ. Մ. Վարդանյան, Երևան, 1985:

Իբն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, թարգմ. բնագրից, առաջ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

Կանոնագիրը Հայոց, Կ. Բ. աշխատասիրությամբ Վ. Ա. Հակոբյանի, Երևան, 1971:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

Կոստանդին Ծիրանածին, Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին, թարգմ. բնագրից, առաջ. և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970:

Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով,

քարգմ. առաջաբանով և ծանոթ. Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941:

Համառոտ Պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Զուանշիրի պատմիչի, Վենետիկ, 1884:

Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Երևան, 1981:

Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862:

Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, քարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986:

Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական պատերազմի մասին (Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս, քարգմ. բնագրից, առաջ. և ծանոթ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1976:

Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն (Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս, քարգմ. բնագրից, առաջ. և ծանոթ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1976:

Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Սկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, աշխարհաբար քարգմ. և ծանոթ. Բ. Ուրուբաբյանի, Երևան, 1982:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:

Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի ու հարևան երկրների մասին, հ. Ա, Երևան, 1934, հ. Բ, Երևան, 1936:

Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն Ժամանակագրական, ՍՊԲ, 1867:

Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Գ. Մարգարյանի, Երևան, 1983:

Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհաբար քարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981:

Մովսեսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, ի լոյս ընծայեաց Սկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860:

Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, քարգմ., առաջ. և ծանոթ. Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1969:

Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983:

Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տառնոյ, Երևան, 1941:

Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

Պատմութիւն Աղուանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացույ, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանոթ. Կ. Վ. Շահնազարյան, Փարիզ, 1860:

Պատմութիւն Մերեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Արգարյանի, Երևան, 1979:

Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910:

Պլուտարքեայ Բերովնացույ Զուգակշիռք, քարգմանեալ ի բնագրէն Հ. Նոյիս վարդապետի Թումանյան, հ. Ա-Զ, Վենետիկ, 1832-1834:

Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պատերազմների մասին, քարգմ. բնագրից, առաջ. և ծանոթ. Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:

Սամուելի քահանայի Անեցույ, Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց,

առաջաբանով, համեմատությամբ, հավելվածներով և ծանոթագրություններով Արշակ Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893:

Ստեփանոսի Տառնեցույ Ատոկան Պատմութիւն Տիեզերական, ՍՊԲ, 1835:

Սրբոյ իորն մերոյ Մովսիսի Խորենացույ Մատենագիտութիւնը, Վենետիկ, 1865:

Տակիտոս, քաղեց և լատիներենից քարգմանեց Պ. Ստոնիկյան, Երևան, 1941:

Ուխտանես եպիսկոպոս, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871:

Փավստոսի Բիւզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Բ. Պատկանյանի, քարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1987:

Аммиан Марцеллин, История, пер. Ю. Кулаковский и А. Сони, Киев, 1908.

Априан, Поход Александра, пер. с древнегреч. Е. Сергеевко, М.-Л., 1962.

Балладзори, Книга завоевания стран, пер. П. К. Жузе, Баку, 1927.

Византийские историки, пер. С. Лестуниса, СПб, 1860.

Ган К., Известия древних писателей греческих и римских о Кавказе, СМОМПК, вып. 4, Тифлис, 1884.

Геродот, История в девяти книгах, пер. и предисл. Г. А. Стратановского, Л., 1972.

Деяния Божественного Августа, ВДИ, 1949, N 1.

Евтропий, Бревиарий, ВДИ, 1949, N 3.

Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев, т. I, СПб, 1890, т. II, СПб, 1904.

История агван Мойсея Каганкатвацц, писателя X в., пер. К. Патканяна, СПб, 1861.

История страны Алуанк, пер. с древн. арм. пред. прим. и указатели Л. С. Давлианидзе-Татишвили, Тбилиси, 1985 (на груз. яз.).

Караулов Н. А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении, Азербайджане, СМОМПК, вып. 29, Тифлис, 1901, вып. 31, Тифлис, 1902, вып. 32, Тифлис, 1903, вып. 38, Тифлис, 1908.

Картлис Цховреба, 339, Тбилиси, т. I, 1955 (на груз. яз.).

Клавдий Птолемей, Географическое руководство, ВДИ, 1983, N 1.

Квинт Курций Руф, История Александра Македонского, М., 1963.

Мовсес Каланкатуацц, История страны Алуанк, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии III. В. Смбатяна, Ереван, 1984.

Пигулевская Н., Сирийские источники по истории народов СССР, Л.-М., 1941.

Плутарх, Сравнительные жизнеописания, т. I-III, Москва, 1961-1964

Полибий, Всеобщая история в сорока книгах, пер. с греческого Ф. Г. Мищенко, тт. I-III, М., 1890-1899.

Помпоний Мела, Землеописания, ВДИ, 1949, N 1.

Присциан, Землеописания, ВДИ, 1949, N 4.

Страбон, География, пер., статья и коммент. Г. А. Стратановского, Л., 1964.

Стефан Византийский, Ethnica, ВДИ, 1948, N 2.

Солин Ю., Сборник достопримечательностей, ВДИ, 1949, N 3.

Тацит Корнелий, Сочинения в двух томах, Л., 1969.

Такайшвили Е. С., Источники грузинских летописей, СМОМПК, вып. 28,

Тифлис, 1900.

- Юстин, Эпитома сочинения Помпея Трога, ВДИ, 1954, N 2-4.
Феофилакт Симокатта, История, пер. С. П. Кондратьева, М., 1957.
Флор, Сокращения, ВДИ, 1949, N 3.
Amianus Marcellinus, Works, in three volumes.
Arrian, Anabasis Alexandri, in two volumes.
Brosset M., Extraits de Histoire des Aghovans en Arménien par Moïse Caghancatovatsi (additions et éclaircissements a l'histoire de la George), SPb, 1851.
Dios Roman History, in nine volumes.
Iustini Iuniani, Epitoma Historiarum Phillipicarum Pompei Trogi, BDU, 1955, Nr. 1.
Lucius Junius, Moderatus Columella, On agriculture, in three volumes, London, 1948.
Pliny, Natural History, in ten volumes, London, 1950-1962.
Polyaent Strategemation, Libri Octo, rec. Ed. Wollfflin, ed. Teubner.
Soukry A., Géographie de Moïse de Chorène d'après Ptolémée. texte arménien traduit en français par le p. Arsene Soukry, Venise, 1881.
Suetonius, The lives of the Caesars, in two volumes, London, 1950, 1960.
The Geography of Strabo, in eight volumes, London, 1960-1964.
The scriptores Historiae Augustae, in three volumes, London, 1960-1965.
The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci, translated by C. J. F. Dowsett, London, 1961.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Արրահամյան Ա. Գ., Աղվաներեն համարվող մի քանի արձանագրություններ, Երևանի համալսարան, 1956:
Արեղյան Մ., Երկեր, հ. Ա., Երևան, 1966:
Աղոնց Ն., Զննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացոյ, «Անահիտ», 1939, թիվ 6, 1940, թիվ 1-3:
Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972:
Ալիշան Գ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
Ալիշան Գ., Աղուանք, Բազմավեպ, 1970, թիվ 11-12:
Ալիևյան Ն., Մովսէս Դասխուրանցի (կոչված Կաղանկատուացի) և իր պատմությունն Աղուանից, Վիեննա, 1970:
Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա., Երևան, 1942, հ. Դ., Երևան, 1948:
Աճառյան Հ., Հայերեն արձատական բառարան, հ. 1, Երևան, 1971:
Աստուրյան Հ., Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմա 190-են մ. թ. մինչև 428 հ. թ., Վենետիկ, 1912:
Ավդալբեկյան Թ., Հաս. սակ. բաժ. (Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969):
Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր և դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893:
Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895:
Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա., Վաղարշապատ, 1902:
Բարխուտարեանց Մ. Գ., Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի իշխանությունները IX-X դարերում, ՊԲՀ, թիվ 1:
Գարագաշյան Ա., Զննական պատմություն Հայոց, հ. Բ, Թիֆլիս, 1895:
Դիվան հայ վիմագրության, պր. V: Կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982:
Երեմյան Ս. Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:
Երեմյան Ս. Ս., Ն. Մառը և VII դարի հայոց «Աշխարհացոյցը» (Մառը և հայագիտության հարցերը), Երևան, 1968:
Երեմյան Ս. Ս., «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊԲՀ, 1972, թիվ 4, 1973, թիվ 1-2:
Երեմյան Ս. Ս., Հայաստանի քաղաքական կյանքի վիճակը Արտավազդ Ե-ի ժամանակ (252-3-261 թթ.), Լրաբեր հաս. գիտ., 1975, թիվ 1:
Երեմյան Ս. Ս., Կենսամատենագիտություն, Երևան, 1984:
Զարբհանալյան Գ., Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ-ԺԳ դդ.), Վենետիկ, 1897:
Էլչիրեկյան Ժ. Գ., Հայաստանը և սելևկյանները, Երևան, 1979:
Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1966, հ. 2, Երևան, 1967:
Խաչիկյան Լ., Դիտողություն Մ. Խորենացու Հայոց պատմության երկրորդ գրքի ԾԴ գլխի մասին (Աղբյուրագրություն գտնված հին լատինական արձանագրության աղբյուրային), ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր (հաս. գիտ.), 1948, թիվ 11:

Կանաչյանց Ստ., Անհայտ գավառներ Հին Հայաստանի, Վաղարշապատ, 1914:

Կարազյոզյան Հովհ., Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, Լրաբեր հաս. գիտ., 1978, թիվ 10:

Կրկյաշարյան Ս. Մ., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970:

Հակոբյան Ա. Ա., Կասպերի և Կասպիանա (Կասպը) մարզի տեղադրության մասին, Լրաբեր հաս. գիտ., 1983, թիվ 1:

Հակոբյան Ս., Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1967, հ. Բ, Երևան, 1969:

Հակոբյան Ս., Ծառա-աղախին-ստրուկները և նրանց սոցիալական դրությունը միջնադարյան Հայաստանում, ՊԲՀ, 1962, թիվ 1:

Համբարյան Հ., Գարգարացիք թե՞ Գուգարացիք, Հանդես Ամսօրյա, Վիեննա, 1910:

Հայ ժողովրդի պատմություն (բուհական դասագիրք), հ. 1, Երևան, 1963:

Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971, հ. 2, Երևան, 1984:

Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը 387-451 թթ., ԲԵՀ, 1976, թիվ 2:

Հարությունյան Բ., Լփինքի տեղադրության հարցի շուրջը, ԲԵՀ, 1981, թիվ 1:

Հարությունյան Բ., Մագքթաց Սանեսան թագավորի արշավաքը Հայաստան, Լրաբեր հաս. գիտ., 1981, թիվ 6:

Հյուրշման Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները, թարգմ. Հ. Բ. Պիլեգիկճեան, Վիեննա, 1907:

Հովհաննիսյան Ս., Աղվենի ժողովի սահմանադիր կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ, ՊԲՀ, 1967, թիվ 1:

Հրանդ Բ. Արմեն, Անկում Արտաշեսեան հարստութեան, Պեյրոք, 1967:

Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, հ. Բ, Երևան, 1978, հ. Դ, Երևան, 1981, հ. Ե, Երևան, 1984:

Մնացականյան Աս. Շ., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1965:

Մսերեանց Զ., Տեղեկություն ի վերայ Զուանշիր իշխանի և Դավթակ ճարտասանի «Շոաբադ», Մոսկվա, 1860:

Մուշեղյան Խ. Ս., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Երևան, 1983:

Շուր Վ., Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, թարգմ. Հ. Մեսրոպ Հապոզեան, Վիեննա, 1930:

Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Բ-Գ, Երևան, 1984:

Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858:

Մարգարյան Գ. Խ., Անտիոքոս Գ Մելեկյանը և հայկական պետությունները, ԲԵՀ, 1969, թիվ 1:

Սվազյան Հ. Ս., Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմության աղբյուրները», ՊԲՀ, 1972, թիվ 3:

Սվազյան Հ. Ս., «Աղվանից աշխարհ» հասկացությունը ըստ Մովսես Կաղանկատվացու, ԲՀԱ, 1973, թիվ 1:

Սվազյան Հ. Ս., Աղվանից իշխաններ Զունշիրի և Վարագ-Տրդատի իշխանության տարեթվերի հարցի շուրջը, Լրաբեր հաս. գիտ., 1973, թիվ 11:

Սվազյան Հ. Ս., Աղվանից թագավորության Արշակունյաց ճյուղի սկզբնավորումը, ԲՀԱ, 1977, թիվ 3:

Սվազյան Հ. Ս., Ստրաբոնի աղբյուրները Աղվանքի մասին, ՊԲՀ, 1978, թիվ 1:

Սվազյան Հ. Ս., Աղվանից մարզպանության կազմավորման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1979, թիվ 4:

Սվազյան Հ. Ս., Կասպերի ցեղային միություններն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. VI դ. - մ. թ. ա. IV դ.), Լրաբեր հաս. գիտ., 1983, թիվ 6:

Սվազյան Հ. Ս., Ատրպատականի պետության կազմավորումն ու Կովկասյան Ալբանիան, Լրաբեր հաս. գիտ., 1985, N 2:

Սվազյան Հ. Ս., Աղվանքը սկզբնաղբյուրներում և պատմական գրականության մեջ (համառոտ պատմաաշխարհագրական ակնարկ), ԲՀԱ, 1989, թիվ 2:

Տեր-Հովհաննիսյանց Ա., Ժամանակագրական պատմություն Ս. Երուսաղեմի, հ. Ա., Երուսաղեմ, 1890:

Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

Տիրացյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի մ. մ. թ. 3-4-րդ դդ. պատմության մասին, Բանբեր Մատենադարանի, 1962, թիվ 6:

Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դ. վերջ - մ. թ. ա. IV դ. վերջ), ՊԲՀ, 1981, թիվ 2:

Ուլուբաբյան Բ., Վաչական Բարեպաշտը և Հայոց արևելից կողմանց լուսավորական-մշակութային կյանքի վերելքը, Սովետական Մանկավարժ, 1969, թիվ 3:

Ուլուբաբյան Բ., Դարձյալ Աղվենի ժողովի գումարման տարեթվի հարցի շուրջը, Լրաբեր հաս. գիտ., 1969, թիվ 6:

Ուլուբաբյան Բ., Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը, Լրաբեր հաս. գիտ., 1971, թիվ 7:

Ուլուբաբյան Բ., «Ալբանիա», «Աղվանք» և «Առան» տեղանունները, ՊԲՀ, 1974, թիվ 3:

Ուլուբաբյան Բ., Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի վարչա-քաղաքական վիճակի հարցի շուրջը, ԲԵՀ, 1975, թիվ 2:

Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XIV դդ., Երևան, 1975:

Ուլուբաբյան Բ., Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981:

Օրմանյան Մ., Ազգապատում, մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913:

Абрамян А. Г., Дешифровка надписей Кавказских агван, Ереван, 1964.

Адонц Н., Дионисиус Фракийский и армянские толкователи, СПб, 1915.

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971.э

Акопян А. А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987.

Акопян А. А., Мурадян П. М., Юзбашян К. Н., К изучению истории Кавказской Албании, ՊԲՀ, N 3, 1987.

Алиев А. А., Сравнительный анализ археологических находок с письменными источниками об оружии албанов (IV в. до н. э. - III в. н. э.), Изв. АН АЗССР, 1981, N I (на азерб. яз.).

Алиев И. Г., О первых племенных союзах на территории Азербайджана, Баку, 1959.

Алиев И., История Мидии, Баку, 1960.

Алиев И., К интерпретации параграфов 1, 3, 4 и 5 IV главы XI книги "Географии" Страбона, ВДИ, 1975, N 3.

Алиев И., Асланов Г., Племена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане, ДВ, N 2, Ереван, 1876.

Алиев И., Ф. Османов, Бассейн рек Геокчай-Гардманчай-Ахсучай в античное время, СА, 1975, N1

Алиев И., О скифах и скифском царстве в Азербайджане, Переднеазиатский сборник, III, М., 1979.

Алиев И., Серьезный вклад в албанистику, Изв. АН АЗССР, 1986, N 4.

Алиев К., К вопросу о древнем населении Албании, ДАН, АЗССР, 1959, т. XV, N 2.

Алиев К., К вопросу об источниках Страбона в описании древней Кавказской Албании, ДАН АЗССР, 1960, т. XVI, N 4.

Алиев К., Албаны-кочевники и Басилевс Зовер, Изв. АН АЗССР, 1962, N 8.

Алиев К., Кавказская Албания (I в. до н. э. - I в. н. э.), Баку, 1974.

Ализаде А. А., К некоторым вопросам, относящимся к истории владычества сельджуков на Среднем Востоке и в Закавказье, Сб., Вопросы истории народов Кавказа, Тбилиси, 1966.

Алиязов С. С., Об этногенезе азербайджанского народа (К постановке проблемы), Сб. К проблеме этногенеза азербайджанского народа, Баку, 1984.

Артамонов А. И., История хазар, Л. 1962.

Арутюнян Б., Административное деление Закавказских владений Сасанидского Ирана, согласно труду Елишэ, Кавказ и Византия, вып. 1, Ереван, 1979.

Арутюнян Б., Когда отсутствует научная добросовестность, Լրաբեր հաւ. գիտ., 1987, N 9.

Асланов Г. М., Вандов Р. М., Ионе Г. И., Древний Мингечаур (Эпохи энеолита и бронзы), Баку, 1959.

Асланов Г. М., Археологические исследования на Апшероне (Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1975 г.), Баку, 1978.

Ахмедов Г. М., Новый объект по ялойлутепунской культуре, ДАН АЗССР, т. XV, 1959, N 5.

Бабаев И. А., К вопросу о возникновении государства Албании (Кавказской),

Изв. АН АЗССР, 1976, N4.

Бабаев И. А., О трех стеклянных многогранных печатях, найденных в Мингечауре, Археологические исследования в Азербайджане, Баку, 1965.

Бабаев И. А., Казиев С. М., Кабалинский клад монет эллинистической эпохи, Нумизматика и этнография, IX, М., 1971.

Бакханов Абас Кули-ага, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926.

Бартикян Р. М., Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961.

Бартольд В. В., Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Соч., т. II, ч. I, М., 1963.

Бартольд В. В., Краткий обзор истории Азербайджана, Соч., т. II, ч. I, М., 1963.

Бозоян А. А., Акопян А. А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Լրաբեր հաւ. գիտ., 1989, N 4.

Болтунова А. И., Племена, обитавшие на территории Азербайджана в I тысячелетии до н. э., Очерки по истории СССР, первобытнообщинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М., 1956.

Буниятов З. М., О длительности пребывания хазар в Албании в VII-VIII вв., Изв. АН АЗССР, 1961, N 1.

Буниятов З. М., О деятельности католикаса Албании Виро (590-630гг.), Ближний и Средний Восток, М., 1962. Буниятов З. М., Albanica-III, Изв. АН АЗССР, 1964, N 4.

Буниятов З. М., Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965.

Буниятов З. М., Размышления по поводу книги А. Н. Тер-Гевондяна "Армения и арабский халифат", Изв. АН АЗССР, 1977, N 4.

Буниятов З. М., Новое исследование по истории Азербайджанского государства Саджидов (889-929 годы), Изв. АН АЗССР, 1980, N 3.

Вандов Р. М., Археологическая характеристика эпиграфических памятников Мингечаура, Изв. АН АЗССР, 1958, N 4 (на азерб. яз.).

Вахушти, География Грузии, Введение, перевод и прим. М. Г. Джанашвили, ЗКОИРГО, XXIV, вып. 5, Тифлис, 1904.

Виноградов В. Б., О скифских походов через Кавказ (по письменным источникам), Труды Чечено-Ингушского НИИ, т. 9, Грозный, 1964.

Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962.

Всемирная история, т. II, М., 1956.

Галиров Ф. В., Работы на городище Кабала, Археологические открытия 1980 г., М., 1981.

Гайдукевич В. Ф., Боспорское царство, М.-Л., 1949.

Ганалаян А., Хачикян Л., Тер-Гевондян А., Об очередных "размышлениях" З. М. Буниятова, Լրաբեր հաւ. գիտ., 1978, N 5.

Геюшев Р. В., Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984.

Голенко К. Г., Заметки об обращении римской монеты в Закавказье, ВДИ, 1971, N 4.

Голубкина Т. И., Археологические исследования и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г., Изв. АН АЗССР, 1959, N 1.

Григорьев В., О древних походах руссов на Восток, ЖМНП, 1835, часть 2.

Гукасян В., Уднские слова в "Истории албан", Изв. АН АзССР (серия лит., языка и искусства), 1968, N 1.

Гукасян В., О некоторых вопросах истории албанской письменности и литературы, Изв. АН АзССР (серия лит., языка и искусства), 1968, N 2.

Гукасян В., К освещению некоторых вопросов истории Азербайджана в монографии "Азербайджан в VII-IX вв.", Изв. АН АзССР (серия лит., языка и искусства), 1968, N 4.

Гукасян В., Тюркизмы в "Истории албан" Моисея Утийского. Сб. Структура и история тюркских языков, М., 1976.

Гулиев Н. М., Торговые связи Кавказской Албании в раннем средневековье, Автореф. канд. дис., Баку, 1972.

Гусейнов Р. А., О тюрках IV-VII вв. в зоне Кавказской Албании, Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962.

Гусейнов Р. А., Тюркские этнические группы XI-XII вв. в Закавказье. Тюркологический сборник 1972 г., М., 1973.

Гусейнов Р. А., Новая публикация по албановедению, Изв. АН АзССР, 1978, N 2.

Гусейнов М., Древний палеолит Азербайджана, Баку, 1985.

Ландамасев М. М., Иран при первых ахеменидах (VI в. до н. э.), М., 1963.

Даниелян О. А., Парное погребение в кувшине из Мингечаура, ДАН АзССР, 1959, т. XV, N 3.

Джавадов И., О стоянке римских войск зимой 66/65 гг. до н. э. в Закавказье, ДАН АзССР, 1960, т. XVI, N 7.

Джафарзаде И. М., Развитие археологических работ в Азербайджане, Изв. АзФАНа, 1945, N 6.

Джафарзаде И. М., Археологические разведки на Апшероне, Изв. АН АзССР, 1948, N 6.

Джафарзаде И. М., Древнелатинская надпись у подошвы горы Беюкдаш, ДАН АзССР, т. IV, 1948, N 7.

Джафарзаде И. М., Наскальные изображения Кобыстана (Азербайджанская ССР), Археологические исследования в Азербайджане, Сб. статей, Баку, 1965.

Джафаров Ю. Р., О локализации храмовой области в Кавказской Албании, ВДИ, 1985, N 2.

Дьяконов И. М., История Мидии, М.-Л., 1956.

Дьяконов И. М., Прелыстория армянского народа, Ереван, 1968.

Дьяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1961.

Дори Б., Каспий, о походах древних руссов в Таваристан (Приложение к Запискам АН), т. 26, СПб., 1875.

Ельницкий С. Г., Северо-черноморские заметки, Римляне у Каспийских ворот, ВДИ, 1950, N 1.

Еремян С. Т., Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов, Изв. АН АрмФАНа, 1941, N 7.

Еремян С. Т. Заметки к тексту "Хроники Сумбата", Изв. АН АрмФАНа, 1941, N 9.

Еремян С. Т., Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, Изв. АН АрмССР, 1948, N 11.

Еремян С. Т., О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, N 1.

Еремян С. Т., Опыт периодизации истории Армении феодальной эпохи, ВДИ, 1951, N 7.

Еремян С. Т., Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трлата к хазарскому хакану Алп-Илитверу, ЗИВАН, СССР, 1939, т. 7.

Еремян С. Т., Рабовладельческое общество древней Армении (автореф. докт. дис., М., 1953).

Еремян С. Т., Основные проблемы периодизации истории народов Закавказья, Труды объединенной научной сессии АН СССР и АН Закавказских республик по общественным наукам, Баку, 1957.

Еремян С. Т., Экономика и социальный строй Албании III-VII вв., Очерки истории СССР III-IX вв., М., 1958.

Еремян С. Т., Политическая история Албании III-VII вв., Очерки истории СССР III-IX вв., М., 1958.

Еремян С. Т., Идеология и культура Албании III-VII вв., Очерки истории СССР III-IX вв., М., 1958.

Еремян С. Т., Азербайджан (Албания) в период арабского владычества, Очерки истории СССР III-IX вв., М., 1958.

Еремян С. Т., Страна "Махелония" написи "Кааба-и-Зардушт", ВДИ, 1967, N 4.

Есаян С. А., Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ереван, 1976.

Зулалян М. К., Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970.

Исмизале О. Ш., Ялойлутепинская культура, Баку, 1956.

Исмизале О. Ш., О зооморфной керамике из Каратепе, ДАН АзССР, т. XV, 1959, N 1.

Исмизале О. Ш., Кавала – столица древней Кавказской Албании, Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962.

История Азербайджана, т. 1, Баку, 1968.

История Византии, т. II, М., 1967.

История Грузии, т. 1, Тбилиси, 1962.

История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства, кн. 1 (части I-II), книга II (части III-IV), Л., 1939 (макет).

Казиев С. М., Археологические раскопки в Варташенском и Куткашенском районах в 1945 г., Сб. Экспедиция АН АзССР, Баку, 1947.

Казиев С. М., Археологические памятники Мингечаура как исторический источник для изучения истории Азербайджана, Изв. АН АзССР, 1950, N 7.

Казиев С. М., Из истории Кавалинского магала, Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962.

Капанцян Г. А., Chetto-Armeniaca, Ереван, 1931.

Ковалевский С. А., "Карта Птолемея" в свете исторической географии Прикаспия, ИВГО, 1953, т. 85, вып. 1.

Котович В. Г., Древности Дагестана, Махачкала, 1974.

Кошеленко Г. А., Внутриполитическая борьба в Парфии (вторая половина I в. до н. э. – начало I в. н. э.), ВДИ, 1963, N 3.

Кряжарян С. М., К интерпретации некоторых сведений древнегреческих авторов об Армении, Проблемы античной истории и культуры, Ереван, 1979.

Крузе Ф., О важности южнокавказских областей России в отношении антикварном и о Птолеме, главном писателе в рассуждении Географии сей страны, ЖМНП, 1835, ч. 5.

Крымский А. Е., История сасанидов, М., 1904.

Крымский А. Е., Страницы из истории северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании), Шеки, Св. "Памяти Н. Я. Марра", Л., 1938.

Крымский А. Е., Страницы из истории северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании), Св. в честь С. Ф. Ольденбурга, Л., 1934.

Кудрявцев О. В., Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона, ВДИ, 1948, N 3.

Кулаковский Ю., История Византии, т. III, Киев, 1915.

Лалаян Е. А., Раскопки сс. Нидж и Варташен Нухинского уезда, Изв. Кавказского отделения Московского археологического общества, Тифлис, 1919, вып. V.

Левиатов В. Н., Азербайджан в V в. до н. л. по III в. н. л., Изв. АН АзССР, 1950, N 1.

Мамедов А., Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках, Св. Вопросы азербайджанской филологии, вып. 2, Баку, 1984.

Мамедов Т. М., Албания и Атропатена по древнеармянским источникам (IV-VII вв.), Баку, 1977.

Мамедов Т. М., Кавказская Албания в IV-VII вв., Автореф. докт. дис., Баку, 1985.

Мамедова Ф., "История албан" Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, Баку, 1977.

Мамедова Ф., Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. – VIII в. н. э.), Баку, 1986.

Марковин В. И., Наскальные изображения в Дагестане, Изв. Всесоюзного географического общества, 1953м, т. 85, вып. 2.

Марр Н. Я., Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия), СПб, 1905.

Марр Н. Я., По поводу русского слово "сало" в древнеармянском описании хазарской трапезы VII в., Избранные работы, т. V, М.-Л., 1935.

Массон В. М., Экономика и социальный строй древних обществ, Л., 1976.

Машкин Н. А., История Древнего Рима, М., 1947.

Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959.

Меликишвили Г. А., Урартские клинописные надписи, М., 1960.

Мелик-Оганджян К. А., Историко-литературная концепция З. Бунятова, РЗУ, 1968, N 2.

Мелик-Оганджян К. А., Еще раз о национальной принадлежности Мхитара

Гоша, автора "Судебника", РЗУ, 1969, N 1.

Минорский В. В., История Ширвана и Дербента X-XI вв., М., 1963.

Моммзен Т., История Рима, русский перевод под общей редакцией Н. А. Машкина, т. III, М., 1941.

Мнацаканян Ас. Ш., Паруйр Севак, По поводу книги З. Бунятова "Азербайджан в VII-IX вв.", РЗУ, 1967, N 1.

Мнацаканян Ас. Ш., О литературе Кавказской Албании, Ереван, 1969.

Мунчаев Р. М., Кавказ на заре бронзового века, М., 1975.

Муравьев С. Н., Птолемея карта Кавказской Албании и уровень Каспия, ВДИ, 1983, N 1.

Муравьев С. Н., Заметки по исторической географии Закавказья. Плиний о населении Кавказа, ВДИ, 1988, N 1.

Мухелишвили Д. Л., К вопросу о локализации Хунана (Хнаракерта), Археологические памятники феодальной Грузии, II, Тбилиси, 1974.

Мухелишвили Д. Л., Из исторической географии восточной Грузии (Шаки и Гогарена), Тбилиси, 1982.

Мухегян А. В., Псевдоалбанская литература и его апологеты, Հրաբիր հիւսիս, 1989, N 8.

Нейматова М. С., Еще раз об Урудских памятниках, Изв. АН АзССР, 1985, N 4.

Новосельцев А. П., К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, Кавказ и Византия, вып. 1, Ереван, 1979.

Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепин Л. В., Пути развития феодализма, М., 1972.

Новосельцев А. П., Генезис феодализма в странах Закавказья, М., 1980.

Новосельцев А. П., Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк, 1985, N 1.

Новосельцев А. П., Древнейшие государства на территории СССР (Некоторые итоги и задачи изучения), История СССР, 1985, N 5.

Нурiev А. Б., Стекланные изделия и их производство в Кавказской Албании, Баку, 1981 (на азерб. яз.).

Оксенюк Р. Н., Роль Северного Причерноморья в борьбе Понта с Римом (II-I вв. до н.э.), Томск, 1953.

Османов Ф. Л., Ибрагимов Ф. А., Метааллические враслеты античной эпохи из раскопок с. Нюди, Изв. АН АзССР, 1978, N 2.

Очерки по истории Дагестана, т. 1, Махачкала, 1957.

Очерки истории СССР, первобытнообщинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М. 1956.

Очерки истории СССР III-IX вв., М., 1958.

Очерки истории СССР, период феодализма IX-XV вв. (в двух частях), М., 1953.

Патканов К., Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб, 1881.

Папуашвили Т., Вопросы истории Эрети, Тбилиси, 1970 (на груз. яз.).

Пахомов Е. А., Римская надпись I в. н. э. и легион XII Фульмината, Изв.

Пахомов Е. А., Античные монеты в Албании (в пределах Азербайджанской ССР), Св. Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962.

Пахомов Е. А., К истолкованию пехлевийских надписей Дербенда, Изв. Аз научно-исследов. ин-та, т. 1, вып. 2, Баку, 1926.

Пахомов Е. А., Крупнейшие памятники сасанидского строительства в Закавказье, Проблемы истории материальной культуры, 1933, N 9-10.

Пахомов Е. А., Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей, вып. IX, Баку, 1966.

Пигулевская Н. В., Сирийские источники по истории народов СССР, Л.-М., 1941.

Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. Б., Беленицкий А. М., история Ирана с древнейших времен до конца XVIII вв., Л., 1958.

Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н. э., Л., 1958.

Пиотровский Б. Б., Ванское царство, М., 1959.

Погребова М. Н., Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, М., 1984.

Пьянков И. В., Борьба Кира II с Астиагом, ВДИ, 1971, N 3.

Ранович А. Б., Эллинизм и его историческая роль, М., 1950.

Ростовцев М. М., Новая греческая надпись из Эчмиадзина, "Христианский Восток", т. III, вып. СПб, 1915.

Рустамов Д. Н., Муралова Ф. М., Археологические исследования в Гобустане в 1978 г., Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1978 г.), Баку, 1982.

Рустамов Д. Н., Муралова Ф. М., "Кяниза" – стоянка каменного века, Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1975 г.), Баку, 1978.

Связан Г. С., Агванк в VII-IX вв., Автореф. канд. дис., Ереван, 1974.

Связан Г. С., Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк, Ереван, 1984 (Рецензия на книгу).

Связан Г. С., Об одной "албанской" надписи, Гршрбр нши. қһп., 1987, N 2.

Связан Г. С., Арцах в исторических первоисточниках, Гршрбр нши. қһп., 1989, N 11.

Связан Г. С., Пример использования исторической науки в экспансивных целях, РГЗ, 1989, N 2.

Сеидов М., Об этническом термине "Хайландурк" в исторических трудах Египте и Мовсеса Каганкатуи, Изв. АН АзССР, 1965, N 6 (на азерб. яз.).

Смирнов К. Ф., Археологические исследования в Дагестане в 1948-1950 гг., КСИИМК, вып. 45, 1952.

Струве В. В., Беляевский В. А., Ломоури Н. Ю., К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. – VII в. н. э., М.-Л., 1959, ВДИ, 1960, N 3.

Сумбатзаде А. С., К истории Атропатены, Изв. АН АзССР, 1978, N 3.

Сумбатзаде А. С., Об истоках истории Азербайджана, Изв. АН АзССР, 1979, N 1.

Тер-Гевондян А. Н., Армения и арабский халифат, Ереван, 1977.

Тихвинский С. Л., Состояние и задачи координации исторических исследований, ВИ, М., 1986, N 1.

Томсон Дж., История древней географии, М., 1953.

Тревер К. В., Очерки по истории и культуре древней Армении, Л., 1953.

Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. – VII в. н. э., М.-Л., 1959.

Тревер К. В., К вопросу о культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1960.

Тумвиль П. Х., Римская надпись I века н.э., обнаруженная в пределах Азербайджана (Кабристан), ДАН АзССР, т. XV, N 7, 1948.

"Улдуз", Баку, 1971, N 6.

Улубабян Б. А., О границах древнего Агванка, РГЗ, 1979, N 1.

Фрай Р., Наследие Ирана, М., 1972.

Халилов Дж. А., Каменные статуи из Хынысли, ДАН АзССР, 1960, N 11, т. XVI.

Халилов Дж. А., Бабаев И. В., О городах древней Кавказской Албании, СА, 1974, N 4.

Халилов Дж. А., Материальная культура Кавказской Албании, Баку, 1985.

Шопен И., Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб, 1866.

Юсифов Ю. Б., О наименованиях "Албания" и "Аран", Изв. АН АзССР, 1961, N 10.

Юшков С. В., К вопросу о границах древней Албании, Исторические записки АН СССР, т. 1, 1937.

Ямпольский З. И., Две заметки к трактовке Страбонова текста об азербайджанской Албании, Изв. АзФАН, 1942, N7.

Ямпольский З. И., К римской надписи в Азербайджане, Изв. АН АзССР, 1949, N 1.

Ямпольский З. И., Вновь открытая латинская надпись у горы Беюк-Даш (Азербайджанская ССР), ВДИ, 1950, N 1.

Ямпольский З. И., К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропатены и Албании, Труды Института истории и философии, Баку, 1954, т. IV.

Ямпольский З. И., Древние авторы о языке населения Азербайджана, Изв. АН АзССР, 1955, N8.

Ямпольский З. И., Материалы о происхождении азербайджанского народа, Изв. АН АзССР, 1956, N 1.

Ямпольский З. И., К изучению Летописи Кавказской Албании, Изв. АН АзССР, 1957, N 9.

Ямпольский З. И., Древняя Албания III-I вв. до н.э., Баку, 1961.

Ямпольский З. И., О значении слова "ван" в имени Нахичевань (К анализу имени Нахичевань), Изв. АН АзССР, 1961, N 1.

Ямпольский З. И., Об этногенетической непрерывности на почве

Азербайджана, Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962.

Ямпольский З. И., О времени возникновения государства Атропатена, ДАН АзССР, т. XXVII, 1971, N 9.

Ямпольский З. И., Об Атропате – современнике Александре Македонского, ВДИ, 1974, N 2.

Яновский А. И., О древней Кавказской Албании, ЖМНП, 1846, N 52.

Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, Paris, 1944.

Hübshmann H., Die altarmenischen Ortsnamen Indogermanische Forschungen, Bd. 16, 1904.

Hübshmann H., Armenische Grammatik. Leipzig, 1895.

Manandian A., (aus Achalzich), Beiträge zur albanischen Geschichte, Leipzig, 1897.

Marquart J., Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenaci, Berlin, 1901.

Marquart J., Untersuchungen zur Geschichte Erans, I, Göttingen, 1896.

Marquart J., Die Entsehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932, "Orientalia Christiana", vol. XXVII, 2.

Moise Kaghankatoatsi, Aghovans des origines Traduite des manuscript armenien, par E. Bore avec des annotation de Viven de Saint-Martin, Univers. catholique Journal de l'institut sc. hist., t. XXII, Paris, 1847, Nr. 136., november.

Recherches sur les Res Geste divi Saporis par Ernest Honigmann et Andre Maricq, Bruxelles, 1953.

Res Gestae divi Saporis par Andre Maricq, Syria, t. XXXV, Paris, 1958.

Sandalgian J., Histoire documentaire de l'Arménie, t. II, Rome, 1917.

Tarn W. W., Alexander the Great, t. II, Studies and Sources, Cambridge, 1950.

The Encyclopaedia Britannica, vol. I, New-York, 1910.

Tomaschek, Albania, Albanoi, PRE, Stuttgart, 1893, I, I.

Toumanoff Cyril, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963.

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974:

«Նոյեան Աղանի», Կոստանդնուպոլիս, 1852, թիվ 36-37, 58:

“Азербайджанский учитель”, 6 августа, 1986 (на азерб. яз.).

Атлас Азербайджанской ССР, Баку-Москва, 1963.

Атлас Армянской ССР, Ереван-Москва, 1963.

Атлас к книге “История армянского народа”, ч. 1, Ереван, 1952.

“Баку”, Орган ЦК КП Азербайджана и Бакинского горсовета, 15 июля, 1986.

“Вышка”, Орган ЦК КП Азербайджана, 13 мая, 1986.

Дворецкий И. X., Латинско-русский словарь, М., 1976.

Каталог археологических материалов, т. II, Тбилиси, 1955.

“Литературный Азербайджан”, 1986, N 10.

“Молодежь Азербайджана”, Орган ЦК ЛКСМ Азербайджана, 20 сентября, 1986.

Советская историческая энциклопедия, т. 1, М., 1961.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԲՀԱ - Բանբեր Հայաստանի արխիվների
ԲԵՀ - Բանբեր Երևանի համալսարանի
ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես
ВДИ – Вестник древней истории
ВИ – Вопросы истории
ВИ – Византийские историки
ДАН – Доклады Академии наук
ДВ – Древний Восток
ИВГО – ИЗвестия Всесоюзного географического общества
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗКОИРГО – Записки Кавказского отделения Императорского русского географического общества
ЗИВАН – Записки Института востоковедения академии наук
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
СА – Советская Археология
СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа
ХВ – Христианский Восток
РВК - Pouly-Wissowa-Kroll, Realencyclopädie der klossischen Altertumswissenschaft.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Առաջաբան

3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Աղվանքը հայկական աղբյուրներում	7
Բ. Աղվանքը հունա-հռոմեական և այլ օտարալեզու աղբյուրներում	15
Գ. Աղվանքը վիմական արձանագրություններում ու հնագիտական նյութերում	25
Դ. Հին և միջնադարյան Աղվանքը պատմական գրականության մեջ	29

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՂՎԱՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. «Ալբանիա», «Աղուանք», «Առան» տեղանունները	49
Բ. Աղվանքի քաղաքական սահմանները մ.թ.ա I -մ.թ. V դարի կեսերին	54
Գ. Աղվանքի էթնո-ցեղային կազմը: Աղվանական ցեղերի զբաղմունքը, հավատալիքները	80

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ

ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	91
--	----

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

Ա. Կասպերի ցեղային միություններն Աքեմենյան տերության կազմում (մ.թ. ա.VI –մ.թ. ա. IV դար)	91
Բ. Աղվանական ցեղային միություններն ու նրանց հասարակական-քաղաքական կացությունը	99

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԵԼԷՆԻՋՄՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ: ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

ԴԵՊԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (մ.թ. ա. III –մ.թ. I դար)	106
Ա. Հելլենիզմն Արևելքում և աղվանական ցեղերի հասարակական-քաղաքական կացությունը	106
Բ. Աղվանական պետության կազմավորումը: Նրա հասարակական-քաղաքական կառուցվածքը	110

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԱՂՎԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ Մ.Թ.Ա. I -Մ. Թ. III ԴԴ.

Ա. Աղվանքը մ.թ.ա. I դարում	120
Բ. Աղվանքը պարթևա-հռոմեական հարաբերություններում	138
Գ. Հյուսիսային ցեղերի ներխուժումներն Աղվանք	146
Դ. Աղվանքը մ.թ. II դարում	150
Ե. Աղվանքն առաջին Սասանյանների օրոք	154

289

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ ԱՂՎԱՆՔԸ ՎԱՂ ՖԵՌՌԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ	161
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ	
ՖԵՌՌԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ: ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ	
Ա. Ֆեռդալական հարաբերությունների ձևավորումը	161
Բ. Արշակունյաց հարստությունը Աղվանքում	168
ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ	
ԱՂՎԱՆՔՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՕՐՈՔ	177
Ա. Աղվանքը IV դարի 40-50-ական թթ.	177
Բ. Աղվանից Ուոմայր թագավորը և հայ-աղվանական հարաբերությունները նրա օրոք	181
Գ. Եսվաղեն՝ Աղվանից արքա: Սասանյան Պարսկաստանի ճնշման սաստկացումը Աղվանքում: Կրոնափոխության առաջարկը և անդրկովկասյան երկրների ընդվզումը: Ռազմական գործողությունները Աղվանքում	186
Դ. Վաչե Բ. Աղվանից թագավորը: Հակասասանյան շարժումը Աղվանքում և նրա ճնշումը	195
ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ	
ԱՂՎԱՆԻՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ	199
ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ	
ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (V դարի ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ- VI դար)	208
Ա. Ազատագրական շարժումները Անդրկովկասում: Վաչագան Գ Բարեպաշտ	208
Բ. Քաղաքական իրադարձությունները VI դարում: Աղվանից մարզպանության տրոհումը ու «Աղուանք» նոր հասկացության առաջացումը	216
ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ	
ՆՈՐ ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՎԱԾ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱԾԽԱՐՀԸ VII-VIII դարերում	222
ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ	
ՆՈՐ ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐ: ՄԻՀՐԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՈՀՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՆՈՐ ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ	222
Ա. Նոր անվանակոչված Աղվանքի քաղաքական սահմանները և հարակից հարցեր	222
Բ. Միհրանյան տոհմը նոր անվանակոչված Աղվանքում	225
ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՄԵԿԵՐՈՐԴ	
ԱՂՎԱՆԻՑ ԱԾԽԱՐՀԸ ՄԻՀՐԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ՕՐՈՔ (590-821թթ.)	
Ա. Աղվանքը միջարաբական նվաճումները	231
Բ. Ջուանշիր (642-683թթ.): Արաբական տիրապետության հաստատումը Աղվանքում	240
Գ. Աղվանքը Ջուանշիրի հաջորդների օրոք	249
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	260
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	264

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՑԱՆԿ	269
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	273
ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	285
ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	286
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	289

